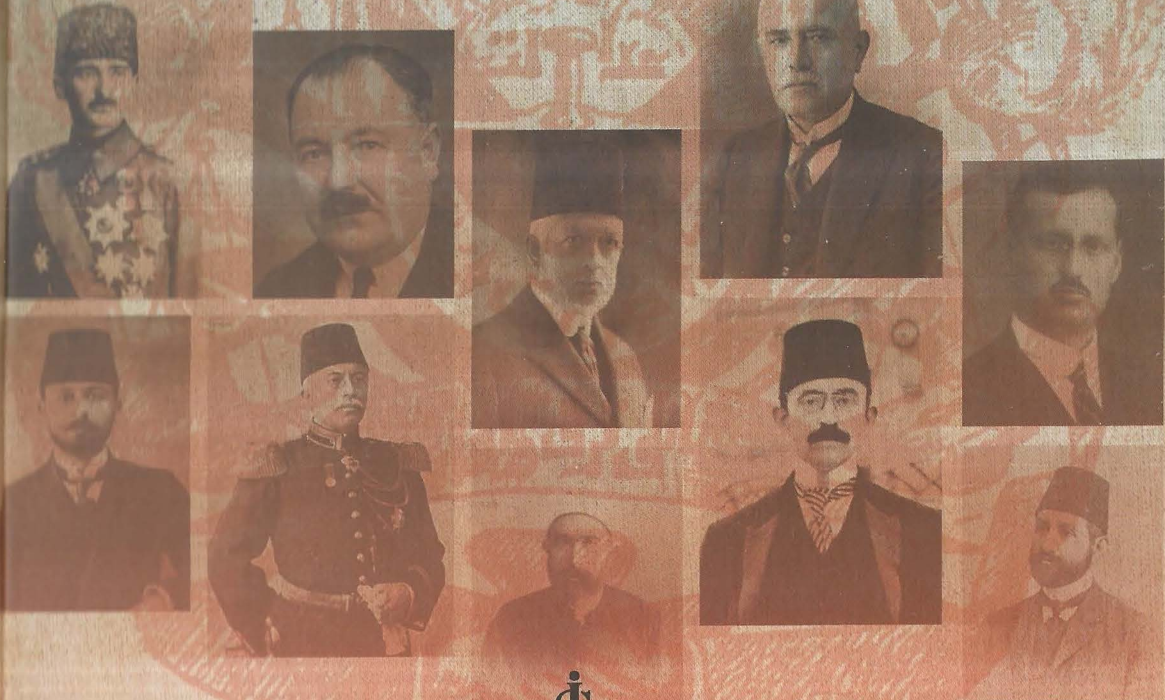
I

EROL ŞADİ ERDİNÇ

OSMANLI İTTİHAD VE TERAKKİ CEMİYETİ YARGILAMALARI

birinci dünya savaşı'nda ittihad ve terakki hükûmetlerinin sorumluluğuna dair

Meclis-i Mebûsân Soruşturması



TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları

EROL ŞADİ ERDİNÇ
OSMANLI İTTİHAD VE TERAKKİ
CEMİYETİ YARGILAMALARI
I
Meclis-i Mebûsân Soruşturması





Genel Yayın: 4177

YAKIN TARİHTEN TEMEL KAYNAKLAR VE BELGELER

EROL ŞADİ ERDİNÇ
OSMANLI İTTİHAD VE TERAKKİ CEMİYETİ YARGILAMALARI I

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA İTTİHAD VE TERAKKİ HÜKÛMETLERİNİN SORUMLULUĞUNA DAİR
MECLİS-İ MEBÛSÂN SORUŞTURMASI

Sertifika No: 40077

EDİTÖR
ALİ BERKTAY

GÖRSEL YÖNETMEN
BİROL BAYRAM

YAYINA HAZIRLAYAN
MUSTAFA YENİ

DİZİN
ERKAN IRMAK

GRAFİK TASARIM UYGULAMA
TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI

1. BASIM: NİSAN 2018, İSTANBUL

TAKIM NO 978-605-295-439-3
ISBN 978-605-295-440-9

BASKI
VİZYON BASIMEVİ KAĞITÇILIK MATBAACILIK VE YAYINCILIK SAN. TİC. LTD. ŞTİ.
BEYLİKDÜZÜ ORGANİZE SANAYİ BÖLGESİ MAH. ORKİDE CAD. NO:1/Z
BEYLİKDÜZÜ İSTANBUL
Tel: (0212) 671 61 51 Faks: (0212) 671 61 52
Sertifika No: 28640

TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI
İSTİKLAL CADDESİ, MEŞELİK SOKAK NO: 2/4 BEYOĞLU 34433 İSTANBUL
Tel. (0212) 252 39 91
Faks (0212) 252 39 95
www.iskultur.com.tr

Erol Şadi Erdinç

OSMANLI İTTİHAD VE TERAKKİ CEMİYETİ YARGILAMALARI
I

birinci dünya savaşı'nda ittihad ve terakki hükûmetlerinin sorumluluğuna dair

Meclis-i Mebûsân Soruşturması

İÇİNDEKİLER

Teşekkür

Bu çalışmanın hazırlıkları uzun yıllara dayanıyor.

Katkıları ve destekleri için pek çok kişiye borçluyuz.

Öncelikle artık hayatta olmayan Tarık Zafer Tunaya'yı anmak isteriz.

Değerli tarihçiler İlber Ortaylı, Haluk Oral ve Selim Kocahanoğlu'na,

Aile dostumuz İbrahim Manav ve Murat Bardakçı'ya,

Erol Şadi Erdinç'in hastalığı sırasında yanımızda olan ve desteklerini esirgemeyen İş Bankası Kültür Yayınları Genel Müdürü Ahmet Salcan, Tasarım ve Planlama Müdürü Turhan Kıraner, Editör Rûken Kızıler'e,

Osmanlıca metinlerin yayına hazırlanmasında emeği geçen Mustafa Yeni'ye,

Kitabı titiz bir çalışmayla yayına hazırlayan editörümüz Ali Berktay'a,

Başta Beyazıt Sahaflar Çarşısı olmak üzere, pek çok nadir kaynağa, erişilmesi güç belgeye ulaşmamızı sağlayan Ankara ve İstanbul'daki sahaf dostlarımıza,

Kitapların hazırlığında çok değerli katkıları olan aile dostumuz Nedret İşli'ye teşekkür ederiz.

Erdinç Ailesi

Mart 2018

Giriş[1]

Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti [Fırkası] Yargılamaları genel başlığı altında bir araya getirdiğimiz ve bir Meclis-i Mebûsân soruşturması (*Meclis-i Mebûsân Beşinci Şube Soruşturması*) ile iki yargılamanın (*Dîvân-ı Harb-i Örfî Yargılaması* ve *Ankara İstiklâl Mahkemesi ve Siyasî Yargılama*) tutanaklarını içeren bu üç ciltlik derleme, gerek Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemi gerekse Cemiyet/Fırka'nın tarihi açısından önemli bir kaynak olma özelliğini taşımaktadır.

Kapsanan dönem, öncesiyle birlikte ele alındığında, Meşrutiyet'in İadesi ya da Hürriyet'in İlânı (10 Temmuz 1324/23 Temmuz 1908) ile başlamakta ve esas olarak İkinci Talat Paşa hükûmetinin görevden çekilmesine (8 Teşrin-i evvel 1334/8 Ekim 1918) ya da Ahmed İzzet Paşa hükûmetinin kurulmasına (14 Teşrin-i evvel 1334/14 Ekim 1918) kadar sürmektedir. Üçüncü yargılama olan Ankara'daki İstiklâl Mahkemesi Siyasî Yargılama'ya ilişkin tuta-

1 Erol Şadi Erdinç tarafından hazırlanan metnin son okumasının imlasında Ferit Devellioğlu'nun *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*'ının 1999 baskısı esas alınmıştır. Bu sözlükte bulunmayan kelimeler için ise Şemseddin Sami'nin *Kamus-ı Turkî*'sinin 1989 baskısına başvurulmuştur – y.h.n.

naklar, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin [Fırkası] ve İttihadcıların Birinci Dünya Savaşı sonrasındaki durumuna ilişkin soru ve cevapları da içermekle birlikte, yine de esas olarak Cemiyet'in [Fırka] doğrudan hükûmet ettiği dönem sorgulanmaktadır.

İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Tarihiyle İlgili Birkaç Not

"İttihad-ı Osmanî" adı ile kuruluşu (21 Mayıs 1305/1889)[2] ve sonrasındaki çabaları yönünden amacı, askıya alınmış Kanûn-ı Esâsî'nin işlerlik kazanmasını (ihyasını) sağlamaya yöneliktir; bu çabalar II. Abdülhamid'in baskıcı yönetimini [idare-i müstebide ya da istibdadı] yıkmak esasına dayandırılmıştır. Bu nedenle İkinci Jön Türk Hareketi olarak adlandırılan ve anılan çabalar, imparatorluk sınırları içinde ve yabancı ülkelerde, zaman içinde yoğunlaşarak sürdürülen ve geliştirilen eylemlerle şekillenmiş; etkili bir güce dönüşmüş olan Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti, 10 Temmuz 1324/23 Temmuz 1908'de[3] bu amacına ulaşmış, Kanûn-ı Esâsî'nin ihyasını sağlamış, seçimlerde (Kasım-Aralık 1908) kazandığı çoğunluğu ile Meclis-i Mebûsân'a girerek büyük ve etkili bir siyasal kuruluşa dönüşmüştür. İkinci Jön Türk Hareketi yılları (1889-1908) düşünce ve eylem yönünden toplumsal ve siyasal gelişimin de tarihidir.

Hürriyet'in İlânı ile başlayan ve Talat Paşa'nın görevden çekilmesine kadar gelen tarihsel süreç içinde siyasal yapıya bakıldığında, bu zaman dilimini İttihad ve Terakki açısından iki döneme ayırmak, konunun daha iyi anlaşılmasını sağlamak açısından yararlı olabilir. Cemiyet'in, Bâbıâli Baskını'na kadar [13 Ekim 1913], Meclis-i Mebûsân'daki çoğunluğuna rağmen iktidarı almadığı; ancak, bir siyasal baskı unsuru özelliğini koruyarak etkinlik gösterdiği anlaşılıyor. Bu dönemde, İttihad ve Terakki, kurulan hükûmetlere ancak birkaç üyesini nâzır olarak vermiştir.

---

2 Bu tarih Cemiyet'in iki kurucusunun anılarına dayandırılmıştır ve söz konusu iki eser bu konudaki tüm araştırmalarda kaynak olarak kullanılmışlardır. Bunlardan birincisi, Mehmed Reşid'in Cevrî takma adı ile yayımlanmış eseridir: *İnkılap Niçin ve Nasıl Oldu?* (Kahire, 1909), s. 26 (mükerrer); ikincisi ise İbrahim Temo'ya aittir: *İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Teşekkülü ve Hidemat-ı Vataniye ve İnkılab-ı Milliye Dair Hatıratım* (Mecidiye-Romanya, 1939), s. 18.

3 Genel bir alışkanlıkla "II. Meşrutiyet" diye anılan bu olayın, Kanûn-ı Esâsî'nin ihyası ya da Hürriyet'in İlânı diye adlandırılması daha doğrudur.

Söz konusu tarihsel sürecin bir diğer özelliği de, mevcut siyasal ortam içinde Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin deyim yerindeyse kendi muhalefetini kendisinin yaratmış olmasıdır. Cemiyet'in karşısında oluşan küçük muhalefet kümeleri birleşerek bir ana başlıkla ortaya çıkmıştır: Hürriyet ve İtilâf Fırkası. Daha sonra Halâskâr Zabitan Hareketi ile birlikte muhalefetin fiilî durumu değişmiş, İttihad ve Terakki'nin tutumu konusundaki muhalefet artık bir eylem hareketine dönüşmüş, bu olayla birlikte birinci dönem sona ermiştir. Ağırlığını Meclis dışına çeken İttihad ve Terakki karşısında muhalifler, kurdurdukları Gazi Ahmed Muhtar Paşa Kabinesi ile Osmanlı'yı Balkan savaşlarına sokmuşlar, bu nedenle de ağır yenilgilerin sorumluları olmuşlardır. Nitekim Gazi Ahmed Muhtar Paşa'dan sonra hükûmeti kurmakla görevlendirilen Kâmil Paşa, yenilginin ağır koşulları karşısında ezilip kalmıştır.

Aslî konumuz olan ikinci dönem ise, bir kırılma noktası olan Bâbıâli Baskını ile başlar. Bu olay sonrasında İttihad ve Terakki'nin çabaları ile sadarete getirilen Mahmud Şevket Paşa'nın kısa bir süre sonra düzenlenen suikast sonucu ölümü üzerine, önce vekâleten, bir gün sonra da asaleten göreve başlayan Said Halim Paşa hükûmeti ile [7 Receb 1331/12 Haziran 1913], İttihad ve Terakki'nin tam hâkimiyet ya da doğrudan hükûmet etme dönemi başlamış, bu dönem Talat Paşa hükûmeti/hükûmetleri[4] ile de sürdürülmüştür.

Tutanakların Tarihî Önemi

Bu sorgulama ve yargılama tutanakları Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin [Fırkası] Babıâli Baskını'ndan sonra siyasî ve idarî yapı üzerindeki doğrudan hâkimiyet ve hükûmet etme dönemini kapsar.

Meclis-i Mebûsân'ca yürütülen soruşturmanın tutanağının; daha sonra ayrı tarihlerde, farklı ortamlarda görülen Dîvân-ı

---

4 Talat Paşa'nın birinci hükûmeti 4 Şubat 1917-4 Temmuz 1918 tarihleri arasındadır. Sultan V. Mehmed Reşad'ın ölümü ve Sultan VI. Mehmed Vahdeddin'in tahta çıkışı (tecdid-i saltanat) üzerine usulen görevden ayrılmıştır. Talat Paşa, Sultan Vahdeddin tarafından yeniden görevlendirilmiş (6 Temmuz 1918), bu ikinci hükûmeti görevden çekilinceye kadar (8 Ekim 1918) sürmüştür.

Harb-i Örfî Yargılaması ve Ankara İstiklâl Mahkemesi'nde görülen Siyasî Yargılama sorgulama ve yargılama tutanaklarının, Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı yılları ve bu dönemle özdeşleşmiş Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti hakkındaki araştırma ve incelemelerde önemli katkı sağlayacakları kesindir. Tarık Zafer Tunaya'nın dediği gibi, "İttihatçılar hâlâ tarih önünde yargılanmış sayılamazlar. Çünkü, bugün de İttihat ve Terakki'yi tüm olarak kapsayan, bilimsel incelemelerden yoksunuz. Kimi kısmî ve bilimsel, kimi de sorumsuz ve bilimsellikten uzak araştırmalar, tüm bir değerlendirmeye varabilmiş sayılamazlar. Fakat, tarih önüne çıkmadan, İttihat ve Terakki ve İttihatçılar, üç kez, yargı organlarının karşısına çıkmışlardır."[5]

Dolayısıyla, İttihadcıların biri soruşturma (Meclis-i Mebûsân soruşturması[6]), ikisi de yargılama olmak üzere (Dîvân-ı Harb-i Örfî ve Ankara İstiklâl Mahkemesi) üç kez yargı organları karşısında bir yandan fiilî ve siyasî eylemleriyle ilgili, diğer yandan da tanığı ve sanığı durumunda bulundukları olaylar hakkında yaptıkları açıklamalar, Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin ve o dönemin idarî ve siyasî tarihini yansıtmak açısından ayrı bir önem kazanırlar. İttihadcıların yargılanmaları sırasında sorulara verdikleri cevaplar, bu özellikler dikkate alınarak değerlendirilmelidir.

*

Bu yargılamaların birincisi olan "Meclis-i Mebûsân Soruşturması"nın bir ayrıcalığı vardır: Soruları soranlar ile bu sorulara cevap verenler eşit haklara ve yetkilere sahiptirler, çünkü hepsi milletvekilidir. Dîvân-ı Harb-i Örfî Yargılaması'nda ise yargıçlar karşısında İttihadcılar sanık durumundadırlar; ayrıca, siyasal karşıtları tarafından yargılanmışlardır. Ankara İstiklâl Mahkemesi'nde görülen Siyasî Yargılama ise bir tasfiye hareketidir.

---

5 Bkz. "İkinci Meşrutiyet'in Siyasal Hayatımızdaki Yeri", *Türk Parlamentoculuğunun İlk Yüzyılı, 1876-1976* (Ankara, 1977), s. 115; ayr. bkz. *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler [1876-1938]*, c. I, *Kanûn-ı Esâsî ve Meşrutiyet Dönemi* (2. baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003), s. 162-163.

6 Dîvân-ı Âli yargılamasına ve kararına esas olmak üzere yapılan bu sorgulama Meclis-i Mebûsân'ın tatil edilmesi üzerine sonuçlanmamıştır; ancak, yarım kalmış bir yargılamadır.

Meclis-i Mebûsân Beşinci Şube Soruşturması

Meclis-i Mebûsân soruşturması, son kongresinde [1-5 Teşrin-i sani (Kasım) 1334/1918] tarihî geçmişini ve siyasî eylemlerini yine tarihin hükmüne terk ederek fesih kararı almış [5 Teşrin-i sani (Kasım) 1334/1918] ve yerini Teceddüd [Yenilenme] Fırkası'na bırakarak siyasal ortamdan çekilmiş bulunan Osmanlı İttihad ve Terakki Fırkası'nın devlet yönetiminde doğrudan hâkimiyetini belirleyen Said Halim Paşa ve Talat Paşa hükûmetlerinin savaşa girilmeden önce, savaşa girilmesi sırasında ve savaş yıllarındaki idarî, askerî, siyasî eylem ve yönetimleri hakkında açılmıştır.

Divaniye mebûsu Fuad Bey, Meclis-i Mebûsân Başkanlığı'na verdiği 28 Teşrin-i evvel 1334/28 Ekim 1918 tarihli ve on maddelik bir takrir ile Birinci Dünya Savaşı'na girmiş ve savaşı yönetmiş İttihad ve Terakki hükûmetlerinin [Said Halim Paşa hükûmeti (11 Haziran 1913-3 Şubat 1917) ve Talat Paşa hükûmeti (3 Şubat 1917-8 Ekim 1918)] Dîvân-ı Âli'ye sevkini istemiştir.

Fuad Bey'in Takriri

Fuad Bey'in takririndeki on maddeden birincisi, İttihad ve Terakki hükûmetlerinin sebepsiz ve vakitsiz savaşa girmeleridir. Bu madde, içeriği açısından iki önemli özelliği kapsamaktadır: 1) Savaşa bir sebep olmaksızın girilmiştir; 2) Savaşa vakitsiz girilmiştir.

İkinci madde, savaş ilânının gerektirdiği gerçek sebepler yanında savaşın oluşumu ve gelişimi hakkında da Meclis-i Umumî'ye gerçeğe aykırı bilgi verilmesidir. Üçüncü madde, Seferberlik'ten sonra ve savaş ilânından önce İtilâf hükûmetlerince ileri sürülen "şerefli ve faideli" tekliflerin reddedilmesi ile Almanya'dan yeterli güvence alınmaksızın ya da yararlı bir bağlantı sağlanmaksızın [devletin] savaşa sokulmasıdır. Dördüncüsü, yine bu bağlamda ve üçüncü madde ile bağlantılı olarak, askerî kuvvetleri yeterli bilgi ve deneyime sahip olmayanların yönetimine vererek her cephede savaş biliminin kabul edemeyeceği ya da bu bilime aykırı hareketlerin meydana gelmesine; ayrıca da kişisel çıkarlar uğruna milletin

hayatî varlığını "gasp ve ısrafa" yardım edilmesidir. Beşinci maddede, hukukî ve insanî kurallara, özellikle de Kanûn-ı Esâsî'nin ruh ve açıklığına tümüyle karşıt ya da uymayan geçici kanunlar, emir ve nizamlar yoluyla memleketin bir facia sahnesine çevrilmesi gündeme getirilmiştir.

Altıncı madde, savaş olaylarında stratejiyle ilgili olmayan, bu nedenle de gizliliği gerektirmeyen bilgileri [yöneticilerin] sadece mevkilerini korumak amacıyla gizlemeleri ve her gün olumsuz sebeplerle düşman eline geçen vatan topraklarının acı veren durumlarından milleti zamanında haberdâr etmemeleridir. Bu duruma bağlı olarak yedinci madde, savaş yılları içinde İtilâf hükûmetleri tarafından sık sık vuku bulan ve özellikle Rusya'nın çöküşünden sonra yapılan barış önerilerini kabul etmeyerek bugünkü uğursuz sonuca gelinmesiyle ilgilidir. Sekizinci madde, savaşın meydana getirdiği zor koşullar içinde halkın isteklerini karşılayacak önlemleri alacak yerde birtakım kişilerin ve kuruluşların servet kazanmalarının sağlanması ve [yine] birtakım çıkar yollarına saparak ülkenin ekonomisinin batırılmasını kapsamaktadır.

Dokuzuncu madde ise hiçbir gereği ve kanunî dayanağı olmaksızın siyasî ve askerî sansürler konarak basın ve haberleşme hürriyetinin ihlâli ve Avrupa yayınlarının yurda girmelerinin engellenmesidir.

Onuncu ve son madde, memlekette bir yönetim boşluğu meydana getirerek can, mal ve ırza musallat birtakım çetelerin kollanması ve böylece bunların meydana getirdiği facialara katılmak şeklindedir.

Takrir dokuz gün sonra, Meclis-i Mebûsân'ın üçüncü seçim döneminin savaş nedeni ile bir yıl uzatılan beşinci toplanma yılında, 4 Teşrin-i sani 1334/4 Kasım 1918 tarihli on birinci oturumunun ikinci celsesinde okunmuş,[7] kabul edilmiş ve takrir sahibinin çektiği kura sonucunda Beşinci Şube bu soruşturma ile görevlendirilmiştir.[8]

---

7 Bkz. Meclis-i Mebûsân Zabıt Ceridesi (III. devre-i intihâbiye, 5. sene-i ictima, 11. inikad; İstanbul, 1334), s. 76; Fuad Bey'in bu takriri günlük gazetelerde de yer almıştır. Örneğin, *Vakit*, no: 370, 3 Teşrin-i sani 1334; *Hadisat*, no: 15-16, 3-4 Teşrin-i sani 1334; *Tasvir-i Efkâr*, 3 Teşrin-i sani 1334; Fuad Bey'in 28 Teşrin-i evvel 1334 [28 Ekim 1918] tarihli takririnin tam metni için, bkz. s. 5-6.

8 Meclis-i Mebûsân Zabıt Ceridesi (III. devre-i intihâbiye, 5. sene-i ictima, 11. inikad, İstanbul, 1334), s. 77.

Sorgulamalar

Bizim, *Birinci Dünya Savaşı'nda İttihad ve Terakki Hükûmetlerinin Sorumluluğuna Dair Meclis-i Mebûsân Soruşturması*[9] adını verdiğimiz, Dîvân-ı Âli'ye esas ve hazırlık oluşturmak üzere yapılan Beşinci Şube çalışmaları, 6 Teşrin-i sani 1334/6 Kasım 1918'de başlamış ve 19 Kanûn-ı evvel 1334/19 Aralık 1918'e kadar sürdürülmüştür. Şube, bu tarihler arasında yaptığı on altı toplantının birincisinde (Çarşamba, 6 Teşrin-i sani 1334) on maddelik takriri görüşmüş; ayrıca takrir sahibi Fuad Bey'i de toplantısına davet ederek gereken açıklama ve bilgileri almıştır. Sorgulama yöntemi belirlendikten sonra Birinci Dünya Savaşı'na giren ve savaşı yöneten Said Halim ve Talat paşalar hükûmetlerindeki "*Vükelâ-yı sâbıkanın birer birer Şube'ye davetle şikâyet olunan mevadda dair ifâdatı*"nın dinlenmesine karar verilmiştir. Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin devlet yönetiminde doğrudan hâkimiyetini belirleyen bu iki hükûmet yönetimi ile sınırlı tutulmuş takrir gereği, bir kısmı –Talat, Enver ve Cemal paşalar gibi– ülke dışına çıkmış sadrazam ve nâzırlar hariç, bir sadrazam ve her iki hükûmette de görev üstlenmiş nâzırlar, on madde halindeki sorulara birer birer ve ayrı ayrı cevaplar vermişlerdir.

Sorgulama, eski sadrazam, Meclis-i Â'yân üyesi **Said Halim Paşa** ile başlamıştır (ikinci toplantı, Cumartesi, 9 Teşrin- i sani/Kasım 1334/1918).[10] Sonra sırası ile eski Nafıa nâzırı, Meclis-i Â'yân üyesi **Çürüksulu Mahmud Paşa** ile eski Adliye nâzırı, Meclis-i Â'yân üyesi **İbrahim Bey** (üçüncü toplantı, Pazar, 10 Teşrin-i sani 1334); eski Maarif nâzırı, Kastamonu mebûsu **Ahmed Şükrü Bey** ile eski Hariciye nâzırı, İstanbul mebûsu **Ahmed Nesimi Bey**

---

9 Meclis-i Mebûsân Beşinci Şubesi'nce yapılan toplantılarda sorulara verilen yanıtların tümü [Sorgulama Tutanakları], on beşinci toplantıda (Cumartesi, 14 Kanûn-ı evvel 1334) alınan karar üzerine, Meclis-i Mebûsân'ca uzun bir başlık ile yayımlanmıştır: *Said Halim ve Mehmed Talat paşalar kabinelerinin dîvân-ı âliye sevkleri hakkında Divaniye mebûsu Fuad Bey merhum tarafından verilen takrir üzerine berâ-yı tahkikat kura isabet eden Beşinci Şube tarafından icra olunan tahkikat ve zabtedilen ifâdâtı muhtevîdir,* İstanbul, Meclis-i Mebûsân Mat., 1334.

10 Said Halim Paşa, ayrıca soruların yanıtlarını Şube'ye yazılı olarak da vermiştir.

(dördüncü toplantı, Salı, 12 Teşrin-i sani 1334; Ahmed Nesimi Bey'in sorgulaması, Çarşamba, 13 Teşrin-i sani 1334 tarihli beşinci toplantıda da sürdürülmüştür); eski Nafıa nâzırı **Abbas Halim Paşa** (altıncı toplantı, Perşembe, 14 Teşrin-i sani 1334); eski Adliye nâzırı, Meclis-i Mebûsân reisi **Halil Bey** (yedinci toplantı, Cumartesi, 23 Teşrin-i sani 1334); eski Maliye nâzırı **Cavid Bey** (sorgulaması üç toplantı sürmüştür: sekizinci toplantı, Pazar, 24 Teşrin-i sani 1334; dokuzuncu toplantı, Pazartesi, 25 Teşrin-i sani 1334 ve onuncu toplantı, Salı, 26 Teşrin-i sani 1334); eski Nafıa nâzırı, Halep mebûsu **Ali Münif Bey** (onuncu toplantı, Salı, 26 Teşrin-i sani 1334; sorgulaması Cavid Bey'den sonra yapılmıştır); eski Ziraat ve Ticaret nâzırı, Kayseri mebûsu **Mustafa Şeref Bey** ile eski Dâhiliye nâzırı **İsmail Canbolat Bey** (on birinci toplantı, Çarşamba, 27 Teşrin-i sani 1334); eski Posta, Telgraf nâzırı, Kayseri mebûsu **Hüseyin Haşim Bey** (on ikinci toplantı, Perşembe, 28 Teşrin-i sani 1334); eski Umumî İaşe nâzırı **Kemâl Bey**'in (on üçüncü ve on dördüncü toplantılar, Pazartesi, 2 Kanûn-ı evvel/Aralık 1334 ve Pazar, 7 Kanûn-ı evvel 1334) sorgulamaları yapılmış;[11] eski şeyhülislâmlar ve Â'yân üyeleri **Hayri Efendi** ile **Musa Kâzım Efendi**'nin (on altıncı toplantı, Perşembe, 19 Kanûn-ı evvel 1334) sorulara yazılı yanıtları okunmuştur.

Soruşturma, Meclis-i Mebûsân'ın 21 Kanûn-ı evvel 1334/21 Aralık 1918 tarihli 29. toplantısında okunan "irade-i seniyye-i Hazret-i Padişahî" ile kapatılması[12] üzerine sonuçsuz kalmış ve Dîvân-ı Âli'ye gidilememiştir.[13]

---

11 Kemâl Bey'in sorulara verdiği yanıtların tutanakları, okuyup imzalanmak üzere kendisine verilmiş; ancak, tutuklanması nedeniyle aslı imzasız olarak basılmıştır.

12 "Esbab-ı zaruriye-i siyasiyeden naşi Meclis-i Mebûsân'ın feshi iktiza etmesine ve Kanûn-ı Esâsîmizin muaddel 7. maddesinin fıkra-i mahsûsası mucibince ledeliktiza Heyet-i Mebûsân'ın feshi hukuk-ı şahanemiz cümlesinden bulunmasına binaen meclis-i mezkûrün bugünden itibaren bermucib-i kanûn feshini irade eyledim"; Meclis-i Mebûsân Zabıt Ceridesi (III. devre-i intihabiye, 5. sene-i ictima, 29. inikad), İstanbul, 1334, s. 306.

13 Tunaya'ya göre soruşturma, "bu eksik durumuna rağmen, yarım kalmış bir yargılamaydı. Ve ilk kez İttihatçıları çok taze ve güncel bilgilerle tarih önüne çıkarmıştır"; *a.g.e.*, s. 115-116.

İctima Listesi

---

14 Sayfa numaraları dipnot 8'de belirtilen yayına gönderme yapmaktadır.

---

15 Meclis-i Mebûsân Beşinci Şubesi'nin 14 Kanûn-ı evvel 1334/Aralık 1918 tarihli on beşinci toplantısında alınan karar şöyledir: "(...) ifâdâtı istimâ edilmiş olan vükelâ-yı sabıkanın ifâdât-ı mazbutalarına nazaran tanzimi iktiza eden kararnamenin tesbiti için ifadelerin tekrar kıraat edilmesi veya tab edilerek âzaya tevzii meselesi müzakere edilmiş ve esasen heyet-i umumiyece bir karar verilebilmesi için Mebûsân-ı kiramın ifadelere vakıf olmaları zarurî bulunmuş olduğu gibi Şube'ce kararnamenin yazılabilmesi de ifadelerin âza tarafından tedkikine mütevakkıf bulunduğundan ifadelerin tabına karar verilmiştir."
Yapılan oylamada Kâtip Şemseddin Bey (Ertuğrul), üyeler: Mustafa Fevzi Efendi (Saruhan), Mustafa İbrahim Bey (Saruhan), Hüseyin Tosun Bey (Erzurum), Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerif), Midhat Şükrü Bey (Burdur), Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı), Hasan Rıza Paşa (Hudeyde), Kâmil Efendi (Karahisar-ı sahib), Ömer Lütfi Bey (Sinop), Ali Cenani Bey (Ayıntab), Emin Adil Efendi (Sivas), Şeyh Tayyib Efendi (Ankara), Halid Bey (Divaniye), Necati Bey (Bolu) olumlu oy kullanmışlardır. Reis Abdullah Azmi Efendi (Kütahya), İlyas Sami Efendi (Muş), Sadık Bey (Kütahya) tab keyfiyetinin müzakeratın tehirini mucib olacağı mülahazasıyla ifâdâtın tab edilmemesi reyini iltizam etmişlerdir.

On Altıncı İctima/Musa Kâzım Efendi
Şeyhülislâm-ı esbâk, Meclis-i Â'yân âzasından
[Şube'de kıraat olunan ifâdât-ı tahririyesidir]
Perşembe, 19 Kanûn-ı evvel 1334
(s. 357-358)

Meclis-i Mebûsân Beşinci Şube Soruşturma Heyeti[16]

Abdullah Azmi Bey (Kütahya, Reis) 1, 2, 3, 4, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 13, 14, 15, 16
Abdülfettah Saadi Efendi (Akka)
Abdülkadir Geylani Bey (Hama)
Agop Hırlakyan Efendi (Maraş) 1, 6, 7, 12, 16
Ahmed Nesimi Bey (İstanbul)
Ali Cenani Bey (Ayıntab) 14, 15
Cavid Bey (Kala-i Sultaniye)
Ebubekir Haddad Efendi (Taaz)
Emin Edib Bey (Sivas) 15, 16
Hacı İlyas Efendi (Muş)
Hacı Tayyib Efendi (Ankara)
Halid Bey (Divaniye) 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 15, 16
Halil Bey (Menteşe)
Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı) 1, 2, 3, 4, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16
Hasan Bey (Gümüşhane) 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 16
Hasan Fehmi Efendi (Kütahya)
Hasan Rıza Paşa (Hudeyde) 1, 2, 3, 15
Hilmi Bey (Basra) 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 13, 16
Hüseyin Kadri Bey (Karesi) 1, 2, 3, 4, 5, 6, 9, 10
Hüseyin Tosun Bey (Erzurum) 1, 5, 6, 9, 12, 15
İlyas Sami Efendi (Muş) 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16
Kâmil Efendi (Karahisar-ı Sahib) 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 11, 12, 13, 14, 15, 16

16 Heyet üyeleri içinden sorgulama toplantılarına katılan üyelerin adları koyu renk ile yazılmış, katıldıkları toplantıların sayıları da yanda belirtilmiştir.

Kâmil el-Esad Efendi (Beyrut)
Keğam Efendi (Muş)
Mahmud Bey (Trabzon)
Mehmed Emin Efendi (Genç)
Midhat Şükrü Bey (Burdur) 15, 16
Mişel Sersek Efendi (Beyrut)
Mustafa Fevzi Efendi (Saruhan) 1, 3, 4, [Reis vekili] 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, [Reis vekili] 12, 13, 14, 15
Mustafa İbrahim Bey (Saruhan) 1, 2, 3, 4, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16
Necati Bey (Bolu) 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 14, 15, 16
Nuri Bey (Kerbela) 2, 3, 4
Osman Bey (Canik)
Osman Paşa (Trablus-Şam)
Ömer Lütfü Bey (Sinop)
Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs) 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12. 13, 15, 16
Rıza Bey (Bursa) 1, 2, 6, 7, 8, 9, 12
Sadık Efendi (Kütahya) 1, 2, 3, 4, 5, 7, 8, 9, 10, 12, 13, 15
Salim Bey (Karahisar-ı Sahib) 1, 2, 3, 4, 5, 8, 9, 10, 11, 13, 14, 16
Selim Ali Selam Bey (Beyrut)
Seyfullah Efendi (Erzurum)
Seyid Ali Haydar Bey (Asir) 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 11, 12, 14
Seyid Mehmed Mukhafi Efendi (Sana)
Şemseddin Bey (Ertuğrul, Kâtip) 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16
Şeyh Tayyib Efendi (Ankara) 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16
Tevfik Bey (Bağdat)
Tevfik El-Mecali (Gerek)
Viktor Bey (İstanbul) 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 16

MECLİS-İ MEBÛSÂN

Numara
521

Devre-i İntihâbiye 1334
İctimâ III 5

Said Halim
ve
Mehmed Talat

paşalar kabinelerinin Dîvân-ı Âlî'ye sevkleri hakkında Divaniye mebûsu Fuad Bey merhûm tarafından verilen takrîr üzerine berâ-yı tahkikat kura isâbet eden
BEŞİNCİ ŞUBE
tarafından icrâ olunan tahkikat ve zabtedilen ifâdâtı muhtevîdir.

İstanbul
Meclis-i Mebûsân Matbaası
1334

Beşinci Şube
Birinci İctimâ

Çarşamba, 6 Teşrîn-i sânî 1334
[6 Kasım 1918]

İctimâda mevcûd a'zâ:

Reis : **Abdullah Azmi Efendi (Kütahya),**
Kâtib : **Şemseddin Bey (Ertuğrul),**
A'zâ : **Hüseyin Kadri Bey (Karesi), Hasan Rıza Paşa (Hudeyde), Mustafa Fevzi Efendi (Saruhan), Mustafa İbrahim Bey (Saruhan), Hilmi Bey (Basra), Halid Bey (Divaniye), Rıza Bey (Bursa), Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf), Sadık Bey (Kütahya), Seyyid Ali Haydar Bey (Asir), Şeyh Tayyib Efendi (Ankara), Kâmil Efendi (Karahisar-ı sahib), İlyas Sami Efendi (Muş), Necati Bey (Bolu), Agop Hırlakyan Efendi (Maraş), Viktor Bey (İstanbul), Salim Bey (Karahisar-ı sahib), Hüseyin Tosun Bey (Erzurum), Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı).**

Bed-i müzâkerât

Saat Dakika
2 00

Divaniye mebûsu Fuad Bey'in Said Halim ve Talat paşalar kabinelerinin Dîvân-ı Âlî'ye sevkleri hakkındaki takrîri Heyet-i Umûmiye'nin 4 Teşrîn-i sânî 334 tarihli on birinci inikadında bâ-kura Beşinci Şube'ye havâle edildiğinden Şube, ictimâ etmiş ve evvel emirde âtîde sûreti münderic olan takrîri mütâlaa eylemişdir:

Meclis-i Mebûsân Riyâset-i Celîlesine,

Said Halim ve Talat Paşa kabinelerinin zîrde muharrer esbâbdan dolayı Dîvân-ı Âlî'ye sevkini teklîf eylerim:

1 – Sebebsiz ve vakitsiz harbe girmeleri;

2 – İlân-ı harbin esbâb ve avâmil-i hakikiyesiyle sûret-i cereyân ve vukuu hakkında Meclis-i Umûmî'ye hilâf-ı vâki cereyân beyânâtda bulunmaları;

3 – Seferberlikden sonra ve İlân-ı harbden evvel İtilâf hükûmetleri tarafından vuku bulan şerefli ve fâideli teklîfleri reddeylemesi ve Almanya'dan bir gûnâ taahhüd ve zaman almaksızın ve bir fâide-i gaiye temîn etmeksizin harbe sürüklenmesi;

4 – Harbi dirâyetsiz ve istikametsiz ellere tevdî ederek her cephede fünûn-ı harbiyenin kabûl edemeyeceği mecnûnâne hareketlerin cereyânına ve sırf menâfi-i hasîse-i şahsiye uğrunda kuvve-i hayâtiye-i milletin gasb ve isrâfına müzâheret eylemesi;

5 – Kavâid-i hukukiye ve insaniyeye ve hâssaten Kanûn-ı Esâsî'mizin rûh ve sarâhatine külliyen münâfî muvakkat kanûnlar ve emir ve nizâmlar ısdâr ederek memleketi bir sahne-i fecâyie kalbeylemesi;

6 – Vakayi-i harbiyeden sevkül-ceyşe taalluk etmeyen ve binâenaleyh ketmi lâzım gelmeyenleri mücerred muhâfaza-i mevki dâiyesiyle ketmeylemesi ve her gün birer menfî sebeble düşmana çiğnetdiği vatan-ı muazzez aksâmının avâkıb-ı elîmesinden milleti vakit ve zamanıyla haberdâr etmemesi;

7 – Harb seneleri zarfında İtilâf hükûmetleri tarafından mükerreren vuku bulan ve bilhâssa Rusya'nın inhilâlinden sonra edilen sulh teklîflerini reddeylemesi ve bin-netîce bugünkü âkıbet-i meşûmeyi davet eylemesi;

8 – Harbin ihdâs eylediği müşkilât karşısında halkın ihtiyâcını tehvîn edecek tedâbîre tevessül edecek yerde birtakım eşhâs-ı maddiye ve hükmiyenin ihrâz-ı servet eylemesini (Sayfa: 6) temînen ihtikâr ve sû-i istimâl yollarına saparak memleketin iktisâdiyâtını batırması;

9 – Hiçbir lüzûm ve kanûna müstenid olmayarak siyâsî ve askerî sansürler ihdâsıyla hürriyet-i matbûât ve muhâberâtı ihlâl eylemesi ve Avrupa evrâk-ı havâdisini memlekete idhâl etmemesi;

10 – Dâhil-i memleketde bir herc ü merc-i idârî vücûde getirerek ve hürriyet-i cân ve mâl ve ırza musallat birtakım çetelere müzâheret ederek ikâ eyledikleri fecâyie iştirâk eylemesi.

28 Teşrîn-i evvel 334
Divaniye mebûsu
Fuad

Müteâkıben sâhib-i takrîr Fuad Bey davet edilerek takrîrinde - mevâdd hakkında îzâhât alınmış ve müzâkerâtın sûret-i cereyânı tesbît olundukdan sonra vükelâ-yı sâbıkanın birer birer Şube'ye davetle şikâyet olunan mevâdda dâir ifâdâtının istimâı takarrür eylemişdir.

Hitâm-ı müzâkerât

Saat	Dakika
4	00

Beşinci Şube
İkinci İctimâ

SAİD HALİM PAŞA
Sadr-ı esbâk / Meclis-i Â'yân a'zâsından

Cumartesi, 9 Teşrîn-i sânî 1334
[9 Kasım 1918]

İctimâda mevcûd a'zâ:

Reis : **Abdullah Azmi Efendi (Kütahya),**
Kâtib: **Şemseddin Bey (Ertuğrul),**
A'zâ: **Hüseyin Kadri Bey (Karesi), Hasan Rıza Paşa (Hudeyde), Mustafa Fevzi Efendi (Saruhan), Mustafa İbrahim Bey (Saruhan), Hilmi Bey (Basra), Halid Bey (Divaniye), Rıza Bey (Bursa), Ragıb Nişaşibi Bey (Kudus-i şerîf), Sadık Bey (Kütahya), Seyyid Ali Haydar Bey (Asir), Nuri Bey (Kerbela), Kâmil Efendi (Karahisar-ı sahib), Salim Bey (Karahisar-ı sahib), İlyas Sami Efendi (Muş), Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı), Necati Bey (Bolu), Şeyh Tayyib Efendi (Ankara), Viktor Bey (İstanbul).**

Bed-i müzâkerât

Saat Dakika
1 30

Reis — Sâhib-i takrîrin birinci suâli kabinelerin: Sebebsiz ve vakitsiz harbe girmeleri hakkındadır. Bu husûsda Zât-ı devletleri ne buyuruyorsunuz?

Said Halim Paşa — Ben harbe girmek tarafdârı değildim. Çünkü iyi bir vaziyet almışdık, müsellâh bîtaraflık teşkîl etmişdik ve bu yüzden vaziyetimiz pekiyi idi; bu sûretle gerek Balkanlar'a tesîr ediyorduk ve bu hareketimizle onlar da bîtaraf kalmak mecbûriyetinde bulunuyorlardı ve gerek biz kendimizi muhâfaza ediyorduk; bu sûretle de müttefiklerimize muâvenetde bulunuyorduk. Çünkü hudûdlarımızda asker tahşîdi mecbûriyeti hâsıl olmuşdu. O zaman için bundan iyi bir vaziyet olamazdı; zîrâ zamana tâbi olarak nasıl lâzım ise, o sûretle hareket etmekle memleketi felâketden muhâfaza eder idik. Ben bu hâli elimden geldiği kadar muhâfaza etdim. Lâkin müttefiklerimiz herçi-bâd-âbâd ilân-ı harb etdikleri günden beri bizi de harbe sürüklemek istiyorlardı; fil-vâki biz onlarla akd-i ittifâk etdik, fakat ittifâkımız kendi maksadımıza göre vuku bulmuşdu. Hâsılı bu, böyle devâm etdi ve ben bunu kemâl-i müşkilât ile muhâfaza etdim; hattâ onlar bir aralık tehdîdâtda bile bulundular; lâkin ben kulak asmadım. Artık emr-i vâki ile işlerimizi bozmak istediler; ez-cümle Goeben ile Breslau'nun Çanakkale Boğazı'ndan duhûlleri bu emr-i vâkilerden birini teşkîl ediyor ki biz, bundan hiç haberdâr değildik, çünkü bu emr-i vâki olunca bîtaraflığı muhâfaza eylemek kesb-i müşkilât ediyordu. Bunun üzerine İtilâf sefîrlerine mürâcaat etdim: "Böyle bir şey oldu; fakat biz bunları satın aldık" dedim. Onlar da bunu, meselenin mâhiyetini bildikleri hâlde, kabûl etdiler ve bu sûretle bîtaraflıkdan çıkmamaklığımıza muâvenetde bulundular. Bu hâl de bir müddet böyle devâm etdi; fakat Almanlar evvelki emr-i vâkiin kâfî olmadığına hükmederek

ikinci bir emr-i vâki yapdılar ki ben yine bundan katiyyen haberdâr değildim; vaka, malûmunuz olduğu vechle, şöyle olmuşdu: Bir gün bizim filomuz Karadeniz'de Rus filosuna tesâdüf etmiş, top atmış ve ondan sonra öteki beriki limanları topa tutmuş... Fakat bu nasıl olabilirdi? Çünkü ben gemilerimizin Karadeniz'e çıkmasını katiyyen istemiyordum ve hattâ bir müddet donanmamızı çıkartmadım. Fakat bir gün donanma kumandanı Amiral bana geldi ve: "Manevra yapmak lâzım geliyor; hâlbuki Marmara Denizi râkid olduğu cihetle manevra ve endaht husûsunda müsâid (Sayfa: 10) değildir. Binâenaleyh Karadeniz manevraya müsâiddir" dedi ve hattâ bu husûsda ısrâr etdi. Bunun üzerine biz de meseleyi bir şart ile muvâfık gördük ve: "Bizim donanmamız, Yavuz ve Midilli, filo hâlinde Karadeniz'e çıkmasın, yalnız bizim gemilerimiz teker teker çıkıp Boğaz medhalinde manevra yapdıkdan sonra gece avdet etsin!" dedik. Onlar bu minvâl üzere birkaç defa Karadeniz'e çıkdılar ve geldiler; fakat mürettebât ve kumandanları bizim oldukca bu, emniyet-bahş idi. İşte vaziyet bu merkezde iken vaka hâdis oldu; bana bu hâdiseyi haber verdikleri vakit: "Memleketin hayâtıyla oynuyorsunuz; ben mesûl olduğum ve memleketde üç aydan beri nasıl bir maksad takib etdiğim malûm olduğu hâlde meselenin böyle bir şekil aldığından artık duramam" dedim ve derhâl istifâ etdim. Fil-vâki şimdi: "O vakit istifâ etdi ama, niçin çekilmedi" diyenler var. O vakit düşündüm ve memleketi böyle bir felâket içinde bırakıp çekilmeği vicdânen muvâfık görmedim. Eğer böyle düşünmese idim, kendi şahsımı kurtarırdım; fakat memleket felâkete giderken, ne olursa olsun ben çekileyim, demeğe vicdânım kail olmadı. Hattâ bana istifâmı geri almaklığımı teklîf etdikleri vakit hâdiseyi tamîr etmek ve alâkadârana tarziye vermek şartıyla mevki-i hükûmetde kalabileceğimi söyledim; bu teklîfimi kabûl etdikleri cihetle derhâl İtilâf hükûmetlerine mürâcaat etdim –ki bu, resmî muâmelât ile de sâbitdir– ve hâdisenin sûret-i cereyânı hakkında Harbiye Nezâreti'nden verilen raporu da leffederek gönderdim; hattâ onlara ricâ etdim ve: "Biz bîtaraflığımızı muhâfaza etmek istiyoruz; bir kazâ olmuşdur. Binâenaleyh zarar ve ziyânın ne nisbetde olduğunu bir komisyon marifetiyle tayîn edelim; lâzım gelen tarziyeyi verelim ve bu vakayı keen-lem-yekün addediniz" dedim; fakat bu mürâcaat

müsmir olmadı. Ben bu hareketimle, memleket felâkete giderken insanın hatırına gelen şeyleri yapmak bir vecîbe olduğunu düşünerek kabinede tekrar bulundum; yoksa ben de çekilirdim ve şimdi bu kürsüde oturmazdım; lâkin kendimi vicdânıma karşı mahkûm addeder idim. Dediğim gibi teşebbüsümüz müsmir olmadı; çünkü onlar, meseleyi büsbütün halletmek istediler. Hâlbuki ben bidâyeten, bizim bîtaraf kalmaklığımızı arzu etdikleri cihetle sühûlet göstereceklerini ve bu sûretle meselenin kapatılacağını zannetmiş idim ve sefîrlerin de sözlerinden böyle hissediyordum. Fakat onlar, elyevm Hâriciye Nezâreti'nde bulunan cevâblarıyla bu teklîfime muvâfakat edemeyeceklerini bildirdiler. Binâenaleyh mürâcaat müsmir olmadı. Maa-mâfîh ben meseleyi bu şekilde yine hitâm bulmuş addetmedim; çünkü demin de söylediğim gibi insanın hatırına vârid olan şeyleri, memleketi felâketden kurtarmak için yapmak îcâb etdiği cihetle vükelâyı ve merkez-i umûmî a'zâsını bendehâneye davet eyledim ve o zaman: "Hiç olmazsa bil-fiil bîtaraf kalalım, tecâvüz ve taarruz etmeyelim. Bu sûretle bîtaraflığımızı muhâfaza etmiş oluruz ve memleket de harb (Sayfa: 11) felâketinden kurtulur. Bu felâkete istemeyerek girdiğimizi ve vakanın sûret-i hudûsünü biliyorsunuz, binâenaleyh bil-fiil bîtaraf kalalım. Turan ve Mısır fütûhâtı, Trablus, Tunus, Cezayir ve sâire gibi âmâlî, ricâ ederim, bırakalım; biliyorsunuz ki her milletin üç devri vardır: Fütûhât devri, tevakkuf devri, inhitât devri. Binâenaleyh inşâallah bizimki devr-i inhitât değildir, fakat her hâlde fütûhât devri olmadığı da bedîhîdir ve devrimiz, devr-i tevakkufdur. Hudûdlarımızı muhâfaza edelim, bu sûretle bîtaraf kalırız" dedim. Çok çalışdım; çalışdım ama, işin ne netîceye vardığını siz de biliyorsunuz. Bugünkü tecrübeme binâen itikadım şudur ki makam-ı sadâret –ki ben bunu pek acı bir sûretde tecrübe etdim– hiçbir şey yapamaz; o, nâzırların insâfına kalmışdır. Çünkü nâzırlar ne isterlerse yaparlar ve bunlardan sadrazamın katiyyen haberi olmaz; kabineden istifâ etdikden sonra yine kabinede kalmaklığımın sebebini yukarıda söyledim; harbe duhûlümüz de, dediğim gibi oldu ve bir müddet hudûdlarda kaldık. Sonra haberimiz yok iken tertîbât yapılmış, Kafkasya'ya hücûm edilmiş, Sarıkamış felâketi vukua gelmiş... Benim bunların tertîbinden ve vukuundan haberim bile olmadı; vâkıa

böyle olmakla beraber çekilmedim... Çünkü görüyordum ki ben çekilip gitdikden sonra sadâret, her hâlde pek ehil ellerde kalmayacak ve memleket daha tehlikeli bir vaziyetde kalacakdı. Bundan başka, etrâfdan bazı itimâd etdiğim zevât da: "Çekilmeyiniz, sonra daha fenâ olur; sizden biraz çekiniyorlar" diyorlardı. İşte bundan dolayı, yani daha büyük bir fenâlık ihtimâlinden dolayı vazîfemde devâm etdim. Fakat bilâhire çekildim; çünkü vaziyet değişmiş idi; başka türlü bir safhaya dâhil olmuşdu: Talat Paşa Hazretleri, makam-ı sadâreti kurdular ve kendileri o mevkie geçmek istediler. Bu sûretle mesele büsbütün şahsî bir şekil almış idi. Hâlbuki ben hayâtımda şahsiyât ile hiç uğraşmamışdım; binâenaleyh bu yüzden gitdikce fenâlıklar ihtimâli gördüm ve hattâ oluyordu da... Farazâ birtakım şeyler yapılıyordu, zannederim ki burada o meselelerden bahsolunuyor: Ermeni ve Arab meseleleri... Binâenaleyh makam-ı sadâretden çekilmeğe mecbûr oldum.

Reis — Birinci suâlde iki nokta var: Biri sebebsiz harbe girmek, diğeri vakitsiz harbe girmek. Binâenaleyh birinci fıkra ile ikinci fıkra arasında tevâfuk var. Vâki olan iştikâ da sebebsiz ve vakitsiz harbe girmeleri yolundadır. Şimdi birinci fıkraya göre harbe sebebsiz girilmiş; fakat aynı zamanda ikinci fıkra mûcibince, sebebsiz olmakla beraber harbe, vakitsiz girilmiş oluyor. Müştekî bunu îzâh ederken, nutk-ı hümâyûnda Rus donanmasının Karadeniz'de tecâvüz etdiğinden bahsolunduğunu söylemişdi. Yani o vakit, başkalarının daha evvel tecâvüz etmesinden dolayı harbe girdik, denilmiş oluyor.

Said Halim Paşa — Bahriye nâzırının verdiği resmî rapor öyle diyor idi ve onun yalan söyleyeceğini memûl etmez idim. (Sayfa: 12)

Reis — Harbe sebebsiz girdiğimiz hakkındaki ifâdât-ı âliyeleri mazbût; sonra ikinci nokta var ki o da harbe vakitsiz girmek meselesidir.

Said Halim Paşa — Evet efendim, harbe vakitsiz girildi; ben bîtaraf kalmak istiyordum.

Reis — Şu hâlde vâki olan ifâdâtınız harbe vakitsiz girmek meselesine de bir cevâb oluyor, değil mi efendim?

Said Halim Paşa — Evet efendim; söyledim.

Reis — Sonra ifâdât-ı âlînizde: Bizim ittifâkımız, bîtaraf kalmak içindir buyurdunuz.

Said Halim Paşa — Bîtaraf kalmak için demedim; bir memleket ittifâk etdiği vakit kendi menfaatini temîn eylemek için ittifâk eder, dedim.

Hüseyin Kadri Bey (Karesi) — Reis Beyefendi, müsâade ederseniz marûzâtım var.

Reis — Müsâade edin efendim; Paşa Hazretleri, ittifâkın daha evvel vâki olduğunu söylüyorsunuz, değil mi?..

Said Halim Paşa — Evet efendim; ittifâk meselesi daha muhârebe sözleri olmadan evvel, vâki olmuşdur; malûm-ı âlîniz, ittifâk şöyle olsun, böyle olsun denilmekle olmaz. Evvelâ müzâkerât ihzârî olur; sonra Zât-ı Hazret-i Pâdişâhî'ye arz olunur ve mezûniyet istihsâl edilir. Maa-mâfîh dediğim gibi Almanya'nın Dersaâdet sefîriyle bendeniz arasında ittifâk için vukua gelen ilk mükâleme, pekiyi hatırımda yok, 1330 Temmuz'unun evâsıtına, on dört veya on beşinci gününe müsâdifdir ve Harb-i Umûmî Ağustos'da ilân edilmişdir. Şurasını da söyleyeyim ki ittifâk teklîfi, Almanlar tarafından vuku bulmuşdur; bilâhire müzâkerât cereyân etdi ve keyfiyeti Zât-ı Şâhâne'ye arz ederek mezûniyet aldık ve ittifâk muahedâtının imzâlanması o zamana tesâdüf eyledi.

Reis — Şu hâlde ittifâk seferberlikden evvel mi vâkidir?

Said Halim Paşa — Evet efendim; seferberlikden evveldir ve müzâkerâtın esâsı daha kadîmdir. Muhârebenin ilânını ise, Ağustos'un ya birinci veya ikinci günü haber aldık. Binâenaleyh zannedildiği gibi bu ittifâk, bizi muhârebeye sevk etmek için, yapılmış değildir.

Reis — Efendim, Hüseyin Kadri Bey Meclis-i Â'yân'da hafî bir celse akdedildiğinden Said Halim Paşa Hazretleri'nin ifâdelerinin tehîr-i istimâını teklîf ediyorlar.

Hüseyin Kadri Bey (Karesi) — Evet efendim, çünkü Paşa Hazretleri Meclis-i Â'yân'da bulunursa daha iyi olur; buradaki ifâdât-ı âlîlerini ne vakit olsa istimâ ederiz.

Reis — Fakat sonra vaktimiz boş geçer; bizim işimizi bırakıp Meclis-i Â'yân'ın netîce-i müzâkerâtına intizâr etmekliğimiz münâsib olmaz, zannındayım. (Sayfa: 13)

İlyas Sami Efendi (Muş) — Kendileri muvâfakat eder ve Şube a'zâsı da kabûl eyler ise Paşa Hazretleri, suâllerin cevâbını tahrîren versinler; maksad bu sûretle de hâsıl olur.

Reis — Sonra Harun Hilmi Efendi'nin bir teklîfi var; harbden evvel veya harb esnâsında Said Halim Paşa'nın zaman-ı sadâretinde İtilâf devletleri tarafından bîtaraf kalmak için bir teklîf vuku bulmuş mudur? diyorlar.

Said Halim Paşa — Hayır efendim.

İlyas Sami Efendi (Muş) — Zâten o suâl aşağıda gelecek.

Reis — Şimdi Hüseyin Kadri Bey'in bir teklîfi var, Said Halim Paşa'nın ifâdelerinin tehîr-i istimâını teklîf ediyorlar; bir de İlyas Sami Efendi, suâllerin cevâblarını tahrîren istimâ etmek münâsib olur, diyorlar. Bendenize kalırsa bu iş, kendi işimizdir. Meclis-i Â'yân, bir a'zâsını kaybetmekle, zarar olmaz. Maa-mâfîh teklîf, a'zâ-yı muhteremeye âid bir meseledir.

Nuri Bey (Kerbela) — Paşa Hazretleri'nin fikirleri ne merkezdedir?

Said Halim Paşa — Bu meselede benim arzum olmaz; beni buraya davet buyurdunuz, ben de îzâhât vermek üzere geldim. Siz nasıl arzu ederseniz öyle olur.

Mustafa Fevzi Efendi (Saruhan) — Meclis-i Â'yân'daki celse belki mühimdir; binâenaleyh burada müzâkerâtı bir saat tehîr etmekle bir zarar olmaz. Paşa Hazretleri bir iki saat sonra tekrar buraya gelip îzâhât verebilirler; hattâ îzâhât, ya şifâhî veya tahrîrî de olabilir. Binâenaleyh Paşa Hazretleri'nin reyinden Meclis-i Â'yân'da istifâde edilmesi lâzımdır.

Hüseyin Kadri Bey (Karesi) — Paşa Hazretleri hakikat-i hâli, arzu edildiği vakit, burada îzâh ederler ve bu, mâzîye âid olan işlerin tashîhine müteallik bir muâmeledir. Fakat ben zannediyorum ki Meclis-i Â'yân'ın celse-i hafiyesi pek ehemmiyetlidir ve orada istikbâle âid bir mesele mevzû-i bahisdir. Binâenaleyh Meclis-i Â'yân'da Paşa Hazretleri'nin tecârib ve malûmâtından istifâde etmelidir ve Paşa Hazretleri'nin celse-i hafiyede vücûdları memleketin, istikbâli için her hâlde elzemdir.

Reis — Biz, bugün işe başladık ve bu iş, kendi işimizdir. Eğer bu işi bırakırsak başka işimiz kalmıyor; Mahmud Paşa Hazretleri de

teşrîf edeceklerdir. Hâlbuki teklîf kabûl edilirse bugün ictimâımızı tatîl etmiş olacağız.

Mustafa Fevzi Efendi (Saruhan) — Tatîl etmeyiz, Paşa Hazretleri Â'yân'daki celse-i hafiye müzâkerâtı[nı] müteâkıb buraya teşrîf ederler. (Sayfa: 14)

Reis — Bu teklîfi muvâfık görüyor musunuz? (Muvâfık sadâları) O hâlde dağılmamak üzere muvakkaten müzâkeremizi tatîl ediyor ve celseye nihâyet veriyorum.

Hitâm-ı müzâkerât

Saat Dakika
1 55

İkinci Celse

Bed-i müzâkerât

Saat Dakika
3 30

Reis — Celse açıldı. Paşa Hazretleri; bidâyet-i harbde Hâriciye Nezâreti vazâifi uhde-i devletlerinde değil mi idi?

Said Halim Paşa — Evet; fakat muhârebe zamanında Hâriciye Nezâreti'nin hiç hükmü yokdur.

Reis — Muhârebe başlamazdan evvel?

Said Halim Paşa — Tabîî; fakat bendenizin bu husûsdaki ifâdâtım harbin vukuundan sonraya âiddir.

Reis — Demek ki efendim, harbin sebebsiz başladığını Zât-ı âlîleriniz de tasdîk ediyorsunuz?

Said Halim Paşa — Şübhe yok efendim; bu harb, sebebsiz ve vakitsiz olmuşdur.

Reis — Harun Hilmi Efendi birâderimizin bir suâlleri var; diyorlar ki, İtilâf hükûmâtı, bize bîtaraf kaldığımız takdîrde, taahhüdât ve temînâtda bulundular mı? Bu bâbda bir teklîf vâki oldu mu?

Said Halim Paşa — Teklîf vâki olmadı; yalnız bîtaraf kalmaklığımızı arzu etdiler. Lâkin bîtaraf kalırsanız şöyle olur, böyle olur gibi birçok şeyler vaad etdikleri hakkındaki sözlerin aslı yokdur.

Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı) — Vâki olan teklîfde, bîtaraf kalmak için, mevâîd var mı idi?

Said Halim Paşa — Hayır efendim; esâsen bu, şifâhî olmuşdu ve söyledikleri sözlere göre, diğer devletler bize taarruz ederlerse tamâmiyet-i mülkiyemizi temîn edeceklerdi.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Demek ki zımnen bir emniyet vardı?

Said Halim Paşa — Bîtaraf kaldığımızdan dolayı müttefiklerimiz bize taarruz ederlerse onlar müdâfaa edeceklerdi; lâkin tamâmiyet-i mülkiyemiz hakkında kendilerine karşı bir temînât teşkîl etmez idi.

Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı) — Paşa Hazretleri'nin beyânâtından anladığıma nazaran Almanya ile harbden evvel akd-i ittifâk edilmiş bulunu[lu]yor. Şu hâlde bu ittifâk tecâvüzî mi, tedâfüî mi? Yoksa hem tecâvüzî, hem tedâfüî midir? Buna dâir vesâik-i resmiye var mıdır ve ne gibi mâhiyeti hâizdir?

Said Halim Paşa — İttifâk, tecâvüzî ve taarruzî değildir; tedâfüîdir.

Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı) — Paşa Hazretleri Yavuz'un tecâvüzâtından (Sayfa: 16) haberdâr olmadığını söylediler, diğer vükelânın bu tecâvüzden haberdâr olup olmadıklarına dâir malûmâtları var mı?

Said Halim Paşa — Diğer vükelânın haberdâr olup olmadığını pek bilemiyorum; maa-mâfîh olsa olsa Harbiye ve Bahriye nâzırları bilirler idi.

Nuri Bey (Kerbela) — Reis Beyefendi, donanmanın taarruz hâdisesinden sonra Said Halim Paşa Hazretleri, yine bîtaraf kalmak için teşebbüsâtda bulunduklarını ve ancak İtilâf hükûmâtı tarafından gayr-i kabil-i kabûl tekâlîf dermiyân edildiği cihetle bîtaraflıkda kalmak gayr-i mümkün olduğunu ifâde buyurdular. Bu bâbdaki tekâlîf ile reddin muvazzah olarak beyân buyurulmasını ricâ ederim.

Reis — Nuri Bey'in bu suâli hakkında cevâb-ı devletleriniz var mı?

Said Halim Paşa — Mesele tamâmıyla hatırımda değildir, binâenaleyh harfiyen tekrar edemem. Zîrâ teklîflerimize verilen cevâbların bir kısmı burada bulunan İtilâf sefîrleri tarafından şifâhen, bir kısmı da o devletler tarafından süferâmıza, vuku bulmuş idi. Bu husûsâta âid evrâk-ı resmiye Hâriciye Nezâreti dosyasında vardır; o evrâk-ı resmiyeyi tedkik buyurursunuz. Fil-vâki bu, benden de tahkik edilecek bir meseledir; fakat arada dört senelik bir zaman geçdiği cihetle söyleyeceklerimin noksân olacağı şübhesizdir.

Reis — Paşa Hazretleri, bu husûsa müteallik evrâk-ı resmiyenin Hâriciye Nezâreti dosyasında mevcûd olduğunu ve vukuâtın tamâmıyla zihinlerinde mevcûd olmadığını buyuruyorlar. Binâenaleyh birinci suâl hakkında başka söz isteyen var mı?

Şemseddin Bey (Ertuğrul) — Goeben ve Breslau nâmındaki harb sefinelerinin Çanakkale'ye duhûllerinden evvel İstanbul'a gelip gelmemeleri hakkında bir muhâbere ve müzâkere cereyân etdi mi?

Said Halim Paşa — Buna dâir katiyyen bir muhâbere cereyân etmemişdir; maa-mâfîh belki Bahriye ve Harbiye nezâretleri vâkıfdı.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) — Kabine, Harb-i Umûmî bidâyetinde bîtaraf bir kabine iken, muhârib devletlere âid bir donanmanın limanımıza ilticâsı takdîrinde harbe sürükleneceğimize vâkıf değil mi idi? Hükûmetin malûmâtı ve bir kararı olmadan bu gemiler Çanakkale'den nasıl geçebildiler? Bundan başka mâdâmki Almanya devletine âid iki sefine-i harbiye Boğaz'dan geçdiler; o hâlde bu gemilerin techîzâtını çıkarmak lâzım değil mi idi?... Zannediyorum ki bu gemileri bizim nâmımıza almak teşebbüsü, tabîatıyla Düvel-i Mütelife'ce bir muvâzaa telâkki edilecek ve bu memleketi harbe sürükleyecek bir sebeb telâkki olunacakdı. Mâdâmki Zât-ı devletleri o vakit harbi iltizâm etmiyordunuz; o hâlde yapılacak iş basît idi: Vaziyeti bütün vehâmet ve avâkıbıyla makam-ı saltanata arz etmek ve hattâ îcâb ederse Meclis-i Millî'yi davet edip keyfiyeti onlara da (Sayfa: 17) teşrîh etmek ve kabûl etmedikleri takdîrde istifâ da eylemek, hulâsa memleketi harbe sürüklememek için îcâb eden bütün teşebbüsâtı icrâ etmek lâzımdı.

Said Halim Paşa — Fakat bîtaraflığımız ondan dolayı ihlâl edilmedi. Çünkü biz gemilerin vürûdunu müteâkıb, sefâin-i mezkûreyi hükûmetimiz nâmına satın aldığımızı sefîrlere anlatmışdık, onlar da işi bildikleri hâlde, "Peki!" dediler; çünkü onlar da bizim bîtaraf kalmamızı istiyorlardı; binâenaleyh gemilerin vürûdu meselesi bizi hâl-i harbe sürüklemedi. Sefîrler, bu sefâin-i harbiye hakkındaki sûret-i tefsîri kabûl etdiler, yani bizim bîtaraflığımızı ihlâl etmemek için, meseleyi bildikleri hâlde, "Peki!" dediler.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) — Goeben ve Breslau limanımıza girdikden sonra techîzâtının refî hakkında bir teklîf vâki oldu mu?

Said Halim Paşa — Hayır; topların refî için bir şey denilmedi, yalnız mürettebâtın ihrâcı teklîf edildi.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) — Tabîî bu teklîf kabûl edilmedi, değil mi?

Said Halim Paşa — Evet.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) — Pekâlâ. Mâdâmki gemileri satın almışdık; o hâlde sefâin-i mezkûrenin mürettebât-ı asliyesi gemilerde neye bırakıldı?

Said Halim Paşa — İşin içinde hakikat olmayınca, orası burası aksar değil mi?

Reis — Kabinelerin sebebsiz ve vakitsiz harbe girmeleri hakkındaki birinci suâle, Paşa Hazretleri cevâblarını verdiler; harbin vakitsiz ve sebebsiz olduğunu söylediler ve aynı zamanda: "Benim vaziyetim şu hâlde kalmışdı, ben mazûr idim" dediler.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Peki, Paşa Hazretleri istifâ etmiş olsalardı harbe girer mi idik?

Said Halim Paşa — Hiç şübhe etmeyiniz, daha çok evvel girer idiniz?

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Demin: "Harbi ben ilân etmeyeceğim, aksi hâlde çekilirim" demiş idiniz de...

Said Halim Paşa — Evet ama; öyle zannediyorum ki ben sadâretden çekildiğim gün harb başlardı ve üç veya üç buçuk ay daha bekleyemez idiniz. Ben yine öyle zannediyorum ki o takdîrde Moskof buraya girer ve harb de başka bir şekil alırdı.

Nuri Bey (Kerbela) — Paşa Hazretleri, harb büsbütün sebebsiz olmasa gerek. Çünkü ittifâkımız vardı ve bu ittifâk, kısmen bir sebebdir.

Said Halim Paşa — İttifâk, harbe girmeğe sebeb değildir.

Reis — Esâsen Paşa Hazretleri meseleyi îzâh etdiler ve ittifâkımızın tedâfüî olduğunu söylediler.

Said Halim Paşa — Diğer ittifâkları da gördük; meselâ İtalya'nın İttifâk-ı Müselles'den otuz (Sayfa: 18) sene istifâde etdiği hâlde nasıl hareket etdiği malûmdur. Sonra Romanya'nın Nemse devleti ile ittifâk etdikden ve yirmi beş sene müstefîd oldukdan sonra kendi hatt-ı hareketini tayîn eylediği de meydandadır. Binâenaleyh ittifâk akdi mühim olmakla beraber onlardan istifâde etmek, ittifâkı hüsn-i istimâl eylemek ciheti de mühim ve başka işlerdir.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) — İttifâk ne vakit akdedildi?

Said Halim Paşa — İttifâk müzâkeresi, demin de söylediğim gibi, Harb-i Umûmî'den on veya onbeş gün evvel başlamışdır ve müzâkere, Almanya sefîrinin bana vuku bulan teklîfi üzerine cereyân etmişdir.

Reis — Birinci suâl hakkında başka bir teklîf var mı?

Hüseyin Tosun Bey (Erzurum) — Demek ki ittifâk müzâkerâtı Bosna hâdisesinden sonra başladı?

Said Halim Paşa — Müzâkerâtın başladığı tarihi katiyyetle söyleyemem ve hangi hâdise ile tevâfuk etdiğini şimdi hatırlayamıyorum.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) — Yavuz'un Karadeniz'e çıkdığından hiç kimsenin haberi yok mu idi?

Said Halim Paşa — Hâdisenin vukuunu müteâkıb istifâ etdiğim cihetle Enver, Cemal paşalar ve Talat Bey, gece bendehâneye geldiler ve bu vakadan haberdâr olmadıklarına dâir kasem etdiler. Zâten ben: "Bana haber vermeden iş yapılıyor, binâenaleyh sizinle iştirâk edemem" demişdim. Onun üzerine onlar da yemîn etdiler ve: "Vakadan haberimiz yokdur" dediler.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) — Donanma kumandanının evvelce vakadan haberdâr olduğuna veyâhûd rüfekâ-yı devletleri tarafından kendisine emir verildiğine dâir bilâhire bir şey anlaşıldı mı?

Said Halim Paşa — Efendim, Amiral bana birkaç defa geldi ve: "İmparatordan emir aldım, ilân-ı harb edelim" diye ısrâr etdi. Amiral'in sözlerine karşı: "Benim pâdişâhım başka, senin imparatorun başka" dedim; ondan sonra Amiral bir daha gelmedi. Binâenaleyh onlar, benden ümîdsiz oldukları cihetle, Karadeniz hâdisesini ihzâr etdiler; yoksa ümîdleri olsa idi yapmazlardı, çünkü güzel bir şey değildi.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) — Bu hâdise olmasa idi bizi harbe sürüklemek için başka bir sebeb bulurlar mı idi?

Said Halim Paşa — Şübhesiz; başka bir sebeb ararlardı. Gerek Almanya ve gerek Nemse sefîrleri mütemâdiyen ilân-ı harb etmemizi taleb ediyorlar idi. Hâlbuki ben bunlara karşı dâimâ: "Hayır!" cevâbını veriyordum. (Sayfa: 19)

Reis — O hâdise üzerine tazmînât verilerek meselenin kapatılacağına dâir şâyiât işidilmişdi; bu husûsdaki malûmât-ı devletiniz nedir?

Said Halim Paşa — Evet; bunu ben teklîf etdim ve hattâ istifâmı geri aldığıma sebeb de budur. Çünkü onlar bizim bîtaraflığımızı arzu ediyorlardı; binâenaleyh memleketi felâkete düşürmemek ve işi halletmek için istifâmı geri aldım.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) — Kabinedeki zevâtın ifâdâtına nazaran bu teklîfin adem-i kabûlüne, Hâriciye Nezâreti'nin teehhürâtı sebebiyet vermiş; bu, doğru mudur?

Said Halim Paşa — Hayır efendim; bu söz Mahmud Paşa'nın sözüdür. Hattâ onlar bizi bırakıp kabineden çekilmiş idiler.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) — Vakadan ne kadar zaman sonra sefâretlere mürâcaat edildi?

Said Halim Paşa — Vakadan iki veya üç gün sonra İtilâf devletlerine bildirilmişdir zannediyorum. Zîrâ arada istifâm vuku bulmuş idi.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) — Fakat efendim, böyle mesâilde iki üç günlük, hattâ iki üç saatlik tehîr pek mühimdir. Çünkü mesele memleketin hayât ve bekasıyla alâkadâr idi.

Said Halim Paşa — Ben öyle biliyorum, fakat ricâ ederim bu sözümü sened ittihâz etmeyiniz. Ne kadar müddet sonra olduğu dosyaların tedkikiyle anlaşılır; tarihi hakkında katî bir şey söyleyemem.

Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı) — Mâdâmki Almanlar ile ittifâkımız tedâfüî idi, o hâlde tecâvüzî bir vaziyet hâdis olunca ittifâka gayr-i vâki nazarıyla bakmak lâzım gelirken harbe neden muvâfakat edildi? Yani Almanya, tecâvüzî bir sûretde harbi kabûl etdikden sonra bizim için tedâfüî olarak akdedilen ittifâka niçin devâm olundu? Sonra neden bu meseleyi sebeb ittihâz edip ayrılmadık?

Said Halim Paşa — Hükûmet, hâl-i harbe girmiş ve bir kerre emr-i vâki olmuş idi.

Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı) — Fakat bizim ittifâkımız tedâfüî idi.

Said Halim Paşa — Hâl-i harbe girdikden sonra Almanya'dan ayrılmak müşkil idi.

Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı) — Lâkin, bizi tecâvüzî vaziyete ilka edenler Almanlardır. Hâlbuki biz tedâfüî bir ittifâk yapmışdık; binâenaleyh onlardan ayrılabilirdik.

Said Halim Paşa — Fakat meseleyi öyle anlatmadılar; Moskof gemilerinin Karadeniz Boğazı civârına gelerek torpil dökdüklerini ve bu sûretle husûmete başladıklarını söylediler.

Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı) — Bunun hilâf-ı hakikat olduğu ne vakit anlaşıldı?

Said Halim Paşa — Çok sonra anlaşıldı. (Sayfa: 20)

Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı) — Zannedersem aynı günün akşamı anlaşılmış idi.

Said Halim Paşa — Vaka oldukdan sonra bizimkiler tecâvüz etmişler; onların iddiâsına göre ilk tecâvüz Moskoflar tarafından vuku bulmuşdur.

Reis — Birinci suâl hakkında başka söz isteyen var mı? (Hayır sadâları) O hâlde ikinci suâle geçiyoruz.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Müsâade eder misiniz? Bir şey soracağım.

Reis — Müsâade buyurunuz; ikinci suâl: İlân-ı harbin esbâb ve avâmil-i hakikiyesiyle sûret-i cereyân ve vukuu hakkında Meclis-i Umûmî'ye hilâf-ı vâki beyânâtda bulunmaları hakkındadır. Bunu Müştekî'ye îzâh etdirdiğimiz vakit, Meclis-i Umûmî'ye hilâf-ı vâki ne gibi beyânâtda bulunduklarını suâl etmiş idik. Sâhib-i takrîr, Meclis-i Umûmî'nin bidâyet-i küşâdında kırâat edilen Hatt-ı Hümâyûn'da Ruslar tarafından tecâvüzâtda bulunduğu zikredilmişdi, hâlbuki bunun hilâf-ı hakikat olduğu anlaşılmışdır, diye cevâb verdi.

Said Halim Paşa — Bit-tabi ben, bundan mesûl değilim. Başkumandan vekîli ve Bahriye nâzırı nasıl bildirdiler ise öyle yapıldı.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Meclis-i Umûmî'de kırâat edilen Hatt-ı Hümâyûn'un hîn-i tanzîminde Zât-ı devletleri makam-ı sadâretde değil mi idiniz?

Said Halim Paşa — Onlar öyle bildirdiler. Vakanın sûret-i cereyânı ve vukuu hakkında raporlar nasıl geldi ise öyle söyleyeceğim ve uydurmayacağım tabîî idi.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Demek ki işin içinde iğfâl var?

Said Halim Paşa — Onu bilmem.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) — Yavuz ve Midilli'de Osmanlı zâbitânının bulunup bulunmadığı hakkında malûmâtınız var mı?

Said Halim Paşa — Bunu da hakikaten bilmiyorum.

Reis — Paşa Hazretleri, vaka hakkında, nezâretlerden gelen raporu resmen bildirdiklerini söylüyorlar.

Said Halim Paşa — Evet efendim; bendeniz vakanın önünü almak için bizim sefâretlerimiz vâsıtasıyla mürâcaat etdiğim vakit, Bahriye'nin resmî raporunu da gönderdim ve nezdinde bulundukları hükûmâta iblâğ etmelerini ricâ eyledim.

Reis — Bahriye Nezâreti'nin resmî raporu, ilân-ı harbi îcâb etdiren diğer esbâbı hâvî dosyada mevcûd mudur?

Said Halim Paşa — Evet efendim; Meclis-i Vükelâ kararıyla dosyasında mevcûddur.

Hilmi Bey (Basra) — Hâk-i pâyiniz hilâf-ı vâki hareketi ne vakit anladınız? (Sayfa: 21)

Said Halim Paşa — Çok sonra anladım; maa-mâfîh akab-ı vakada intişâr eden rivâyetlerin hilâf-ı hakikat olduğunu bir dereceye kadar anlıyordum; fakat bunların hangisinin doğru olduğunu bilmiyordum. Maa-hazâ vakanın, bana söylenildiği gibi olmadığını bilâhire anladım.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Amerika sefîri, bîtaraf bir hükûmetin mümessili sıfatıyla, hâl-i harbin hilâf-ı hakikat olduğunu söylememiş mi idi?

Said Halim Paşa — Hayır, bîtaraf sefîrler tarafından bu husûsda hiçbir şey söylenilmedi.

Nuri Bey (Kerbela) — O hâlde hakikat hangisidir? Meclis'de okunan beyânnâme doğru mudur, yoksa hilâf-ı hakikat midir?

Said Halim Paşa — Kanâat derecesinde söylenilecek bir şey yokdur; çünkü doğrusunu bilmiyorum ve binâenaleyh, vaka böyle olmuşdur, diye yemîn edemem.

Nuri Bey (Kerbela) — Demek ki beyânnâme sahîhdir?

Said Halim Paşa — Beyânnâmenin sahîh olduğunu zannetsem söyleyeceğim; fakat hakikatin hangisi olduğunu bilmiyorum. Yalnız beyânnâmede münderic olan sözler, Bahriye Nezâreti'nin verdiği resmî raporlara müsteniddir ve başka türlü de hareket edemezdim.

Reis — İkinci suâl hakkında başka söz isteyen var mı? (Hayır sadâları) O hâlde üçüncü suâle geçiyoruz.

İlyas Sami Efendi (Muş) — Üçüncü suâle geçelim efendim.

Reis — Malûm-ı devletiniz olduğu üzere üçüncü suâlde: Seferberlikden sonra ve ilân-ı harbden evvel İtilâf hükûmetleri tarafından vuku bulan şerefli ve fâideli teklîfleri reddeylemesi ve Almanya'dan bir gûnâ taahhüd ve zaman almaksızın ve bir fâide-i gaiye temîn etmeksizin harbe sürüklenmesi mevzû-i bahisdir. Şimdi bu suâl iki fıkraya ayrılıyor: Birinci fıkra, seferberlikden sonra ve ilân-ı harbden evvel İtilâf devletleri tarafından dermiyân edilen şerefli

teklîflerin reddolunması, ikinci fıkra da Almanya'dan bir gûnâ zaman ve taahhüd alınmaksızın harbe sürüklenmesi keyfiyetidir. Bu bâbdaki mütâlaa-i devletleri ne merkezdedir?

Said Halim Paşa — Öyle bir şey yokdur. Yalnız İtilâf sefîrleri: "Bîtaraf kalırsanız ve müttefikleriniz tarafından tecâvüze dûçâr olursanız tamâmiyetinizi muhâfaza ederiz" dediler ve bu temînât şifâhen vuku bulmuşdur.

Reis — Hangi sefîrler söyledi?

Said Halim Paşa — İtilâf sefîrleri söyledi ve asıl bunu söyleyen Rusya sefîridir; diğer sefîrler de onun sözüne iştirâk etdi. (Sayfa: 22)

Reis — Bîtaraf kaldığımız takdîrde mi?

Said Halim Paşa — Bîtaraflığımız yüzünden bir tecâvüz vuku bulursa onlar bizi müdâfaa edeceklerdi. Fakat şurasını söyleyeyim ki bizim asıl korkduğumuz, Moskoflardı.

Reis — Bîtaraf kaldığımız takdîrde bize bir menfaat temîni için Zât-ı âlîleri tarafından bir teklîf dermiyân edildi mi?

Said Halim Paşa — Hayır; zâten böyle bir teklîfi Rusya'nın kabûl edeceğine kanâatim yokdu. Bundan başka bize: "Bîtaraf kalınız" diye bazı mevâîdde bulunmanın sırası değildi. Çünkü biz esâsen: "Bîtaraf kalacağız" diyorduk. O hâlde şöyle yaparız, böyle yaparız gibi birtakım teklîflerde bulunmayacakları tabîî idi.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) — Bîtaraf kaldığımız takdîrde, bîtaraflığımızdan dolayı bir tecâvüz vâki olursa, İtilâf devletlerinin tamâmiyet-i mülkiyemizi müdâfaa ve muhâfaza edeceklerini düvel-i mezkûre süferâsı Zât-ı devletlerine söylemişler. Hâlbuki ifâdât-ı âlînizden anladığıma göre bu vaad, mutlak olarak söylenmiş?

Said Halim Paşa — Evet; mutlak olarak söylediler; çünkü Almanya ve Avusturya için böyle bir sebeb yokdu. Fil-hakika bunda; bütün devletler dâhil mi, değil mi diye bir suâl vârid olabilir ise de, kanâat husûlü için...

Şemseddin Bey (Ertuğrul) — Mâdâmki Rusya sefîri, gayr-i taahhüdî olarak böyle bir teklîf dermiyân etdi, yani tamâmiyet-i mülkiyemizin taarruzdan âzâde kalacağına dâir şifâhî temînât verdi. O vakit: "Diğer Düvel-i İtilâfiye de bunu kabûl ediyor mu?" diye bir suâl sorulabilirdi.

Said Halim Paşa — Fakat bu, onların teklîfidir.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) — Şu hâlde bizim Hâriciye Nezâreti'miz, bir tecâvüz vuku bulduğu takdîrde, tamâmiyet-i mülkiyemizin temîni için İtilâf devletlerinden katî bir taahhüd alabilir idi; yani: "Bir tecâvüz olduğu takdîrde tamâmiyet-i mülkiyemizi taahhüd ediyor muzunuz?" diye bir suâl sorulabilirdi. Görülüyor ki hükûmet bu gibi husûsâta, tekâlife kulak vermemiş.

Said Halim Paşa — Efendim, zâten biz bîtaraf kalmak istiyorduk.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) — Peki, Bâbıâlî bîtaraflığa muvâfakat etdi; fakat Avrupa'da harb oluyordu ve büyük bir gürültü çıkacağı ve harbin her tarafa sirâyet edeceği muhakkakdı. Binâenaleyh bîtaraflığımızı temîn etmek için her iki heyet-i muhârebeden tamâmiyet-i mülkiyemizin muhâfazası hakkında temînât almak lâzımdı. İtilâfcılar, Almanya ve Avusturya'nın hücûmlarına karşı tamâmiyetimizi muhâfaza edeceklerini vaad etmişlerdi. Şu hâlde bîtaraflığımız îcâbı olarak kendilerinden de temînât almak ve Rusya'nın tecâvüzü ihtimâline karşı İngiltere ve Fransa'nın (Sayfa: 23) mümânaat etmelerini tekeffül etdirmek lâzım değil mi idi? Bu ahvâl gösteriyor ki hükûmet bîtaraflıkda sebât azminde değilmiş!...

Said Halim Paşa — Hayır; bîtaraflığı muhâfaza etmeği kendimiz istiyorduk; fakat tamâmiyet-i mülkiyemizi düvel-i muazzama sâyesinde nasıl temîn etdiğimizi evvelce de görmüşdük. Binâenaleyh bundan sonra yine buna belbağlamak doğru değildi; maa-mâfîh bizim ordumuz, kendi bîtaraflığımızı, pekâlâ muhâfaza edebilir idi. Bundan başka bir çâre-i selâmet yok idi: zîrâ bu husûsda Rusya'nın verebileceği temînâta itimâd ve ona rabt-ı ümîd eylemek pek sâfiyâne bir hareket olur idi.

Hilmi Bey (Basra) — Kapitülasyonların ilgası keyfiyetine tekmîl İtilâf devletleri süferâsının da iştirâk etdiklerini işitmiş idik. Bu, ne derecede sahîhdir?

Said Halim Paşa — Öyle bir şey yokdur; yalnız muhârebeden evvel: "Bazı kuyûd ve şurût ile, kabûl ederiz" gibi sözler söylenildi. Fakat esâs mesele mevzû-i bahsolmadı.

Hilmi Bey (Basra) — Hükûmet, harbe girmeden muvâfakat etdiler mi idi?

Said Halim Paşa — Onlar da muvâfakat etdi; zâten hepsi kabûl ediyordu.

Hilmi Bey (Basra) — Muhârebeden evvel müzâkerâta başlanılmadı mı?

Said Halim Paşa — Evet; lâkin onlar, esâsı reddedilecek gibi olmadığı cihetle, birtakım tahkikat ve tedkikat ile esâsı kabûle meyyâl olduklarını söylüyorlar idi. Fakat tedkikata gelince, bu mesele on sene daha sürüklenecek idi. Hattâ muhârebeden evvelki Rusya sefîrine ben kanâatimi söylemiş ve: "Kapitülasyonları sizinle müzâkereye başlarsak ben vazgeçerim. Çünkü biz onu ancak kendi himmetimizle, varlığımızla kaldırabilirsek kaldırırız, yoksa sizinle yapacağımız müzâkere ile kapitülasyonlar kalkmaz; ancak şekli değişir" demişdim. Fil-hakika böyledir, çünkü âdetâ pazarlığa girişiyorlardı. Bugün kapitülasyonların yükünden kurtulmuş bulunuyoruz, fakat öyle olsa idi bu memleket hâlâ kapitülasyonlardan kurtulamazdı. Çünkü ben Avrupa'nın adâleti, hakşinâslığı ile memleketi kapitülasyonlardan kurtarabileceğimizi zannetmiyordum.

Reis — Üçüncü suâlin ikinci fıkrasında "....Almanya'dan bir gûnâ taahhüd ve zaman almaksızın ve bir fâide-i gaiye temîn etmeksizin harbe sürüklenmesi..." mezkûrdür; bu bâbdaki mütâlaa-i devletleriniz nedir?

Said Halim Paşa — Pek öyle değil; bir defa da yapılan muâhedeleri görmelisiniz.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) — Harbe girer iken vaziyet-i mâliyemiz meydanda idi. Şu hâlde müttefiklerimiz olan Almanya ve Avusturya-Macaristan hükûmetlerine karşı, harb masârifimizin kendileri tarafından tediyesi için bir teklîf dermiyân edilebilirdi ve bu sûretle (Sayfa: 24) memleket ağır bir vaziyete sürüklenmezdi, zannındayım. Demek ki kabine bu ciheti de düşünmemişdir.

Said Halim Paşa — Mesele; düşünerek, taşınarak olmadı ki.. Bir emr-i vâki karşısında kaldık ve vakit bulamadık.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) — Peki, harbe girdikden sonra teşebbüs edilmedi mi?

Said Halim Paşa — Edildi.

Kâmil Efendi (Karahisar-ı sahib) — Karadeniz hâdise-i malûmesinden sonra buradaki İtilâf sefîrleriyle vâki olan muhâberât ne şekilde oldu? Mâdâmki hâdisenin bir eser-i hatâ olduğu ve bunun tamîr ve tashîh edileceği hakkında tarafımızdan bir teklîf vuku bul-

duğu hâlde onlar teklîfi kabûl etmediler; şu hâlde nasıl bir vaziyet tahaddüs etdi?

Said Halim Paşa — Vaziyet bu oldu: Hâl-i harbde bulunduk.

Reis — Dördüncü suâle geçiyoruz, muvâfık mı efendim? (Muvâfık sadâları) Bu suâl: Harbi dirâyetsiz ve istikametsiz ellere tevdî ederek her cephede fünûn-ı harbiyenin kabûl edemeyeceği mecnûnâne hareketlerin cereyânına ve sırf menâfi-i hasîse ve şahsiye uğrunda kuvve-i hayâtiye-i milletin gasb ve isrâfına müzâheret eylemesi hakkındadır ve bu, birinci ve ikinci kabinelere şâmil bir suâldir.

Said Halim Paşa — Bit-tabi bana terettüb edeni söyleyeceğim; suâli îzâh ediniz.

Reis — Bir defa harbi dirâyetsiz ve istikametsiz ellere tevdî etmek meselesi var.

Said Halim Paşa — Bu suâlin bana taallukunu görmüyorum.

Reis — Zât-ı âlîleri bildiğinize cevâb veriniz.

Said Halim Paşa — Bunların bana taalluku yokdur.

[Bilâhire tahrîren cevâb verilmişdir.]

Şemseddin Bey (Ertuğrul) — Başkumandanlık Vekâleti'ne tayîn edilen zât, doğrudan doğruya makam-ı saltanatdan mı tayîn olundu, yoksa makam-ı sadâretden arz olunarak mı tayîn edildi?

Said Halim Paşa — İyi hatırlayamıyorum, haydi bunu hükûmetin yapdığını farz ediniz; malûm ya o vakit ortada Enver Paşa'dan başka kimse yokdu ve zannederim ki o zaman kahraman-ı hürriyetler ortada durur iken siz de başkasını düşünmezdiniz.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) — Fakat bir reis-i hükûmetin daha esâslı ve daha şümûllü düşünmesi îcâb etmez mi? Esâsen bu suâli îrâd etmekden maksadım Başkumandanlık Vekâleti'ne tayîn edilen zâtın doğrudan doğruya hükûmetin inhâsıyla mı yapıldığını anlamakdır.

Said Halim Paşa — Hükûmetin iştirâki yok değildir; fakat hükûmet tarafından doğrudan doğruya nasb edilse bile her hâlde Hâk-i Pây-i Şâhâne'ye arz edilir. Maa-mâfîh tekrar ederim ki o makam için, o vakitler hiç kimse başka birini düşünmüyordu.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) — Büyük bir harbe giriyorduk; binâenaleyh kabinenin memleketdeki erkân ve ümerâ-yı askeriyeyi ve ordu kumandanlıklarında bulunmuş olan zevâtı, (Sayfa: 25) velev

mütekaid olsun, cem ederek fikirlerini alması ve Başkumandanlık Vekâleti'ne, erbâb-ı salâhiyetle edilen istişâreden hâsıl olan fikre göre, bir zâtı inhâ etmesi vazîfesi idi. Çünkü gayet mühim bir harbe girmişdik; şu hâlde bütün işleri Harbiye nâzırının reyine bırakmak acabâ hangi kabineyi mesûliyetden kurtarır?

Said Halim Paşa — Zannedersem bu mesele yalnız Harbiye Nezâreti'nin ve kabinenin reyine kalmaz; bunda Meclis-i Umûmî'nin de iştirâki vardır ve sırf milletin müdâfaası kabineye âid değildir, itikadındayım.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) — Harbe girdiğimiz zaman için arz ediyorum. Harbe, Meclis-i Millî kararıyla girilmedi.

Said Halim Paşa — Biz, harbe girmek niyetinde değildik.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) — Evet; ifâde-i devletlerine göre harbe kazara girdik; fakat hiç olmazsa harbe dâhil oldukdan sonra memleketin erkân-ı askeriyesini, generallerini toplayarak onların fikirlerini almak muvâfık ve makul değil mi idi? Fil-vâki o vakit Enver Paşa, kahraman-ı hürriyet idi; fakat bir mîralây idi. Hâlbuki onun çok fevkinde generallerimiz vardı ve binâenaleyh onların rey ve mütâlaasını almak ve kumandanları ve başkumandan vekîlini ona göre intihâb etmek lâzımdı.

Said Halim Paşa — Fakat Enver Paşa buna muvâfakat etmezdi ve nitekim etmedi.. Bundan başka Harb-i Umûmî'yi müttehiden idâre eden müttefik Karargâh-ı Umûmîler bu gibi bir tedbîre razı olmazlar idi.

Hüseyin Tosun Bey (Erzurum) — Paşa Hazretleri, harbe düşünülerek ve müzâkere edilerek girilmediğini ve Karadeniz'deki hâdise üzerine harbe başlanıldığını ve fakat harbe girmemek için Rusya'ya teklîfâtda bulunulduğu hâlde onlar tarafından kabûl edilmediğini ve harbe mecbûren girdiğimizi, söylediler. Şu hâlde harbe girdikden sonra paşaları toplayarak müzâkere edilemezdi.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) — Kumandanlıkların vaziyeti hakkındaki mütâlaâtınız nedir?

Reis — Müsâade buyurunuz, usûl-i müzâkereyi tesbît edelim; birbirimize cevâb vermeyelim.

Hüseyin Tosun Bey (Erzurum) — İşi tavzîh edelim, diyorum; belki yanlış anlıyorum.

Hasan Rıza Paşa (Hudeyde) — Söylemek lâzım gelse çok şey var; fakat...

Said Halim Paşa — Evet; beni isticvâb ediyorsunuz.

Hilmi Bey (Basra) — Tedâfüî bir vaziyetde bulunmağa karar verildiği ve Almanlarla da bu yolda bir muâhede yapıldığı hâlde neden Kafkasya, Sina ve Mısır taarruzları vuku buldu? (Sayfa: 26) Bu husûsâta dâir Meclis-i Vükelâ'ca bir karar var mıdır veyâhûd Karargâh-ı Umûmî'nin bu husûsda bir raporu tedkik edilerek mi taarruz yapılmışdır? Yoksa sırf Alman Karargâh-ı Umûmîsi'nin reyiyle mi vuku bulmuşdur?

Said Halim Paşa — Bâbıâlî'ce böyle bir şey yokdur ve umûr-ı askeriyeye müteallik olan husûsâtdan katiyyen haberdâr olmadık; hattâ bunları en az bilen de ben oldum ve en cüzî şeylerin bile benden saklandığını bilâhire anladım. Kafkas cephesinde veya sâir mahallerdeki taarruzlardan ben haberdâr edilmedim. Hattâ bidâyetde Sina cephesinden gelen bir ahbâbıma tesâdüf etmişdim ve o cihetdeki kuvâ-yı askeriyemizin otuz veya kırk bin kişiden ibâret olduğunu o zâtdan öğrenmişdim. Bu esnâda Enver Paşa berâ-yı teftîş bir yere gitdiği cihetle Talat Paşa ona vekâlet ediyordu; bunun üzerine işitdiklerimi söyledim ve: "Bu, doğru ise ricâ ederim, Sarıkamış'da olduğu gibi tecâvüz etmeyiniz. Çünkü kuvvetimiz azdır ve bu kuvvetle Mısır feth edilmez, bilhâssa İngilizler orada iken bu, olamaz" dedim. Talat Paşa da, bu meselenin nazar-ı dikkatini celbeylediğini söyledi ve maa-mâfîh telgrafla Cemal Paşa'dan sordu. Cemal Paşa keşîde etdiği cevâbî telgrafnâmede "nîkbîn" olduğunu bildirmiş; Talat Paşa, Cemal Paşa'nın nîkbîn olduğunu söylediği zaman: "Peki; lâkin orada otuz bin kuvvet oldukdan sonra bu nîkbînlik neye yarar?" dedim ve her türlü tecâvüzden vazgeçmesini musirren taleb etdim.

Hilmi Bey (Basra) — Demek ki umûr-ı askeriyeden Bâbıâlî haberdâr değil idi?

Said Halim Paşa — Hayır, Bâbıâlî haberdâr değildi; bütün o işler Karargâh-ı Umûmî'nin tensîbiyle yapılıyordu.

Hilmi Bey (Basra) — Teşkîlât-ı Mahsûsa ve sâir işler hakkında da malûmâtınız yok mu idi?

Said Halim Paşa — Cihet-i askeriye, gördüğü lüzûm üzerine, hâricî bir teşkîlât yapmışdı ve buna karşı sadâretin bir şey yapma-

sına ihtimâl yokdu. Çünkü, demin de söylediğim gibi, sadrazam Meclis-i Vükelâ'ya riyâset eder ve nâzırlar da lûtfederler, dinlerlerse dinlerler, arzu etmezlerse dinlemezler; onlar, işlerini Mebûsân istîzâh edecekdir, diye kulak asmazlar.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) — Dinlemeyen nüzzârın tebdîli sadrazamlara âid değil midir?

Said Halim Paşa — İstifâ etmezse nasıl tebdîl edeceksiniz? Nezâretine müteallik bir işden dolayı Meclis-i Mebûsân'da bir istîzâh yapılacak ki bu sûretle nezâretinden çekilsin efendiler, Edirne meselesinde neler çekdiğimi ben bilirim ve hattâ o zaman onlara da söyledim ve: "Bu ne kadar insâfsızlık? Başınız ağrısa ictihâdınıza tevâfuk etmiyor diye gidiyorsunuz. Ben istemediğim refîkden bir türlü kurtulamıyorum" der idim.. (Sayfa: 27)

Şemseddin Bey (Ertuğrul) — Esbâb-ı mûcibe beyânıyla istifâ etmek her vakit sadrazamların elindedir; buna mâni yokdu.

Reis — Suâlin ikinci fıkrasında istikametsiz ellere deniliyor; buna karşı cevâbınız?

Said Halim Paşa — O fıkranın da bana taalluku yokdur; çünkü benim tesîrim olamazdı.

Reis — Fakat kumandanların tayîni ve sâire gibi husûsâtda?...

Said Halim Paşa — Katiyyen reyim sorulmaz idi.

Reis — Demek ki: "Kumandanların nasb ve tayîni bize âid değil" diyorsunuz, değil mi?

Said Halim Paşa — Evet efendim; bize âid değildir.

Reis — Bunların tayînlerine de kesb-i vukuf edilmedi mi?

Said Halim Paşa — Hiçbir vâsıta yokdu ki...

Reis — Dirâyetsiz ve istikametsiz olanlar hakkında Zât-ı devletiniz tarafından Başkumandanlık Vekâleti'ne hiç mürâcaat vâki olmadı mı?

Said Halim Paşa — Ben dâimâ söylerdim; O da: "Mesûlü benim!" der idi.

Reis — Fakat bu fıkradaki kayd ile yalnız cihet-i askeriyedeki kumandanlar mevzû-i bahis değil; cihet-i mülkiyeye de şâmil olduğu söylenildi.

Said Halim Paşa — O da aynı sûretle olmuşdur; Dâhiliye nâzırı istediğini yapardı.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) — Fakat vâlîlerin nasb ve azli Meclis-i Vükelâ kararıyla değil midir?

Said Halim Paşa — Dâhiliye nâzırı fenâ adamları tayîn etmiş ise ben ne bileyim? Dâhiliye Nezâreti'ndeki memûrları ben nasıl tanıyayım? Şikâyet edilmedikce ne yapabiliriz?

Reis — Beşinci suâle geçiyoruz; dördüncü suâl hakkında başka söz isteyen var mı? (Hayır sadâları)

Said Halim Paşa — Bu suâl pek mübhem; daha sarîh olsa idi...

Reis — Evet efendim; suâli okudukdan sonra îzâh edeyim; bu suâlde: Kavâid-i hukukiye ve insaniyeye ve hâssaten Kanûn-ı Esâsî'mizin rûh ve sarâhatine külliyen münâfî muvakkat kanûnlar ve emir ve nizâmlar ısdâr ederek memleketi bir sahne-i fecâyie kalbeylemesinden bahsolunuyor; sâhib-i takrîr bu suâl ile, hudûdda ve sevkül-ceyş olacak yerlerde bulunan kimselerin ve âilelerinin nakline dâir gayr-i insanî birtakım kanûn-ı muvakkatler yapıldığını söylemek istiyor.

Said Halim Paşa — Evet efendim; fakat gayr-i insanî harekât ahvâl-i âdiyede olur. Bir memleket harb etdiği ve ordusunun arkası kendi tebaası tarafından vurulduğu (Sayfa: 28) ve sevkiyât ihlâl olunduğu zaman bu itirâz pek doğru değildir. Binâenaleyh ordunun muhârebe ederken arkasını taht-ı emniyetde bulundurmak için böyle bir kanûn yapılmışdır ve bu, askerlerin gösterdiği mübrem bir ihtiyâc, bir zarûret üzerine tanzîm edilmişdir. Maa-mâfîh yalnız şunu da söylemek isterim ki, bir kanûn nasıl olursa olsun, onu hüsn-i tatbîk etmek veyâhûd sû-i tatbîk etmek ayrı bir meseledir.

Reis — Meselâ askerler tarafından tatbîk edilen diğer bir kanûn vardı: Eğer bir âmir, kendinden küçük olan bir memûru vuracak olursa bu hareketin kendisince bir cürm addedilmemesi hakkında gayr-i hukukî kanûnlara ne diyeceksiniz?

Said Halim Paşa — Bunlar da örfîdir; memleketin müdâfaası zamanında ordu tarafından gösterilen zarûretlere müsteniden yapılmışdır; bu taleb nazar-ı itibâra alınmayıp da bir şey olsa idi mûcib-i mesûliyet olmaz mıydı? Eğer kanûnun tatbîkinde sû-i istimâl varsa mesûliyet, harbi idâre eden kumandanlara âiddir.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Böyle bir kanûn-ı muvakkat, Meclis-i Mebûsân dört senedir sıra ile toplandığı hâlde

gönderilmemişdir; hâlbuki böyle mühim bir kanûnun daha evvel gönderilmesi lâzım idi. Hükûmet, askerin harekâtını işgal edecek adamları tedîbe mecbûrdur ve tedîb edebilir; fakat askerin arkasını kesmeyecek insanlar neden tedîb edilmişdir? Bunların esbâb ve avâmili nedir?

Said Halim Paşa — Böyleleri varsa bunların esbâb ve avâmilini ben bilmem.

Reis — Ragıb Bey, bu kanûn-ı muvakkatin Meclis'e gelmediğini iyi biliyor musunuz?

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Gelmemişdir.

Rıza Bey (Bursa) — Mevzû-i bahsedilen kanûn gelmişdir ve Tehcîr Kanûnu'dur.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Tehcîr Kanûnu vardır; fakat ordu kumandanlarının asıp kesmeleri hakkındaki kanûn gelmedi.

Rıza Bey (Bursa) — O kanûn değildi. Kumandanlar, o kanûna müsteniden istediği cezâyı tatbîk edebilir.

Halid Bey (Divaniye) — O, âmirin madûnu hakkında tatbîk edeceği cezâ hakkındaki kanûndur.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Öyle bir kanûn gelmemişdir; geçen gün hükûmet bir kanûnu istirdâd etdi. (O kanûn değil, sadâları) Efendim, dîvân-ı harblerce bazı kimseler mahkûm ve tagrîb edilebilirdi. Fakat kadın ve çocukların bulundukları yerlerden çıkarılıp idâm etdirilmesi için kanûnda bir sarâhat var mı?

Said Halim Paşa — İdâm için olmaz, fakat kanûnun tatbîki keyfiyeti var. Bundan maksad, galibâ Ermeni meselesi değil mi?

Reis — Tehcîr meselesidir. (Sayfa: 29)

Said Halim Paşa — Evet; bu mesele, tehcîr meselesidir. Başkumandan vekîli, ordu kumandanları, Ermenilerin bulunduğu mıntıkada ordu için bir tehlike mevcûd olacağını söylediler ve bunları başka yere nakledelim, dediler. Fakat: "Naklediniz" demekle "öldürünüz!" mânâsı çıkmaz ki... Bunun tatbîkatı fenâ olmuş. Şimdi siz bir kanûn tanzîm etseniz ve bunu memûr fenâ tatbîk etse, kanûnu yapdığınızdan dolayı mesûl olur musunuz?

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Fakat tatbîkat esnâsında bazı fecâyi olduğunu işitmediniz mi?

Said Halim Paşa — Her şeyde olduğu gibi, bu fecâyii de olup bitdikden sonra işitdim.

Nuri Bey (Kerbela) — Bu suâlden maksad, Ermenilerin tehcîri ve sâire değildir; kanûn-ı muvakkatlerdir.

Reis — Gayr-i kanûnî ve insanî tabîrine bunların hepsi dâhildir.

Halid Bey (Divaniye) — Zâten Ermeni meselesi hakkındaki suâl aşağıda gelecekdir.

Reis — Demin de söylediğim gibi gayr-i kanûnî ve insanî tabîrine hepsi dâhildir.

Halid Bey (Divaniye) — Öyle görüyorum ki bu suâlde, sâhildeki Rumların da başka yerlere izâmı meselesi de kasdedilmişdir.

Reis — Suâl hepsine şâmildir.

Said Halim Paşa — Esâsen bunların esbâbını bildirecek, îzâhâtını verecek ancak Harbiye Nezâreti'dir ve oradan sormak îcâb eder. Çünkü ben sizi iknâ edecek derecede bir şey söyleyemem; zîrâ hatırımda kalmamışdır.

Reis — Fakat Paşa Hazretleri, muvakkat kanûnları meselâ Tehcîr Kanûnu ve sâir kanûnlar Meclis-i Vükelâ'dan geçerken bit-tabi bazı esbâb-ı mûcibe serdedilmişdir. Bu esbâb-ı mûcibeden hatır-ı devletinizde kalanlar varsa onları söyleyiniz, hatırınızda olmayanlar için de dosyalarını celbederiz.

Said Halim Paşa — Rumların nakilleri hakkında gösterilen esbâb-ı mûcibede düşmana muâvenetlerinden bahsedilmişdir: Hatırımda kaldığına göre Rumların esbâb-ı nakilleri düşmana yataklık etmeleri ve onlar ile muhâberâtda bulunmalarıdır. Kafkasya cephesindeki Ermeni meselesine gelince; o da ordunun emniyetini ihlâl etmelerinden inbiâs etmişdir; bundan başka Ermeniler birçok fecâyide bulunuyorlardı ve şübhesiz ki bunlar, onların tehcîrleri hakkında en mühim sebebler idi. Bu bâbda daha etrâflıca malûmât almak için Nezâret-i âidesindeki dosyaları tedkik edersiniz.

Reis — Bunlar Meclis-i Vükelâ'da müzâkere olundu mu?

Said Halim Paşa — Evet; malûmâtım bundan ibâretdir. Senâkârları sadârete geldiğimde (Sayfa: 30) Vilâyât-ı Sitte'nin ıslâhâtına teşebbüs etdim. Vilâyât-ı mezkûreye iki İngiliz vâlî-yi umûmî tayîni için İngiltere hükûmet-i fahîmesine vâki olan mürâcaatımız semeresiz kaldıkdan sonra biri Hollandalı, diğeri İsveçli iki zât Vilâyât-ı

Sitte vâlî-yi umûmîliklerine tayîn edildi. Bunların tatbîk edecekleri kanûnlar hakkında sefârât-i ecnebiye ile bir müddet devâm eden müzâkerât hüsn-i netîceye iktirân eylemek üzere iken Harb-i Umûmî zuhûr etdi. Bu sûretle hükûmet-i seniyyenin pek ciddî olan ıslâhâtı sektedâr oldu. Ermeni tebaa-yı Osmaniye'nin refâh ve saâdetini temîn eylemek azm-i katîsinde bulunan hükûmet-i seniyyenin harbden evvel başlamış olduğu ıslâhâta harbden sonra da devâm eylemesi emr-i tabîî idi. Binâenaleyh harbin hitâmına kemâl-i sükûn ile intizâr eylemek iktizâ ediyordu; maat-teessüf olamadı.

Ermeni kıtâlini müteâkıb tahkik komisyonları tertîb edildi. Bunlar vazîfelerini îfâ ederek avdet etdiler. Lâkin Dâhiliye Nezâreti netîce-i tahkikatı bildirmek istemedi. Her türlü ısrâr ve ibrâmlarıma rağmen hakikati ketmeylemekde taannüd etdi. Artık Talat Paşa Dâhiliye Nezâreti'nde bulunduğu müddetce tahkikatdan bir semere hâsıl olamayacağı taayyün etdi.

Böyle olmakla beraber Ermeni kıtâlini irtikâb edenlerin kanûna çarpılmaları, aynı zamanda da İslâm kıtâlinin müsebbib ve fâillerinin cezâ-yı sezâlarını bulmalarını îcâb etdiriyor idi. Meselenin bir cihetini takib, diğer ciheti ihmâl eylemek olamaz idi. Bu zarûret ise meselenin sûret-i âdilânede hallini harb zamanında pek ziyâde güçleşdiriyor idi; zîrâ her iki tarafın adâvet ve nefretini tahrîkle yeniden birçok fenâlıklar zuhûr edebilir idi.

Bundan başka bu cinâyetlerle az çok alâkadâr bulunanlar vâsıtasıyla icrâ edilecek olan adâletin pek de âdilâne olamayacağı âşikâr idi. İşte bütün bu sebeblerden dolayı vâki olan kıtâllerin, zulümlerin, istilzâm eyledikleri icrâât-ı katiyeyi bihakkın îfâ edebilmek için tehîre zarûrî olarak kail olmak iktizâ ediyor idi.

Nuri Bey (Kerbela) — Suriye ve Irak'da yapılan vakayi de Meclis-i Vükelâ kararıyla mı oldu?

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Cemal Paşa'nın Suriye'deki icrââtı?..

Said Halim Paşa — Bunlar hakkında Meclis-i Vükelâ'da katiyyen harf-i vâhid söylenilmemişdir ve Ermeni, Irak ve Suriye meseleleri hakkında Bâbıâlî ile bir satır muhâbere bile olmamışdır.

Nuri Bey (Kerbela) — Lâkin Zât-ı devletleriniz, Arab ve Ermeni meselesi çıkınca Heyet-i Vükelâ'dan çıkmak için bu, bir sebebdi, buyurmuşdunuz.

Said Halim Paşa — Evet, her hâlde bu iki mesele de nefretimi mûcib olmuş idi ve bunlar, çekilmeğe başlıca sebeblerden olmuşdur. Çünkü Kabine riyâsetini deruhde etdiğim zaman ortada Arab vatandaşlarımızla bir sû-i tefehhüm mevcûd idi. Derhâl bunun izâlesine teşebbüs etdim. Bu dîn kardeşlerimizin devlete ve dîne olan maddî ve manevî pek hakikî (Sayfa: 31) merbûtiyetleri sâyesinde mesele kemâl-i sühûletle ve tarafeynin memnûniyetini mûcib bir şekilde hall ü fasl edildi. Arab kardeşlerimizin pek muhikk ve mutedil gördüğüm bütün metâlibini kabûl ve icrâ etdim. Bu vesîle ile de arz ederim ki ictihâdımca onlara daha vâsi müsâadâtda bulunmak menâfi-i müşterekemize pek muvâfık olur idi. Lâkin kabine a'zâları arasında bu husûs hakkında mübâyenet-i efkâr mevcûd olduğundan o zaman da daha ilerisine gidilemedi.

Meclis-i Â'yân'da Arab unsuru kâfî derecede temsîl edilmediğinden taraf-ı Şâhâne'den Arab â'yânlar tayîn edildi ve bu sûretle dîn kardeşleri arasında vifâk ve muhabbet bir kat daha kesb-i kuvvet etdi.

Nuri Bey (Kerbela) — Demin Arab ve Ermeni mesâilini imâ buyurmuş idiniz ve hâk-i pâyinizin sadâretden infisâli için bu, bir sebeb olarak gösteriliyordu.

Said Halim Paşa — Evet; haberim yok iken birtakım fenâlıklar olduğunu söylüyorum. Yoksa onlardan ve bilhâssa bîçâre Zöhravi Efendi meselesinden katiyyen haberim olmadı. Aff-ı umûmîyi ben yapdığım hâlde bu masûm adamın felâketine nasıl razı olabilirdim.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Hiç sormadılar mı?

Said Halim Paşa — Hiç sormadılar efendim, haber aldıkdan sonra yazdım ve: "Bu ne hâldir; bunu hangi kanûn ile yapıyorsunuz?" diye sordum; fakat cevâb vermediler.

Bit-tabi o tezkere dosyasındadır. Hattâ size bir şey daha söyleyeyim: Buradaki Ermenileri kaldıracakları vakit bana bir heyet geldi, mürâcaat etdi; ben de onlara: "Siz gitmezsiniz müsterîh olunuz" dedim. Nitekim öyle oldu; buradaki Ermeniler izâc edilmedi.

Reis — Altıncı suâle geçiyorum. Muvâfık mı? (Muvâfık sadâları) Bu suâlde: Vakayi-i harbiyeden sevkül-ceyşe taalluk etmeyen ve binâenaleyh ketmi lâzım gelmeyenleri mücerred muhâfaza-i mevki

dâiyesiyle ketmeylemesi ve her gün birer menfî sebeble düşmana çiğnetdiği vatan-ı muazzez aksâmının avâkıb-ı elîmesinden milleti vakit ve zamanıyla haberdâr etmemesi söyleniyor ki bu da iki fıkrayı hâvîdir. Birinci fıkrada vakayi-i harbiyeden sevkül-ceyşe taalluk etmeyenlerin ketm edildiği zikrediliyor.

Said Halim Paşa — Ne gibileri?

Reis — Ketmi lâzım gelmeyenleri..

Rıza Bey (Bursa) — Meselâ teblîgat-ı resmiyeler? Vukuât-ı harbiyeden hiç haberimiz olmuyordu.

Said Halim Paşa — Beyim, biz de aynı hâlde idik. Harbe dâir olan husûsâtı Sadâret'de, biz de tebligat-ı resmiyeden anlıyorduk; çünkü bunlar taht-ı inhisâra alınmışdı, kimse bir şey yapamıyor, sorsa da cevâb-ı kâfî alamıyor idi. Binâenaleyh biz de herkesden evvel haber almadık. (Sayfa: 32)

Rıza Bey (Bursa) — Zâten teblîgat-ı resmiyeler Harbiye Nezâreti'ne âiddir.

Nuri Bey (Kerbela) — Fakat bu kadar memleketler sukut ederken Zât-ı âlîleri esbâbını tedkik buyurmadınız mı?

Said Halim Paşa — Zâten benim zamanımda o kadar çok yer sukut etmedi. Ben Basra ile Erzurum'u hatırlıyorum.

Nuri Bey (Kerbela) — Meselâ Bağdad?

Said Halim Paşa — Bağdad'ın sukutu çok sonradır; benim zamanımda Kutül-amare sukut etmişdi.

Reis — Sukut eden şehirler niçin ilân edilmedi? Bu bâbda hiçbir karar mevcûd değil mi?

Said Halim Paşa — Bunlar için bir karara hâcet yokdur; ilân etmek lâzım idi. Yalnız şunu hatırlıyorum ki Erzurum'un sukutu niçin ilân edilmediğini Enver Paşa'dan suâl etdiğimde bu sukutun ordularımız üzerinde pek sû-i tesîr edeceğinden bu sûretle hareket eylemek îcâb etdiğini söylemiş idi.

Reis — Askerliğe müteallik olduğu cihetle bu meselelerin kendilerine âid olmadığını söylüyorlar.

Said Halim Paşa — Evet, bana taalluku yok.

Nuri Bey (Kerbela) — Fakat Başkumandan vekîlinden evvel sadrazam var; bir vilâyet düşüyor da niçin haber alamıyor? Vilâyet memûrîninden sorulamaz mı?

Said Halim Paşa — Bağdad'ın veya sâir bir şehrin sukut etdiğini o vilâyet memûrîninden anlamak isterseniz bunu ancak iki ayda öğrenirsiniz.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Fakat bu işler sadrazamdan nasıl saklanır?

Said Halim Paşa — Cümlenizden saklandığı gibi...

Hilmi Bey (Basra) — Hükûmet Sarıkamış veya Erzurum hakkında da resmen teblîgatda bulunmadı.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Bağdad'ın sukutu da ilân edilmedi. Kudüs'ün sukutundan sonra söylenmeğe başlandı.

Hilmi Bey (Basra) — Biz, hepimiz filân saatde Basra'nın düşdüğünü, düşmanın Kurna'ya, Amare'ye geldiğini işidiyor idik. Hâlbuki hükûmetin de bu husûsda malûmât alması tabîî idi. Binâenaleyh bu malûmâtı aldıkdan sonra Başkumandan vekîli ve Harbiye nâzırı niçin teblîg-i resmîlerde sukut eden mahalleri ilân etmedi? Almanya her gün neşretdiği teblîgat-ı resmiyesinde nereyi zabt etdiğini ve nereyi tahliye eylediğini yazıyor ve herkesi haberdâr ediyordu. Hâlbuki biz böyle hareket etdiğimiz için bu hâl, memleketde teşevvüş-i ezhânı mûcib oluyordu. (Sayfa: 33) Acabâ Basra'nın sukut etdiği gibi Bağdad'ın da düşdüğünü hükûmet neden ketmediyordu? Zannımca hükûmet, bunları günü gününe teblîgat-ı resmiye ile ilân etse idi hiçbir zarar mutasavver değildi. Hâlbuki hükûmet hiçbir vakayi enzâr-ı âmmeye vazetmedi.

Said Halim Paşa — O mesele Harbiye Nezâreti'ne âiddir.

Reis — Fakat bu, Meclis-i Vükelâ'da mevzû-i bahsedilir ve herkesin bu gibi husûsâtdan haberdâr edilmesi için müzâkere cereyân edebilirdi.

Said Halim Paşa — Olabilir idi. Hattâ Enver Paşa'ya birkaç defa söyledim: "Teblîgat-ı resmiyeler fenâ yazılıyor, geç kalıyor" dedim; o da cevâben: "Bu kadar yapabiliyoruz" der idi.

Hilmi Bey (Basra) — Hattâ Erzurum düşüyor, Bağdad sukut ediyor ve hükûmet yine buralara vâlî tayîn ediyordu; gazeteler ile ilân eyliyordu. Hâlbuki sukut eden yerlere vâlî tayîn etmek nasıl olurdu?

Şemseddin Bey (Ertuğrul) — Paşa Hazretleri, Bâbıâlî'nin bunlardan haberdâr olmadığını, yalnız Harbiye Nezâreti'nin bildiğini söylüyorlar.

Hilmi Bey (Basra) — Fakat; bunlar anlaşılmışdı.

Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı) — Bendenize kalırsa bu madde ile asıl teklîf sâhibinin maksadı, sukut eden memleketlerden vaktiyle haberdâr edilmemesidir. Sonra bu, Sina cephesinde olan askerin başka cepheye alınmasını ve işi kalmadığını beyân ederek onların serbest kalıp başka yerlere sevk olunmasını bâis olan ve Harbiye nâzırına âid bulunan bir meseledir. Binâenaleyh bunun uzun uzadıya müzâkereye tahammülü yokdur, zannındayım.

Reis — Yedinci suâle geçiyoruz, muvâfık mı? (Muvâfık sadâları) Bu suâl: Harb seneleri zarfında İtilâf hükûmetleri tarafından mükerreren vuku bulan ve bilhâssa Rusya'nın inhilâlinden sonra edilen sulh teklîflerini reddeylemesi ve bin-netîce bugünkü âkıbet-i meşûmeyi davet eylemesi şeklindedir ki bu da iki fıkraya ayrılıyor: Birincisi, harb seneleri zarfında İtilâf hükûmetleri tarafından mükerreren vuku bulan sulh teklîflerine âiddir.

Said Halim Paşa — Öyle hiçbir şey yokdur; yalnız bir defa, Çanakkale hücûmundan iki veya üç gün evvel Atina'da oturan Monsieur Witol nâmında bir İngiliz, Hahambaşı vâsıtasıyla haber göndermiş ve: "Bir yerde görüşelim, belki bir yolunu buluruz" demiş.. Hahambaşı da, doğrudan doğruya bana söylemedi, Talat Paşa'ya söylemişdi, Monsieur Witol bir tüccâr idi ve tarafımızdan gönderilecek adam ile Dedeağac'da birleşeceklerdi. Bunun üzerine emniyet etdiğim bir adamı Dedeağac'a gönderdim; fakat Witol geldi gelmedi, gibi bir şey oldu ve üç gün sonra Çanakkale hücûmu başladı ve bundan başka hiçbir teklîf filân olmadı. (Sayfa: 34)

Reis — Süferâmız vâsıtasıyla de bir teklîf vâki olmadı mı?

Said Halim Paşa — Hayır, hiç teklîf vâki olmadı; fakat bu, teklîf ise!..

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Fakat, bilâhire Zât-ı fahîmâneleri Hâriciye Nezâreti'nde bulunmadığınız için, böyle bir teklîf vâki oldu da Hâriciye Nezâreti acabâ sizden sakladı mı?

Said Halim Paşa — Orasını bilmem; benim bildiğim, eğer teklîf denilecek ise, söylediğim gibidir. Şunu da ilâve edeyim ki eğer Talat Paşa bana söylememiş olsa idi bu meseleden de haberdâr olmayacakdım.

Nuri Bey (Kerbela) — Monsieur Witol nâmındaki tüccâr Dedeağac'a geldi mi?

Said Halim Paşa — Gelmiş; fakat teklîf yok; o da ne olduğunu bilmemiş.

Reis — Suâlin ikinci fıkrasında bilhâssa Rusya'nın inhilâlinden sonra edilen sulh teklîfleri mevzû-i bahisdir.

Said Halim Paşa — O da bendenize âid değildir; çünkü o zaman sadâretde değildim.

Reis — O vakit sadâretde bulunmadığını söylüyorlar; başka sorulacak bir şey var mı?

Said Halim Paşa — Benim zamanımda değil.

Reis — Sekizinci suâle geçiyorum; bu suâl hakkında başka bir mütâlaa var mı? (Hayır sadâları) Bu suâl de: Harbin ihdâs eylediği müşkilât karşısında halkın ihtiyâcını tehvîn edecek tedâbîre tevessül edecek yerde birtakım eşhâs-ı maddiye ve hükmiyenin ihrâz-ı servet eylemesini temînen ihtikâr ve sû-i istimâl yollarına saparak memleketin iktisâdiyâtını batırması tarzındadır.

Said Halim Paşa — Bu da benim zamanıma âid değil.

Reis — Tabîî zaman-ı âlînizde de bu suâl ile alâkadâr bazı şeyler olmuşdur.

Said Halim Paşa — Evet; seferberliği ilân etdiğimiz zaman vaz-ı yedler olmuş idi.

Nuri Bey (Kerbela) — Vaz-ı yedlerden mâadâ herkesin emvâli yağma edildi.

Said Halim Paşa — O da Harbiye Nezâreti'ne âid.

Mustafa İbrahim Bey (Saruhan) — Fakat ihtikâr ve sû-i istimâller?

Said Halim Paşa — Yalnız ekmek meselesi var.

Reis — Bu suâlde hem ihtikâr ve hem sû-i istimâllerden bahsediliyor. Sû-i istimâller umûmî harb başladıkdan sonra başlayabilir: Meselâ, vaz-ı yedler gibi... Bundan sonra da eşhâs-ı maddiye ve hükmiyenin şirketler teşkîli meselesi gelir. Binâenaleyh harb bidâyetinden beri başlamış olan sû-i istimâlât hakkında Zât-ı fahîmânelerine min-cihetin bir suâl teveccüh edebilir; çünkü cihet-i askeriye tarafından yapılan vaz-ı yed muâmelâtındaki sû-i istimâller hakkında söyleyebilirsiniz.

Said Halim Paşa — O, cihet-i askeriyeye âid bir meseledir. (Sayfa: 35)

Reis — Fakat bu mesâil hakkında şikâyetler vâki olmadı mı ve bunlar için Meclis-i Vükelâ'da müzâkerât cereyân etmedi mi?

Nuri Bey (Kerbela) — Meselâ vaz-ı yed muâmelâtından başka memleketin iâşesini isrâf etdirmemek için ne gibi tedâbîre tevessül edildi? Biliyoruz ki Almanya'da hâl-i harb başladıkdan sonra bu husûsda bazı tedâbîre mürâcaat edilmişdi. Paşa Hazretleri, harbin ikinci senesine kadar makam-ı sadâretde bulundukları cihetle bu husûsât hakkında bir tedbîr ittihâz edilip edilmediğini beyân buyurabilirler.

Said Halim Paşa — Biliyorsunuz ki Talat Paşa'nın taht-ı riyâsetinde iâşe işleri için bir teşkîlât yapılmış ve bunun için Almanya'dan iki mütehassıs dahi celbolunmuşdu ki onlar bazı tedâbîre tevessül etmişlerdi; benim zamanımda iâşe husûsundaki muâmelât bundan ibâretdir. Ben çekildikden sonra iâşe umûru, malûmunuz olduğu gibi, başka bir şekil almışdır.

Nuri Bey (Kerbela) — Esnâf cemiyeti ve sâir şirketler zaman-ı devletlerinizde teşekkül etmemiş midir?

Said Halim Paşa — Onlardan katiyyen haberim yokdur, bilmiyorum. Bu cemiyetler ve şirketler usûl ve nizâmı vechiyle Şûrâ-yı Devlet'den geçerek teşekkül etmiş.. Bunların muâmelâtında yolsuzluklar varsa mahkeme-i âidesince bakılır.

Reis — Paşa Hazretleri'nin bu husûsda adem-i malûmât beyân etmesi hasebiyle başka bir suâliniz var mı?

Hasan Rıza Paşa (Hudeyde) — Bir ekmek muâmelesinden bahis buyurulmuş idi.

Said Halim Paşa — İttihad ve Terakki Cemiyeti para toplamışdı ve bu meblağı bir yere vakfedecekdi ki bunu, bir kongre ictimâında duymuşdum. Hattâ o zaman: "Bir siyâsî fırka iktisâdiyâta giremez ve ticâret olmaz" demişdim; onlar da vaad etmişlerdi, ben de tekrar: "Bu paralara dokunmayınız" dedim; onlar da: "Vakfedeceğiz" dediler, fakat meblağ-ı mezkûr vakfedildi mi, edilmedi mi bilmiyorum.

Reis — Dokuzuncu suâle geçiyorum: Sekizinci suâl hakkında başka bir mütâlaa var mı? (Hayır sadâları) Hiçbir lüzûm ve kanûna müstenid olmayarak siyâsî ve askerî sansürler ihdâsıyla hürriyet-i matbûât ve muhâberâtı ihlâl eylemesi ve Avrupa evrâk-ı havâdisini

memlekete idhâl etmemesi ki bu suâl de iki fıkrayı mutazammındır: Birinci fıkra, hiçbir lüzûm ve kanûna müstenid olmayarak siyâsî ve askerî sansürler ihdâsıyla hürriyet-i matbûât ve muhâberâtın ihlâl edilmesi ve ikinci fıkra da, Avrupa evrâk-ı havâdisinin memlekete idhâl olunmaması hakkındadır.

Said Halim Paşa — Muhârebe olurken, dünyanın hiçbir yerinde yokdur ki, sansür vazedilmemiş olsun. Hürriyet ve meşrûtiyet-i idâreye mâlik İngiltere devleti bile sansür usûlünü tatbîk etmişdir. (Sayfa: 36)

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Fakat sansür, askerî olur, hâlbuki siyâsî sansür de vardı.

Said Halim Paşa — Siyâsî ve ecnebî şeyler dahi, harb zamanında, memlekete idhâl edilmez. Fil-vâki Almanya'ya idhâl ediliyordu; fakat gerek Nemse'ye, gerek Fransa'ya aslâ bırakılmamışdır ve esâsen harb zamanında bu usûl, her yerde tatbîk edilir.

Reis — Suâlde iki nokta var: Biri bu hareketin lüzûmu ve diğeri kanûna müstenid olup olmaması keyfiyetidir.

Said Halim Paşa — Memleketde idâre-i örfiye yok mudur? İşte bu, onun îcâbâtındandır.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) — Fakat ikinci fıkra hakkında bir şey söylemediler.

Reis — Almanya'ya idhâline müsâade ediliyordu; fakat başka memleketlere bırakılmıyordu, dediler.

Said Halim Paşa — Evet efendim; bu kabîl evrâk-ı havâdisin Almanya'ya idhâline müsâade ediliyordu; fakat biz yapmadık ve ben bugün dahi bunların mazarratına kailim. Hiç şübhe yokdur ki kendimizi Almanlar ile de kabil-i kıyâs addedemeyiz. Çünkü onların saklayacak şeyleri yokdu, fakat Nemse devleti de bizim gibi yapdı, onlar da siyâsî ve ecnebî şeylerin idhâline müsâade etmediler.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Fakat Nemse ve Fransa gazeteleri, şübhe yokdur ki, ahvâl-i dâhiliyelerini teşrîh ediyorlardı; fakat bizde öyle olmadı. Siyâsî ve askerî olmayan ve yalnız ahvâl-i memlekete âid olan mesâil gazetelerde neşredilebilirdi.

Said Halim Paşa — Evet; lâkin bu gibi şeyler memleketin ahvâl-i umûmiyesine tâbidir ve Fransa'da yapılan bir şeyin burada yapı-

lamayacağı gayet tabîîdir. Sonra meselâ burada yapılan bir şey de İngiltere'de yapılamaz; her muhîtin ihtiyâcı kendisine hasdır.

Reis — Onuncu suâle geçiyorum, muvâfık mı efendim? (Muvâfık sadâları) Bu suâlde: Dâhil-i memleketde bir herc ü merc-i idârî vücûde getirerek ve hürriyet-i cân ve mâl ve ırza musallat birtakım çetelere müzâheret ederek îka eyledikleri fecâyie iştirâk eylemesi mevzû-i bahisdir ki bunu, sâhib-i takrîre îzâh etdirdiğimiz vakit, Teşkîlât-ı Mahsûsa nâmı altında yapılan çete teşkîlâtının birçok fenâlıklarda bulunduğu îzâh edilmişdi.

Said Halim Paşa — Fakat bu mesele Bâbıâlî'ye, hükûmete müteallik bir iş değil ki... Yani hükûmetin bu husûsda bir karar ve teşebbüsü mevcûd değildir.

Reis — Bu teşkîlâtdan haberdâr olmadınız mı?

Said Halim Paşa — Her şey olup bitdikden sonra...

Reis — Rüfekâ-yı devletlerinizden, hükûmet işi olmayan bu mesele; tahkik edilmedi mi? (Sayfa: 37)

Said Halim Paşa — Bu meseleye gelinceye kadar daha pek çok şey vardır. Maa-mâfîh haberdâr oldukdan sonra mâni oldum ve bu teşkîlâta nihâyet verildi.

Reis — Demek buna dâir Meclis-i Vükelâ'da müzâkere cereyân etmedi?

Said Halim Paşa — Müzâkere ile olacak iş değil ki...

Reis — Fakat meseleye peydâ-yı ıttılâ etdikden sonra da hiç kimse muâheze edilmedi mi?

Said Halim Paşa — Tabîî muâheze etdik; çünkü malûm-ı ihsânınız tamâmıyla bir fenâlık olmamasını temîn etmekdi; fakat iyi olmadıkdan sonra muâhezenin hükmü yokdur.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Makam-ı fahîmânelerinden Harbiye Nezâreti nezdinde bu mesele hakkında bir istîzâh vâki olmadı mı?

Said Halim Paşa — Hayır efendim, yalnız bu teşkîlâtın pek fenâ bir şey olduğunu ve bir ân evvel nihâyet verilmesini Enver Paşa'dan musirren ve mükerreren taleb etdim. Nezâret'e tahrîren bir istîzâh yapmakda fâide yok idi. Çünkü ya cevâb verilmiyor, yâhûd inkâr ile geçişdiriliyor idi.

Reis — Malûm-ı âlîniz bu işler, paraya taalluk eden şeylerdi. Binâenaleyh hükûmetin haberdâr olması lâzım gelirdi.

Said Halim Paşa — Fakat Harbiye Nezâreti'nin parası çokdu.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Paşa Hazretleri bu iş ile Harbiye Nezâreti'nin alâkadâr olduğunu söylediler.

Hilmi Bey (Basra) — Yakub Cemil meselesi, galibâ zaman-ı âlînizde olmuşdu. İşitdiğimize göre bu mesele, siyâsî bir şekilde tezâhür etmiş ve gûyâ İtilâf devletleri sulh akdi için bir teşebbüsde bulunmuş.. Bâbıâlî'nin bundan haberi var mıdır; yoksa bu, askerî mâhiyetde mi olmuşdur?

Said Halim Paşa — Malûm-ı âlîniz Yakub Cemil, mecnûnun biri idi ve bu meseleden hükûmetin haberi yokdur.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) — Demek ki, bu iş, sırf askerî idi. Fakat, bir adam pâyitahtda kurşuna dizilir de hükûmetin haberi olmaz olur mu?

Hilmi Bey (Basra) — Beyânât-ı âlîleri esnâsında Edirne meselesinden çok sıkıldığınızı söylemişdiniz, fakat meseleyi îzâh buyurmadınız.

Nuri Bey (Kerbela) — Onun bu mesele ile alâkası yokdur.

Hilmi Bey (Basra) — Kendileri söylemiş idi de...

Said Halim Paşa — Evet; sadâret ve vükelâ meselesinden bahsetdiğim vakit söylemişdim. Farazâ ileri hareketi arzu etmeyenler vardı –ki şimdi onlar da bir kahraman kesilmiş– o vakit ellerinden geldiği kadar ileriye yürümemek, gitmemek istiyorlardı. İşte ben (Sayfa: 38) bunlarla uğraşdım ve hattâ o zaman: "Ben bunu yapmak istiyorum; fakat siz aleyhimde bulunuyorsunuz, o hâlde benim ile iştirâkiniz kalmadı" dedim.

Reis — Şikâyetnâmeye âid mesele bitdi; daha başka suâl soracak var mı?

Şemseddin Bey (Ertuğrul) — Paşa Hazretleri, Suriye meselesine bilâhire kesb-i vukuf etdiklerini söylemişlerdi. Hâlbuki Cemal Paşa Suriye'de; â'yândan bir zât da dâhil olduğu hâlde, bazı kimseleri irâde-i seniyye istihsâl etmeden asdırmış; acabâ Cemal Paşa celbedilerek mesele tahkik ve tedkik edildi mi?

Said Halim Paşa — Bu meseleyi sonraya talîk etdiler; gûyâ Cemal Paşa Mısır'ı fethedecek idi.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) — Sonra bazı âileler Anadolu'ya gönderildi; bunlardan Bâbıâlî'nin malûmâtı yok muydu?

Said Halim Paşa — Hayır; Suriye vakayiine dâir sadâret dâiresinde harf-i vâhid olmamışdır; yokdur.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — İdâm edilenler hakkında irâde-i seniyye istihsâl edilmez mi ve bu, Bâbıâlî vâsıtasıyla, icrâ olunmaz mı?

Said Halim Paşa — Hayır; bunlar hakkında öyle olmadı. Hattâ bu fecâyii işitdiğim zaman inanmamış idim. Çünkü idâm edilen eşhâs hakkında Suriye'den hiçbir idâm kararı gelmemiş idi.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Peki; Cemal Paşa makam-ı saltanatdan nasıl irâde istihsâl ederdi?

Said Halim Paşa — Bir mesele olmuşdu; bunun üzerine kumandanlar tarafından, mesûliyeti kendi üzerlerine almak şartıyla, mevki-i harbde cebânet gösteren ve düşmana hidmet eden zâbitân ve efrâdın, diğerlerine ibret olmak üzere, tecziyesi takarrür etmişdi. Hâlbuki Cemal Paşa, bunu öyle tefsîr etdi ki, hayret!... Onun üzerine ben de yazdım.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — O hâlde idâm edilenler hakkında irâde-i seniyye şeref taalluk etmemişdir?

Said Halim Paşa — Evet, etmemişdir.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Hatırımda kaldığına göre Zöhravi Efendi, Suriye'ye getirdiklerinin beşinci veya altıncı günü sümmet-tedârik asılmış idi, hattâ pusulada ismi dâhil olmadığını ve Cemal Paşa'nın idâm etdirdikden sonra irâde-i seniyye istihsâl etdiğini söyleyenler var.

Said Halim Paşa — Benim bildiğime göre, o, madde-i kanûniyeyi bu sûretle tefsîr etdi. (Sayfa: 39) Hattâ ben: "Nasıl yapıyorsunuz?" diye tezkere yazdığım hâlde cevâb gelmedi; fakat ondan sonra da bu ahvâlin arkası kesildi.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) — Bendenizce Paşa Hazretleri'nin bu ahvâle muttali olunca Cemal Paşa'yı kabineden çıkarıp mahkemeye sevk etmesi lâzım idi. Esâsen, Cemal Paşa Dördüncü Ordu kumandanı olduğu hâlde Bahriye Nezâreti yine uhdesinde bırakıldı. Bundan başka Paşa Hazretleri'nin zaman-ı sadâretlerinde birçok nezâretler vekâletle idâre olundu ve bu yüzden işler karışdı. Paşa Hazretleri bunlara niçin muvâfakat etdi?

Said Halim Paşa — Nezâretlerin münhall olmasından dolayı fenâlıklar olduğuna kail değilim.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) — Fenâlıklar olmasa bile yine münhall tutuldu. Milletin mukadderâtı hakkında karar vermek hakkı üç dört kişiye hasredildi.

Said Halim Paşa — Hangi nezâretler münhall tutuldu?

Şemseddin Bey (Ertuğrul) — Evvelâ Bahriye Nezâreti. Cemal Paşa, Dördüncü Ordu Kumandanı olduğu hâlde Bahriye Nezâreti niçin uhdesinde bırakıldı? Sonra daha birkaç nezâret vekâletle idâre edildi.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Posta Nezâreti, Şûrâ-yı Devlet de münhall idi.

Said Halim Paşa — Şûrâ-yı Devlet nezâret değildir.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Fakat Posta Nezâreti?...

Reis — Asir mebûsu Ali Haydar Bey'in bir suâli var.

Seyyid Ali Haydar Bey (Asir) — Reis Bey, müsâade eder misiniz? Demek istiyorum ki bu yolsuz ahvâl karşısında istifâ etmek ve mesûliyetden ictinâb eylemek Zât-ı devletlerince kabil değil mi idi?

Said Halim Paşa — Kabil idi; fakat işler değişmedi, değişmez idi. Olan oluyordu ve belki daha fenâ olurdu ve zannedersem de oldu. Sonra bu mesele, sadrazamın yapacağı işlerden değil idi. Mutlaka Meclis'de bir istîzâh yapılması lâzımdı.

Nuri Bey (Kerbela) — Şemseddin Bey'in birinci suâline cevâb vermek lâzımdı. Cemal Paşa'nın irâde-i seniyye istihsâl etmeden adam asdığı tahakkuk etdiği hâlde kabine, bunun için ne düşünmüşdür? Bu adamlar orduya karşı silâhla mukabelede bulunmamış ve çetecilik yapmamışlardı.

Reis — Asılanların çetecilik yapmadıklarını ve Cemal Paşa, vükelâdan olduğu hâlde, irâde-i seniyye istihsâl etmeden niye adam asdığını soruyorlar ve bu meselelerin kabinece mevki-i müzâkereye konulması lâzım geldiğini söylüyorlar. (Sayfa: 40)

Said Halim Paşa — Bunlar mevzû-i müzâkere oldu efendim ve kerrât ile söyledim.

Nuri Bey (Kerbela) — Tecziyesi taleb edildi mi?

Said Halim Paşa — Elbetde; lâkin bunu kim yapacakdı? Bir tarafdan nâzır, bir tarafdan Enver Paşa'nın kumandası altında bir kumandan idi; hattâ: "Azledelim, gelsin, buraya otursun" demiş idik. Beyhûde ısrâr eylemiş idim. Hâl-i harbin tevlîd eylediği buh-

rânlı zamanlarda îka edilen mezâlimin müsebbiblerini tecziye ve tedîb ve adâletin icrâsını temîn eylemek o buhrânlı zamanların zâil olmasına mütevakkıfdır. Bu zarûret nazar-ı itibâra alınmadığı takdîrde tedîbi lâzım gelen mezâlimden daha vahîm hâdisâta sebebiyet verildiği tecârib-i adîde ile sâbit bulunduğundan Suriye hâdise-i elîmesinin kemâl-i adâlet dâiresinde rüyet edilebilmesi için harbden sonraya talîk mecbûriyeti hâsıl olmuş idi.

Nuri Bey (Kerbela) — Bunlar hep şifâhî mi müzâkere edildi?

Said Halim Paşa — Evet, müzâkere edildi; fakat bir kerre icrââtı düşününüz, karar vermek kolaydır.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — İdâm hakkındaki dosyalar manzûr-ı âlîniz oldu mu?

Said Halim Paşa — Bunlar benden gizli olarak yapılan işlerdir. Ben hiçbirini görmedim ve idâmlarından sonra vakayi haber aldım.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Bu husûsa dâir Hükûmet'ce hiç evrâk mevcûd değil mi?

Said Halim Paşa — Onu Talat Paşa'dan sormalı.

Reis — Başka sorulacak bir şey var mı? (Hayır sadâları) O hâlde meclis hitâm buldu; yarın ictimâ edeceğiz...

Hitâm-ı müzâkerât

Saat Dakika
5 00

Müşârün-ileyhin ifâdâtı
tarafımdan zabtedilmişdir
Zabıt kâtibi
Necmeddin Sahir

İfâdât-ı mazbûtamı
tasdîk ve imzâ ederim.
Meclis-i Â'yân a'zâsından
Mehmed Said

Müşârün-ileyhin muahheren Şube'ye tevdî eylediği ifâdât-ı tahrîriyesidir:

Suâl — Sebebsiz ve vakitsiz harbe girmeleri?

Cevâb — Malûm olduğu üzere Avrupa muvâzenet-i umûmiyesinin iki zümre-i ittifâkiye sûretinde tecellî eylediği günden beri Fransa ile İngiltere, Devlet-i Âliye'ye karşı mevcûd olan dostâne siyâsetlerinden ayrılmak mecbûriyetinde bulundular. Entante cordiyal ile Fransa'ya tekarrüb eyleyen İngiltere, Şark'daki asırlardan beri idâme etdirdiği siyâsetini terk eylemiş ve gerek İran'da gerek şark-ı karîbde Fransa'nın vesâtetiyle Rusya ile uzlaşmışdı. Bu meseleyi daha vâzıh bir sûretde tecellî etdirecek birçok delâil meyânında ancak bir iki tanesini zikreyliyoruz ki onlar da İngiltere'nin bizim hakkımızdaki siyâsetinin tagyîrini gayet sarîh bir sûretde gösterir. Balkan Harbi'nin bidâyetinde Balkanlar'da statu quo'nun değişmeyeceği ilân edildiği hâlde bizim mağlûbiyetimizi müteâkıb hemân bu principein aleyhimize tadîli; ve Londra Konferansı mukarrerâtının gayr-i müsâid bulunması; kezâ Vilâyât-ı Sitte ıslâhâtı meselesinde İngiltere'den taleb eylediğimiz memûrların gönderilmemesi; Rusya'nın İtilâf-ı Müselles devletleri arasındaki nüfûzunun derece-i ehemmiyetini isbâta kâfîdir. Fransa ise Rusya ile vuku bulan ittifâkından sonra büsbütün Rus menâfi ve gayretini gütmekde idi. Bit-tabi kadîm dostumuz olan Fransa da Türkiye'ye âid mesâilde Rusya'nın menâfiini ihlâl eyleyecek hiçbir hareketde bulunamazdı ve bulunamıyordu. En kavî ve muazzam devletlerin ittifâksız yaşayamadıkları bir devirde Devlet-i Âliye'nin hâl-i infirâdde bulunması kendini bit-tabi gayet tehlikeli bir mevkide bulunduruyor ve Rusya'nın taarruzât-ı dâimesine karşı memleketimiz kendini müdâfaadan âciz kalıyordu. Binâenaleyh bu iki zümreden birini intihâb eyleyip onunla menâfi-i hayâtiyesini müdâfaa ve sıyânet eylemek Devlet-i Âliye için bir mecbûriyet-i katiye dâhilinde idi. Rusya'nın dâhil bulunduğu zümreye girmek bizim için adîmül-imkân idi; hattâ, o arzuyu izhâr eylesek bile onlar tarafından isâf olunmazdı.

Hâl bu merkezde iken Almanya sefîri müteveffâ Wangenheim üç yüz otuz senesi Efrenci Temmuz'unun evâsıtına doğru, yani Harb-i Umûmî'nin adem-i vukuu, vukuundan daha ziyâde muhtemel (Sayfa: 42) olduğu bir hengâmda Almanya ile ittifâk teklîfinde bulundu. Yunanistan'ın bile bizim ile akd-i ittifâk eylemeğe tenezzül etmediği böyle bir zamanda Almanya tarafından vukua gelen işbu teklîfi hâk-i pây-i Şâhâne'ye arz eyledim. Hâkan-ı Mağfûr Hazretleri muvâfakat ve bu bâbda lâzım gelen mezûniyeti itâ buyurdular. İttifâk müzâkerâtı başladı; müzâkerâtın devâmı ve ittifâknâmenin ihzârı birkaç gün sürdü. Sene-i merkume Ağustos evâilinde –ayın bir veya ikisinde– tedâfüî bir ittifâknâme imzâlandı. Almanya tarafından İtalya hükûmeti bu ittifâkdan haberdâr edilmedi. Çünkü İtalya ile o zamanki münâsebâtımız devlet-i müşârün-ileyhânın böyle bir muâhededen haberdâr edilmesine müsâid değildi. Binâenaleyh ittifâkın gayet mektûm tutulması lâbüd idi. Hem sebebsiz ve hem de vakitsiz harbe girildiği iddiâ olunuyor ki bunu bir dereceye kadar kabûl edebiliriz. Benim şahsî fikir ve mesleğim müsellâh bir bîtaraflık yapmak ve bu sûretle devletimiz için en sâlim bir siyâset takib eylemekdi. Müsellâh bir bîtaraflık ile hem ahvâle hâkim olabilir ve hem de bağteten vukua gelebilecek olan bir taarruza mukabele edebilirdik. Bizim bîtaraflığımız Balkanlar'ın da bîtaraflığını temîn eyliyordu. Nitekim Romanya'nın İtilâf lehine bîtaraflığını ihlâle tasaddî eylediğini işitdiğimiz zaman Bükreş'deki sefîrimiz vâsıtasıyla Romanya başvekîli Monsieur Baretyano'ya [Bratianu] icrâ etdirdiğimiz teblîgatda: "Romanya bîtaraflığını ihlâl eylediği takdîrde Devlet-i Âliye de aynı mecbûriyetde kalacakdır" dedik ki bu da Monsieur Baretyano'yu fikir ve hevesinden vazgeçirdi. Bu vechle müttefiklerimize muâvenetde bulunuyor ve Düvel-i İtilâfiye'yi gerek Kafkas ve gerek Mısır hudûdunda birçok ordular bulundurmağa mecbûr ediyor idik. Müttefiklerimiz Balkan Harbi'nden yaralı çıkmış olan Devlet-i Âliye'den, harbe iştirâk eylemeyen ve otuz sene İttifâk-ı Müselles'ten istifâde eden İtalya ile Romanya'dan daha ziyâde müstefîd oluyordu ve bundan da fazla bir şey beklemeğe hakları yokdu. Almanya bizi dâimâ harbe sokmak için bir emr-i vâki karşısında bulundurmağa sa'y ediyordu ve biz de bundan elden geldiği kadar ictinâb eyliyor-

duk. Bidâyet-i harbde Çanakkale Boğazı'na dâhil olan Goeben ve Breslau zırhlıları Almanya'ya bu fırsatı ihzâr eylemiş ve hâlbuki bu gemilerin harekâtından zerre kadar malûmâtımız olmadığı için gayet güç mevkide kalan hükûmet-i seniyye bu gemilerin iştirâ edildiğini ilân etmekle Almanların aradıkları emr-i vâki vesîlesini izâle eylediği gibi bîtaraflığımızın ihlâl olunduğunu arzu eylemeyen Düvel-i İtilâfiye de bizim bu iştirâ keyfiyetini hüsn-i kabûl eylemeleriyle arada tahaddüsü muhtemel olan ihtilâf da ber-taraf edildi. Bu birinci emr-i vâki teşebbüsü zâil oldukdan sonra Almanlar diğer bir emr-i vâki taharrisine şurû eylediler. Donanma-yı Osmanî'nin talîmi meselesi ortaya sürüldü. Marmara Denizi'nde râkid havalarda icrâ edilen talîmlerden askerin tamâmıyla müstefîd olamayacağı ve Karadeniz gibi telâtumlu bir denizde icrâ edilecek talîmlerden askerin daha ziyâde müstefîd olacağı gerek Başkumandanlık Vekâleti'nden ve gerek Bahriye Nezâreti tarafından dermiyân ile gemilerin Karadeniz'e (Sayfa: 43) çıkarılması taleb edilmesine cevâben Yavuz ve Midilli'den mâadâ diğer gemilerin teker teker çıkıp talîm etmelerine müsâade olundu. Bu sûretle ihdâs edilmek istenilen emr-i vâki teşebbüsü de netîce-bahş olamayınca Amiral Souchon Paşa ile Attache Naval Monsieur Homan nezd-i senâveriye gelerek Almanya imparatorundan harbe girmek için emir aldıklarını ve arkadaşları harb ederken kendilerinin burada boş kalamayacaklarını söylemeleri üzerine Almanya imparatorundan emir almakda mazûr olduğumu ve kendilerinin harb etmek arzuları var ise memleketlerine avdet ederek harb edebileceklerini söyledim. Harbe tarafdâr olmadığımı anlayan Alman ricâli Karadeniz vaka-i müessifesini ihzâr ve ihdâs eylediler.

Suâl — İlân-ı harbin esbâb ve avâmil-i hakikiyesi ile sûret-i cereyân ve vukuu hakkında Meclis-i Umûmî'ye hilâf-ı vâki beyânâtda bulunmaları?

Cevâb — Karadeniz vaka-i müessifesini istimâ etmekliğim üzerine hemân hâk-i pây-i Şâhâne'ye istifâmı takdîm eyledim. Sâhilhâne-i senâveriye gelen vükelâ Karadeniz vakasına dâir zamanında gazetelerle teblîğ olunan resmî raporu gösterdiler ve istifâmın istirdâdı ricâsında bulundular ve vakadan haberdâr olmadıklarına yemîn ve kasem eylediler. Mesele-i müessifeyi sulhen tesviye esâsı

kabûl edildiği takdîrde istifâmı istirdâd eyleyebileceğimi söylemekliğim üzerine sulhen tesviye-i keyfiyeti kabûl eylediler ve bu bâbda lâzım gelen mürâcaatı da Rusya sefîri nezdinde icrâ eylediğim gibi aynı mürâcaatı Düvel-i İtilâfiye nezdindeki süferâmız vâsıtasıyla de icrâ etdirdim ve mürâcaatıma da Bahriye Nezâreti'nin resmî raporunun bir sûretini leffeyledim. Sulhen tesviye-i maslahat mümkün olamayınca yalnız hudûdlarımızı bir tecâvüzden vikaye ile fiilen bîtaraflığımızı temîn eylemek istedim ise de her ikisine de maalesef muvaffakıyet hâsıl olmadı. Harbin esbâb ve avâmil-i hakikiyesi ile sûret-i cereyân ve vukuu hakkında Meclis-i Umûmî'ye vuku bulan beyânâtım Bahriye Nezâreti'nin makam-ı sadârete itâ eylediği resmî rapora müstenid idi.

Suâl — Seferberlikden sonra ve ilân-ı harbden evvel İtilâf hükûmetleri tarafından vuku bulan şerefli ve fâideli teklîfleri reddeylemesi ve Almanya'dan bir gûnâ taahhüd ve zaman almaksızın ve bir fâide-i gaiye temîn etmeksizin harbe sürüklenmesi?

Cevâb — İddiâ olunan zamanda Düvel-i İtilâfiye tarafından hiçbir teklîf vukua gelmedi. Yalnız şifâhî olarak denildi ki: "Devlet-i Âliye katî bir bîtaraflık muhâfaza edecek olur ise bu bîtaraflık yüzünden hâsıl olacak taarruza karşı Düvel-i İtilâfiye Devlet-i Âliye'nin tamâmiyet-i mülkiyesini temîn ediyor"... Fakat şurası cây-i nazardır ki Düvel-i İtilâfiye Devlet-i Âliye'nin tamâmiyet-i mülkiyesini kendilerine karşı hiçbir vechle temîn etmiyorlardı. Şâyed böyle bir talebde bulunmuş olsaydık, onlar da vaad etmiş bulunsalardı, Rusya'nın böyle bir temînâtına nasıl kani olabilirdik? Devlet-i Âliye'nin tamâmiyet-i mülkiyesini Paris Muâhedesi'yle temîn eyleyen Düvel-i İtilâfiye (Sayfa: 44) ellerine aldıkları birer mikyâsla harita-i Osmaniye'den hayli mühim parçaları kesip almışlardı. Yapmış olduğumuz ittifâknâme tedâfüî bulunduğundan ve harbe de zâten girmek arzusunda olmadığımızdan bit-tabi harbe girmek için Almanya'dan bir gûnâ taahhüd ve zaman ve bir fâide-i gaiye temîn etmek çâreleri aranmazdı ve hattâ bu bâbda bir talebde bulunmuş olsa idik harbe girmek mecbûriyetini de birlikde kabûl eylemiş olmaklığımız lâzım gelirdi.

Suâl — Harbi dirâyetsiz ve istikametsiz ellere tevdî ederek her cephede fünûn-ı harbiyenin kabûl edemeyeceği mecnûnâne hare-

ketlerin cereyânına ve sırf menâfi-i hasîse ve şahsiye uğrunda kuvve-i hayâtiye-i milletin gasb ve isrâfına müzâheret eylemesi?

Cevâb — Harbin ilânından hayli zaman mukaddem Harbiye Nezâreti'ne getirilmiş olan Enver Paşa efkâr-ı âmmede ihrâz eylemiş olduğu mücâhid-i hürriyetlik ve Trablus ve Edirne kahramanlıkları ile gayet yüksek bir mevki işgal eylemekde bulunmuşdu. Harbin ilânında bit-tabi Harbiye nâzırı bulunduğu için cihet-i harbiyeye âid olan mesâil salâhiyeti dâiresinde bulunuyordu. Bir de Enver Paşa yalnız değildi; Alman Heyet-i Islahiyesi ile Alman Erkân-ı Harbiyesi mevcûddu. Harbin idâresi müttefik ordular erkân-ı harbiyesi vâsıtasıyla icrâ kılınması da karargîr oluyordu. Zâten her müttefik devletde harbi hükûmetler değil karargâh-ı umûmîler idâre ediyordu. Hattâ bidâyet-i harbde İtilâf orduları erkân-ı harbiyelerini birleşdiremedikleri için birçok mağlûbiyete dûçâr olmuşlar ve ancak bizde olduğu gibi erkân-ı harbiyelerini birleşdirdikden sonra vaziyet-i harbiyeleri değişdi. Bir de harbin idâresi sırf bir ihtisâs meselesi olduğu için hükûmet böyle bir ihtisâs meselesinde sâhib-i rey olamazdı.

Suâl — Kavâid-i hukukiye ve insaniyeye ve hâssaten Kanûn-ı Esâsî'mizin rûh ve sarâhatine külliyen münâfî muvakkat kanûnlar ve emir ve nizâmlar ısdâr ederek memleketi bir sahne-i fecâyie kalbeylemesi?

Cevâb — Dört sene imtidâd eden bir harbde en meşrûtî hükûmetlerde bile Kanûn-ı Esâsî'ye harfiyen riâyet edilebilmek mümkün olamamışdır. Zâten kavânîn-i esâsîyenin ahkâmı ancak ezmine-i âdiyede tatbîk olunabilir; kanûn-ı esâsîler harb için yapılmamışdır.

Bu suâlden maksad anladığıma göre Ermeni, Rum ve Arab meselesi olsa gerekdir. İlân-ı harbi müteâkıb Ortodoks Kilisesi nâmına Rusya Çarı Nikola da Ortodoksların reisi sıfatıyla bütün bu kilise sâkinini kıyâma davet eylemiş idi. Kafkas cephesindeki ordumuzun gerileri evvelce Düvel-i İtilâfiye tarafından ihzâr edilmiş olan Ermeni teşkîlâtı ve ordu-yu Osmanî'den silâhlarıyla firâr eden ve işbu teşkîlâta iltihâk eyleyen Ermeni çeteleri tarafından vuruluyordu. Ordu-yu Osmanî bu sûretle iki âteş arasında kaldığından hatt-ı ric'atinin kesilmesi tehlikesi derpîş olunuyordu. Cihet-i askeriyece teklîf edilen ve Meclis-i Mebûsân encümenlerince kabûl edilen bir

madde-i kanûniye ordu ve kumandanlarına, lüzûmunda (Sayfa: 45) ahâlîyi gerek münferiden gerek müctemian tehcîr edebilmek salâhiyetini veriyordu. Emn ü âsâyiş memleketi ve ordusunun selâmetini temîn eylemek mecbûriyetinde bulunan bir hükûmet, her hâlde böyle bir tedbîre mürâcaat eylemek mecbûriyet-i vicdâniye ve elîmesinde bulunacakdı. Hükûmet bu kanûnu yapmakla vazîfesini icrâdan başka bir şey yapmamışdı. Bilâhire icrâ edilen taharriyât netîcesinde Ermenilerin bu bâbdaki sû-i fikri tamâmıyla ayân oldu. Fakat maalesef icrâsına memûr olanlar kanûnu fenâ bir hâlde tatbîk eylediler. Sızıltılar işidilmeğe başlanınca müsebbiblerinin buldurulması ve cezâlandırılması için tahkik komisyonları teşkîl eyledik ve bu komisyonlara da memleketde nâmûs ve iffeti ile temâyüz etmiş zevâtı intihâb eyledik. Tahkikat-ı lâzıme icrâ edildi ve komisyon raporunu Dâhiliye Nezâreti'ne takdîm eyledi. Memâlik-i Şâhâne'nin birçok kısmını gezip oldukca az bir müddetde tahkikatını ikmâl eyleyen komisyonun raporu Dâhiliye Nezâreti'nden Sadâret'e aylarca gelemedi. Mükerreren ve musirren bu rapor Dâhiliye Nezâreti'nden taleb edildiği hâlde daha ikmâl edilecek veya ıslâh edilecek nukatı var, diye Dâhiliye Nezâreti taallül gösterdi ve binâenaleyh hakikati ketm eylemek azm-i katîsinde bulunduğu anlaşılıyordu. Talat Bey'in Dâhiliye Nezâreti'nde kaldığı müddetce bu işe bir hüsn-i netîce verebilmek imkânı mefkud idi. Talat Bey'i de Dâhiliye Nezâreti'nden ıskat edebilmek salâhiyetim dâhilinde bulunmadığından meselenin îcâb etdirdiği netîceyi istihsâl mümkün olamadığı cihetle daha münâsib bir zamana talîk etmek mecbûriyeti hâsıl oldu. Maa-mâfîh İstanbul'da ve gözümün önünde bulunan Ermeni ve Rumların da an-cemâatin tehcîr edileceği Ermeni erkân ve eşrâfı tarafından bana ihbâr edildiği zaman bu icrââta kemâl-i şiddetle mâni oldum. Arab meselesine gelince; Suriye'de ahvâl ve harekâtıyla bir mevki-i istisnâ işgal eylemiş olan Cemal Paşa, gerek bâlâda zikrolunan kanûnu ve gerek dîvân-ı harb mukarrerâtının sırf askerî nokta-i nazarından icrâsı hakkında kumandanlara verilen salâhiyeti hatıra gelmez bir sûretle tefsîr ederek Suriye'deki mezâlimi icrâ eyledi. Suriye'deki mefkufinin idâm olunacaklarını işitdiğim zaman ihtimâl veremedim. Zîrâ idâm kararları hâk-i pây-i Şâhâne'ye arz olunmadıkca icrâ olunamayacağını bildiğim için böyle kararlar berâ-yı arz geldikle-

rinde muâmele-i lâzımesini îfâ eyleyebileceğimi ve Cemal Paşa'nın elinden bîçâre mazlûmları kurtarabileceğimi ümîd eyliyordum. Fakat maalesef işbu mukarrerâtın irâde-i seniyyeye iktirân etmeksizin icrâ edildiği mesmûum olunca Harbiye Nezâreti'ne ne salâhiyetle böyle bir işe ictisâr edildiğini ve bu gayr-i kanûnî harekâtın ne sûretle tefsîr edilebileceğini şedîdül-âmâl bir tezkere ile istifsâr eylemem üzerine her ne kadar Harbiye Nezâreti'nden bir cevâb alınamadıysa da Cemal Paşa'nın icrââtını da tevkif eyledi. Suriye'de tahkikat yapılması arzu edildiği hâlde Cemal Paşa'nın oradaki vaziyeti bu tahkikatın bihakkın îfâsına mâni olacağı ve binâenaleyh hiçbir semere hâsıl edemeyeceği ve Cemal Paşa'nın devletce (Sayfa: 46) vatanperverliğe münâfî olacak birtakım ahvâl ve müşkilât ve mahâzîri îka eyleyeceği ve hattâ devlete karşı açıkdan açığa isyân etmesi memûl ve muhtemel olduğundan daha büyük fenâlıklara meydan vermemek için meselenin sûret-i âdilânede halli için zaman-ı münâsibine müterakkıb fırsat olmakdan başka çâre yok idi. Rumların tehcîri meselesine gelince; Marmara Denizi sevâhilinde ikamet eyleyenlerin düşman tahtel-bahirlerine ve Karadeniz sevâhilindeki Rumların da Rus donanmasına muâvenet eyledikleri sâbit olunca her iki sâhilde bulunanların da tehcîr edilmesi cihet-i askeriyece tensîb ve icrâ edildi. Yalnız bâlâda söylediğim vechle İstanbul'daki Rumların da tehcîri keyfiyeti mesmûum olunca bir lüzûm-ı askerî olmadığı için bu kararın icrâsına mâni oldum.

Suâl — Vakayi-i harbiyeden sevkül-ceyşe taalluk etmeyen ve binâenaleyh ketmi lâzım gelmeyenleri mücerred muhâfaza-i mevki dâiyesiyle ketmeylemesi ve her gün birer menfî sebeble düşmana çiğnetdiği vatan-ı muazzez aksâmının avâkıb-ı elîmesinden milleti vakit ve zamanıyla haberdâr etmemesi?

Cevâb — Zaman-ı sadâretimde yalnız Basra ve Erzurum sukut etmişdi. Basra'nın sukutu doğrudan doğruya ilân edilmedi ise de teblîg-i resmîlerde müevvelen ikrâr edildi. Erzurum'un sukutuna gelince; şehr-i mezkûrun sukut-ı elîminin ilân edilmemesinin sebebini Harbiye Nezâreti'nden sorduğumda bu haberin; o havâlî askerlerinden birçoğu muhtelif mahall ve kıtaâtda bulunduklarından ve Erzurum ahâlîsi gibi cesur ve bahâdır askerlerin kuvve-i maneviyeleri üzerine sû-i tesîr icrâ eyleyeceği cevâben bildirildi. Mahall-i

sâire için de Karargâh, Hükûmeti haberdâr eyledikce ahâlî de haberdâr edildi.

Suâl — Harb seneleri zarfında İtilâf hükûmetleri tarafından mükerreren vuku bulan ve bilhâssa Rusya'nın inhilâlinden sonra edilen sulh teklîflerini reddeylemesi ve bin-netîce bugünkü âkıbet-i meşûmeyi davet eylemesi?

Cevâb — Zaman-ı sadâretimde yalnız bir defa İzmirli Monsieur Witol tarafından Hahambaşı vâsıtasıyla Dâhiliye nâzırı Talat Bey'e bir mürâcaat vukua gelmiş idi; bu mürâcaatı haber alır almaz emniyet eylediğim bir zâtı Dedeağacı'na izâm eyledim. Gönderdiğim zât ile Monsieur Witol'ün mülâkatında maddî olarak hiçbir teklîf mevcûd değildi ve bu teşebbüs Monsieur Witol'ün sırf şahsî bir teşebbüsü olduğu anlaşıldı. Zîrâ iki gün sonra Çanakkale hücûmu başladı. Rusya'nın inhilâlinde vukua gelen teklîfât, zaman-ı sadâretime âid olmadığı için bunlardan haberdâr değilim.

Suâl — Harbin ihdâs eylediği müşkilât karşısında halkın ihtiyâcını tehvîn edecek tedâbîre tevessül edecek yerde birtakım eşhâs-ı maddiye ve hükmiyenin ihrâz-ı servet eylemesini temînen ihtikâr ve sû-i istimâl yollarına saparak memleketin iktisâdiyâtını batırması?

Cevâb — Harbin mebdeinde iâşe işlerini temîn eylemek için Almanya'dan iki şahıs celbeyledik. Bu zevât Dâhiliye nâzırının riyâseti altında faâliyete başladılar. Lâkin idâre-i (Sayfa: 47) askeriye ile idâre-i mülkiye arasında mevcûd olan husûmet ve bâ-husûs askerlerin îcâbât-ı askeriyeyi ileri sürerek ihdâs eyledikleri müşkilât maalasef serzede-i zuhûr oldu. Sadâretde kaldığım müddetce bu mesele mümkün mertebe idâre edildi. Memleketin iktisâdiyâtını temîn ve müdâfaa zımnında vâkıa birtakım teşebbüsât icrâ edildi ise de bu teşebbüsât usûlüne tevfîkan ve Şûrâ-yı Devlet kararıyla yapılmış idi. Hulûs-i niyet ile vukua gelen bu gibi teşebbüsâtın ihtikârı tevlîd eyleyeceği, vatanını seven ve vatanının saâdetini temîn eylemek için çalışan hiçbir vatanperverin aklına gelmez idi ve maa-mâfîh zaman-ı sadâretimde bu gibi yolsuzlukların istimâ edildikçe elden geldiği kadar önüne geçildi.

Suâl — Hiçbir lüzûm ve kanûna müstenid olmayarak siyâsî ve askerî sansürler ihdâsıyla hürriyet-i matbûât ve muhâberâtı ihlâl eylemesi ve Avrupa evrâk-ı havâdisini memlekete idhâl etmemesi?

Cevâb — Kanûn-ı Esâsî idâre-i örfiye ilânını yed-i hükûmete tevdî eylemiş bulunması hasebiyle memleketde cârî olan ve elyevm devâm eylemekde bulunan İdâre-i Örfiye Kararnâmesi mûcibince matbûât sansüre tâbidir. Hâl-i harb iktizâsıyla iştidâd eden bu idâre-i örfiye bit-tabi gazeteler üzerinde de tesîrâtını göstermiş ve idâre-i örfiyenin mevcûdiyetiyle sâkıt olan hürriyet-i matbûât, sansüre tâbi bulunuyordu. Sansür, zaman-ı sadâretimde ihdâs edilmemişdi. Çünkü ben sadârete geldiğimde sansürü buldum. Avrupa evrâk-ı havâdisinin memlekete idhâl edilmemesi meselesine gelince; bu, yalnız bizde değil, hâl-i harbde bulunan memâlik-i sâirede ve hattâ en hürriyetperver idârelere mâlik olan memleketlerde bile sansürle beraber cerâid-i ecnebiyenin men-i idhâli husûsları icrâ-yı ahkâm eylemekde idi. Bizim zümrede ancak Almanya'da ekser zamanlar matbûât-ı ecnebiyenin dâhil-i memlekete gelmesi menedilmiyordu.

Suâl — Dâhil-i memleketde bir herc ü merc-i idârî vücûde getirerek ve hürriyet-i cân ve mâl ve ırza musallat birtakım çetelere müzâheret ederek îka eyledikleri fecâyie iştirâk eylemesi?

Cevâb — Hürriyet-i cân ve mâla musallat çetelerden maksad ne olduğu ve kimler kasdedildiği anlaşılamamış ve böyle bir teşebbüsâtdan haberdâr olmadığım cihetle bu suâlden murâd ne olduğunun vâzıhan ayân kılındığı takdîrde ecvibe-i lâzımesi itâ kılınacakdır. Maa-hazâ tehcîr meselesinde dermiyân olunan ifâdât-ı ânifeyi işbu suâle bir cevâb olmak üzere telâkki eyleriz.

Divaniye mebûsu Fuad Bey'in Meclis-i Mebûsân riyâset-i celîlesine itâ eyledikleri takrîre nâmûs ve vazîfesini müdrik ve vatanını cânından ziyâde sever bir insan gibi kemâl-i hulûs ile lâzım gelen cevâbları verdim. Bu cevâblarımın içinden bir suâl-i mukadder istintâc olunuyor ki o da niçin mevki-i iktidârı terk ederek çekilmediniz? Evet; bu ciheti ben de düşündüm; hattâ bidâyet-i harbde istifâ bile etmişdim. Fakat vatanı; harb gibi meşûm bir felâketden kurtarabilmek ümîdini gördüğüm için istifâmı istirdâd eyledim. Rusya ile meyânemizde tahaddüs eden (Sayfa: 48) ihtilâfın sulhen tesviye olunamadığı bir zamanda tekrar çekilmediğimin sebebi de ber-vech-i marûz hudûdlarımızı tecâvüzden vikaye ile fiilen bir bîtaraflık temîn eyleyerek memleketi harb beliyesinden kurtarmak idi. İstifâm ancak şahsımı bugün mesûliyetden kurtarabilirdi; fakat

memleket müstefîd olur muydu? Zîrâ mukadderâtı, pek nâ-ehil ellerde bulunuyordu. İstifâ eylediğim takdîrde memleketi, bu ahvâli îka ve îcâd edenlerin ellerine büsbütün bırakmak ve onların çılgıncasına harekâtıyla memleketi büsbütün hâk-i helâke serdirmemek ümîd ve arzusu istifâma mâni oldu. Böyle mühlik bir zamanda tahaddüs etmiş olan tehlikeden kaçmakdan ise müşkilâtı iktihâm ile tehvînine sarf-ı makderet eylemeği her hâlde daha vatanperverâne bir hareket addeyledim. Hükûmetde kaldığım müddetce yapılmak istenilen fenâlıkların hiç olmaz ise bir kısmının tahaddüsüne meydan vermedim. Suriye ve Arabistan'da tatbîk edilen mezâlimi durdurdum. İstanbul'daki Ermeni ve Rumları tehcîrden menetdim ve 'alî-kadrü'l-istita'a bu bâbda hidmet etdim. Mevki-i sadâreti ihrâz eylemek arzusunda bulunan Talat Bey'in icrâ etdiği harekât, nihâyet şahsiyât derecesine kadar tenezzül eylediğinden ve menâfi-i âliye-i vatan durur iken müteneffir olduğum şahsiyâtla uğraşmak istemediğimden ve bu sûretle de memleketde yeniden birtakım mazarrat tevlîd eyleyeceğini gördüğümden çekildim.

17 Teşrîn-i sânî 1334
Â'yân'dan sadr-ı esbâk
Mehmed Said

Beşinci Şube
Üçüncü İctimâ

ÇÜRÜKSULU MAHMUD PAŞA
Nâfıa nâzır-ı esbâkı / Meclis-i Â'yân a'zâsından

Pazar, 10 Teşrîn-i sânî 1334
[10 Kasım 1918]

İctimâda mevcûd a'zâ:

Reis: **Abdullah Azmi Efendi (Kütahya),**
Kâtib: **Şemseddin Bey (Ertuğrul),**
A'zâ: **Hüseyin Kadri Bey (Karesi), Hasan Rıza Paşa (Hudeyde), Mustafa Fevzi Efendi (Saruhan), Mustafa İbrahim Bey (Saruhan), Hilmi Bey (Basra), Halid Bey (Divaniye), Ragıp Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf), Sadık Bey (Kütahya), Kâmil Efendi (Karahisar-ı sahib), Seyyid Ali Haydar Bey (Asir), Nuri Bey (Kerbela), Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı), Necati Bey (Bolu), Salim Bey (Karahisar-ı sahib), İlyas Sami Efendi (Muş), Viktor Bey (İstanbul), Şeyh Tayyib Efendi (Ankara).**

Bed-i müzâkerât

Saat Dakika
2 00

Reis — Birinci suâl, kabinelerin sebebsiz ve vakitsiz harbe girmeleri hakkındadır.

Mahmud Paşa — Evet, sebebsiz ve vakitsiz harbe girmek... Bendenize kalırsa bu suâl ile "Harb için bir mecbûriyet var mı idi?" demek isteniliyor. Eğer böyle ise esâsen kendi fikir ve kanâatimce harb için bir mecbûriyet görmüyordum. Esâsen memleketimizin vaziyet-i umûmiyesi ve siyâsiye harbden tevakkiyi âmir bulunuyor idi ve menfaat-i memleket de bu noktada idi. Fil-vâki seferberliğin bidâyetinden birkaç hafta evvel Saray-Bosna'daki hâdise vukua geldikden ve bunun üzerine muhâberât cereyân etdikden sonra ahvâlin kesb-i ehemmiyet eylediği anlaşılmış ve o zaman, her nevî ihtimâlâta karşı bulunmak için, kabinece taburların bir mikdâr takviye edilmesi, Harbiye nâzırının şifâhî teklîfi üzerine, tensîb olunmuş idi. Sonra bir gün, zannımca seferberlikden iki gün evvel, Bâbıâlî'ye gitdim; Halil ve Cavid beyleri ve Enver Paşa'yı Sadrazam Paşa'nın yanında buldum. Enver Paşa, ahvâlin kesbetdiği ehemmiyetden dolayı Umûmî Seferberlik ilânını taleb etdi; bunun üzerine Cavid Bey, seferberlik ilânı Rusya'ya karşı bir hareket telâkki olunacağı cihetle münâsib olmayacağını söyledi. Bendeniz de bu fikre iştirâk eyledim ve: "Bu tedbîre ihtiyâc olmadığı ve çünkü memleketimizin vaziyeti hasebiyle, harbin bize tesîri olamayacağı mütâlaasında bulundum; maa-mâfîh her sûretle ihtiyâten kuvvetli bulunmak lâzımdır" dedim; hattâ "İki gün evvel verdiğimiz şifâhî karar mûcibince, lâzım olan yerlerde, taburların mevcûdunu ikmâl etmek ve topçu, süvârî hayvanâtını ve levâzımâtını itmâm eylemek sûretiyle dağdağasızca hâzırlanmanın kâfî olacağını" söyledim. Enver Paşa bu mütâlaâtıma karşı teklîfinde ısrâr etdi ve Umûmî Seferberlik ilân edilmediği takdîrde askerin celb ve cemî batî bir sûretde

cereyân edeceğini ve bununla maksadın temîn olunamayacağını söyledi. Biz de ahvâlin tavazzuh etmesi için iki gün daha sabredilmesini teklîf etdik ve Pazartesi günkü Meclis-i Vükelâ'da bu meseleyi müzâkere etmeğe karar verdik. Hâlbuki ertesi gün Nâfıa Nezâreti'nde otururken seferberlik emri geldi. Bunun üzerine Harbiye Nezâreti'nden telefon ederek meseleyi sordum ve seferberlik emrinin tamîm olunduğunu öğrendim. Bu sûretle Umûmî Seferberlik ilân edilmiş olduğu cihetle ben de bir emr-i vâki karşısında kaldım; müsteşârı ve şimendöferler (Sayfa: 52) müdîr-i umûmîsini çağırarak seferberlik emri üzerine yapılması îcâb eden şeyleri söyledim ve derhâl îzâhât almak için de, Sadrazam Paşa'nın yalısına gitmeğe karar verdim. Daha Nezâret'den çıkar iken bir yâver –ki zannımca Harbiye Nezâreti seryâveri idi–seferberlik mazbatasını bana itâ etdi, bakdım ki rüfekâ-yı kirâmdan yalnız birkaç zât mazbatayı imzâlamışlardı. Ben mazbatayı imzâlamadım ve Yâver'e: "Meseleyi istîzâh edeceğim, sonra îcâbı teemmül edilir" dedim ve doğru Sadrazam Paşa'nın yalısına gitdim. Yalıya vâsıl olduğum vakit Enver Paşa, Talat ve Halil beyler de orada idi. Derhâl onlara sordum ve: "Biz böyle karar vermemişdik; seferberlik ilânı Meclis'in kararıyla, irâde-i seniyye istihsâliyle, yani usûliyle olmak lâzımdır" dedim. Bunun üzerine Sadrazam Said [Halim] Paşa: "Rusya, Almanya'ya ilân-ı harb etdi. Avrupa'da ahvâl –tabîr hâlâ hatırımdadır– bir sürat-i berkiye ile tebeddül ediyor, hâlbuki bizim seferberliğimiz güç ve yavaş oluyor ve sonra Ruslara ve Balkanlar'da Bulgarlara ve sâir devletlere karşı tehlikeye marûz kalırız; binâenaleyh böyle bir hâle marûz kalmamak ve seferberliğimizi süratle yapabilmek için Umûmî Seferberlik'i ilân etmek mecbûriyetinde kaldık" dedi. Aynı zamanda Hâriciye nâzırı olan Sadrazam Paşa'nın, ahvâl-i siyâsiyeden haberdâr ve mesûl olmak itibârıyla, mütâlaalarını kabûl eyledim. Halil ve Talat beyler dahi bu meseleye zâten muvâfakat etmişlerdi; hattâ Talat Bey, "seferberlik ilânı hakkındaki irâde-i seniyyeyi şifâhen aldım" dedi; fakat daha mazbata tamâmıyla imzâ edilmemiş idi. Bilâhire oradan Meclis-i Mebûsân'a geldik, Reis Bey'in odasında mazbatayı imzâladık. Yalnız şunu söylemek isterim ki, seferberlik ilânı hakkındaki emirler yazıldıkdan ve teblîg olundukdan sonra irâde-i seniyye istihsâl edildi ve ben de ondan sonra maz-

batayı imzâladım; seferberlik ilânı bu sûretle oldu. Hâlbuki ben Umûmî Seferberlik'in aleyhinde idim; fakat emr-i vâki karşısında kaldım. Fil-hakika ben Umûmî Seferberlik aleyhinde idim; çünkü bu sûretle seferberlik, harbe hâzırlanmak demekdi. Maa-mâfîh, seferberlik ilânıyla harbe girmek lâzım gelmeyip, memleketin Balkan Harbi'nden sonra, Balkanlar'daki vaziyetinden dolayı bir tedbîr-i ihtiyâtî addolunabilir ve ahvâl, kesb-i vuzûh edince kısmen tahfîf olunur ve bu esnâda asker talîm ve terbiye edilir ve bir tarafdan masraf olursa diğer tarafdan menfaat-i askeriye ve maneviye temîn olunur, diye mülâhazada bulundum. Esâsen ahvâlin sûret-i inkişâfı cümlenin malûmudur: Biz, o vakit zâhirî harekâtı takib etdik; çünkü süferâ ile cereyân eden müzâkere ve muhâbereden Meclis-i Vükelâ âgâh değildi; binâenaleyh biz de ahvâli, gazetelerin mütâlaâtından ve husûsî istihbârâtından ve şifâhen aldığım bazı îzâhâtdan anlıyorduk. Maa-mâfîh demin de arz etdiğim ahvâlin delâleti vechiyle Kabine'nin bazı erkânının harbe tarafdâr olduklarını anlıyordum: Enver Paşa, harb etmek istiyor ve bazı zevât da onu (Sayfa: 53) teyîd ediyordu ki bunlardan birincisi Talat Paşa'dır. Harbe girmeden evvel yalnız seferberlikle iktifâ olunmadı, bîtaraflığa muhâlif sûretde birçok esbâba tevessül olundu. İtilâf devletlerine taalluk eden kâffe-i muâmelâtda, hattâ teblîgat-ı resmiyelerinin neşrindeki husûsâtda bile îka-yı müşkilât olundu; sefâini ve tebaaları hakkındaki muâmelât da malûmdur. Hâlbuki bendeniz bîtaraf kalmak fikrinde idim ve hattâ Sadrazam Said Halim Paşa'ya mütemâdiyen vâki olan mürâcaatımda bîtaraf kalmak fikrinde olduğumu ve bunun muhâfazası lâzım geldiğini arz eder idim. Memleketimizin vaziyetinden dolayı, bilhâssa İngilizlerle harb etmeği rüyâmda bile tasavvur etmezdim. Bunun için Sadrazam Paşa, vâki olan mürâcaatımda, bana temînât veriyor ve muhâfaza-i sulh ve müsâlemet edeceğini vaad ediyordu. Hattâ bidâyeten harb arzusu galeyânlı bir hâlde iken yavaş yavaş bu arzu zâhiren, kesb-i itidâl eylemişdi. Fakat harbin iltizâm olunduğunu gösterir birçok tehiyyât ve tahrîkâtın bilhâssa Suriye ve Anadolu hudûdlarında tertîb ve icrâsına devâm olundu. Almanya'dan kafile kafile efrâd ve zâbitân geldi. Meselâ, Mısır hudûdunda asker cem etmek ve bazı urbânın rüesâsını celb ve müzâkere ederek urbândan kuvvetler tehiyye eylemek

gibi Mısır cihetinde muhill-i musâfât bazı hareketler vuku buldu; bundan başka Acemistan'a ve Batum cihetlerine, tertîbât ve teşkîlât vücûde getirmek üzere müteaddid adamlar gönderildi. Binâenaleyh dâimâ müsâlemeti ihlâl edecek olan bu kabîl teşebbüsâta tevessül edildi. Ben, bu vakayi üzerine dâimâ Sadrazam Paşa Hazretleri'ne ihtârâtda bulunuyordum; Sadrazam Paşa dahi, demin de söylediğim gibi, bendenize temînât veriyordu. Esâsen İngilizlerin neşretmiş olduğu Mavi Kitâb görülecek olursa Sadrazam Paşa'nın, gerek bizim ve gerek ecnebî sefîrlerine yazdığı muharrerâtda, zâhiren kemâl-i samîmiyet ile, dâimâ sulhun muhâfazasına çalışacaklarını vaad etdikleri anlaşılacakdır. İşte bunun için, bendeniz de Sadrazam Paşa'nın bu mesleğini teyîd için çalışıyordum; hattâ bu mesâîmde bazı rüfekânın ve bilhâssa Cavid Bey'in dahi muâveneti sebkat etmişdir; Cavid Bey dahi cidden muhâfaza-i bîtarafî tarafdârı idi ve Meclis-i Vükelâ'da cereyân eden müzâkerâtda, her ikimiz mümkün mertebe harbcûyane tedâbîr ittihâzından dâimâ tevakki etmeğe çalışırdık; ez-cümle Enver Paşa Düyûn-ı Umûmiye vâridâtına vaz-ı yedi teklîf eyledi; Cavid Bey şiddetle muhâlefet etdi; ben de müzâheret eyledim. Tekâlif-i harbiyenin şedâidini tahfîf ve muâmelâtı tanzîme beraber uğraşdık. Harbin avâmil-i hafiyesi de mevcûddu ki bunlardan biri ittifâkdır. Talat Paşa, geçen hafta İttihad ve Terakki Kongresi'nde bu harbe hasbel-ittifâk girdiğimizi söylemişdi; hâlbuki bu ittifâk, harbin tahakkukundan evvel akdedilmemişdir; çünkü zannedersem bu ittifâk Efrenci Temmuz'un otuz birinde veyâhûd Efrenci Ağustos'un birinde akdedilmişdir ve Rumî tarih hesâbıyla Temmuz'un yirmi birine tesâdüf eder ki o zaman Harb-i Umûmî başlamış idi. O vakit harbe giren bir devlet en ufak (Sayfa: 54) bir devletle, meselâ Karadağ'la bile ittifâk eder. Menâfi-i âliye-i memleketi temîn eden ittifâklar bu şerâit dâiresinde olamaz. Binâenaleyh ittifâkın akdi, harbin tasmîmi demek idi ve bu, ittifâkı imzâ edenlerin harbi tasmîmlerine en beliğ bir şâhiddir. Bundan benim ve bazı rüfekânın malûmâtı yokdur. Yalnız Enver Paşa ve Talat Paşa'nın ve Halil Bey'in, bir de Sadrazam'ın haberi vardı ve onlar bu ittifâka vaz-ı imzâ etdiler. Bir de Alman donanması meselesi vardır: Yani Goeben ve Breslau sefâin-i harbiyesi... Bu gemilerin sûret-i iştirâsı hakkındaki haberler malûmdur. Fil-hakika Goeben ve Bres-

lau iltica edince, İtilâf devletleri Bâbıâlî'ye birçok teblîgatda bulundu; bunun üzerine hükûmet de bu sefâini satın aldığını ve mürettebâtının ihrâc olunacağını bildirdi; onlar da vaada intizâren teblîgata nihâyet verdi; çünkü Bâbıâlî teblîgatını sefâretlere bildirirken Osmaniye ve Reşadiye drednotlarımız için izâm edilen mürettebâtın Londra'dan vürûdunu müteâkıb, muallim efrâd olmaları hasebiyle, sefâin-i mezkûreye devredileceklerini ilâve eylemişdi. Fakat bu vaad, Meclis-i Vükelâ kararıyla olmamışdı; bundan başka süferâya vuku bulan bu misillû mevâîd icrâ olunmadı. Nihâyet Karadeniz vakası hâdis oldu. Bendeniz bunları muhtasaran naklediyorum, çünkü bu mesele üç ay kadar devâm eden uzun muhâvere ve muhâbere-i siyâsiyenin mevzû-i mühimmidir. Birgün Goeben ve Breslau'nun Karadeniz'e çıkmak istediklerini haber aldım. Derhâl Sadrazam Paşa'ya mürâcaat ederek, sefâin-i mezkûrenin Karadeniz'e çıkdıkları takdîrde bir vaka tahaddüs edebileceğini ve gerek orada ve gerek Mısır ve sâir yerlerde vâki olan tahrîkâtdan dolayı bilâhire harbden gayr-i kabil-i ictinâb bir vaziyete düşeceğimizi söyledim. Hattâ bendeniz bunları söyler iken Posta ve Telgraf nâzırı Oskan Efendi dahi orada idi; mütâlaâtıma iştirâk ve endişelerini dermiyân eyledi. Sadrazam Paşa Hazretleri sözlerimize karşı: "Ben bîtaraflığı takib ve muhâfaza edeceğim. Esâsen donanma kumandanı imparatorun emriyle, Enver Paşa'nın kumandası altına verilmişdir; binâenaleyh onun emrinden hârice çıkamaz. Fakat şâyed öyle bir şey yaparsa sefâin-i harbiyeyi Almanların elinden alır ve tarziye vererek bîtaraflığı muhâfazaya çalışırım. Emîn olunuz ki ben bu sandalyede oturdukca sulhu muhâfaza ederim" dedi. Bunun üzerine bendeniz de, Oskan Efendi de beyân-ı teşekkür eyledik. Her sûretle, rüfekâsı üzerine hâiz-i nüfûz olan, Halil Bey'e mürâcaatdan hâli kalmadığım gibi bu endişe üzerine de tekrar Halil Bey'e gitdim ve kendisine: "Almanlar tarafını iltizâm emrinde Harbiye Nezâreti'nce gösterilen temâyülât-ı şedîdeden ve donanma meselesinden dolayı hâsıl olan endişelerimden" bahseyledim. Halil Bey de: "Donanma kumandanı, Enver Paşa'nın emri hilâfında hareket etmeyecek" dedi; ben de: "Bu gemilere kendi mürettebâtımızı koyacağımızı vaad etdik, hâlbuki mürettebâtımızı koymuyoruz ve sefâin, Alman kumandasında ibka olunuyor. Sonra muâmelât (Say-

fa: 55) muntazam cereyân etmiyor; bunlardan bir şey tahaddüs ederse mesûliyet kime âid olacak?" gibi hasbihâl tarzında bazı mülâhazât dermiyân etdim. İşler ber-vech-i marûz gayr-i muntazam bir sûretde cereyân ediyor idi. Şimdi: "Siz de bu gibi ahvâle niçin tahammül etdiniz?" diyeceksiniz; fakat ben kabinede mücerred sulhu muhâfaza etmek maksadıyla kalmak istedim ve yerime diğerleri gibi müfrid bir nâzır gelir de bu sûretle bir gün evvel harbe gireriz, mülâhazasıyla yerimde kaldım. Fakat muhârebe başlayınca derhâl çekildim. Hükûmet tarafından, muhârebenin sûret-i tahaddüsüne ve hangi tarafdan ibtidâr olunduğuna dâir icrâ olunan teblîgat nefsül-emre muvâfık değildir. Bendenizce tecâvüz, müretteb olarak, bizim tarafımızdan vâki olmuşdur.

Reis — Sûret-i tecâvüz hakkında malûmâtınız var mı?

Mahmud Paşa — Bendeniz, onbeş gün kadar, râhatsızlığıma mebnî, evde kalmak mecbûriyetinde bulunmuş idim; sonra Nâfıa Nezâreti'ne gitdim, fakat onbeş gün Meclis-i Vükelâ'da bulunamadığım için vaziyet-i umûmiyeden resmen malûmâtım yok idi. Ahvâl hakkında malûmât almak için Sadrazam Paşa'ya gitmek istedim ve kendisini telefonla aradım; fakat Sadrazam Paşa'nın gelmediğini ve gelmeyeceğini öğrendim. Biraz sonra Enver Paşa'nın ve Talat Bey'in Bâbıâlî'ye gelerek Sadrazam Paşa'ya telefon etdiklerini ve Bâbıâlî'ye gelmesi lüzûmunu arz etdikleri cihetle Sadrazam Paşa'nın sadârete geleceğini haber aldım ve bundan mühim bir mesele vâki olduğuna hükmetdim. Saat beşe kadar Nezâret'de beklediğim hâlde bendenize bir davet vuku bulmadı; o saatde Sadrazam'ı görmek maksadıyla Bâbıâlî'ye gitdim. Sadâret'e girer iken Bulgar sefâreti tercümânı ile Bulgaristan'dan gelmiş olan ve zannımca Monsieur Ganadiyef'in kardeşi bulunan adamı gördüm ve evvelâ, Bulgarlarla bazı müzâkerât cereyân etdiğini bildiğim için, bunun o mesele ile alâkadâr olduğunu zannetdim. Odaya girdiğim zaman vükelânın ekserisi orada idi; Cavid Bey de henüz gelmişdi. Bu sûretle Cavid, Halil, İbrahim ve Talat beylerle Cemal Paşa orada hâzır bulunuyordu, lâkin Enver Paşa'nın orada olup olmadığını pekiyi tahattur etmiyorum. Şu kadar ki vükelâdan bazılarının sîmâlarında endişe alâimi meşhûd oluyordu. Bir aralık İtalyanların Avlonya'ya asker çıkardıklarından ve Arnavudluk meselesinden bahsolundu ve başka bir şey söylenil-

medi; vedâ ederek ayrıldık. Dikkat etdim, İbrahim Bey müteessir ve mütefekkir bir vaziyetde idi; kendisiyle de vedâ etdikden sonra yaya olarak Köprü'ye doğru gitdim; Köprü'den geçerken tanıdığım bazı erkân-ı harb zâbitleri yanıma gelerek Karadeniz'de muhârebe olduğunu söylediler ve benden bu husûsda tafsîlât istediler. Hattâ bizim donanmanın Rus filosuyla muhârebe ederek ihrâz-ı muvaffakıyet etdiğini ilâveten zikretdiler. Bendeniz bu vaziyet karşısında şaşırdım ve kendilerine: "Benim haberim yok!" dedim. Bunun üzerine derhâl Bâbıâlî'ye geldim, Sadrazam Paşa'yı görmek istedim; fakat o, gitmiş (Sayfa: 56) idi. Hemân Talat Bey'in yanına gitdim; Talat Bey'in odasında İbrahim Bey, Halil Bey ve daha birkaç zât –ki galibâ biri Rahmi Bey idi– bulunuyordu. Meseleyi sordum: "Böyle haber geldi" dediler. Bunun üzerine: "Vakit ve zamanıyla neden haber vermediniz?" dedim; "Alınan haber pek mübhem olduğu için.." diye cevâb verdiler. Bendeniz de: "Donanmamız, Rus donanması ile muhârebe ediyormuş; Ruslarla harb etmek, sonra bizi İtilâf devletleriyle harbe sevk eder; İngilizlere karşı Basra'dan Boğazlar'a kadar sâhillerimiz açıkdır. Her tarafda ve bilhâssa Basra'da tecâvüze marûz kalırız. Umûmî ve husûsî hâl ve vaziyetimizi hiç düşünmüyoruz" dedim. Bunun üzerine Talat Bey, her vakit olduğu gibi, meseleyi alaya boğdu ve bana: "Cânım, Batum'u ve Çürüksu'yu alırız" dedi. Ben de: "Orasını hep temennî ederiz; fakat asıl vatanı umûmî bir tehlikeye koymayalım" dedim ve bazı mütâlaât-ı şedîde dermiyân etdikden sonra eve avdet etdim. Biraz sonra İzzet Paşa, bendehâneye geldi, kendisi esâsen harb aleyhinde idi; müteessirâne görüşdük. Müşârün-ileyh: "Sivastapol bombardımanından malûmâtınız var mı?" dedi, derhâl Sadrazam Paşa'ya telefon etdim ve bu bâbda malûmât istedim, Sadrazam Paşa: "Malûmâtım yok!" dedi. Talat Bey'den sordum, o da: "Haberim yok; belki Soşon Efendi! böyle bir şey yapmışdır" dedi ve mesele böyle kaldı. Sonra Cemal Paşa'yı aradık, kendisinin kulübde olduğunu öğrendik, Enver Paşa'yı ise aramadım.

Reis — Bunun üzerine mi istifâ etdiniz?

Mahmud Paşa — Vakanın ertesi günü muâyede merâsiminde bulunmak üzere saraya gitdik. İctimâ eylediğimiz odada meseleden bahsolunuyordu. Bendeniz de meselenin gayet mühim olduğunu

söyledim ve bil-cümle vükelâya haber verilip derhâl Meclis-i Vükelâ akdi lüzûmundan bahsetdim. Çünkü Şeyhülislâm Efendi'nin, Süleyman el-Büstanî ve Oskan efendilerin bu husûsda malûmâtı yokdu; müşârün-ileyhümâ hâdiseyi, sonradan Beyoğlu'nda duymuşlar... Hulâsa vükelânın bir kısmı meseleden haberdâr değildi, hâlbuki böyle bir mesele tahaddüs edince derhâl haber verilip müzâkere ve bir karar ittihâz etmek lâzım idi. Israr etdim ve: "Meclis-i Vükelâ akdederek bir karar verelim" dedim. Sadrazam Paşa muâyedeye gelmemişdi, Meclis-i Vükelâ'nın her hâlde akdi lâzım geldiğini Talat Bey ile rüfekâ-yı kirâma söyledim ve sarayda müctemi bir hâlde bulunduğumuz ânda zaman-ı ictimâın taayyün etmesini taleb etdim. Talat Bey de harfiyen şöyle dedi: "Saat üçde Sadrazam'ı tebrîke gideriz ve o vakit bu işden de konuşuruz." Görülüyor ki tebrîk resmî meseleye takaddüm olunuyor idi. Muayyen saatde Sadrazam Paşa'nın yalısına gitdik, herkes gelmişdi; bu sûretle Meclis-i Vükelâ ictimâ etdi. Fakat ictimâdan evvel Fransız, İngiliz, Rus sefîrleri geldiler, Sadrazam Paşa ile görüşdükden (Sayfa: 57) sonra vedâ edip gitdiler. İctimâın bidâyetinde Sadrazam Paşa işe iyi girişdi. Fakat bu esnâda Talat Bey, süferânın emniyetlerine bir taarruz olmasından endişe etdiklerini haber verdiklerinden ve sefîrlerin bu husûsda endişe etmemeleri için îcâb edenlere evâmir-i lâzıme verildiğinden bahseyledi, bu sûretle silsile-i kelâm bozuldu. Bundan sonra Rus donanmasıyla vuku bulan harekât hakkındaki raporlardan bahsedildi. Talat Bey, bu mesele hakkında yirmi dört saat düşünmeyi teklîf etdi; hâlbuki vakanın hudûsünden beri yirmi dört saat geçmişdi. Bunun için: "Kırk sekiz saat geçirmek câiz değildir; ne yapmak lâzımsa derhâl bir karar ittihâz edilmelidir" dedim ve sonra gelen raporları okudum. Bunların sûret-i tahrîr ve ifâdelerinden, vakanın müretteb olduğu anlaşılır gibi idi.

Reis — Raporlar, donanma kumandanı tarafından mı verildi?

Mahmud Paşa — Donanma kumandanı tarafından verildi.

Reis — Bu husûsda daha başka müzâkere cereyân etmedi mi?

Mahmud Paşa — Tabîî müzâkereye devâm olundu; vakayi-i harbiyeye dâir verilen raporlardaki ifâdâtda itminân-bahş olacak sûretde, sarîh ve vâzıh bir tarz-ı tahrîr yokdu. Hulâsa-i müzâkere

olarak Sadrazam Paşa, Rusya'ya şu meâlde bir nota yazar ve diğer devletlere de o esâs üzerine teblîgat îfâ eyleriz, dedi. "Donanmamıza Ruslar taarruz etmiş; fakat biz emir verdik ve donanmamızı geriye çağırdık; bir daha göndermeyiz, münâsebât-ı dostâneyi idâme etmek emelimizdir; binâenaleyh siz de donanmanızı geri çağırınız ve bizim tarafa göndermeyiniz. Bu sûretle hâdiseyi dostâne tesviye ederiz"... Fakat Cavid Bey donanmayı Almanların elinden almadıkca sulhun muhâfazası gayr-i kabil bulunduğunu söyledi. Bendeniz de Cavid Bey'in bu fikrini teyîd etdim. Zîrâ, eskiden beri müteaddid defalar Hâriciye Nezâreti'ne vuku bulan teblîgatda bizim donanmada Almanlar bulundukca bunların düşman gemisi gibi telâkki olunacağı ve bunlara hâricde tesâdüf edildiği takdîrde tecâvüz edileceği bildirilmişdi. Binâenaleyh: "İtilâf devletlerinin bu nazariyesi meydanda iken, gemileri Almanların elinden almadıkca, muhâfaza-i müsâlemet husûsunda verilecek temînât şâyân-ı itimâd olamaz" dedim. Fakat Enver ve Cemal paşalar buna muhâlefet eyledi. Bu esnâda Enver Paşa, Cemal Paşa'ya: "Bu gemileri kullanacak ümerâmız var mı?" diye bir suâl sordu; Cemal Paşa da: "Büyük gemileri değil, contra-torpilleur'leri, yani muhriblerle torpidolardan mürekkeb filotillalara kumanda edecek ümerâ ve zâbitân yokdur!" dedi. Bunun üzerine her ikisi: "Almanları çıkaramayız" dediler. Sadrazam Paşa: "Bir kerre ber-vech-i meşrû mürâcaatlarda bulunalım. Eğer Almanların donanmadan çıkarılması teklîfine marûz kalırsak o vakit düşünürüz" dedi. Seferberliğin ilânından beri cereyân eden muhâberât ve teblîgata göre, muhâfaza-i sulh için (Sayfa: 58) esâs şart, be-heme-hâl donanmanın Almanların elinden alınması ve bunların memleketlerine iâdeleri idi. Hâlbuki bu, yapılmayınca işin müessir olmayacağını hissetdim ve maa-mâfîh netîceye intizâr etmeği münâsib gördüm. Sadrazam Paşa, vaka hakkında tahrîri îcâb eden notayı kendi yazacağını, söyledi; bu esnâda Mısır hudûdundaki istihzârât-ı askeriyeden söz açıldı. Bu tedâbîrin celb-i husûmetden başka bir semere vermeyeceğini ve Mısır'ın istîlâsı gayr-i kabil olduğunu söyledim. Enver Paşa münfail olarak: "Görürler!" dedi. Ben de cevâben: "Muvaffakıyetinizi temennî ederim, inşâallah hesâbım yanlış çıkar" dedim. Bu muhâvere niyet ve zihniyeti irâe eder. Bu maksadla arz eyledim. Talat Bey'e bakdı: "İşidi-

yor musun, Mahmud Paşa ne diyor? Ben orduyu Mısır'a nasıl sevk ederim?" dedi... Sonra ayrıldık, gitdik. Ertesi günü gitdiğim vakit Oskan Efendi, Süleyman el-Büstanî Efendi dahi orada idi; Sadrazam Paşa: "Bugün Meclis toplanmayacak, daha notayı yazmadım" dedi. Hâlbuki o gün vakanın üzerinden üç gün geçmiş bulunuyordu. Bize: "Tahrîrî ve şifâhî vâki olan teşebbüsâtımızın netîcesine intizâr ediniz" dedi. Biz de tesrîini ricâ ile oradan ayrıldık. Ertesi gün ben yine Sadrazam Paşa'nın yalısına gitdim, yolda Oskan ve Süleyman el-Büstanî efendilere, avdet ederken, râst geldim. Yalıya vardığım vakit, Halil ve Talat beylerin Sadrazam Paşa'nın yazıhânesinde olduklarını öğrendim. Ben büyük odada oturdum; yazıhâneye mülâsık olduğu için harâretle ve yüksek sesle cereyân eden mübâhasâtı işidiyordum. Sadrazam Paşa'ya haber verdim ve bir çeyrek kadar bekledikden sonra içeriye girdim; fakat Sadrazam Paşa'nın tavrını değişmiş buldum; çünkü Sadrazam Paşa daha safvetle ve başâşetle konuşuyordu. Bendeniz ahvâli ve: "Muhârebe nerede oldu?" diye sordum; Amiral o gün gelmiş idi. Halil Bey "Muhârebenin Sivastopol ile Boğaz'ın orta yerinde olduğunu" söyledi. Hâlbuki bu ifâde evvelki resmî haberlere tamâmıyla mutâbık olmadığı gibi esâsen hâdise, denildiği vechle vâki olmamış idi; çünkü demin yukarıda söylemeği unutdum: Bayramın ikinci günü bir iki torpido Karadeniz'den gelmişdi. Bu torpidolarda bulunan zâbitândan tereşşuh eden malûmât, tecâvüzün bizim tarafımızdan olduğunu teyîd eder bir mâhiyetde idi. Biraz daha görüşdükden sonra ertesi gün Bâbıâlî'de ictimâ etmeğe karar verildiğini Sadrazam Paşa söyledi. Badehû bendeniz de avdet etdim. Bu sûretle ertesi gün Bâbıâlî'de toplandık. Meclis-i Vükelâ'nın bu ictimâında İngilizlerin Akabe'ye tecâvüz ederek bombardıman eylediği ve Anadolu-i Şarkî hudûdunda bazı noktalarda Rusların tecâvüzî hareketlerde bulunduğu cihetle memleketimiz tecâvüze marûz olduğundan vaziyetin değişdiğini ve muhâberât-ı siyâsiye netîce vermeden İtilâf devletleri harekât-ı hasmâneye başladıklarından mukabele mecbûriyetinde bulunduğumuzu, yani bir harb-i tedâfüiyi kabûl ıztırârında kaldığımızı Sadrazam (Sayfa: 59) Paşa söyledi.

Sadrazam Paşa, beyânâtına hitâm verdikden sonra Süleyman el-Büstanî Efendi bidâyetden beri sulh tarafdârı olduğu cihetle ka-

bine, harbe girecek ise çekilmek üzere defaâtle mürâcaat etdiğini ve muhâfaza-i bîtarafîde sebât olunacağı temîn edildiği cihetle kabinede kaldığını söyledikden sonra: "Şimdi Amerika sefiri ile vâki olan mülâkatım netîcesinde muhâfaza-i sulhun mümkün olduğunu öğrendim. Fakat rüfekânın ahvâlinden harb tarafdârı olduklarını anlıyorum, binâenaleyh istifâmın kabûlünü temennî ederim" dedi. Bendeniz de: "Ufak tefek tecâvüz olmakla beraber müzâkerât için, yani sulhu muhâfaza etmek için muhâbereye devâm olunabileceği ve bunun hâlisâne bir sûretle muhâfazası matlûb olursa mesele hallolunacağı" mütâlaasında olduğumu söyledikden sonra: "Hâdisenin a'zâya derhâl ihbâr ve netâyicini izâle eylemek için bir tedbîr-i müessir ittihâzında isticâl olunmadığı meydandadır ve bazı rüfekâca harbin iltizâm olunduğunu görüyorum" dedim ve seferberlik bidâyetinden beri vâki olan marûzâtıma karşı aldığım cevâbları tadâd ederek: "Ben sulh tarafdârıyım, memleketin vaziyet-i coğrafiyesi ve şerâit-i hâzırası hasebiyle harbin, muzırr ve vahîm netîceler tevlîd edebileceği mütâlaasındayım, fikirlerine iştirâk edemediğim rüfekâ ile tevhîd-i mesâîyi şu mühim zamanda doğru bulamam ve bu mesûliyeti deruhde edemem; binâenaleyh istifâmın kabûlünü ricâ ederim" dedim. Bunun üzerine beyân-ı teessüf etdiler; esâsen her istifâya karşı beyân-ı teessüf ediyorlardı. Sonra İbrahim Bey ve Hayri Efendi:"Niçin çekiliyorsunuz?" dediler, hattâ Hayri Efendi, "Eğer harb ve sulhden biri tercîh edilse idi ben de istifâ eder ve sulhu tercîh eylerdim; fakat şimdi tedâfü vaziyetde kaldık" gibi ifâdâtda bulundu. Bendeniz de Hayri Efendi'ye cevâb verdim ve: "Kanâat-ı zâtiyeme nazaran hâdise-i vakanın fâil ve mübaşiri, donanmayı idâre eden Almanlardır. Hâlbuki donanmanın Almanlar eline teslîmi hakkında resmen bir karar ittihâz edilmemişdir; bilakis donanmayı bizim mürettebâtımıza tevdî edeceğimizi vaad etmiş idik, hâlbuki o vaad de îfâ olunmadı ve donanma Karadeniz'e çıkarıldı. Bunlardan vükelânın ne haberi ve ne de kararı vardır. Bu hâdise ise bu gibi harekâtın netîcesidir. Bu harekât bir karar tahtında icrâ olunsa ve bu hâl, kararın netâyicinden bulunsa idi netîceye iştirâk zarûrî idi. Fakat bendeniz o kararlardan hâriç kaldığımdan dolayı şimdi bu netîceye iştirâk edemem ve süratle hareket edilse idi muhâfaza-i sulh kabil olurdu" dedim ve bu esbâb dolayısıyla

harbin mesûliyetini deruhde edemeyeceğimi tekrar etdim. Benden sonra Oskan Efendi dahi, Süleyman el-Büstanî Efendi gibi beyân-ı mütâlaa ederek istifâ etdi ve bu sûretle biz, üçümüz ayrıldık. Bu iki zât muhâfaza-i bîtarafînin en samîmî tarafdârı olup bu husûsda her sûretle sarf-ı mesâî eylemişlerdir; Cavid Bey o gün Meclis-i Vükelâ'da yokdu. İşte cereyân-ı hâl, bu şekildedir; fakat aradan dört sene geçdiği için tamâmıyla tafsîl ve tavzîh edemedim. (Sayfa: 60)

Reis — Pek güzel tafsîl buyurdunuz efendim.

Hilmi Bey (Basra) — Amerika sefîrinin sözleri mübhem geçdi, bu bâbda biraz îzâhât verir misiniz?

Mahmud Paşa — Amerika sefîri Süleyman el-Büstanî Efendi ile görüşürken: "Eğer teşebbüsâtda bulunursanız sulhun muhâfazası mümkündür" demiş. Fakat el-Büstanî Efendi, demin de söylediğim gibi, Meclis'de: "Arkadaşların ahvâlinden harbe gitmek emelinde olduklarını istidlâl ediyorum" demişdi.

Reis — El-Büstanî Efendi, bunu arkadaşlarına söyledi mi?

Mahmud Paşa — Hayır; orada, Meclis'de söyledi ve bu noktası hatırımda kaldı.

Reis — Paşa Hazretleri'nin birinci suâle karşı verdiği cevâblarda mûcib-i istîzâh bir şey görüyor musunuz? (Hayır sadâları)

Hilmi Bey (Basra) — Müsâade eder misiniz efendim? Almanya ile akdedilen ittifâknâmemiz tedâfüî midir, tecâvüzî midir, Paşa Hazretleri?

Mahmud Paşa — İttifâk muâhedenâmesini ben görmedim; hattâ müzâkeresinden bile haberdâr değilim. Fakat zannedersem ittifâk, tedâfüî olacak; sonradan, muâhedenin bazı nikatındaki mübhemiyetden ve bazı cihetlerde de menfaat-i devlete muvâfık olmamasından dolayı lâhikalar dahi yapılmışdır. İttifâk muâhedenâmesinin tarih-i imzâsı da Efrenci Ağustos'un birinci veyâhûd ikinci günüdür ki, Rumî tarih itibârıyla Temmuz'un yirminci veya yirmi birinci gününe tesâdüf eder. Hâlbuki o vakit biz seferberlik ilân etmişdik; Harb-i Umûmî de iştiâle başlamışdı. Binâenaleyh o zaman ittifâk akdetmek harbi tasmîm demekdi.

Reis — Başka îzâhât isteyen var mı efendim?

Seyyid Ali Haydar Bey (Asir) — Alman donanma kumandanı Karadeniz'deki tecâvüzü bir emir ile mi yapmışdır?

Mahmud Paşa — Öyle olduğu anlaşılıyor; fakat ben katî olarak bilmiyorum. Bazı zevâtın ifâdâtına göre Alman gemileri Karadeniz'e çıkmadan evvel Cemal Paşa, Türk sefâin-i harbiyesindeki ümerâ ve zâbitâna verdiği bir emirde: "Siz, Amiral Souchon Paşa'nın kumandasındasınız. O, ne emrederse onu yapacaksınız" demişdir. Yine bazı zâbitândan işitdiğime göre donanma, Boğaz'dan çıkdıkdan sonra Karaburun ile Fener açıklarında tevakkuf etmiş ve kumandanlar amiral gemisine çağırılarak, filân saatde açılmak üzere, kendilerine kapalı zarflar verilmişdir. Bit-tabi o emirlerde herkes için muhtelif vazîfelerin îfâsı teblîg olunmuş ve meselâ, kimisinin Sivastopol'u, kimisinin Kefe ve Odessa'yı ve kimisinin dahi Nowrosisky'yi bombardıman etmesi emredilmişdir. (Sayfa: 61)

Reis — Bu malûmât şifâhî midir?

Mahmud Paşa — Evet; benim kendi istihbârâtımdır ve zannedersem hakikata mutâbıkdır.

Reis — Bu malûmâtı kimlerden aldınız?

Mahmud Paşa — Bu malûmâtı donanma zâbitânından öğrendim ve hattâ Karadeniz vakasının üçüncü günü işitdim. Bilâhire vâki olan istidlâatım da bunları teyîd etdi. Çünkü dedikleri gibi Rus donanması bizim sulara gelmiş ve tecâvüz eylemiş olsa idi bizim gemilerimizin zedelenmesi îcâb ederdi. Bundan başka mâdâmki tecâvüz niyeti yokdu; o hâlde donanma niçin muhtelif Rus liman ve şehirlerini bombardıman etmişdir? İşte bunlar gösteriyor ki Karadeniz hâdisesi, bir muhârebe, bir taarruz netîcesinde kendiliğinden tahaddüs etmemiş, müretteb bir plan dâhilinde cereyân etmişdir. Çünkü badel-müsâdeme takib netîcesinde vuku bulmuş olsa idi Sivastopol'a veya o tarafdaki Rus limanlarına ilticâ eden gemilerin arkasından gidilir ve onların tahrîbine çalışılır idi. Binâenaleyh bunun müretteb bir plan ile yapıldığını istidlâl ediyorum.

İlyas Sami Efendi (Muş) — Sadrazam Said Halim Paşa'nın, bîtaraflığı ihlâl eden bu gibi vakayi üzerine, istifâsı vükelâ arasında mevzû-i bahsolmuş mudur; yoksa bu, husûsî bir mâhiyetde midir?

Mahmud Paşa — Resmen istifâ etmedi; fakat vakanın ertesi günü muâyedeye gelmemesinden ve yalıda akdedilen Meclis-i Vükelâ'daki tavır ve hâlinde meşhûd olan adem-i memnûniyetden, istifâ etdiğine dâir olan şâyiaların sahîh olduğu hissediliyordu ve fil-hakika Paşa'nın tavır ve hâli buna delâlet edebiliyordu. Maa-

mâfîh resmen istifâ etdiğini bilmiyorum ve bunu da istidlâl tarîkiyle söylüyorum.

İlyas Sami Efendi (Muş) — Yalıda görüşdüğünüz vakit Halil ve Talat beylerin Sadrazam Paşa'nın yanında olduğunu ve sizi beşâşetle istikbâl eylediğini söylemişdiniz; demek ki...

Mahmud Paşa — O vakit bu dediğim hâl yokdu; daha ziyâde samîmiyet vardı.

İlyas Sami Efendi (Muş) — Demek ki eski teessür kalmamışdı.

Mahmud Paşa — Bendeniz öyle gördüm; bunlar tafsîlât-ı harbe âid değil ki...

Şemseddin Bey (Ertuğrul) — Kabine a'zâsı Amiral'in faâliyetinden haberdâr mı idi, yoksa Amiral, aldığı bir emir ile mi bu tecâvüzü yapdı? Görülüyor ki Sadrazam Paşa'nın bu husûsda malûmâtı yokdur.

Mahmud Paşa — Sadrazam Paşa'nın malûmâtı yokdur zannındayım; fakat Sadrazam Paşa'nın ve Halil Bey'in verdiği malûmâta nazaran, Amiral, Enver Paşa'nın kumandası altında idi ve gerek Sadrazam Paşa'nın, gerek Halil Bey'in sözleri bu şekilde idi. Hatırımda kaldığına (Sayfa: 62) göre Oskan Efendi, bir gün Alman Bahr-i Sefid Filosu kumandanına şifreli telgrafların geldiğini söyledi ve: "Oradan bir emir verirlerse ve bu sûretle Amiral de burada bir şey îka eylerse ne olur?" dedi; işte bundan hâsıl olan endişe üzerine Sadrazam Paşa ile görüşdüm ve Amiral'in, Enver Paşa'nın taht-ı emrinde olduğunu öğrendim. Hâlbuki askerlikde bir adem birinin emrine verildikden sonra o emir hâricinde hareket edemez; fakat donanma, Enver Paşa'nın emri hilâfında hareket etmiş ise ben bundan malûmâtdâr değilim. Maa-mâfîh biz evvelce donanmanın Almanların elinden alınması lüzûmunu söylediğimiz vakit Enver ve Cemal paşalar, gerek Cavid Bey'in ve gerek bendenizin teyîd ve taleb etdiğimiz bu şartı, muvâfık görmemişlerdi.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) — Mâdâmki Almanya'dan, Alman Bahr-i Sefid Filosu Kumandanlığı nâmına telgrafnâmeler geliyordu, şu hâlde Alman kumandanı bizim hükûmetimizin, Meclis-i Vükelâ'nın bir kararı olmaksızın, Harbiye nâzırının emrine nasıl geçer? Bendenizce Sadrazam Paşa; o sözü ya bilmeyerek söyledi veya ona öyle söyletildi.

Mahmud Paşa — Amiral, Almanya imparatorunun emriyle, bizim emrimize geçmiş.. Esâsen arada ittifâk olunca, müttefik bir devlete mensûb olanların harekât-ı harbiye icrâ olunan bir yerde, müttefik olmak şartıyla, en büyük kumandanın emrine geçmesi usûldendir.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) — Enver Paşa'nın harbcû olduğuna dâir Zât-ı devletlerinizin kanâati nedir?

Mahmud Paşa — Meclis-i Vükelâ'da cereyân eden müzâkerâtda Almanların elinden sefâin-i harbiyenin alınması meselesindeki adem-i muvâfakati ve sonra akdolunan ittifâk muâhedenâmesi ve bilhâssa seferberlikden itibâren bâlâda muhtasaran arz eylediğim ve cümlenin meşhûd ve mesmûu olan ahvâl ve harekât ve istihzârâtı en bâriz delâildendir. Sonra hâdisenin sûret-i vukuu hakkında Cemal Paşa'nın emri varsa onu araşdırmalı. Eğer Cemal Paşa erkân ve zâbitâna zabt ü rabt ve sâir bil-cümle husûsâtda Souchon'un emrine tâbi olduklarına dâir emir vermiş ise bit-tabi onlar bunu îfâ ile mükellefdirler. Nitekim donanma Boğaz'dan çıkdıkdan sonra Kilyos önünde tevakkuf etmiş ve kaideten îcâb edenlere kapalı zarflarla emirler teblîg olunmuşdur.

Reis — Donanma zâbitânından malûmât aldığınızı söylemişdiniz; bunların isimleri hatır-ı devletinizde midir?

Mahmud Paşa — Bidâyeten malûmât aldığım zevât, küçük rütbeli zâbitândır ki bunlar Almanların yanında tercümânlık yapıyorlardı; fakat isimlerini hatırlayamıyorum. O hâdisede bulunan donanma zâbitânına ve kumandanlara mürâcaat edilirse bit-tabi hakikat-i hâli söylerler. (Sayfa: 63)

Reis — Bu husûsdaki malûmâtınız Meclis-i Vükelâ'da mazbût mudur?

Mahmud Paşa — Bunların zabt-ı tahrîrîsi yokdur, çünkü zabıt tutulmuyordu. Enver ve Cemal paşaların hâlet-i rûhiyelerine delâlet edecek iki vaka daha hatırıma geldi, arz edeyim: Mısır'da Eylül ibtidâlarında hâl-i harb ilân olunup, Alman ve Avusturya konsolosları ve tebaalarının ihrâcı gibi tedbîr yapılmışdı. Bunun üzerine buradaki Alman ve Avusturya sefîrleri kabineye mürâcaat eylediler. Mesele, Meclis-i Vükelâ'da mevzû-i bahsoldu; netîcede muâmelât-ı vakanın tashîhi emrinde teblîgat-ı münâsibe îfâsına karar

verildi. Hâlbuki Cemal Paşa bu kararın icrâsına Dördüncü Suriye Ordusu'nun memûr edilmesini teklîf eyledi ve Enver Paşa da bunu teyîd eylediyse de ekseriyet, arz eylediğim dostâne tesviye-i maslahatı tercîh eyledi. Bir hâdise daha vâki oldu ki nevâhi-i şarkiyede, oralara sevk olunan çeteler yüzünden, vukua gelen fecâyidir. Her nokta-i nazardan mazarratı derkâr olan çetelere bendeniz muârız idim. Bu asr-ı medeniyetde İngiliz, Rus kuvvetlerine karşı çetelerin hiçbir tesîri olamayacağı müsellemdir. Bu çeteler nevâhi-i şarkiyeye, Hoy ve Selmas havâlîsine gitmişler ve orada birtakım mütedeyyin, sâfdil ve cesur Kürdleri teşvîk ederek Rus askerlerine karşı kıyâm etdirmişler, bunun üzerine Ruslar da kuvâ-yı külliye ile gelerek bu sâf aşiretlerin köylerini kâmilen tahrîb ve muteberânını katl ve imhâ etmişlerdir. Bu bîçâre ahâlî-yi İslâmiye'nin dûçâr olduğu bu felâket Meclis-i Vükelâ'da mevzû-i bahsoldu. Diplomasi tarîkiyle meselenin tesviyesine ekseriyetle karar verildi. Enver ve Cemal paşalar buna karşı, asker gönderelim, diye ısrâr etdiler. Bunun üzerine ben, Cavid Bey'le birlikde, dedim ki: "Peki, sonra ne olacak? Ruslara karşı ilân-ı harb mi edeceğiz?" Fakat bu sözler zabta geçmedi. Esâsen bendeniz Cavid Bey kadar onlar ile temâsda değildim; maahazâ Cavid Bey'in de, harbin bir mikdâr tehîrine yardımı olmuşdur.

Reis — Karadeniz vakası ile İngilizlerin tecâvüzâtı mazbût değil midir?

Mahmud Paşa — Verilen raporlarda münderic olmak tabîîdir.

Reis — Demek istiyorum ki resmî zabıt mevcûd değil midir?

Mahmud Paşa — Yalnız kararların zabtı tutuluyordu ve zabıtlar sırf kararlara âid idi. Yoksa herkesin rey ve mütâlaasını hâvî resmî zabıt yokdur. Meselâ bizim istifâ ederken söylediğimiz sözlerin zabtı yokdur.

Şemseddin Bey (**Ertuğrul**) — İtilâf devletlerinin buradaki sefîrleri, Karadeniz vakasından kaç gün sonra gitdiler?

Mahmud Paşa — Vakanın ertesi günü, yani bayramın birinci günü gitdiler.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) — Kabine'nin teşebbüsü bu meseleden üç gün sonra mı oldu? (Sayfa: 64)

Mahmud Paşa — Arefe günü top patladı; bayramın birinci günü ictimâ ederek teşebbüs icrâsına karar verildi; fakat bayramın ikinci

günü nota yazılmamışdı. Demek ki notanın irsâli galibâ bayramın üçüncü gecesi veyâhûd üçüncü günü olmuşdur.

Reis — Sorulacak başka bir şey var mı efendim? Çünkü Paşa Hazretleri harbin bidâyetinde istifâ etdikleri için kendilerine diğer suâller teveccüh etmez. (Evet sadâları)

Mahmud Paşa — Maa-mâfîh harb esnâsında yapılan sû-i istimâller hakkında benim de Heyet-i Â'yân'da verdiğim takrîrler vardır.

Hilmi Bey (Basra) — Seferberlikle beraber tensîkat-ı askeriye yapılmış ve tecrübedîde ümerâ-yı askeriye tekaüde sevk edilmişlerdi; bu bâbda malûmât lûtfeder misiniz?

Mahmud Paşa — O, seferberlikden daha evvel, Enver Paşa'nın Harbiye Nezâreti'ne tayînini müteâkıb yapılmışdır.

Hilmi Bey (Basra) — Bu, Meclis-i Vükelâ kararıyla ve Harbiye Nezâreti'nin emriyle mi yapıldı?

Mahmud Paşa — Harbiye Nezâreti'nin doğrudan doğruya reyiyle yapılmışdır. Fil-vâki İzzet Paşa Hazretleri'nin Harbiye Nâzırlığı esnâsında birçok erkân ve ümerâ-yı askeriye vardı ve Balkan Harbi esnâsında kimin hatâsı görülmüş ve kabiliyet-i askeriyesi bulunmamış ise onlar için bir tensîk yapacaklardı; fakat İzzet Paşa tebeddül edince Enver Paşa tensîkatı tevsîan tatbîk etdi.

Reis — Paşa Hazretleri'nin sözleri hitâm buldu. (İstifâde etdik sadâları) Celseye nihâyet verilmişdir.

Hitâm-ı müzâkerât

Saat Dakika
3 15

Müşârün-ileyhin ifâdâtı
tarafımdan zabt edilmişdir.
Zabıt kâtibi
Necmeddin Sahir

İfâdât-ı mazbûtamı
Tasdîk ve imzâ ederim.
Meclis-i Â'yân a'zâsından
Mahmud

Beşinci Şube

Üçüncü İctimâ

İBRAHİM BEY

Adliye nâzır-ı esbâkı / Meclis-i Â'yân a'zâsından

Pazar, 10 Teşrîn-i sânî 1334

[10 Kasım 1918]

İctimâda mevcûd a'zâ:

Reis: **Abdullah Azmi Efendi (Kütahya),**

Kâtib: **Şemseddin Bey (Ertuğrul),**

A'zâ: **Hüseyin Kadri Bey (Karesi), Hasan Rıza Paşa (Hudeyde), Mustafa Fevzi Efendi (Saruhan), Mustafa İbrahim Bey (Saruhan), Hilmi Bey (Basra), Halid Bey (Divaniye), Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf), Sadık Bey (Kütahya), Kâmil Efendi (Karahisar-ı sahib), Seyyid Ali Haydar Bey (Asir), Nuri Bey (Kerbela), Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı), Necati Bey (Bolu), Salim Bey (Karahisar-ı sahib), İlyas Sami Efendi (Muş), Viktor Bey (İstanbul), Şeyh Tayyib Efendi (Ankara).**

Bed-i müzâkerât

Saat Dakika
3 50

Reis — Birinci suâl, kabinelerin sebebsiz ve vakitsiz harbe girmeleri hakkındadır.

İbrahim Bey — Ben zannediyorum ki biz, harbe girmedik; belki bir emr-i vâki karşısında bulunduk ki bu, Karadeniz'de hâdis olan vaka-i malûmedir. Arefe günü, akşam üzeri, Sadrazam Paşa'nın nezdine gitmiş idim; o esnâda Talat Bey'in orada olup olmadığını iyi hatırlayamıyorum; fakat galibâ orada idi; derken Enver Paşa geldi ve dedi ki: "Şimdi bir telsiz telgraf geçiyor, bundan Karadeniz'de bizim donanma ile Rus donanması arasında bir hâdise olduğunu işitdim"... Bunun üzerine biz, hepimiz şaşırdık ve vakanın mahall-i cereyânını sorduk; Enver Paşa da: "Boğaz hâricinde olmuş!" dedi. Fakat Said Halim Paşa'nın fevkalâde cânı sıkıldı ve: "Ben, donanma Karadeniz'e çıkmasın demiyor mu idim?" diye söylendi; bir telâş başladı, hepimiz müteessir olduk. Sadrazam Paşa o esnâda, şahsı iyi hatırımda değil, ya seryâveri veyâhûd tercümân Esad Bey'i çağırarak Rusya sefîri Monsieur de Giers'e gitmesini söyledi ve: "Karadeniz'de bir vaka hâdis olduğu haber veriliyor; bu, doğru mudur, yoksa değil midir ve eğer böyle bir vaka olmuş ise nasıl cereyân etmişdir, buna dâir malûmât isteyiniz" dedi. Ondan sonra bir müddet müteessir olarak sükût etdik ve aradan epey zaman geçdikden sonra başka meseleleri konuşduk ve bilâhire dağıldık; ertesi gün muâyede merâsiminde hâzır bulunmak üzere Saray-ı Hümâyûn'a gitdim, fakat Sadrazam Paşa gelmemiş idi. Muâyede resmînin hitâmından birkaç saat sonra Sadrazam Paşa'nın yalısına gitdim; Sadrazam Paşa yine müteessir vaziyetde idi ve: "Mâdâmki böyle bir hâdise olmuş; artık ben vazîfeye devâm edemeyeceğim" dedi. Bendeniz de, hakikaten fevkalâde müteessir olan Sadrazam Paşa'nın bu sözlerine karşı: "Müsâade ediniz efendim, meseleyi anlayalım, belki önüne geçmek

ihtimâli vardır" dedim. Aradan iki gün geçdikden sonra bayramın üçüncü günü Bâbıâlî'de ictimâ etdik ve Meclis-i Vükelâ inikad etdi. Esnâ-yı müzâkerede arkadaşlarımızdan Mahmud Paşa mesele hakkında biraz söylendi; ondan sonra Süleyman el-Büstanî Efendi ve Oskan Efendi söylediler. Zannedersem Cavid Bey bu ictimâda yok idi. Mahmud Paşa, Süleyman el-Büstanî Efendi ve Oskan Efendi îrâd-ı kelâm etdikden sonra, istifâ ederek çekilip gitdiler. (Sayfa: 68) Onlar gitdikden sonra yapabileceğimiz şeyleri düşündük, çünkü biz de, hiçbir vakit harbe girmek niyetinde değil idik ve harbe girmemek için elimizden ne gelirse yapacakdık. Cereyân eden müzâkerât netîcesinde bir nota teblîgine karar verdik. Bu notada: "İşte böyle bir vaka karşısında bulunduk ve buna kimler tarafından sebebiyet verildiği malûm değildir; binâenaleyh bir tahkikat-ı müştereke icrâ edelim. Eğer netîcede bu hâdiseye bizim tarafımızdan sebebiyet verildiği anlaşılırsa her türlü tarziye itâsına ve mütecâsirlerini tecziyeye ve vâki olan hasârâtın, zarar ve ziyânın tazmînine hâzırız" dedik ve bu yolda bir nota teblîgi taht-ı karara alındı. Hâlbuki bu notanın teblîginden sonra Ruslar, Erzurum cihetinde, notaya cevâb olmak üzere, topla mukabele etdi ve Çanakkale Boğazı hâricinde de İngilizlerin malûm olan hareketi vuku buldu. Binâenaleyh biz notamıza cevâb almadık ve cevâb almayınca, tasavvur ediniz, ne hâlde bulunduk? Cevâb almayınca, tecâvüz karşısında bulunduk. Şu hâlde, bir tecâvüz karşısında bulunan hükûmet bit-tabi hudûdlarını müdâfaa ile mükellef olduğundan, biz de bu kaideye tevfîkan müdâfaa vaziyetinde kalmağa karar verdik ve: "Taarruzî ve tecâvüzî bir hareketde bulunmayalım; dünyaya karşı, bizim bîtaraflıkda sebât edeceğimizi ve harbe girmeyeceğimizi, hulâsa tedâfüî bir vaziyetde bulunacağımızı isbât edelim" dedik. Hulâsa, mesele bu sûretle hâdis oldu; bu bâbda başka suâl sorulacak ise cevâb veririm.

Reis — Mevzû-i bahsolan nota hangi vâsıta ile teblîg edildi?

İbrahim Bey — Nota, Hâriciye Nezâreti vâsıtasıyla teblîg edilmişdir.

Reis — Erzurum'daki ve Çanakkale'deki taarruz, notanın tevdîinden kaç gün sonra vuku buldu?

İbrahim Bey — Ruslar ve İngilizler tarafından vâki olan bu taarruzların zamanını bendeniz tayîn edemem. Maa-mâfîh o taarruz

hakkındaki vesâik, Harbiye Nezâreti'nde mevcûd olmak lâzım gelir. Bu sûretle taarruzun zaman-ı vukuu öğrenilir. Maa-hazâ biz, o vakit meseleyi takib ediyorduk, notaya cevâb alınıp alınmadığını araşdırıyorduk; fakat bir gün öğrendik ki notamıza topla mukabele edilmiş!..

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Nasıl efendim? Notaya cevâb verilmedi mi?

İbrahim Bey — Hayır efendim; cevâb verildiğinden gerek bendenizin ve gerek Meclis-i Vükelâ'nın katiyyen malûmâtı yokdur.

Hilmi Bey (Basra) — Donanma, Karadeniz'e çıkdığı vakit Amiral, hükûmetinden mi, yoksa Bâbıâlî'den mi emir almışdır ve donanma, nerede harbe tutuşmuşdur, bu bâbda resmî raporlar var mıdır?

İbrahim Bey — Bir akşam Said Halim Paşa'nın yalısında idim. Talat ve Halil beyler ile Enver (Sayfa: 69) ve Cemal paşalar da orada idi. Enver Paşa telefona davet olundu. Bilâhire avdet ederek: "Boğaz hâricinde cevelân etmekde olan Goeben ve Breslau sefinelerini muhâsımları sıkışdırmışlar, onlar da Boğaz'dan içeri kaçmışlar" dedi. Pek ziyâde müteessir olduk ve Boğaz'dan girebilmeleri bizim hayretimizi dâî oldu. Bilâhire gemilerin silâhları alınarak İzmit Körfezi'nde muhâfazasını teemmül etdik. Bir müddet sonra –davet üzerine mi, yoksa kendisi mi geldi, tayîn edemiyorum– Almanya sefîri Baron Wangenheim geldi. Sadrazam Paşa Sefîr'i, iç tarafda kâin yazı odasına aldı, yarım saatden ziyâde ve gayet yüksek bir ses ile teâtî-i efkâr ve kelâm etdiler. Sadrazam Paşa simsiyah ve gayet meyûs bir hâlde avdet etdi ve dedi ki: "Sefîr silâhların teslîmine katiyyen muvâfakat etmiyor. Muhâsımlarına da Boğaz'ı açmak mecbûriyetinde kalacağımızı dermiyân etmem üzerine Sefîr, biz daha evvel İstanbul limanına gelir, şehri tahrîb eder, gemileri de berhevâ eyleriz" dedi... Said Halim Paşa: "Artık ben bu herif ile konuşamam" diyordu. Bilâhire Halil Bey gitdi. O da meyûsen avdet etdi. Kimin mevzû-i bahsetdiğini tayîn edemem, bu gemilerin bize satılması meselesi ortaya çıkarıldı. Yine Halil Bey bu ciheti müzâkere etmek üzere Sefîr'in nezdine gitdi. Bir müddet sonra: "Bu teklîf şâyân-ı teemmüldür. Hükûmet-i metbûama yazarım, alacağım cevâbı müsâraaten bildiririm" cevâbını getirdi. Bilâhire

sefîr de avdet etdi. Sonra donanmadaki zâbitân ve efrâdın talîm ve terbiye husûsundaki noksânı nazar-ı teemmüle alarak gemilerimizde münâsafaten Alman askerlerinin istihdâmı cihet-i askeriyece muvâfık görülmüş idi; fakat bu, Meclis-i Vükelâ kararıyla değildir. Bilâhire Amiral, top talîmleri ve manevra yapmak için Karadeniz'e çıkmak istemiş ve fakat Sadrazam Paşa, bu talebe karşı muvâfakat etmediği gibi: "Top talîmi için Marmara'da çalışsınlar, sonra Karadeniz'de bir mesele hâdis olmasın, bir emr-i vâki karşısında kalmayalım" demişdi ki bu, hayli zaman bu sûretle temâdî etmişdir. Fakat bilâhire Almanya sefîri de bu husûsda Sadrazam Paşa nezdinde ısrâr etmiş ve fakat Said Halim Paşa cevâben: "Ben buna muvâfakat edemem, sonra bir emr-i vâki yaparsınız" demişdi. Bunun üzerine Sefîr, Almanya hükûmeti nâmına bir taahhüdnâme vermiş ve: "Amiral Souchon sizin amiralinizdir; binâenaleyh ben Amiral'in böyle bir hareketde bulunmayacağını ve eğer Karadeniz'de Rus donanmasına mensûb sefâini görecek olursa Boğaz'a avdet edeceğini gerek hükûmet-i metbûam ve gerek kendi nâmıma taahhüd ederim" demişdi. Sadrazam Paşa, sefîrin bu resmî taahhüdü üzerine donanmanın Karadeniz'e çıkmasına muvâfakat etmişdi ki ben de bunu, vakanın hudûsünden sonra, işitdim; şunu da arz edeyim ki bu husûsda dahi Meclis-i Vükelâ'nın bir kararı yokdur.

Hilmi Bey (Basra) — Donanmanın Karadeniz'e çıkar çıkmaz Rus donanmasıyla karşılaşdığı doğru mudur? (Sayfa: 70)

İbrahim Bey — Bu husûsda malûmâtımız yok; ancak donanma Karadeniz'e sabâhleyin çıkmış... İşte o gün akşamüstü ben Sadrazam Paşa'nın yanında iken Enver Paşa geldi ve telsiz telgrafla Karadeniz'de hâdis olan vakaya kesb-i ıttılâ eylediğini söyledi. Bit-tabi biz de telâş etdik ve vakanın nerede hâdis olduğunu sorduk. Enver Paşa: "Boğaz hâricinde olmuş!" dedi ve vakadan birkaç gün sonra anlaşıldığına göre, Rus gemileri Boğaz hâricinde mayın döker iken bizim donanma tesâdüf etmiş ve onlar tecâvüz edince bizimkiler de mukabele etmeğe mecbûr olmuş; denildi.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Asıl vaka bu sûretle mi hâdis olmuşdur, yoksa bizim donanma Sivastopol'a mı gitmişdir?

İbrahim Bey — Evet; bâlâda arz etdiğim vechle vaka, Boğaz hâricinde tahaddüs etmişdir.

Reis — Suâllerin sûret-i îrâdı hakkında bir usûl takrîr etmiş idik; görüyorum ki o usûl ihlâl ediliyor, eğer muvâfık ise suâller tahrîrî olsun, değil mi efendim?

Necati Bey (Bolu) — Suâlin lüzûm ve adem-i lüzûmu tarafınızdan takdîr edilecekdir.

Reis — Gerek tahrîrî, gerek şifâhî suâl soracağız; fakat tahrîrî olursa münâkaşayı mûcib olmaz. Maa-mâfîh tahrîrî vermezlerse de şifâhî olarak sorabilirler.

Necati Bey (Bolu) — O hâlde müsâade eder misiniz efendim? Anlaşıldığına göre donanma, Karadeniz'e Sadrazam'ın muvâfakatıyla çıkdı, değil mi?

İbrahim Bey — Evvel emirde şunu söyleyeyim ki donanmanın Karadeniz'e çıkması, Meclis-i Vükelâ kararıyla değildir ve bu, Meclis'de tezekkür edilmemişdir. Maa-mâfîh Sadrazam Paşa bidâyetde donanmanın çıkmamasına mümânaat ediyordu, hâlbuki bilâhire muvâfakat etmiş. Bunun hikmetini sorduğumuz vakit, Sadrazam Paşa, yukarıda söylediğim şekilde temînât verdikleri cihetle, müsâade etdiğini söyledi.

Necati Bey (Bolu) — Fakat, donanma Boğaz'dan çıkdıkdan sonra tevakkuf etmiş ve Amiral, erkân ve zâbitâna kapalı zarflarla emirler vermişdir.

İbrahim Bey — Emîn olunuz ki efendiler, bu meseleden on beş, yirmi gün evveline kadar malûmâtım yok idi ve zâbitâna kapalı zarflarla emir verildiğini, bundan yirmi gün evvel, Dâire-i Â'yân'da, aşağıdaki odada, bu meseleler mevzû-i bahsolduğu vakit, Damad Ferid Paşa ile Mahmud Paşa'dan işitdim. Binâenaleyh o güne kadar bu meseleden hiç haberim yok idi.

Şeyh Tayyib Efendi (Ankara) — Almanya sefîrinin Sadrazam Paşa'ya verdiği temînât ve taahhüdât hakkındaki evrâk, dosyasında mevcûd mudur?

İbrahim Bey — Tabîî Bâbıâlî'de vardır; çünkü o vakit Hâriciye nâzırı Sadrazam Paşa idi. (Sayfa: 71)

Hilmi Bey (Basra) — Hükûmet-i seniyye bîtaraflığı muhâfaza etmek için çalışmış. Fakat İtilâf devletleri bîtaraflığın muhâfazası için Goeben ve Breslau sefînelerinin kumandanlarıyla mürettebâtının tebdîlini taleb eylediği zaman hükûmet buna karşı ne yolda cevâb vermişdir?

İbrahim Bey — Goeben ve Breslau buraya geldiği vakit silâhlarının ve mürettebâtının ihrâcını biz teklîf etdik; hattâ bunun bir askerî tabîri de var; fakat Almanlar bunu kabûl etmediler ve: "İstanbul'u yakarız!" dediler. Onlar buna muvâfakat etmeyince, mâdâmki gemileri biz satın aldık, mürettebâtımızın münâsefeten bulunması cihet-i askeriyece tensîb edilmiş, dedik. Çünkü Almanlar: "Gemilerin bazı hafî aksâmı olduğu cihetle bunları gösteremeyiz maa-mâfîh biz idâre ederiz" dediler. O esnâda İngiliz amirali burada idi; o gitdikden sonra Souchon amiral tayîn edildi.

Reis — Mevzû-i bahsolan nota Karadeniz vakasından sonra mı teblîg edildi?

İbrahim Bey — Tabîî. Karadeniz vakasından sonra, Meclis-i Vükelâ'nın ilk ictimâında, nota teblîgine karar verilmiş idi.

Reis — Nota, Karadeniz vakasından sonra teblîg edilmiş ise notanın teblîgi ile tarafımızdan harekât-ı hasmâneye başlanması arasında, notamıza cevâb vürûdu için, kâfî zaman intizâr olundu mu?

İbrahim Bey — Tabîî intizâr edildi, fakat kaç gün olduğunu tayîn edemem. Biz, o vakit "Ne olacak diye?" bekledik ve cevâb almadık; çünkü bize topla cevâb verdiler.

Reis — Karadeniz vakasından sonra düşman tarafından top ile bize cevâb verildiği hakkındaki beyânât, Meclis-i Vükelâ'da resmen mi cereyân etmişdir?

İbrahim Bey — Bunu da bilmem, çünkü aradan dört sene geçdi, tayîn edemem. Fakat bu söz cereyân etdi. Hemân hepimiz heyecân içinde soruyorduk ve ne olduğunu anlamak için meseleyi takib ediyorduk. Hâlbuki top ile karşılandığımız salâhiyetdâr olan cihet-i askeriyeden dermiyân olundu. Biz de müdâfaa mecbûriyetinde kaldık; hattâ hâl-i harb karşısında bulunduğumuza dâir olan irâde-i seniyye de, bu şekildedir.

Hilmi Bey (Basra) — Bendeniz de bunu arz edecek idim, îzâh buyurdunuz.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Notanın Rusya sefârethânesine, vakit ve zamanıyla îsâline dâir bir imzâ mevcûd mudur?

İbrahim Bey — Nota îsâl olunmuşdur; fakat imzâ cihetini bilmiyorum. Maa-mâfîh o vakit Petersburg'da sefîr vekîlimiz vardı ve bu notanın diğer sûretleri de diğer devletlere gönderilmiş idi. Esâsen bu, Hâriciye Nezâreti'ne müteallik bir meseledir. (Sayfa: 72)

Necati Bey (Bolu) — Goeben ve Breslau sefâin-i harbiyesinin silâhlarını terk etmesi için vuku bulan teklîf üzerine "İstanbul'u yakacağım!" gibi Amiral'in cevâbı hakkında evrâk var mı?

İbrahim Bey — O, Amiral Souchon değil.

Necati Bey (Bolu) — Veyâhûd buna dâir Almanya hükûmetinden alınmış vesâik var mı?

İbrahim Bey — Böyle şeylerde tabîî vesâik olmaz ve bunlar, Hâriciye Nezâreti'nin bileceği mesâildendir.

Reis — Birinci suâle dâir başka îzâhât isteyen var mı?

İbrahim Bey — Bendeniz yine tekrar edeceğim; kendi kanâat-i vicdâniyeme göre biz; harbe girmedik; bir emr-i vâki karşısında bulunduk. Düvel-i ecnebiyeye notayı teblîg etdik; her türlü tarziye itâsına ve hasârâtın tazmînine hâzır olduğumuzu söyledik ve: "Bu mesele ortadan kalksın, bîtaraflığa devâm edeceğiz" dedik; fakat top ile karşılandık.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) — Bu emr-i vâkiye erkân-ı hükûmetden diğer kimseler vâkıf mı idi?

İbrahim Bey — Ne gibi efendim?

Şemseddin Bey (Ertuğrul) — Meselâ, donanma çıkmış ve Rus limanlarını bombardıman etmiş. Bit-tabi onlar bunu kendilerinden yapamazlardı; yani bu iş, her hâlde birinin emriyle yapılmışdır; şu hâlde Başkumandan vekîli acabâ bundan haberdâr değil mi idi?

İbrahim Bey — Bu husûsda hiç malûmâtım yok; eğer bu iş, emir ve kumanda ile yapılmış ise demek ki, hepimiz iğfâl edilmişiz. Çünkü Talat, Enver paşalar, benim yanımda Sadrazam Paşa'ya adem-i malûmâtlarını yemîn ile temîn etdiler.

Halid Bey (Divaniye) — Beyefendi, ona emîn olunuz.

İbrahim Bey — Ben de size böyle yapmamışlardır, demiyorum; hattâ kapalı zarfların Boğaz hâricinde verildiğine, bundan on beş, yirmi gün evvel Dâire-i Â'yân'da idâre odasında muttali oldum ve hayret etdim.

Hilmi Bey (Basra) — Karadeniz vakası tahaddüs etdikden sonra Süleyman el-Büstanî Efendi, Amerika sefîri ile görüşmüş ve Amerika sefîri de, bu mesele halledildikden sonra bîtaraf kalmaklığın mümkün olduğunu söylemiş. Bu mesele, Meclis-i Vükelâ'da mevzû-i bahsoldu mu?

İbrahim Bey — Katiyyen, katiyyen.. Bunun için mecnûn olmak lâzım gelir.

Hilmi Bey (Basra) — Belki Zât-ı âlîniz bulunmadığınız bir gün söylenilmişdir?

İbrahim Bey — Ben Meclis-i Vükelâ'nın her ictimâında bulunmuş idim. (Sayfa: 73)

Hilmi Bey (Basra) — Bu cihet, esbâb-ı istifâ dermiyân edilirken mevzû-i bahsolmuş.

İbrahim Bey — Biz tarziye verdikden sonra onlar ayrıldılar ve müzâkerede hâzır bulunmadılar. Çünkü bâlâda arz etdiğim vechle vakayı müteâkıb inikad eden Meclis-i Vükelâ'da müzâkereye ibtidâr edilmezden akdem istifâ ederek Meclis'i terk etmişlerdi. Netîce-i müzâkerede dahi harbin önüne geçmek için tahkikat-ı müştereke icrâsı, mütecâsirlerinin tecziyesi ve zarar ve hasârın tazmîni teklîf olunmuş idi. Binâenaleyh böyle bir teklîf vâki olmuş olsaydı, o cihet dahi teemmül edilir, istifâ vâki olmamak lâzım gelir idi.

Hilmi Bey (Basra) — Nota, vakadan kaç gün sonra teblîg edildi?

İbrahim Bey — Bunu demin de arz etdim; vaka, arefe günü oldu, akşamüstü haber alındı. Ertesi gün bayramın birinci günü idi. Sonra bayramın üçüncü günü nota teblîgine karar verildi. Bundan evvel Sadrazam Paşa Düvel-i İtilâfiye süferâsıyla mülâkatda bulunmuş ve sefîrler hükûmet-i metbûalarından avdet emri almış olduklarından bir şey yapamayacaklarını söyleyerek doğrudan doğruya hükûmet-i matbûalarına mürâcaat lâzım geldiği cevâbını vermiş olduklarından bilâhire Bâbıâlî'de ilk ictimâ eden Meclis'de nota teblîgi taht-ı karara alınmışdır ve bu sûretle Bâbıâlî'de ictimâ edildiği gün nota teblîg olunmuşdur.

Hilmi Bey (Basra) — Demek ki nota, vakanın hudûsünden üç gün sonra verilmişdi.

İbrahim Bey — Onu katî olarak tayîn edemem.

Reis — İkinci suâl de ilân-ı harbin esbâb ve avâmil-i hakikiyesiyle sûret-i cereyân ve vukuu hakkında Meclis-i Umûmî'ye hilâf-ı vâki beyânâtda bulunmaları mevzû-i bahisdir.

İbrahim Bey — Bu, bendenizin hatırıma gelmiyor; binâenaleyh bu suâlden maksad nedir?

Reis — Meclis-i Mebûsân'ın küşâdında kırâat olunan nutk-ı iftitâhî-i Hazret-i Pâdişâhî'de, tecâvüzün en evvel Ruslar tarafından vâki olduğuna dâir mevcûd olan fıkra, maksûddur.

İbrahim Bey — Benim bugüne kadar kanâatim, bu meselenin Ruslar tarafından vuku bulduğu merkezindedir. Esâsen bunu demin de arz etmişdim; tekrar ediyorum ki beyânât-ı şâhâne kanâatim dâhilindedir ve bunun bir delîl-i maddîsi de vardır: Çünkü hükûmet, vakayı müteâkıb süferâya bildirdiği notada bir tahkikat-ı müştereke icrâsını teklîf etmiş ve buna bizim tarafımızdan sebebiyet verildiği takdîrde her türlü tarziye ve tazmînât itâsına, memûrînin tecziyesine hâzır olduğunu bildirmişdir ki işte bu, beyânât-ı hümâyûnu tekîd ediyor.

Halid Bey (Divaniye) — Bendeniz öyle görüyorum ki İtilâf hükûmâtının mümessilleri, buradan verilen vaade inanmayarak çıkmışlardır. Çünkü bir kerre Almanya hükûmetine âid iki sefine-i harbiye gelmiş ve fakat beyned-düvel mer'î olması lâzım gelen kavâide nazaran gemilerin "desarme" edilmesi îcâb etdiği hâlde bu, yapılmamışdır. (Sayfa: 74)

İbrahim Bey — Yapdıramadık. Ancak bu hâl, sebeb-i harb olmadı. Gemiler buraya geldikden, bizim sancağımızı keşîde etdikden sonra dahi Düvel-i İtilâfiye ile münâsebât-ı hasenede bulunuyor idik. Bu hâl aylarca devâm etdi.

Halid Bey (Divaniye) — Evet efendim; lâkin muhâsım hükûmetler bunun yapılmasını her vakit isterler; binâenaleyh yapdırılamadı demek bizim kendi kabâhatimizdir, çünkü yalnız bununla iktifâ edilmemişdir. Bize gemilerin içindeki mürettebâtın çıkarılması teklîf olunduğu zaman da: "Satın aldık" demişiz, fakat bununla da iktifâ etmemişiz; çünkü donanmamızı talîm için müşterek olan bir denize çıkarmışız ve pamuk ipliğiyle bağlanmış olan âdî bir kâğıddaki taahhüde inanmışız.

İbrahim Bey — Bendeniz malûmâtıma müsteniden söyledim ki bu mesele Meclis-i Vükelâ kararıyla ve bizim malûmâtımız, reyimiz ile yapılmış bir şey değildir; gemilerin çıksın veya çıkmasın meselesini de bilâhire anladım.

Halid Bey (Divaniye) — Bendeniz demek istiyorum ki kabine a'zâsından bu husûsda mesûl olanlar arkadaşlarını iğfâl etmişler.

Necati Bey (Bolu) — Meclis'i de iğfâl etmişler.

İbrahim Bey — Ben bildiğim şeyleri ve kendime taalluk eden husûsâtı söylüyorum; yoksa "iğfâl etdiler!" meselesi başkadır; onu söylemiyorum, kendi fiil ve hareketim hakkında söylüyorum. Binâenaleyh gayrın fiilinden dolayı cevâb vermek için kendimde bir salâhiyet görmüyorum.

Reis — Zâten ikinci suâl, Meclis'e hilâf-ı hakikat beyânâtda bulunulduğu hakkındadır. Hâlbuki Beyefendi, buna cevâben, hilâf-ı hakikat değildir, dediler.

İbrahim Bey — Evet; bugün o kanâatde değilim; fakat donanmamızın, iddiâ ve rivâyet edildiği vechile Rus donanmasına tesâdüf etmediği ve doğrudan doğruya Sivastopol'u veya diğer Rus limanlarını bombardıman etdiği ne vakit sâbit olursa o vakit benim de kanâatim, değişir. Çünkü hakikat karşısında kanâate riâyet edilmez.

Reis — Üçüncü suâle geçiyorum; bu suâl: Seferberlikden sonra ve ilân-ı harbden evvel İtilâf hükûmetleri tarafından vuku bulan şerefli ve fâideli teklîfleri reddeylemesi ve Almanya'dan bir gûnâ taahhüd ve zaman almaksızın ve bir fâide-i gaiye temîn etmeksizin harbe sürüklenmesi hakkındadır ve bu suâl iki fıkrayı müstelzimdir. Birinci fıkra, vuku bulan şerefli ve fâideli teklîflere ve ikinci fıkra Almanya'dan taahhüd ve zaman almaksızın harbe sürüklenmeğe dâirdir.

İbrahim Bey — Birinci fıkra hakkında, yani bendeniz Kabine'de bulunduğum müddet zarfında, (Sayfa: 75) İtilâf devletleri tarafından vuku bulmuş ve Meclis-i Vükelâ'ya teblîg edilmiş resmî veya gayr-i resmî bu husûsda hiçbir malûmâtım yokdur; İtilâf devletlerinin böyle bir teklîfde bulunduklarını bilmiyorum. Hattâ ilâve-i malûmât olarak şunu söyleyeceğim: Kapalı zarf meselesine bundan yirmi gün evvel nasıl muttali oldum ise bu meseleler hakkında da o gün Ferid Paşa'nın bazı sözlerini işitdim. Ferid Paşa'nın söylediğine nazaran İtilâfcılar, bize birçok fevâid temîn edeceklerini vaad etmişler ve bunu o zaman Londra sefîri olan Tevfik Paşa hükûmete yazmış ise de Bâbıâlî cevâb vermemiş. Bendeniz bunu Tevfik Paşa'ya sordum; Tevfik Paşa: "Böyle bir şey yok; eğer siz bîtaraflığınızı muhâfaza ederseniz tamâmiyet-i mülkiyeniz bize karşı mahfûzdur, istikrâz için de düşünürüz" gibi şifâhî sözler söylenmiş olduğunu söyledi. Fakat temînât filân yok imiş. Bunu bilâhire öğrendiğim

cihetle söylüyorum. Kabinede bulunduğum müddet zarfında bu husûsât hakkında bir teklîf olduğunu hiç bilmiyorum.

İkinci fıkraya gelince, ortada bir ittifâk muâhedenâmesi var. Sonra harbe sürüklenmiş olduğumuzu demin de söyledim. İttifâk muâhedenâmesine gelince; bu ittifâk, devletin ve memleketin hukuk ve menâfii nazar-ı itibâra alınarak akdedilmişdir; bunun için ben, bu mesele hakkında, bir parça fazla söz söyleyeceğim; fakat bilmem diğer suâllerin buna taalluku var mıdır? Cümlenin malûmu olduğu vechle İngiltere hükûmeti asırlardan beri, yakın zamanlara kadar, infirâd siyâseti takib etmekde idi. Hâlbuki bir tarafda İttifâk-ı Müselles ve diğer tarafda da İtilâf-ı Müsennâ vardı ve böyle olduğu hâlde İngiltere, bir siyâset-i münferide takib ediyordu, fakat bilâhire İngiltere dahi siyâset-i münferideye devâm edemeyerek, Kral Edward'ın zamanında, zümre-i düveliyeye iltihâk etdi; hâlbuki biz; yine açıkda idik. Hatır-ı nişân-ı âlîleri olsa gerekdir ki sizden evvelki Meclis-i Mebûsân'da Said Paşa merhûmun, hatırımda kaldığına göre, hükûmetin şu ittifâklardan birine girmek sevdâsında olduğu hakkındaki mütâlaası, Meclis'in alkışlarına mazhar olmuşdu, fakat aradan zaman geçdi ve Balkan Harbi hâdis oldu; Balkan Harbi'nin hudûsünden sonra da şu faciaya marûz olduk. Yine hatır-ı nişânınız olsa gerekdir ki Avrupa devletleri, Balkan Harbi'nde statu quo'nun muhâfazasını taahhüd etmişler idi; fakat harb, bizim aleyhimize netîcelenince statu quo'nun muhâfazası mevzû-i bahsolmadı; demek ki bizim dünyada muînimiz yokdu. Mahmud Şevket Paşa merhûm zamanında hükûmet, bütün bütün yalnız kalmayı muvâfık görmediği için İngilizlerle itilâfı düşündü. Hattâ bu husûsda İngiltere ile bir muhâbere kapısı bile açıldı ve o zaman: "Birçok vakayiden başka harb hâdis oldu; fakat biz, artık adamakıllı hareket etmek azmindeyiz; mâdâmki sizinle münakid Kıbrıs Muâhedenâmesi mevcûddur; (Sayfa: 76) binâenaleyh bu muâhedenâme ahkâmının tamâmî-i tatbîk ve icrâsına hâzırız ve bunun için buraya, her nezârete memûrlar gönderiniz, Vilâyât-ı Sitte'nin ıslâhı için adamlar gönderiniz. Bu sûretle biz, sizinle uyuşalım ve sizin nezâretiniz altında, her husûsdaki taahhüdü serîan îfâ edelim" diye İngiltere'ye mürâcaat etdik. Buna evvel emirde İngiltere tarafından muvâfakat edildi; fakat müteâkıben, Rusya ile beynlerinde

hâsıl olan itilâf üzerine olacak, vaziyet değişdi; yalnız şurasını anlamak isterim ki bunun bu meselelerle alâkası var mıdır? Zabta hâcet var mıdır?

Reis — Var efendim.

İbrahim Bey — Evet, İngilizler evvelce bu teklîfe muvâfakat etdikleri hâlde sonra rücû etdiler ve bize müzâheret etmemeğe başladılar. Bilâhire Vilâyât-ı Şarkiye meselesi çıkdı, bunun için müzâkerâta ibtidâr edildi ve bu meselelerde bize en ziyâde Almanlar müzâheret etdi. Hattâ Almanlar bize karşı: "Hukukunuzu müdâfaa ederiz" dediler ve gayr-i resmî birtakım vesâyâda bulundular. Bu sûretle biz de ona göre hareket etdik ve öylece iş gördük. Esâsen bizim atalardan kalma bir darb-ı meselemiz vardır: Rus düşmanlığı... Fil-vâki Rusya asırlardan beri bizim düşmanımızdır; hattâ bidâyet-i tesîsinden beri memâlikimizi istîlâ ile meşhûr ve meşguldür. Dâimâ gayesi bundan ibâret olan yegâne hasmımız, Rusya hükûmetidir. İngilizlere gelince, bu devlet şimdiye kadar, yani Mısır ve Arabî meselelerinin zuhûruna kadar bizim lehimizde idi. Fakat bu meselelerden sonra İngilizler Mısır'a vaz-ı yed sûretiyle Hindistan irtibâtını temîn eyledikleri cihetle, maat-teessüf eski dostluğu terk etdiler ve bizim hasmımız olan zümre-i ittifâkiyeye dâhil oldular. Bu tabîr ile Fransızların da hasmımız olduğunu kasdetmek istemiyorum, bizim hasmımız, Moskoflar idi. Hâlbuki biz de bir tarafdan kendimize zâhir bulmak mecbûriyetinde idik. Bunun için, tarihini tayîn edemem, Avusturya-Macaristan hükûmetinin Sırbistan hükûmetine karşı vâki olan hâl-i harb ilânından hayli zaman mukaddem müzâkerâta girişilmiş ve onun netîcesi olarak itilâf hâsıl olmuş idi ve Almanlarla akdedilen bu ittifâk, tedâfüî olmak üzere yapılmışdır. Biz, bu meseleye, ittifâk takarrür etdikden sonra, muttali olduk ve hattâ malûmâtımız olmayarak böyle bir vaziyete girdiğimizden dolayı, kendi hesâbıma söylüyorum, arkadaşlarımıza serzenişlerde bulunduk. Bununla beraber ayrılmak elde idi; fakat şu mülâhazalara ve tedâfüî ittifâka mebnî ve İttifâk-ı Müselles'ten –ki Almanya, Avusturya ve İtalya'dan ibâretdi– İtalyanların o ittifâka dâhil oldukları hâlde, Fransızlarla itilâf etdiklerinden dolayı bizim ittifâk, tedâfüî bir vaziyetde akdedilmiş ve İngilizlere karşı bazı kuyûd var, zannındayım. Bu ittifâk belki Rusya veya iki Balkan hükûmeti tarafından

bir taarruz olursa, bizi müdâfaada iştirâki tazammun etdiğinden (Sayfa: 77) bunu menfaatimize muvâfık görerek kabûl etdik. Kendi hesâbıma bu ittifâkın sâiki budur ve ben o vakit bunu esbâb ve kuyûd-ı marûzaya nazaran kabûl etdim. Çünkü son zamanlara kadar siyâset-i münferideyi takib eden İngilizler dahi bir zümre-i düveliyeye girdiği cihetle biz de bu zümrelerden bütün bütün bîgâne kalmamak ve tedâfüî olmak ve İngiltere'ye karşı kuyûd-ı istisnâiye bulunmak şartıyla bu ittifâkın akdini menfaatimiz îcâbâtından addetdik.

Victor Bey (İstanbul) — İttifâk harbden evvel mi akdedilmişdir?

İbrahim Bey — İttifâk, Harb-i Umûmî'den çok evvel akdedilmiş ve bu müzâkerât, Balkan Harbi'nden sonra başlamışdır; fakat tarihini tayîn edemem; binâenaleyh bizim harbe duhûlümüzden evvel akdolunmuşdur.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Harb-i Umûmî'ye dâhil oldukdan sonra Almanlarla hiç ittifâk akdedilmedi mi?

İbrahim Bey — Hayır efendim; fakat ittifâk muâhedenâmesi, arz etdiğim vechle, değil bizim harbe duhûlümüzden, hattâ diğer devletlerin ilân-ı harbinden evvel akdedilmişdir. İhtimâl ki bu muâhedenâmenin tarih-i imzâsı o zamana veyâhûd ondan sonraya müsâdif olabilir. Şunu da söyleyeyim ki bu muâhedenâmeye bilâhire bir iki zeyl dahi ilâve olunmuşdur. Tabîî bu husûsdaki dosya tedkik edilince muâhedenin tarih-i imzâsı ve sâire malûmunuz olacakdır.

Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı) — Bu ittifâk ile ne gibi fevâid temîn ediliyordu?

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Ya onun zeylleri ile?

Reis — Müsâade ediniz efendim, cevâb verecekler.

İbrahim Bey — Bu ittifâk, müstakil devletler gibi, yalnız tamâmî-i mülkî kaydıyla değil hukuk-ı mütekabile esâsına müstenid olmak ve bütün hudûdlarımız mahfûz kalmak ve bir taarruz vukuunda harbe iştirâk etmek ve hulâsa Hükûmet-i Osmaniye'nin her türlü menâfii temîn olunmak şartıyla akdedilmişdir ve zannederim ki bu ittifâk muâhedenâmesi ile devlete hidmet edilmişdir, kanâatindeyim.

Reis — Suâlin ikinci fıkrasındaki "...ve Almanya'dan bir gûnâ taahhüd ve zaman almaksızın..." kaydından maksad, harbe girer

iken masârif-i harbiyemizin Almanya devleti tarafından itâ edilmesi gibi husûsâtdan ibâretdir.

İbrahim Bey — Harbe girmek için bir muâhede yokdu ve hükûmet-i seniyyenin akdetdiği bu muâhedenâme harb muâhedenâmesi değildi; çünkü bu, tedâfüî bir muâhedenâme idi ve bu meselenin mebdeinde hâl-i harb yokdu. Maa-mâfîh biz Almanlara: "Sizinle şunu yaparız" diyebilirdik; fakat bu, tamâmıyla başka bir meseledir. (Sayfa: 78)

Hilmi Bey (**Basra**) — Mâdâmki bu muâhede, tedâfüî bir şekilde kabûl edilmiş idi; o hâlde mesele tecâvüzî bir şekle inkılâb etdikden sonra devlet için neden bir temînât düşünülmedi? Neden Almanlara karşı: "Siz, tecâvüzî bir hareketde bulunuyorsunuz; biz, sizinle yürüyemeyiz, hareket edemeyiz" gibi hükûmet bir şey söylemedi?

İbrahim Bey — Biz, gerek müttefiklerimize karşı, gerek Düvel-i İtilâfiye'ye karşı bîtaraflığımızı muhâfaza azminde bulunuyorduk ve katiyyen bu ittifâk îcâbından olarak harbe girmedik ve hükûmet, vaka-i malûme hâdis oluncaya kadar, bîtaraflıkda musirr idi. Harbden sonra ittifâk muâhedenâmesine bir iki zeyl daha ilâve edildi ve bu sûretle kapitülasyonlar mesâili ve daha sâire gibi bazı cihetler temîn olundu; fakat bunları sûret-i katiyede tayîn edemem.

Reis — Bu ittifâk muâhedenâmesinin müzâkerât-ı evveliyesine hükûmetimiz tarafından kimler memûr edildi?

İbrahim Bey — Bu mesele ile doğrudan doğruya Sadrazam Paşa meşgul olmuş; hattâ bendeniz sonradan muttali oldum; bunu size îzâh edeyim: Bir gün Dâhiliye nâzırı Talat Bey bendenizi telefonla davet etdi; icâbet eyledim. Tamîr sebebiyle Hâriciye Nezâreti'ne âid odada bulunuyordu. Odacıya, Şeyhülislâm Efendi'den başka kimseyi kabûl etmeyeceğini tenbîh etdikden sonra âcize hitâben: "Biz Almanya ile ittifâk ediyoruz" dedi. Bendeniz fevkalâde hayret ederek: "Almanya ile münâsebet-i coğrafiyemiz bulunmadığını ve birçok sâhile mâlik devlet olmak itibârıyla böyle bir ittifâkın zararlı netîceler verebileceğini" makam-ı itirâzda dermiyân etdim. Cevâben: "İttifâk akdedilmişdir" demesi üzerine hayretim tezâuf ederek: "Bir ittifâk akdedilir de kabine a'zâsı bunun mebâdîsinden nasıl haberdâr edilmez?" demekliğim üzerine Talat Bey: "Sadrazam Paşa meseleyi size söylemek vazîfesini bana tevdî etdi, ben de söylüyorum" dedi.

Müteâkıben Hayri Efendi geldi. Kendilerine de teblîg-i keyfiyet eyledi. Âciz pek müteheyyic bir hâlde, bu hareketin doğru bir şey olmadığını, Hayri Efendi'ye de söyledim ve oradan ayrıldım. Ya o gün veyâhûd ertesi gün Cavid Bey'i gördüm, bu muâmelenin pek yolsuz olduğunu müteessirâne anlatdım ve kendisiyle beraber Sadrazam Paşa'nın yalısına gitdik. Paşa'ya da, bu bâbda külliyen başka olan nokta-i nazarımı müdâfaa ederek, îcâb ederse istifâ bile edeceğimi bildirdim. Paşa telâş etdi ve: "Cânım mesele bu kadar izâm edilecek şekilde değildir. Birkaç aydan beri ben bu mesele ile meşgul oluyorum. Binâenaleyh mesele hallolunmadan işâası münâsib olamazdı. Devletin siyâset-i hâriciyesinden, sadrazam olmak itibârıyla, mesûl olduğum için teşebbüs etdim ve muvaffak oldum. Şimdi arkadaşlarımı âgâh ediyorum. Keyfiyet-i ittifâka gelince: Bu, sırf tedâfüîdir. İngiltere hakkında fıkra-i istisnâiye bile (Sayfa: 79) mevcûddur. Bu ittifâk Rusya ve iki Balkan devletinin tecâvüzüne karşı bizi müdâfaaya ihzâr eder. Maa-mâfîh bugün İttifâk-ı Müselles'e dâhil bulunan İtalya'nın Fransa ve İngiltere ile ayrıca mukaveleleri mevcûddur. İşte ben de Cavid Beyefendi'yi memûr etdim. İtilâf devletleri süferâsıyla müzâkereye ibtidâr edecekdir. Bu şekil ile sizin endişe etdiğiniz ahvâl ber-taraf olmuş olur" gibi mukni bazı îzâhâtda bulunması ve Cavid Bey'in İtilâf süferâsıyla müzâkereye memûr olması âcizî istifâdan sarf-ı nazar etdirdi. Fakat zaman geçdiği için iyi tafsîl edemiyorum.

Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı) — Teşekkür ederiz, tenvîr buyuruyorsunuz, îzâhâtınız fâideden hâli değil.

Reis — Badel-akd muâhedenâmeyi kim imzâ etdi efendim?

İbrahim Bey — Sadrazam Said Halim Paşa imzâ etmiş.

Reis — Biz harbe, ittifâk hasebiyle mi girdik? Eğer bu sûretle girmiş isek müttefiklerimiz düşman tarafından dûçâr-ı tecâvüz olduklarından nâşî bizi dahi ilân-ı harbe davet etmişler midir?

İbrahim Bey — Benim malûmâtım yok; biz, ittifâk-ı tedâfüî akdetdik. Binâenaleyh tedâfüî olarak akdedilen bir ittifâk, mütecâviz olan bir tarafın diğer tarafı davet etmesine hiçbir vakit hak ve salâhiyet bahşetmez. Esâsen harbe Almanya girdi ve Almanya'ya taarruz olmadı. Mâdâmki bizim de ittifâkımız tedâfüî idi; binâenaleyh biz de bu ittifâk hasebiyle harbe girmedik ve girmek niyetinde değil idik; fakat bir emr-i vâki karşısında bulunduk.

Reis — Dördüncü suâle geçiyorum. Bu suâlde: Harbi dirâyetsiz ve istikametsiz ellere tevdî ederek her cephede fünûn-ı harbiyenin kabûl edemeyeceği mecnûnâne hareketlerin cereyânına ve sırf menâfi-i hasîse-i şahsiye uğrunda kuvve-i hayâtiye-i milletin gasb ve isrâfına müzâheret eylemesi mevzû-i bahisdir.

İbrahim Bey — Fakat bu suâl, bendenize müteallik olmasa gerek. Çünkü umûr-ı askeriye malûm-ı âlîleridir ki, Başkumandanlık Vekâleti marifetiyle idâre edilir ve hattâ bu husûsâta dâir Meclis-i Vükelâ'ya hakk-ı kelâm da bahşetmezlerdi.

Reis — Bazı cephelerdeki kumandanların hatâsı işidilince bunlar, Meclis-i Vükelâ'da mevzû-i bahsolmadı mı? Meselâ Sarıkamış harekâtı ve sâire...

İbrahim Bey — Bunlar mevzû-i bahsedilince: "Harekât-ı askeriye iktizâsındandır, vaziyet bunu îcâb etdiriyor" derler idi. Sarıkamış Harbi'ni Başkumandan vekîli Enver Paşa mevki-i harbde bizzât idâre etdi ve hattâ maat-teessüf, harekât-ı askeriyeye dâir vâki olan suâllere dahi: "Cevâb vermeye mecbûr değiliz" sözüyle mukabele ederler idi.

Reis — Suâlin ikinci fıkrasında istikametsiz ellere kaydı var. (Sayfa: 80)

İbrahim Bey — Bu da bendenize müteallik değildir, çünkü onlar Meclis-i Vükelâ kararıyla tayîn edilmez ve tayîn edilmemişdir.

Reis — Bilâhire onların sû-i istimâlâtı ve istikametsizlikleri işidilince ne oldu?

İbrahim Bey — Bendeniz kabineden çekileli iki buçuk sene oluyor ve bendenizin bulunduğum müddet zarfında bu sû-i istimâlât meseleleri mevzû-i bahis değil idi; o zaman yalnız Sarıkamış harekât-ı harbiyesi netîcesinde ordu Erzurum'a kadar çekilmiş idi. Binâenaleyh ben öyle zannediyorum ki bu sû-i istimâlât meseleleri o vakitler için mevzû-i bahis değildir.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Enver Paşa, Başkumandanlık Vekâleti'ne, Meclis-i Vükelâ kararı ile mi, yoksa doğrudan doğruya Zât-ı Şâhâne'nin irâdeleriyle mi tayîn olundu?

İbrahim Bey — Buna dâir Meclis-i Vükelâ'da bir karar olduğu hatırıma gelmiyor; binâenaleyh isterseniz dosyasına bakarsınız: çünkü pekiyi hatırımda değil. Maa-mâfîh öyle zannediyorum ki bu

mesele, makam-ı sadâret ile Zât-ı Şâhâne beyninde halledilmişdir. Fakat bunu katî bir şekilde ve kani olacak sûretde tayîn edemiyorum. Dosyasının tedkikiyle keyfiyet taayyün ve tavazzuh eder ve bendeniz müşevveş ve mübhem olarak söz söylemeyi arzu etmem.

Hilmi Bey (Basra) — Kanûn-ı Esâsî'nin bir maddesinde: "Vükelâ hükûmetin siyâset-i umûmiyesinden müştereken ve dâire-i nezâretlerine âid muâmelâtdan dolayı münferiden Meclis-i Mebûsân'a karşı mesûldürler" deniliyor. Şu hâlde böyle ilân-ı harb ve muhârebenin sûret-i cereyânı gibi mehâmm-ı umûrda Meclis-i Vükelâ'nın bir karar ittihâz etmesi ve vâki olan sû-i istimâlâta karşı tedâbîr ittihâzı îcâb ederdi, değil mi?

İbrahim Bey — Bendeniz zannetmiyorum; çünkü Kanûn-ı Esâsî'de musarrah olduğu vechle, harbi idâre etmek Zât-ı Şâhâne'ye ve başkumandanlığa âiddir. Hâlbuki başkumandan vekîli tayîn ediliyordu ve bendeniz bu usûlün, bu şeklin doğru olduğuna kani değilim. Başkumandan, Zât-ı Şâhâne'dir ve nitekim son zamanlarda olduğu gibi, Zât-ı Şâhâne'nin erkân-ı harbiye reisi olur. Muâmelât-ı harbiyenin sûret-i tedvîri Meclis-i Vükelâ'ya âid değildir ve eğer Meclis-i Vükelâ, harbi idâreye kalkar ve fünûn-ı askeriye ve muâmelât-ı harbiyede mütehassıs olmayan birtakım adamlar bu işlerle meşgul olurlarsa onlardan da birtakım mehâlik sudûr eder, zannındayım. Onun için Meclis-i Vükelâ, bu meseleyi mevzû-i bahsetmemişdir; hattâ harekât-ı askeriyeye âid malûmâtı pek güçlükle söylerler idi ve: "Bunlar serâirden!" derler idi. Hattâ bir garîbe olmak üzere arz edeyim ki, en ufak şeyler için bile: "Kimseye söylemeyeceksiniz, gayet mahremdir, fakat şöyle bir şey var" denilirdi ve bu, bit-tabi hayretimizi mûcib olurdu. Hattâ birkaç defa Enver Paşa'ya: "Aman Paşa, ben sizin söylediklerinizi duydum; sakın hâricde duyar iseniz bizi işâa etmiş zan (Sayfa: 81) netmeyiniz!" gibi imâlı bazı serzenişde bulunduğumuz vâki olur idi. İşte bu sûretle muâmelât ve harekât-ı harbiyeyi mektûm tutarlar idi ve bunun, fevâid ve îcâbât-ı harbiyeden olduğunu, delîl olarak gösterirler idi. Bir mesele daha var: Malûm-ı âlîniz iki zümre harb ediyordu; biri bizim taraf, İttifâk; diğeri İtilâf devletleri... O zamanlar İtilâfcıların harekât-ı askeriyesi bozuk bir hâlde idi. Binâenaleyh biz o vakitler harekât-ı askeriyeye dâir malûmât isteyince, bize İtilâfcıları misâl

gösterirler ve: "Bakınız, onların tedâbîr-i askeriyesi Meclis-i Vükelâlarda filân mevzû-i bahsoluyor ve onun için İtilâfcılar böyle âkıbete marûz kalıyorlar; bizde ise bu işleri bir zümre-i askeriye tedvîr etdiği cihetle muvaffakıyât hâsıl oluyor" derler idi.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Hâlbuki netîce büsbütün başka değil mi?

Hilmi Bey (Basra) — İdâre ciheti doğrudur ve Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye riyâseti harbin sûret-i cereyânını kendisi idâre edebilirdi; fakat Meclis-i Vükelâ'da bulunan zevât-ı kirâmın da harbin sûret-i tatbîkiyesini ve netâyicini bilmesi hakk-ı sarîhi değil mi idi?

İbrahim Bey — Bunları bildirmek istemezler ve ısrâr etdikce arz etdiğim mahâzîri dermiyân ederlerse ne olabilir? Maa-mâfîh harbin sûret-i cereyânı hakkında hiç bahsolunmaz idi demek istemiyorum. Lâzım gelen malûmâtı verirler ve hareketlerini de müdâfaa ederler idi. Asker olmadan muâmelât-ı askeriyeye karışmak bilâhire mûcib-i mesûliyet olmaz mı?

Hilmi Bey (Basra) — Maksadım karışmak için değil ki...

Reis — İhtikâr meselelerinde bulunmadığınızı söylemiş idiniz. Hâlbuki seferberlik bidâyetinde ve sonra, milletin emvâli, vaz-ı yed edilerek, tekâlîf-i harbiye tarîkiyle alınmışdır. Zât-ı âlîlerinin, Adliye nâzırı sıfatıyla, vuku bulmuş olan bu sû-i istimâlât hakkındaki istitlââtları nedir ve bu bâbda ne gibi tedâbîr ittihâz edilmişdir?

İbrahim Bey — Tekâlif-i harbiyenin sûret-i cibâyeti hakkında eski bir kanûn vardır ki o kanûn, bu salâhiyeti cihet-i askeriyeye bahşetmişdir. Binâenaleyh o kanûnu tatbîk edenlerin mesûliyeti mevzû-i bahsedilmelidir. Bendeniz, yolsuzluklar oluyor, diye her gün söyler idim.

Reis — Bu bâbda hiç istitlâatınız olmadı mı?

İbrahim Bey — Bir mürâcaat-ı resmiye vâki olmadı; maa-mâfîh mesmûât kabîlinden olarak meselâ, kadın kunduralarına kadar vaz-ı yed edildiğini işitmiş ve bunlar için söylemiş idim; fakat bunlar, kellim, yellim, la-yenfa' kabîlinden idi. Çünkü bu rivâyâtı sûret-i katiyede reddederlerdi ve kim müştekî ise mürâcaat etsin cevâbını alır idik.

Reis — Bu husûsda bir tedbîr ittihâzına dâir Meclis-i Vükelâ'da bir karar ittihâz edilmedi mi?

İbrahim Bey — Resmî bir mürâcaat vuku bulmamışdır. (Sayfa: 82)

Reis — Tekâlif-i harbiye kanûn-ı muvakkatlerinin neşrinde kabinede mi idiniz?

İbrahim Bey — Zannederim, bu kanûn eskidir. Maa-mâfîh cihet-i askeriyenin teklîfi üzerine bazı tadîlât yapıldı.

Reis — Fakat, buna dâir sonradan bir kanûn neşredilmiş idi.

İbrahim Bey — Eğer bu kanûnun neşrinde kabinede var isem varım; maa-mâfîh ben kendime müteallik kavânîni bilirim.

Halid Bey (Divaniye) — Hicaz vakası İbrahim Beyefendi'nin zaman-ı nezâretlerine müsâdifdir. Hattâ müşârün-ileyh bu mesele hakkında bir zemîn-i itilâf bulmak zımnında buradan izâm edilmişlerdi; bu husûs hakkında malûmât lûtfederler mi?

Reis — Hicaz vakası hakkında bir suâl soruyorlar.

İbrahim Bey — Bendeniz böyle bir zemîn-i itilâf bulmak için katiyyen memûr değil idim.

Halid Bey (Divaniye) — Öyle işidilmiş idi.

İbrahim Bey — Bendeniz Harem-i Şerîf ve Hücre-i Saâdet'in pek lâyık olmayacak bir şekilde bulunduğuna muttali oldum ve o zaman Evkaf nâzırı vekîli olduğum için gidip bir hidmet edeyim, dedim. Eğer bu suâlden maksad, imâret meselesi ise bu husûsdaki malûmâtımı söyleyebilirim; fakat bu malûmâtı orada değil, burada öğrenmiş idim. Fil-hakika hükûmet, Hüseyin Paşa Hazretleri'ne karşı her türlü teshîlâtı yapmışdır. Yalnız iki şey yapmamışdır ve bu da Meclis-i Vükelâ kararıyla değildir. Hükûmetin yapmadığı şeyin birincisi, silâh meselesidir. Hüseyin Paşa on beş bin mavzer istemiş, bidâyeten cihet-i askeriye bunu vermeye razı olmuş; fakat sonra galibâ beş bin tüfenk verilmiş, maa-hazâ bunun da verilip verilmediğini bilmiyorum. İkinci mesele de iâşe meselesidir; Hüseyin Paşa ahâlînin iâşesi için yüz veya iki yüz küsûr bin lira istedi ve hâric ile muvâsalası olmadığını da esbâb-ı mûcibe olarak bildirdi. Bu taleb üzerine ihtiyâcın ne nisbetde olduğunu anlamak için istilâm olundu. Bilâhire de galibâ Suriye'den sevki cihetine gidildi. Hüseyin Paşa'nın diğer bir teklîfi daha var imiş ki bu da veliahdlık meselesidir; evlâda intikal meselesidir. Maa-mâfîh bu teklîfi de reddetmediler; şimdi zamanı değil diye cevâb verdiler ki bu da Meclis-i Vükelâ kararıyla değildir.

Reis — Emaretin veliahdlığı değil mi efendim?

İbrahim Bey — Evet; fakat bana, buyurulduğu gibi, böyle bir vazîfe tevdî edilmedi.

Reis — Bu suâle dâir başka bir şey denilecek mi? (Hayır sadâları) O hâlde beşinci suâle geçiyorum. Bu suâlde: Kavâid-i hukukiye ve insaniyeye ve hâssaten Kanûn-ı Esâsî'mizin rûh ve sarâhatine külliyen münâfî muvakkat kanûnlar ve emir ve nizâmlar ısdâr ederek memleketi bir sahne-i fecâyie (Sayfa: 83) kalbeylemesi hakkındadır ve bu suâlden maksad da Tehcîr Kanûnu ve sâiredir.

İbrahim Bey — Zannederim ki bu salâhiyet-i mücerred, sonradan yapılmış bir kanûn ile bahşedilmiş değildir. Maa-mâfîh hâl-i harb esnâsında kuvâ-yı askeriye kumandanları bazı salâhiyetleri hâiz idiler; bu salâhiyetler de ordunun arkasını temîn için lâzım gelen bazı harekâtın icrâsına mütedâir idi. İşte ondan dolayı cihet-i askeriye de bunu deruhde etmiş ve tatbîk eylemişdir; bilâhire Tehcîr Kanûnu tanzîm olunmuşdur. Erzurum ve Şebinkarahisar ve Bitlis vakayii nazar-ı itibâra alındığı ve Ermeni komitelerinin beyânnâmeleri okunulduğu takdîrde memleket için harb eden ordunun arkasını temîn için Hükûmet'ce bu Tehcîr Kanûnu'nu yapmak bir mecbûriyet idi. Ahîren Meclis-i âlînizin Askerî ve Adliye encümenlerinde bu kanûn tasvîb edilmiş ve encümenlerin esbâb-ı mûcibe mazbataları hükûmetin bu kanûnu yapmak mecbûriyetini teyîd etmişdir. Bu mesele hakkında Meclis-i Vükelâ'nın bir kararı vardır ki o da, Dâhiliye Nezâreti'nin gösterdiği lüzûm üzerine sevk edilecek kesânın temîn-i refâh ve maîşetleri zımnında muhâcirîn tahsîsâtından mebâliğ sarfına mütedâir idi. Şu hâlde mûcib-i muâheze olunacak şey Tehcîr Kanûnu değil, bu kanûnun suver-i tatbîkiyesidir. Binâenaleyh bunda fâil ve âmil kimlerse onların mesûliyeti îcâb eder. Çünkü buradaki mesûliyet, mesûliyet-i siyâsiye değil, mesûliyet-i cezâiyedir. Evet, biz de birtakım fecâyie muttali olduk ve bendeniz ondan sonra pek müteessir oldum. Çünkü bu, hakikaten kabûl edilir bir mesele değildi. Onun için: "Birçok adamlar sû-i istimâl ediyorlar, bu mesele hâl edilmelidir" diye ısrâr etdim, bunun üzerine birtakım komisyonlar yapıldı ve bu komisyona cihet-i adliye ve mülkiyeden birer memûr tayîn edildi. Hattâ bendeniz bu komisyona üç zât tayîn etdim ki bunlardan biri Cinâyet

reisi Asım Bey'dir ve kendisi gayet nâmûslu, afîf bir adamdır. Diğeri başmüddeî-i umûmîlik başmuâvini Nihad Bey'dir; üçüncüsünü pekiyi hatırlayamıyorum. Ben bunları çağırdım ve: "Beyefendiler! Birtakım fecâyi mevzû-i bahisdir ve bu, devletin, milletin nâmûsuna müteallik bir meseledir. Tahkikat yapacaksınız, yarın ahretde elim sizin yakanızdadır, kim bu yolda harekete cüret etmiş ise onu Zât-ı İlahî'nin huzûrunda söyler gibi yazacaksınız" dedim. Bu komisyonlar Dâhiliye Nezâreti'ne merbût olduğundan muhâbere ve raporları Nezâret-i müşârün-ileyhâya âid idi. Bilâhire de bendeniz nezâretden çekilmiş idim.

Reis — Şimdi kavâid-i hukukiyeye ve rûh-ı insaniyete münâfî kanûnlar tanzîmi mevzû-i bahsoluyor; zaman-ı âlînizde böyle kanûnlar yapılmadı mı?

İbrahim Bey — Bendenizin zaman-ı nezâretimde yapdığım kanûnlar, Sulh Hâkimleri Kanûnu ve heyet-i celîlenizden geçen Hâkim-i Münferid Kanûnu, İcrâ Kanûnu'dur ve bunlar ihtiyâc-ı mübrem olduğu cihetle muvakkat olarak neşredilmişdir. Sonra Kâtib-i Adl Kanûnu ile Cezâ Kanûnu'nun (Sayfa: 84) bazı maddeleri tadîl edildi. Meselâ on beş yaşını ikmâl edenlerin ihtidâsı kabûl ediliyordu. Bunu yirmiye çıkardık ve ihtidâ muâmelesi bu sûretle takyîd edildikden sonra bazı küçük çocuklar da, nikâh ile alınıyordu, binâenaleyh bunun da önünü almak maksadıyla yirmi yaşını ikmâl etmemiş inâs için, ebeveyninin muvâfakatı olmadıkca, nikâh akdine eimmenin adem-i mezûniyeti ve usûl-i muhâkemede mukavelâta dâir olan mevâdd ile halkın muâmelâtını tasîb eden bazı maddeleri, halkı müşkilâtdan kurtarmak için, tadîl etdim.

Reis — Meclis-i Vükelâ'dan geçen askerî kanûnlar hakkında ne buyuruluyor?

İbrahim Bey — Tabîî Heyet-i Vükelâ, onları da kabûl eder ve o sûretle Meclis'den geçerdi. Ben, nasıl kendi kanûnlarımı kabûl etdiriyorsam, askerî kanûnları da: "Harb-i hâzır hasebiyle yapıyoruz" dedikleri vakit istifâ edip çekilecek değildim. Fakat şu insaniyete mugayir olacak sûretde yapılan kanûn hangi kanûndur? Bunu söylerseniz onun hakkında mütâlaa-i husûsiyemi arz edebilirim.

Reis — Meselâ kumandanlar tarafından tatbîk edilen Tehcîr Kanûnu?

İbrahim Bey — Zannımca bu tehcîr salâhiyeti eskidir.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Bir mıntıka kumandanının harekât-ı askeriye yapmak için âileleri nakledebileceğine dâir olan kanûn, Meclis'in ilk sene-i ictimâiyesinde geçmiş idi. Fakat kumandanların adam kesdirmeleri nasıl olur?

Reis — Adam kesdirmek değil, şimdi kanûndan bahsediyoruz.

İbrahim Bey — Mugayir-i insaniyet olan kanûn hangisi ise gösteriniz, söyleyiniz. Çünkü birçok kanûnlar var; dediğiniz hangisidir? Bilmem ki... Fakat tehcîr hakkındaki kanûn, arz etdiğim vechle cihet-i askeriye ile Dâhiliye Nezâreti'nin gösterdiği lüzûm-ı mübrem üzerine ihtiyâr olunmuşdur, zannındayım.

Necati Bey (Bolu) — O, yeni bir kanûndur ve zannımca Başkumandanlık Vekâleti'nden teklîf edilmişdir.

Reis — Zât-ı devletleri o zaman Şûrâ-yı Devlet'de idiniz değil mi?

İbrahim Bey — Adliye Nezâreti'nden istifâ etdikden sonra orada bulundum.

Reis — Kanûnları, Meclis-i Vükelâ'da mevzû-i bahsoldukdan sonra, Şûrâ-yı Devlet'de tedkik eder mi idiniz?

İbrahim Bey — Tabîî Şûrâ-yı Devlet'e tevdî edilir, biz de tedkik ederdik. Fakat mutlak sûretde değil.

Reis — Şûrâ-yı Devlet'den geçip geçmeyen kanûnlar hakkında malûmâtınız var mı?

İbrahim Bey — Birçok kanûn neşredildi; binâenaleyh Şûrâ-yı Devlet'den şu kanûn (Sayfa: 85) geçmişdir veya geçmemişdir diyemem ve bu suâle karşı indi sözler söylemek lâzım ki bunu da söyleyemem...

Reis — O kanûnları imzâ ederken Şûrâ-yı Devlet'den geçip geçmemesi mevzû-i bahsolur muydu?

İbrahim Bey — Bazı kanûnların ıslâhı için çok sözler söylenilmişdir.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Makam-ı Nezâret-i celîlenizden Adliye'ye âid kanûnlar teklîf edilmişdir. Fakat tehcîr ve suver-i sâire ile tatbîk edilen fecâyi hakkında Meclis-i Vükelâ'ca mukarrer bir şey yok mudur? Çünkü bu, bir mesele-i muazzamadır ve mesûliyet, nuzzârın Heyet-i Umûmiye'sine âiddir.

İbrahim Bey — Zannederim ki nâzırlar, Kanûn-ı Esâsî mûcibince, devletin siyâset-i umûmiyesinden müştereken ve nezâretlerine müteallik husûsâtdan münferiden mesûldürler. Bundan sarf-ı nazar, hiçbir Osmanlı, devletin siyâset-i umûmiyesini şekavet olarak kabûl etmez ve böyle bir siyâsete iştirâk eylemez. Tehcîr Kanûnu'nun tatbîkinde yapılan istisnâî muâmele hükûmetin haberi, malûmâtı olmadan yapılmışdır ve hükûmet, bu muâmeleye, vukuundan sonra muttali olmuşdur; bunun üzerine nâmûslu ve münâsib memûrlar tayîn ederek bir heyet-i tahkikiye izâm etmişdir. Hattâ tahdîs-i nimet olarak söyleyeceğim ki, hazâ min fadli Rabbî,* memûrîn-i Adliye'den bu gibi sû-i istimâlâta kapılan bir memûr olmamışdır; yalnız bir livâ müddeî-i umûmîsi ile bir müstantik olmak üzere Adliye'den iki memûr bu rezâile iştirâk etmiş ve derhâl onlar da tecziye olunmuşdur.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Hükûmet işitmemiş ne demek? Bu mesele bir gün değil, bir buçuk sene devâm etdi.

İbrahim Bey — Bu meseleler hakkında, esbâb-ı mûcibe olarak, Dâhiliye Nezâreti vesâiki cem ederek risâleler neşretdi ve biz bu meseleleri sorduğumuz vakit Harbiye Nezâreti: "Ordunun arkasını vurmak için bazı tertîbât var; binâenaleyh orduyu kurtarmak ve ordunun emniyetini temîn etmek için tehcîre mecbûr olduk; bu kumandanların dâire-i salâhiyetindedir" dedi. Bunun üzerine: "Pekâlâ, tehcîri bir kanûna müstenid olarak yapmışsınız! Fakat bu rezâlet nedir?" deyince: "Aslı yokdur!" dediler ve onun için heyet-i tahkikiyeler izâmı meselesi birkaç defa mevzû-i bahsoldu.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Zaman-ı âlînize müsâdif pek ziyâde mühim bir vaka vardır: Diyâr-ı Bekr vâlîsi Doktor Reşid Bey bu mesâilden dolayı ithâm edilir ve buraya celbolunur. Fakat on beş yirmi gün sonra oranın ab ü havasıyla imtizâc etmediği cihetle kendisini Ankara'ya tayîn ederler. Bit-tabi bu, Meclis-i Vükelâ'ca tayîn edildi; o zaman kabinede mi idiniz?

İbrahim Bey — Hatırımda değil; çünkü tarih-i tayînimi bilmiyorum; eğer zaman-ı (Sayfa: 86) nezâretimde olmuş ise o başka... Fakat malûm-ı âlînizdir ki mütecâsir olanlar hakkında isnâdât olur ve bu isnâdâtın vukuu veya adem-i vukuu devâir-i âidesince yapılan

---

* "Bu Rabbinin bir lûtfudur" anlamına gelen Neml Suresi'nin 40. ayetidir.

tahkikatla tebeyyün eder. Tahkikat için giden heyetde Adliye'den memûr Nihad Bey ve Jandarma'dan da Naki Bey bulunmuşdu, cihet-i mülkiyeden kimin bulunduğunu bilmiyorum ve netîce-i tahkikatdan da resmen malûmâtım yokdur. Reşid Bey'in cânî olduğunu o zaman bilse idim reddeder idim.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Zannediyorum ki cihet-i mülkiyeden Mülkiye müfettişi Hüsnü Bey bulundu.

İbrahim Bey — O heyet-i tahkikiye Adliye Nezâreti'ne merbût değil idi ve öyle zannediyorum ki bendeniz nezâretden çekildikden sonra raporlarını verdi. Binâenaleyh ben Diyâr-ı Bekr vakasını bilmiyorum.

Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı) — Hâl muammâ eder gibi Kanûn-ı Esâsî'nin rûh ve sarâhatine külliyen münâfî kanûn-ı muvakkatleri suâl edeceğimize sâhib-i takrîr Fuad Bey bu ciheti îzâh ederlerse mesele tenevvür eder; çünkü Fuad Bey buradadır.

İbrahim Bey — Pekâlâ, bildiğim kanûn hakkında söylerim.

Fuad Bey (Divaniye) — Malûm-ı âlînizdir ki hükûmet, Meclis'in nizâmnâme-i dâhilîsi mûcibince, neşretdiği kavânîn-i muvakkatenin aynını matbû olarak Meclis'e tevdî ediyor ve bunlar Meclis'de mevcûd bulunuyor. Binâenaleyh dört senelik kavânîn-i muvakkate mecmûası celbedilir ve bunların ser-levhaları mütâlaa olunursa, Kanûn-ı Esâsî'mize ve insaniyete mugayir olan kanûnlar tavazzuh eder.

İbrahim Bey — Beyefendi'nin teklîfine ben de iştirâk ediyorum.

Fuad Bey (Divaniye) — Maa-mâfîh bunlar meyânında bulunan iki meşhûr kanûn vardır: Biri muhâcirînin emvâlinin sûret-i tasarrufuna ve diğeri idâm cezâsıyla mahkûm olanların irâde-i seniyye istihsâl etmeden idâmlarına dâirdir.

İbrahim Bey — Bunların ikisi için de söyleyeyim: Fil-hakika tehcîr edilenlerin emvâli hakkında bir kanûn yapıldı; fakat bu kanûnun tanzîminden maksad, onların emvâlini muhâfaza etmek ve yağmadan kurtarmak idi ve bundan başka çâre de yokdu; bu kanûn, bu kabîl harekâtın önüne geçebilmek için yapılmışdı. Ama mevki-i harbde olmayanlar hakkında tehcîr yapıldığını bilmem. Fakat buna askerler lüzûm gösterdiler; binâenaleyh bunun suver-i tatbîkiyesi cihet-i askeriyeye âiddir.

Hilmi Bey (Basra) — Tehcîrin, menâtık-ı harbiye olan yerlerde, ordunun emniyeti için yapıldığı buyuruluyor.

İbrahim Bey — Biz yapmadık; esbâb-ı mûcibe olarak askerler öyle söylediler. (Sayfa: 87)

Hilmi Bey (Basra) — Fil-vâki kumandanlara salâhiyet-i azîme verilmiş idi ve menâtık-ı harbiye olan yerlerde kumandanlar, mâiyetinde bulunanları, îcâbında istedikleri gibi tecziye edeceklerdi. Hâlbuki harb yeri olmayan yerlerde de birçok kimseler tehcîr edildi. Ve menâtık-ı harbiye olmayan yerlerde birçokları idâm olundu.

İbrahim Bey — Ondan haberimiz yok.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Meselâ Beyrut'daki idâmlar?

İbrahim Bey — Bunlardan resmen haberimiz yokdur.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Bunlardan bilhâssa Adliye Nezâreti'nin haberi olmak lâzımdı. Binâenaleyh şimdi soruyorum: Bunlar nasıl yapılmışdır, yani idâm edilenler dîvân-ı harb ve Meclis-i Vükelâ kararıyla mı, irâde-i seniyye istihsâliyle mi asıldı; yoksa kumandanların reyleriyle mi oldu?

İbrahim Bey — Buna dâir Meclis-i Hâss-ı Vükelâ'da bir şey geçmemişdir ve bunlar, vükelânın malûmâtıyla yapılmamışdır. Hattâ maat-teessüf arkadaşlarımızdan Abdülhamid Zöhravi Efendi hakkında yapılan muâmeleden bizim malûmâtımız olmadığı gibi Sadrazam Paşa'nın da haberi yokdu. Bu cezâyı irâde-i seniyye istihsâl etmeden tatbîk etdiler; bu ne cüret, ne cesâret?... Binâenaleyh onların cevâbını mütecâsirleri versinler.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Biz de, bunu anlamak istiyorduk.

İbrahim Bey — Evet, gerek Meclis-i Vükelâ'nın ve gerek bizim bu meselelerden malûmâtımız yokdur. Eğer bundan dolayı bir mesûliyet varsa nezâret-i âidelerine taalluk eder. Bunun asıl cevâbını mütecâsirleri versin ve demin de söylediğim gibi tekrar ederim: Devletin siyâset-i umûmiyesinde şekavet olmuş ise bu gibiler, yani kendi kudret ve kuvvetlerine ve salâhiyet-i mefrûzalarına istinâd ederek birçok fecâyie ictisâr edenler tedîb edilsin. Nezâretime âid olmayan ve Meclis-i Vükelâ'nın müzâkere ve kararına iktirân etmeyen ahvâl ve harekâtdan dolayı muâheze ve mesûliyet karşısında bulundurmak muvâfık-ı muâdelet olmasa gerekdir.

Hilmi Bey (Basra) — Bu vakayi duyuldukdan sonra bu işlerin önünü almak için Meclis-i Vükelâ'da müzâkere cereyân etmedi mi?

İbrahim Bey — Neler söylenildi bilseniz...

Viktor Bey (İstanbul) — Fakat karar tahtında bir şey yokdur; değil mi?

İbrahim Bey — Katiyyen resmî bir şey yokdur; hattâ zannediyorum ki Zöhravi Efendi meselesi için Sadâret'den yazılan tezkereye Harbiye Nezâreti cevâb bile vermemiş.

Necati Bey (Bolu) — Buna dâir vesâik intişâr etmişdi; bundan başka vesâik mevcûd mudur? (Sayfa: 88)

İbrahim Bey — Hangisi?

Necati Bey (Bolu) — Mebûslara da tevzî edilmişdi.

Seyyid Ali Haydar Bey (Asir) — Âliye Dîvân-ı Harbi kararları.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Hayır, Vilâyât-ı Şarkiye meselesi.

İbrahim Bey — Onu hükûmet neşretmedi; Dâhiliye Nezâreti neşretdi.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Dâhiliye Nezâreti, hükûmetden değil mi? Daha birçok katl-i âmmlar olduğu ve bunlara dâir birtakım vesâik bulunduğu mervîdir. Bunların esâsı ne sûretle cereyân etmişdir.

İbrahim Bey — Dâhiliye Nezâreti, Vilâyât-ı Şarkiye'de ve sâir mahallerde Ermeniler tarafından Müslümânlar aleyhinde bazı fecâyi yapıldığı hakkındaki vesâiki neşretmiş idi. Bu, benim nezâretime müteallik bir mesele değildir; sonra Meclis-i Vükelâ'da dahi tezekkür edilip görüşülmüş değildir. Mebûslara tevzî edildiği gibi bize de verdiler; biz de müteessir olduk. Bizim tahkikatımız, tehcîr edilenler hakkında memûrîn tarafından yapılan sû-i istimâlâtı anlamak ve lâzım gelen cezâları hemân icrâ etdirmek içindi. Hattâ ben bunun için ısrâr etdim ve benim vesâyâmın, fikrimin bu merkezde olduğunu söyledim ve öyle zannediyorum ki bu fecâyi ve yolsuzluklara merkezden ziyâde mebûslarımız da yakınen vâkıf oldular. Hiçbiri bu yolsuzluklar, zulümler hakkında âcize mürâcaatla îkâz lûtfunda bulunmadı. Bendeniz sırf hâricî malûmât üzerine tahkikat icrâsında ısrâr etdim.

Viktor Bey (İstanbul) — Rumların emvâl ve emlâkının bey ü ferâğ edilmemesi hakkındaki evâmir ve mukarrerât Kanûn-ı

Esâsî'nin hangi maddesinden istinbât edilmişdir ve bu meselede Adliye nâzırı sıfatıyla Meclis-i Vükelâ'da beyân-ı mütâlaa edilmiş midir? Ve bu emir ve karar Defter-i Hâkanî idâresine hangi makam-ı âlî tarafından verilmişdir.

İbrahim Bey — Bunlar Dâhiliye Nezâreti tarafından yapılmışdır, yalnız bendenizce, muâmelât-ı mehâkim, emir ve karar ile takyîd edilemez ve mehâkim bu emirle harekete mutâ değildir; onlar vazîfe-i kanûniyelerini yaparlar. Binâenaleyh bu yoldaki emirler netîce-i katiyeyi ifâde etmez. Onlar keen-lem-yekün addedilmiş ve ona dâir bir şey yapılmamış ve bunlara mütedâir muâmeleler Adliye'ce ihzâr edilmemişdir.

Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı) — Ankara'da, bir vâlînin zamanında gayr-i müslimlerin tehcîri esnâsında, onların emvâline vaz-ı yed etmek ve bu sûretle nehb ve garet eylemek için sâkin oldukları mahallerin ihrâk edildiği işidilmiş idi; bunun aslı var mıdır?

İbrahim Bey — Bunu katiyyen duymadım. Yalnız Ankara'da yangın olduğunu haber (Sayfa: 89) vermişlerdi. Bilâhire bendeniz Ankara-Sivas şimendöfer hattını görmek üzere, Nezâret'den çekildikden sonra, Ankara'ya gitmiş idim; bu meseleyi bu şekilde orada bile duymamışdım.

Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı) — Esâsen böyle bir şey olmuş ise Tayyib Efendi'nin de malûmâtı vardır.

Şeyh Tayyib Efendi (Ankara) — Fil-vâki yangın oldu; fakat...

Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı) — Demek müretteb değildi.

İlyas Sami Efendi (Muş) — Beyefendi, Vilâyât-ı Şarkiye meselesinden sonra tahkikat için gönderilen memûrlara, kendileri tarafından emir verildiğini söylediler. Hâlbuki bidâyetde tehcîrin, ordunun harb esnâsında marûz kalmış olduğu tehlikeye müsteniden yapılmış olduğunu buyurdular. İhtimâl ki ordu için mevcûd olan bu tehlikeyi bir şahıs kendi gözüyle görmüşdür. Binâenaleyh böyle bir tehlikenin mevcûdiyetine dâir hükûmete gelen vesâik-i resmiyede tehlikenin hakikaten ve ciddî olarak mevcûd olduğu işâr edilmiş midir? O bâbdaki vesâik, çocukların katlini ben de sizin gibi işitdim, diyorlar. Acabâ bu husûsda muhâberât-ı resmiye mevcûd mudur?

İbrahim Bey — Hayır; buna dâir, yani gerek tehcîre ve gerek sû-i istimâle müteallik katiyyen resmî bir mürâcaat ve şikâyete mutta-

li değilim. Gerek bulunduğum nezâretde gerek Meclis-i Vükelâ'da böyle bir şey yokdur ve bunu Dâhiliye ve Harbiye nezâretleri yapmışdır; çünkü onlar, bu mesele için "Bizim vezâifimiz dâhilindedir" dediler ve bu husûsda gerek Meclis-i Vükelâ'ca ve gerek devletce sû-i istimâli mürevvic bir karar yokdur ve olamaz da... Çünkü böyle bir fiil ve hareket, cinâyet ve şekavetdir; heyet-i hükûmet buna cüret edemez.

İlyas Sami Efendi (Muş) — Dâhiliye Nezâreti'nde buna dâir muhâberât olmadığını Beyefendi iddiâ ediyorlar mı?

İbrahim Bey — Buna dâir Dâhiliye Nezâreti'nde muhâberât varsa onu bilmem; bilmek mecbûriyetinde de değilim ve ben, katiyyen sû-i istimâl olmamış demiyorum. Zât-ı âlîlerinin işitdiği gibi ben de bunları işitdim, diyorum.

Reis — Altıncı suâle geçiyorum. Bu suâl, hükûmetin: Vakayi-i harbiyeden sevkül-ceyşe taalluk etmeyen ve binâenaleyh ketmi lâzım gelmeyenleri mücerred muhâfaza-i mevki dâiyesiyle ketmeylemesi ve her gûnâ birer menfî sebeble düşmana çiğnetdiği vatan-ı muazzez aksâmının avâkıb-ı elîmesinden milleti vakit ve zamanıyla haberdâr etmemesi hakkındadır.

İbrahim Bey — Bu suâl de Harbiye Nezâreti'ne müteallikdir ve vukuâtın ketm ve ihfâsı meselesinde biz de, herkesle beraber aynı vaziyetde idik. (Sayfa: 90)

Necati Bey (Bolu) — Bendenizce Dîvân-ı Âlî meselesinden mühim başka şeyler var; çünkü yarın ne olacağımız belli değil.

Reis — Bunu yarına kadar temîn ediyor musunuz? O hâlde yemek de tedârik etmemeliyiz.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Başladık, bitireceğiz.

Reis — Vazîfemizi, cânımız çıkıncaya kadar takib ederiz.

İbrahim Bey — Evet; ekseriyâ bazı eczâ-yı vatanın sukut etdiğini hâricden duyar idik. Çünkü bize de söylemezler idi; hattâ Erzurum vakasına muttali olduğumuz vakit: "Erzurum mühimdir, niçin söylemiyorsunuz?" dedim ve burada Raif Efendi Hoca bîçâresiyle hasbihâl etdim; benim suâlim üzerine cevâb olarak "Orduların diğer aksâmında sukut eden şehirlerin ahâlîsinden bulunanlar vardır; bu haber onların kulağına giderse mevkilerini terk ederler ve bu sûretle diğer cephelerde bazı mahâzîr olur; binâenaleyh hükûmet-i askeri-

ye bu esbâba mebnî bazı şeyleri ilân etmeyecek" dediler. Binâenaleyh biz de bu cevâba karşı ısrâr edemezdik.

Halid Bey (Divaniye) — Beyefendi, bu meseleyi sorduklarını söylediler.

İbrahim Bey — Evet; hem de Erzurum olmak üzere tayîn ediyorum; bunu sordum.

Halid Bey (Divaniye) — Pekâlâ sordunuz ve bu şekilde cevâb aldınız? Fakat kanâat-i devletleri acabâ bu yolda mı idi?

İbrahim Bey — Kanâatimin bu yolda olup olmadığını soruyorsunuz; fil-hakika ben Erzurum'un sukutunu sorduğum vakit: "Diğer cephelerde o havâlîde mütemekkin olan askerlerimiz vardır; eğer bunlar kendi memleketlerinin sukut etdiğini ve âilelerinin sefâletini öğrenirlerse sonra mevkilerini terk ederler" demişlerdi. Ben Erzurum vakasını duyunca Erzurum mebûsu Raif Efendi ile burada derdleşdim. Diğer sukut eden şehirlere, teblîg-i resmîler ile muttali oldum; fakat ben yalnız Erzurum'u duydum. Bunların ilân edilip edilmemesi mevzû-i bahsolunca: "Bunlar harekât-ı harbiyeye müteallik mesâildir ve Başkumandanlık Vekâleti'ne âiddir" derler idi; hattâ ben bu meseleyi Harbiye nâzırına da açdım; o vakit Talat Paşa da beraber idi, Enver Paşa bana cevâb verdi ve: "Bu harekât-ı harbiyeyi, Meclis-i Mahsûs-ı Vükelâ'da etrâfıyla mevzû-i bahsetmeğe cihet-i askeriye salâhiyetdâr değildir ve ben, bu serâiri ifşâ edemem" dedi. Görüyor musunuz? Ben söyledim ve bil-mukabele bu gibi mahâzîr serdedildi. Nitekim birçok mebûs rüfekâmız ile birlikde, ahvâl-i harbiye sebebiyle bir mazarrat tevellüd etmemesi için, hepimiz birtakım meselelerde sükûta mecbûr olduk; sükûtdan maksadım da bu gibi ahvâle âiddir; yoksa Ermeni fecâyiinde sükût etmedim ve o tahkik komisyonunu ben teşkîl etdirdim. (Sayfa: 91)

Reis — Yedinci suâlde: "Harb seneleri zarfında İtilâf hükûmetleri tarafından mükerreren vuku bulan ve bilhâssa Rusya'nın inhilâlinden sonra edilen sulh teklîflerini reddeylemesi ve bin-netîce bugünkü âkıbet-i meşûmeyi davet eylemesi" deniliyor.

İbrahim Bey — Bendeniz o vakit kabinede değil idim ve bizim zamanımızda böyle bir şey olmadı.

Reis — O hâlde sekizinci suâle geçiyorum; bu suâlde: "Harbin ihdâs eylediği müşkilât karşısında halkın ihtiyâcını tehvîn edecek

tedâbîre tevessül edecek yerde birtakım eşhâs-ı maddiye ve hükmiyenin ihrâz-ı servet eylemesini temînen ihtikâr ve sû-i istimâl yollarına saparak memleketin iktisâdiyâtını batırması" mevzû-i bahisdir.

İbrahim Bey — Elhamdülillâh bizim zamanımızda ihtikâr meselesi yokdur; hattâ ben nezâretden çekildiğim vakit pirinci on iki kuruşa almışdım ve zannederim ki bazı husûsâtda, bu meseleler için, beraber bağırıyorduk.

Reis — Dokuzuncu suâlde deniliyor ki: "Hiçbir lüzûm ve kanûna müstenid olmayarak siyâsî ve askerî sansürler ihdâsıyla hürriyet-i matbûât ve muhâberâtı ihlâl eylemesi ve Avrupa evrâk-ı havâdisini memlekete idhâl etmemesi".

İbrahim Bey — Bu suâli de askerlere sorunuz; bu mesele hakkında bir şey söylediğimiz vakit bize misâl olarak: "Fransa'da ve hürriyetperver İngiltere'de bile sansür vardır" dediler.

Halid Bey (Divaniye) — Doğru; yalnız dâhilî mektûbların sansüre tâbiyetine dâir hiçbir salâhiyet mevcûd olmasa gerekdir.

İbrahim Bey — Ben nâzır iken benim mektûbum dahi sansür edilirdi.

Halid Bey (Divaniye) — Fakat bu, kanûnî değildir.

İbrahim Bey — Bunun için: "Bu işler, askerliğin salâhiyetindendir" derler ve bizi sükûta davet ederlerdi; biz de bu gibi şeyleri memleketin selâmet ve saâdeti îcâbâtından olarak telâkki ve tezekkür ederdik.

Reis — Onuncu suâlde: "Dâhil-i memleketde bir herc ü merc-i idârî vücûde getirerek ve hürriyet-i cân ve mâl ve ırza musallat birtakım çetelere müzâheret ederek îka eyledikleri fecâyie iştirâk eylemesi" mevzû-i bahisdir ki bundan Müştekî'nin maksadı Teşkîlât-ı Mahsûsa meselesidir.

İbrahim Bey — Bundan benim haberim olmadığı gibi Heyet-i Vükelâ'nın da katiyyen malûmâtı yokdur ve Teşkîlât-ı Mahsûsa'dan maksad nedir ve ne sûretle teşkîl ve tedvîr olunmuşdur? Katiyyen bilmiyorum ve bilmek mecbûriyetinde kalamam.

İlyas Sami Efendi (Muş) — O hâlde bendeniz soruyorum; beyânât-ı âliyelerinin ekserisinde, sorulan suâllere karşı adem-i malûmât beyân ediliyor ve bir kısmı (Sayfa: 92) hakkında tarih-i

infikâklerini ileri sürerek bulunmadığını söylüyorlar. Hâlbuki ihtikâr meselesi bâriz bir hakikatdir; böyle olduğu hâlde Heyet-i Vükelâ'nın umûmuna âid bir mesûliyet-i dâî olan Erzurum'un sukutu, Teşkîlât-ı Mahsûsa'yı ve sâireyi bizim gibi haber aldıklarını söylüyorlar; Teşkîlât-ı Mahsûsa'yı Ömer Naci merhûm tatbîke başlamışdı. Bunların hepsinden, Meclis-i Vükelâ'da bulunup da bilâhire haberdâr olmak, tuhafdır. Mâdâmki kararlar resmî olmayıp husûsî sûretde veriliyordu. O hâlde bunları ileriye sürerek niçin: "Ben artık bunları imzâ etmiyorum" demediler ve iki sene kadar münferid bir hâlde kaldıkları hâlde neden istifâ etmediler?

İbrahim Bey — Meclis-i Vükelâ bunlara muttali olmadı ve bunlar, Meclis-i Vükelâ'ya taalluk etdirilmeyecek sûretde yapılmış birtakım işlerdir.

İlyas Sami Efendi (Muş) — Fakat soruyorum ki nasıl istifâ etmediniz?

İbrahim Bey — İstifâ etmek kaçmakdır; arkadaşlarımızdan Mahmud Paşa istifâ etdi, eğer o, kalmış olsa idi belki kabinede bir ekseriyet teşkîl ederdik. Ben harb esnâsında kabineden çekilmeği, yani kaçmağı vicdânıma ağır gördüm; mümkün olduğu kadar muttali olabildiğim bu gibi işlerin önüne geçmek için kabinede bulundum ve bu sûretle yapılan bazı şeylerin önüne geçdik. Şuna emîn olunuz ki Teşkîlât-ı Mahsûsa'dan haberimiz yok demekle bu husûsda Meclis-i Vükelâ'nın bir kararı bulunmadığını söylemek istiyorum. Cihet-i askeriye harb esnâsında birtakım salâhiyeti hâiz bulunuyor ve: "Ben bu harbi kazanmağa mecbûrum; buna binâen çeteler, müfrezeler hâlinde askerlerimi gönderirim" diyebiliyor idi. Yoksa memleketin saâdet ve selâmetine iştirâk husûsunda kaçmak bendeniz için, husûsiyle âileme karşı küfrân-ı nimetdir. Ben, üç yüz, dört yüz seneden beri bu devletin sâye-i atıfetinde yaşadım ve hazâ min fadli Rabbî, bu devlete karşı âilemde bir ihânet hissi görmedim. Devr-i sâbıkda her türlü mezâlime katlandık; kezâlik devr-i hâzırda dahi, Allah'ın inâyetiyle, emvâlimi satdım ve beş kuruşluk bir menfaat temîni için uğraşmadım. Yunanistan'da vaz-ı yed edilen emlâkıma mukabil emvâl-i metrûkeden habbe-i vâhideye rağbet etmedim.

İlyas Sami Bey (Muş) — Zâten kimse öyle zannetmedi.

İbrahim Bey — Yalnız benim müteessir olduğum ahvâl, harbe düşünmeyerek girildiği zehâbıdır. Hâlbuki biz harbe sürüklendik ve kurtulmak için çok çalışdık, fakat say'imiz müsmir olmadı.

Fuad Bey (Divaniye) — Hukuk-ı umûmiye mahkûmlarının tahliyesiyle cephelere sevki, zaman-ı nezâretinize mi müsâdifdir?

İbrahim Bey — Evet; bu, zaman-ı nezâretime müsâdifdir –şimdi hangi vilâyet (Sayfa: 93) olduğunu tayîn edemeyeceğim– bir vilâyet müddeî-i umûmîsi mahkûmînin cepheye sevk edilmek üzere vilâyetçe tahliye edildiklerini işâr eylemesi üzerine nezâret-i âidelerine mürâcaatla ve: "İrâde-i seniyye ile affedilmeyen bir mahkûm tahliye edilemez" diye kıyâmetler koparak iâdelerini taleb etdim. Cihet-i askeriye mühim bir yekûna bâliğ olan bu kuvvetin ihmâli muvâfık olmadığından ısrâr etdi. Biz de bunların sevki hakkında kanûn yapdık ki bu **da** heyet-i âliyenizden tasdîk olunarak geçdi.

Fuad Bey (Divaniye) — İâşeden tasarruf edilip vakfiyeti kongrece takarrür eden mebâliğin meni zaman-ı nezâretlerinde teessüs etmişdir. Bu bâbdaki malûmâtınızı lûtfeder misiniz?

İbrahim Bey — Bunda Nezâret'e müteallik bir mesele yokdur; yalnız husûsî olarak bildiğim bir mesele vardır ki o da şudur: Kemâl Bey Şehremâneti ile birleşerek, yâhûd Emânet'e karşı müteahhid sıfatını takınarak un getirmiş ve unun beher kıyyesinde iki para kâr almış; işte bu sûretle hâsıl olan parayı toplamışlar ve vakfetmişler. Fakat ben ne kongrede bulundum ve ne de bu, Meclis-i Vükelâ'da tezekkür edildi. Bunu husûsî bir mesele şeklinde arz ediyorum ve bana bir gûnâ taallukunu görmüyorum.

Seyyid Ali Haydar Bey (Asir) — Irak ve Suriye'de icrâ edilen yolsuzluklar Meclis-i Vükelâ'ca tezekkür edilmedi mi ve devâmına mümânaat edilmek için Meclis-i Vükelâ'ca bir şey düşünülmedi mi?

İbrahim Bey — Ne gibi yolsuzluklar?

Seyyid Ali Haydar Bey (Asir) — İdâm, nefiy cezâları ve sâire...

İbrahim Bey — Tekrar ediyorum ve katiyyen söylüyorum ki Zöhravi Efendi meselesini bile bilmiyordum. Hattâ Said Halim Paşa bunu duyunca kıyâmetleri kopardı. Çünkü hilâf-ı salâhiyet, irâde-i seniyyesini istihsâl etmeden hükmü icrâ etmişler. Bunu Sadrazam Paşa, cihet-i askeriyeden bir tezkere ile sormuş, cevâb alamamış. Maa-mâfîh bu mesâil Meclis-i Vükelâ'ya taalluk etmez; nezâret-i âidesiyle sadârete râcidir.

Seyyid Ali Haydar Bey (Asir) — Bu işler oldukdan sonra da mümânaat edilmedi mi?

İbrahim Bey — Edildi; fakat cihet-i askeriyenin Heyet-i Vükelâ'yı hiçe saydıkları Said Halim Paşa zamanından sonra yapılan muâmelât ile sâbitdir. Maa-mâfîh yine tekrar ediyorum: Bu kısım muâmelât-ı gayr-i kanûniyenin cevâbını vermek âcize değil, nâzır-ı mesûlü ile sadrazama âiddir.

Reis — Celse hitâm bulmuşdur.

Hitâm-ı müzâkerât

Saat Dakika
5 30

Müşârün-ileyhin ifâdâtı
tarafımdan zabtedilmişdir
Zabıt Kâtibi
Necmeddin Sahir

İfâdât-ı mazbûtamı
tasdîk ve imzâ ederim
Meclis-i Â'yân a'zâsından
İbrahim

Beşinci Şube

Dördüncü İctimâ

AHMED ŞÜKRÜ BEY

Maârif nâzır-ı esbâkı / Kastamonu mebûsu

Salı, 12 Teşrîn-i sânî 1334
[12 Kasım 1918]

İctimâda mevcûd a'zâ:

Reis : **Abdullah Azmi Efendi (Kütahya),**

Kâtib: **Şemseddin Bey (Ertuğrul),**

A'zâ: **Hüseyin Kadri Bey (Karesi), Mustafa Fevzi Efendi (Saruhan), Mustafa İbrahim Bey (Saruhan), Hilmi Bey (Basra), Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf), Salim Bey (Karahisar-ı sahib), Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı), Sadık Bey (Kütahya), Necati Bey (Bolu), Seyyid Ali Haydar Bey (Asir), Nuri Bey (Kerbela), İlyas Sami Efendi (Muş), Şeyh Tayyib Efendi (Ankara), Halid Bey (Divaniye), Kâmil Efendi (Karahisar-ı sahib), Viktor Bey (İstanbul).**

Bed-i müzâkerât

Saat Dakika
2 00

Reis — Müzâkereye başlıyoruz; birinci suâl kabinelerin: "Sebebsiz ve vakitsiz harbe girmeleri" hakkındadır.

Ahmed Şükrü Bey (Kastamonu) — Sebebsiz ve vakitsiz harbe girmek meselesi bendenizce vârid değildir. Çünkü bizim harbe girmemizi davet eden esbâb, Rusların Karadeniz'de donanmamıza karşı vâki olan hücûmudur. Fil-hakika Amiral'in verdiği rapordan bahis ile Harbiye nâzırının Meclis-i Vükelâ'ya vâki olan beyânâtına nazaran Ruslar donanmamıza tecâvüz etmişlerdir; işte bu mesele, bizim harbe girmemiz için bir sebeb ve vakit teşkîl etmişdir; binâenaleyh bu suâlin daha ziyâde tavzîhi için, anlaşılması lâzım gelen şeyler varsa onu aşağıda söylerim. Fakat harbe girmek için yegâne sebeb ve vakit, bundan ibâretdir.

Reis — Birinci suâle cevâbınız bundan mı ibâretdir?

[Ahmed] Şükrü Bey (Kastamonu) — Evet efendim.

Reis — Fakat tecâvüze bizim tarafımızdan sebebiyet verildiği ve ortada hiçbir sebeb yok iken donanmamızın Rus donanmasına tecâvüz ederek harbe başlanıldığı söyleniyor, hattâ ikinci suâl de bu suâlin mütemmimi gibi addedilebilir.

[Ahmed] Şükrü Bey (Kastamonu) — Bu yoldaki sözler, düşmanın müddeayâtıdır ve düşmanlar, mesûliyet-i harbi üzerlerinden atmak için bu sûretle beyân-ı fikir ve mütâlaa etmişlerdir; binâenaleyh bunun ayrıca isbât edilmesi lâzım gelir; çünkü Harbiye nâzırı, Amiral Souchon'un raporuna istinâden, Meclis-i Vükelâ'ya vâki olan beyânâtında Rusların karasularımızda manevra yapan donanmamıza tecâvüz etdiğini söylemişdir.

Reis — Donanmamız ile Rus donanması arasında tahaddüs eden bu vakadan ve bu sûretle bir harb başladıkdan sonra bu meselenin tahkiki ve kendilerine tarziye ve tazmînât itâsı için teblîgatda bulunuldu mu?

[Ahmed] Şükrü Bey (Kastamonu) — Tabîî; biz, bu meseleyi Düvel-i İtilâfiye süferâsından ve bilhâssa Rusya sefîrinden sorduk. Bunun üzerine Rus sefîri, Karadeniz hâdisesine kendi donanmalarının sebebiyet vermeyeceğini ve bilakis Osmanlı donanmasının sebebiyet verdiğini cevâben bildirdi ve tecâvüzün tarafımızdan vâki olduğunu iddiâ etdi; bîtaraflığımızı muhâfaza etmek (Sayfa: 98) emelinde olduğumuz için meseleyi dostâne bir sûretde kapatmak ve aradaki sû-i tefehhümü ber-taraf etmek üzere tarziye vermeye hâzır olduğumuzu söyledik. Hâlbuki onlar, tarziye yerine burada bulunan Almanların kâmilen ihrâcını teklîf etdiler ve tabîî bu teklîfe muvâfakat edilemedi ve bu mesele, düşmanlarımız tarafından harb için bir sebeb addolundu.

Reis — Tazmînât itâsı için vâki olan teblîgat üzerine Ruslardan cevâb geldi mi?

[Ahmed] Şükrü Bey (Kastamonu) — Tazmînât meselesi mevzû-i bahis değildi; hükûmet: "Bu meseleyi bir sûret-i halle iktirân etdirebilir" tarzında mürâcaat etmiş idi; fakat Rusya sefîri buna cevâben: "Burada bulunan Almanların ihrâcıyla, tard ve tebîdiyle tarziye kabûl ederiz" dedi.

Reis — O zaman Rusya sefîri burada mı idi?

[Ahmed] Şükrü Bey (Kastamonu) — Bunu iyi bilmiyorum; her hâlde sefîr yok idiyse maslahatgüzâr vardı.

Reis — Maslahatgüzâr verdiği cevâbı hükûmetinden aldığı emir üzerine mi söyledi?

[Ahmed] Şükrü Bey (Kastamonu) — Zannederim ki öyledir; fakat sûret-i katiyede bilmiyorum, maa-mâfîh aradan bir iki gün geçmişdi.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) — Umûmî Seferberliğin ilânından evvel hükûmet-i seniyye ile Almanya devleti arasında akdedilen ittifâk muâhedenâmesinden Meclis-i Vükelâ'nın haberi var mı idi?

[Ahmed] Şükrü Bey (Kastamonu) — Meselâ benim haberim var idi.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) — Bu mesele Meclis-i Vükelâ'da fiilen müzâkere edilmedi mi?

[Ahmed] Şükrü Bey (Kastamonu) — Edilmedi.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) — Bu ittifâk muâhedenâmesi tecâvüzî midir, tedâfüî midir?

[Ahmed] Şükrü Bey (Kastamonu) — İttifâk muâhedenâmesi tecâvüzî ve tedâfüîdir; yalnız İngiltere devleti müstesnâ olmak üzere diğer husûsât da söylediğim şekildedir.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) — Muâhede ne vakit imzâ edildi?

[Ahmed] Şükrü Bey (Kastamonu) — Zannedersem Temmuz ayında imzâ edildi.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) — Seferberliğin ilânından evvel mi?

[Ahmed] Şükrü Bey (Kastamonu) — Müzâkerât-ı ibtidâîye her hâlde daha evvel başlamışdır. Fakat iyi hatırlıyorum ki 1330 senesi Temmuz ayı [Temmuz 1914] zarfında imzâlandı.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) — Umûmî Seferberlik ilânı Meclis-i Vükelâ kararıyla mı oldu? (Sayfa: 99)

[Ahmed] Şükrü Bey (Kastamonu) — Evet, seferberlik Meclis-i Vükelâ kararıyla ilân edildi.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) — Fakat bazı zevâtın ifâdâtına nazaran, seferberlik Meclis-i Vükelâ'da takarrür etmeden ilân edilmiş ve buna müteallik olan mazbata iki gün sonra tanzîm edilerek arz-ı atabe-i ulyâ kılınmışdır. Şu hâlde Umûmî Seferberlik ilânı hakkındaki irâde-i seniyye, seferberliğin ilânından iki gün sonra sâdır olmuş oluyor.

[Ahmed] Şükrü Bey (Kastamonu) — Bu mesele, Meclis-i Vükelâ'da konuşuldu ve benim seferberlik ilânından malûmâtım vardı.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) — İrâde-i seniyye seferberliğin ilânından sonra sâdır olmuş.

[Ahmed] Şükrü Bey (Kastamonu) — Fakat bu mesele evvelce Meclis-i Vükelâ'da konuşuldu.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) — Şifâhen mi? Yoksa bir karara rabt edilerek mazbata yapıldı mı?

[Ahmed] Şükrü Bey (Kastamonu) — Evet, seferberlik ilânına şifâhen karar verildi.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) — Goeben ve Breslau [Yavuz ve Midilli] sefineleri Çanakkale Boğazı'ndan mürûr etmeden evvel Almanya sefâreti bu husûsda hükûmete mürâcaat etdi mi ve bu ge-

miler için hükûmet-i seniyye ile Almanya devleti arasında alış-veriş muâmelesi oldu ise bu, muvâzaa tarîkiyle mi yapıldı?

[Ahmed] **Şükrü Bey (Kastamonu)** — Benim bildiğime göre Almanya hükûmeti, bu gemileri bize satmak sûretiyle terk ve tevdî etdi; yoksa muvâzaaya mahall yokdu, zannederim.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) — Bu mesâil Meclis-i Vükelâ'da müzâkere edildi mi?

[Ahmed] **Şükrü Bey (Kastamonu)** — Hayır edilmedi. Çünkü bu, bir alış-veriş muâmelesidir. Bahriye ve Harbiye ve Mâliye nâzırları ile Sadrazam Paşa arasında görüşülmesi kâfîdir.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) — Fakat bu gemilerin, İstanbul'a gelmesi siyâsî bir mâhiyeti hâiz idi; binâenaleyh bu meselenin müzâkere edilmesi lâzımdı.

[Ahmed] **Şükrü Bey (Kastamonu)** — Dediğim gibi bir alış-veriş muâmelesi olmasına nazaran siyâsî bir mâhiyeti hâiz olduğunu görmediler ki Meclis-i Vükelâ'da mevki-i tezekküre koymadılar.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) — Bunun üzerine Düvel-i Mûtelife tarafından bir teblîgat olmadı mı?

[Ahmed] **Şükrü Bey (Kastamonu)** — Ne tarzda?..

Şemseddin Bey (Ertuğrul) — Gemilerin techîzâtını ihrâc husûsunda..

[Ahmed] **Şükrü Bey (Kastamonu)** — Bu, Meclis-i Vükelâ'da bahsedildi; fakat buna cevâben, bu gemileri hükûmet satın aldı, kendi mâlı oldu ve binâenaleyh techîzâtının tahliyesine lüzûm yokdur, denildi.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) — Bâbıâlî'nin bu cevâbı yalnız techîzâta âid. Mezkûr gemilerdeki Alman neferât ve mürettebâtı hakkında da devletler bir teblîgatda bulunmadılar mı? (Sayfa: 100)

[Ahmed] **Şükrü Bey (Kastamonu)** — Bu gemilerdeki efrâd ve zâbitân da, Alman Heyet-i Islahiye-i Askeriyesi gibi, hidmet-i devlete kabûl edildi ve bu sûretle düvel-i sâirenin itirâzına mahall kalmış olmadı.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) — Bu gemilerin Karadeniz'e çıkması Meclis-i Vükelâ'da müzâkere edildi mi, yoksa donanma, Başkumandan vekîlinin veya Bahriye nâzırının emri ile mi çıkdı?

[Ahmed] Şükrü Bey (Kastamonu) — Meclis-i Vükelâ'da bu gibi işler için müzâkereye lüzûm yokdur. Çünkü Bahriye nâzırı istediği gibi kuvâ-yı bahriyeyi tahrîk ve sevk edebilir.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) — Evet, tahrîk edebilir; fakat Karadeniz bir harb mıntakasıdır.

[Ahmed] Şükrü Bey (Kastamonu) — Bizim için harb mıntakası değil idi.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) — Fakat Rusya hükûmeti, düvel-i muhârebeden biri olmak ve donanmamızdaki mürettebât ve kumandanlar da diğer bir zümre-i muhârebeye mensûb bulunmak itibârıyla bu mesele, ancak Meclis-i Vükelâ'nın kararıyla olabilirdi.

[Ahmed] Şükrü Bey (Kastamonu) — Bence, Bahriye nâzırı her mesûliyeti üzerine alarak mâiyetindeki kuvâ-yı bahriyeyi tahrîk eder ve tecâvüz kasdı olmaksızın kendi denizlerimizde, karasularımızda, her yere gönderir. Bir devlet kendi hukuk-ı hâkimiyetinden bir şeyi nasıl kesreder? Esâsen Karadeniz bizim denizimiz sayılır; bâ-husûs Amiral'in verdiği rapora göre Rusların tecâvüzü karasularımızda vâki olmuşdur.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) — Meclis-i Vükelâ vakadan ne kadar zaman sonra ictimâ etdi?

[Ahmed] Şükrü Bey (Kastamonu) — Vaka hakkındaki rapor gelir gelmez Meclis-i Vükelâ derhâl ictimâ etdi ve bu ictimâda ahvâl ve vaziyet müzâkere edildi. Hattâ bu müzâkerât netîcesinde meseleyi bir dereceye kadar uzatmak ve harbi derhâl davet etmemek cihetleri teemmül edildi. Fakat diğer tarafın kabûl edilemeyecek olan teklîfi üzerine bu, bir sebeb-i harb addolundu.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) — Bâbıâlî'nin kendi malûmâtı hâricinde vuku bulan bu hâdiseden dolayı tarziye vermek husûsunda teblîgine karar verdiği nota, Düvel-i Mûtelife süferâsına vakadan kaç gün sonra verildi; yani Karadeniz vakası ile notanın teblîgi arasında ne kadar zaman geçmişdir?

[Ahmed] Şükrü Bey (Kastamonu) — Zannımca, Sadrazam bunu aynı günde yapmışdır; çünkü öyle yapması îcâb eder.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) — Meclis-i Vükelâ [da], böyle bir nota teblîgine karar verildi mi idi?

[Ahmed] Şükrü Bey (Kastamonu) — Meclis-i Vükelâ, bu yolda bir tarziye vermek için rızâ göstermiş idi. (Sayfa: 101)

Şemseddin Bey (**Ertuğrul**) — Kabine a'zâsı arasındaki harb aleyhdârı zevâtın ifâdâtına nazaran vaziyetin bu şekli iktisâb etmesi, yani vakanın harbi intâc eylemesi, Hâriciye Nezâreti'nin şifâhî notayı vaktiyle vermemesine ve Meclis-i Vükelâ'nın ancak vakadan üç gün sonra ictimâ etmesine atfedilmekdedir.

[**Ahmed**] **Şükrü Bey** (**Kastamonu**) — Ben, vakayı müteâkıb haberdâr oldum ve bunun üzerine Sadrazam Paşa'nın konağında Meclis-i Vükelâ ictimâ etdi. Bu ictimâda meseleyi etrâfıyla düşündük ve ona göre hareket etdik. Binâenaleyh bu yolda beyânâtda bulunanların bu cihetleri isbât etmesi lâzımdır.

Halid Bey (**Divaniye**) — Beyefendi, Karadeniz vakası üzerine hükûmet-i seniyyenin tarziye itâsına âmâde olduğunun Rusya sefîrine teblîg edildiğini ve mukabeleten sefîrin verdiği cevâbdan tarziyenin ancak ordu ve donanmada bulunan Almanların ihrâcıyla kabil-i kabûl olabileceği dermiyân olunduğunu söylediler ve bu teklîfe hükûmetin muvâfakat etmediğini ilâve etdiler. Acabâ hükûmet, ne fikir ve maksada mebnî bu teklîfi kabûl etmedi?

[**Ahmed**] **Şükrü Bey** (**Kastamonu**) — Evvelâ Hükûmet, bu teklîfi haysiyetine münâfî bir teklîf gördü. Sâniyen orduyu ıslâh için evvelce gelmiş olan Alman Heyet-i Islahiye-i Askeriyesi ile hükûmetin bir contratosu vardı ve bu, Rusya devletinin teklîfiyle, istediği zaman, onları çıkarmak için değil idi. Sonra hem donanmamıza tecâvüz etmek, hem de böyle mâ-lâ-yutâk bir teklîf dermiyân eylemek katiyyen kabûl edilemezdi.

Halid Bey (**Divaniye**) — Goeben ve Breslau geldikden sonra hükûmet-i seniyye, sefâin-i mezkûreyi iştirâ etdiğini hârice bildirmiş olduğu cihetle İtilâfcılar da buna muvâfakat etmişler ve fakat muahharen Almanların gemilerden çıkmaması üzerine tekrar bir demarche yapmışlar, bunun üzerine hükûmet, süferâya Almanları çıkaracağını vaad etmiş ve fakat bu vaadini infâz etmemiş, çıkarmamışdır. Hâlbuki yalnız gemilerdeki Almanlar çıkarılsa idi acabâ bu, bir tarziye makamına kaim olamaz mı ve bu sûretle vakanın önü alınamaz mı idi? Çünkü evvelce Bahriye'de Almanlar yokdu ve hükûmet bunun için resmen bir teşebbüsde bulunmamışdı. Mâdâmki Düvel-i İtilâfiye bidâyeten gemilerdeki Almanların ihrâcını teklîf etmiş ve hükûmet de bunu yapacağını vaad eylemiş idi. O hâlde

bunları gemilerden çıkarabilir ve bu sûretle böyle bir vakanın hudûsüne mâni olmuş olurdu; bu cihetler bendenizin hatırına geliyor.

[Ahmed] Şükrü Bey (Kastamonu) — Fakat yapılan teklîf, bir kısım Almanların ihrâcı için değil, buradaki umûm Almanların ihrâcı hakında idi. Bundan başka İtilâfcılar bizi sûret-i dâimede hakarete marûz ediyorlardı; ez-cümle Çanakkale'den çıkan gemilerimizi muâyene ediyorlar ve geriye çeviriyorlardı. Bunun için onların bir tarîk-i itilâfa (Sayfa: 102) yanaşacaklarını zannetmiyorduk. Çünkü izzet-i nefsimizi kırarak bizi er geç harbe sevk edecek harekâtda bulunuyorlardı.

İlyas Sami Efendi (Muş) — Beyefendi, seferberlikden evvel akdedilen ittifâk muâhedenâmesinin tecâvüzî ve tedâfüî olduğunu söylediler. Şu hâlde o ittifâk muâhedenâmesini yapmak, tabîî harbe girmek tasavvurundan başka bir şey için olamazdı. Binâenaleyh seferberlik ilânından sonra bu hâdiseler, emr-i vâkiler olmasa idi, yani gemilerin vürûdu ve Karadeniz vakası gibi bîtaraflığımızı ihlâl eden meseleler olmasa idi, esâsen bu ittifâk hasebiyle harbe girmek için rüfekânız arasında tasavvurât ve hissiyât var mı idi? Yâhûd bu emr-i vâkilerin olmasına rağmen kaç zât bîtaraflığı sonuna kadar muhâfaza etmek emelinde idi? Bu, hatır-ı âlînizde midir?

Reis — Bir kerre kendi fiillerini, badehû fikirlerini sorunuz.

İlyas Sami Efendi (Muş) — Meselâ Zât-ı âlîniz, bu emr-i vâkiler olmasa idi, akdedilen ittifâk hasebiyle harbe girmeğe tarafdâr mı idiniz ve siz böyle bir fikirde mi idiniz?

[Ahmed] Şükrü Bey (Kastamonu) — Malûmunuzdur ki ittifâk muâhedenâmeleri lüzûmu hâlinde harbe girmek için yapılır ve eğer o yolda bir fikir olmazsa muâhede yapılmaz. Binâenaleyh lüzûmu hâlinde, ittifâk muâhedenâmesine istinâden, ben harbe girmeyi tervîc ederdim.

İlyas Sami Efendi (Muş) — Fil-vâki buyurduğunuz gibi, buradaki Almanların ihrâcı teklîfi devletin haysiyetine ve Heyet-i Islahiye-i Askeriye ile mevcûd olan mukavelesine münâfî idi. Fakat zannımca bu harb kararı, tasavvuru olmasa bile böyle bir hâl karşısında, devletin harbde alacağı şekil ve tehlike bütün haysiyetin, mukavelenâmenin fevkinde idi; binâenaleyh istenilen tarziye her şekilde verilirdi ve ittifâk, bunu îcâb etdirmese idi bu, yapılabilirdi. Demek ki harbe

girmek fikri mevcûd idi ve bundan böyle anlaşılıyor. Şu hâlde bu karar, Heyet-i Umûmiye'ce, yani rüfekâ arasında verilmiş mi idi?

[Ahmed] Şükrü Bey (Kastamonu) — Evvelce söylediğim gibi böyle bir karar yokdur.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Süferâ ile teâtî olunan notalar şifâhî midir, tahrîrî midir?

[Ahmed] Şükrü Bey (Kastamonu) — Alel-ıtlak, işin derecesine göre şifâhî ve tahrîrî olur.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Halid Bey'in sordukları gibi tarziye itâsı için nota verilmiş de...

Reis — Rusya hükûmetine mi?

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Evet; Rusya hükûmetine verilen nota şifâhî midir, tahrîrî midir? (Sayfa: 103)

[Ahmed] Şükrü Bey (Kastamonu) — Meclis-i Vükelâ'da karar verildikden sonra Sadrazam Paşa ve Hâriciye nâzırı teblîg eder; fakat bu, isterse tahrîrî, isterse şifâhî olur; maa-mâfîh nota şifâhî olsa bile yine bir kâğıd üzerine yazılır ve öyle teblîg edilir. Zannederim ki bu mesele hakkındaki nota da, şifâhî nota şeklinde, bir kâğıd üzerine yazılarak verilmiş ve buna da cevâb alınmışdır.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Notayı Sadrazam Paşa mı, yoksa Heyet-i Vükelâ mı teblîg etmişdir?

[Ahmed] Şükrü Bey (Kastamonu) — Sadrazam Said Halim Paşa o vakit, aynı zamanda Hâriciye nâzırı idi. Notayı o teblîg etdi ve onların cevâbını da: "Böyle teklîf ediyorlar" diye Heyet-i Vükelâ'ya bildirdi.

Hüseyin Kadri Bey (Karesi) — Harbin sûret-i tahaddüsü ve sâire hakkındaki ifâdâtdan Yavuz ve Midilli'nin Boğaz'dan mürûr etmesinden ve bilâhire donanmanın ibrâz-ı faâliyet eylemesinden daha mühim olarak bir ittifâk muâhedenâmesinin münakid bulunduğu anlaşılıyor. Şu hâlde diğerlerine tercîhen Almanya ile muâhede akdine sebeb ne idi? Yani niçin Almanlarla akd-i ittifâk etdik? Zannımca asıl sebeb-i harb bu ittifâk ile başlıyor.

[Ahmed] Şükrü Bey (Kastamonu) — Almanlarla ittifâka sâik olan sebeb, devletin vaziyeti idi. Bilirsiniz ki bu devlet, harbden evvel istiklâl ve hâkimiyet nâmına hiçbir şeye mâlik değildi ve düvel-i muazzama arasında Devlet-i Osmaniye'yi taksîm için birçok müzâ-

kereler bile olmuşdu; bunun en mühim sâiki de Rusya idi. Binâenaleyh Rusya'nın bize karşı vâki tecâvüzlerine sed çekecek ne gibi kuvâ-yı esâsiyeye sâhib olabilirsek memleketimizi kurtaracağımıza kani idik ve Almanya ile tecâvüzî ve tedâfüî bir muâhedenâme akdine en çok bu sebeble muvâfakat etmiş idik. Rusya bize ilân-ı harb etdiği takdîrde Almanya da Rusya'ya ilân-ı harb edecek sûretde harbe girecek olursa bu; bizim için büyük bir kuvvet idi ve bu kuvveti biz, inkılâbdan beri arıyorduk. Fakat hiçbir zümre-i düveliye bizi kabûl etmiyordu; çünkü onlar: "Memleketiniz âsâyiş ve emniyeti sûret-i dâimede muhtelldir ve bu sûretle nizâa sebebiyet veriyorsunuz, biz, sizi alamayız" diyorlardı. Hattâ sadr-ı esbâk merhûm Said Paşa Kabinesi zamanında bu yolda Rusya'ya bir teklîf vâki olmuş ve buna da cevâb gelmiş idi. Fakat bunu Said Paşa hiçbir vakit mevki-i müzâkereye koymamışdır. Çünkü, Ruslardan vârid olan cevâb: "Taht-ı himâyeme girer iseniz sizi dâire-i ittifâka alırım" tarzında idi. Hâlbuki Almanlar, bizi tezlîl edecek hiçbir kayıd koymaksızın muâhedenâme yapmağa muvâfakat etdi, onun için Hükûmet'in bu muâhedeyi akdetmesi bir muvaffakıyet addolundu.

Reis — İkinci suâle geçiyorum; başka bir diyeceğiniz var mı? (Hayır sadâları) (Sayfa: 104) Bu suâlde: "İlân-ı harbin esbâb ve avâmil-i hakikiyesiyle sûret-i cereyân ve vukuu hakkında Meclis-i Umûmî'ye hilâf-ı vâki beyânâtda bulunmaları" mevzû-i bahisdir ve takrîr sâhibinin bu suâlden maksadı, Meclis-i Umûmî'nin küşâdında okunan nutk-ı hümâyûnda harbe, Ruslar tarafından tecâvüz edilmek sûretiyle dâhil olduğumuz bildirilmişdi; hâlbuki asıl tecâvüz bizim donanmamız tarafından vâki olmuş...

[Ahmed] **Şükrü Bey** (Kastamonu) — Demin verdiğim cevâblar bu suâle de âid olabilir; bence hükûmet beyânâtını, hakikatin hilâfında olarak hiçbir vakit Meclis'e söylememişdir. Fil-vâki vukuâtın sûret-i cereyânı hakkında daha muhtasar malûmât verdiği belki olmuşdur; fakat hükûmet, hakikati hiçbir vakit gizlememişdir ve onun için bu suâli, bendeniz doğru görmüyorum.

Reis — Yani vukuât hakkında Meclis'e vâki olan beyânâtın doğru olduğunu söylemek mi istiyorsunuz?

[Ahmed] Şükrü Bey (Kastamonu) — Evet efendim, dâimâ vukuât beyân olunmuşdur; gerek Sadrazam'ın, gerek Harbiye ve Hâ-

riciye nâzırlarının bize verdikleri malûmât tamâmıyla yekdiğerine muvâfıkdır.

Hilmi Bey (Basra) — Mâdâmki Almanya ile akd-i ittifâk edilmiş ve harbe iştirâk olunmuşdur. Acabâ bunun için Almanya'dan zaman ve taahhüd alınmış mıdır?

[Ahmed] **Şükrü** Bey (**Kastamonu**) — O suâl takrîrde var, sırasıyla söyleyeceğim.

Reis — Üçüncü suâle geçiyorum, ikinci suâle âid başka istîzâhda bulunacak var mı? (Hayır sadâları) Bu suâl: "Seferberlikden sonra ve ilân-ı harbden evvel İtilâf hükûmetleri tarafından vuku bulan şerefli ve fâideli teklîfleri reddeylemesi ve Almanya'dan bir gûnâ taahhüd ve zaman almaksızın ve bir fâide-i gaiye temîn etmeksizin harbe sürüklenmesi" hakkındadır.

[**Ahmed**] **Şükrü** Bey (**Kastamonu**) — Acabâ şerefli ve fâideli teklîfler hakkında malûmâtınız var mı?

Reis — Buna dâir bazı şâyiât işidilmiş ve memleket için fâideli bazı şeyler teklîf olunmuş, fakat kabûl edilmemiş deniliyor?

[**Ahmed**] **Şükrü** Bey (**Kastamonu**) — Fakat takrîr sâhibi bunu katî olarak söylüyor, şâyia şeklinde göstermiyor; binâenaleyh vuku bulan şerefli ve fâideli teklîfleri anlasam iyi olur.

Reis — Sâhib-i takrîre sorduk; o da böyle teklîfler vâki olduğunu işitdik, diyor.

[**Ahmed**] **Şükrü** Bey (**Kastamonu**) — Şerefli ve fâideli teklîflerin ne olduğu söylenirse belki cevâb verebilirim, fakat böyle bir şey yokdur.

Reis — Şerefli, şerefsiz bir teklîf vâki olmuş mu idi? Asıl malûmâtınız nedir?

Hüseyin Kadri Bey (**Karesi**) — Bu suâle kendileri cevâb versinler.

[**Ahmed**] **Şükrü** Bey (**Kastamonu**) — Şerefli, şerefsiz, fâideli, fâidesiz teklîf olup olmadığını soruyorsunuz; belki şerefsiz ve fâidesiz teklîf olmuşdur. Fakat vuku bulduğu söylenilen şerefli ve fâideli teklîfler nedir ki bunlara cevâb vereyim. (Sayfa: 105)

Necati Bey (**Bolu**) — Mütevâtiren şâyi olduğuna göre tamâmiyet-i mülkiyemizi temîn edecekler ve bize yirmi beş milyon lira kadar para verecekler imiş.

İlyas Sami Efendi (**Muş**) — Harbin ikinci senesinde sulh teklîfleri söylenmiş idi.

[Ahmed] Şükrü Bey (Kastamonu) — Yirmi beş milyon lira verecekleri hakkındaki teklîf esâssız bir şâyiadır ve Hükûmet, böyle bir teklîfe marûz kalmamışdır.

Reis — Buna benzer başka bir teklîf vâki olmadı mı?

[Ahmed] Şükrü Bey (Kastamonu) — Hayır bir teklîf vâki olmamışdır.

Reis — Harbe girdikden sonra da olmadı mı?

[Ahmed] Şükrü Bey (Kastamonu) — Ne resmî, ne de gayr-i resmî bir teklîf vardır. Fakat şerefsiz bir teklîf olup olmadığını sorarsanız yazarsınız.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Teklîf, nasıl olursa olsun söyleyiniz.

Reis — Müştekî'nin takrîrde tesbît etdiği şey malûmdur; maamâfîh hatıra gelen husûsât da sorulur.

[Ahmed] Şükrü Bey (Kastamonu) — Şerefli teklîf vâki olsa nazar-ı dikkate alınabilir, şerefsiz teklîf dinlenmez. Maa-mâfîh Hükûmet böyle bir teklîfe marûz kalmadı, yalnız seferberliğin bidâyetinde: "Tamâmiyet-i mülkiyeniz zaman-ı düvelî altındadır" dedikleri vâki olmuşdu. Fakat bu da bir teklîf değil, alelâde bir muhâveredir.

Reis — Bu, harbe girmezden evvel mi söylenildi?

[Ahmed] Şükrü Bey (Kastamonu) — Tabîî, seferberlikden sonra...

Reis — O vakit sefîrler burada mı idi?

[Ahmed] Şükrü Bey (Kastamonu) — Evet; seferberlikden sonra ve ilân-ı harbden evvel olmuşdur; fakat bunlar Meclis-i Vükelâ'ya gelmiş şeyler değildir, sohbet esnâsında söylenen sözlerdir.

Hüseyin Kadri Bey (Karesi) — Bir şey işitmiş idim, onu soracağım: Londra sefîri Tevfik Paşa İngiltere'den ayrılırken Hâriciye nâzırı Sir Edward Grey kendisine bîtaraflığımızı doğru ve tam olarak muhâfaza etdiğimiz takdîrde muhtâc olduğumuz masârif için yirmi beş milyon lira değil, hattâ altmış milyon liraya kadar Fransa ile İngiltere'nin bize muâvenet edeceğini söylemiş ve fakat bunun mukabilinde Almanlara tâbi olmamaklığımızı ve Almanlara karşı muâvenet mâhiyetinde hiçbir şey istimâl etmemekliğimizi şart koşduklarını ve buna mukabil yalnız para değil, istiklâl-i tammımıza mutâbık bazı mevâîdde bulunduklarını kendisine telgrafla bildirmiş; acabâ bu rivâyet doğru mudur? Sonra ikinci bir mesele

var: Monsieur Sazanof o vakit buradaki Rus maslahatgüzârına cihet-i Adliye'ye âid husûsâtdan (Sayfa: 106) mâadâ bize âid müdâhaleyi kâmilen reffedeceklerini, yani uhûd-ı âtikanın tevlîd etdiği mahâzîrin kâffesini tanıyacaklarını ve bu sûretle bîtaraf kalırsak bunu temîn edeceklerini vaad eylediğini söylemiş. Sonra Nabi Bey'e İtalya ricâlinden birinin "Selâmetiniz bu yoldadır ve buna mütemâyil olunuz" diye vesâyâda bulunduğuna dâir bir rivâyet var; sonra Tevfik Paşa bu yolda bir telgraf çekmiş; bit-tabi bunlar hâiz-i ehemmiyetdir. Acabâ buna dâir malûmâtınız var mı?

[Ahmed] Şükrü Bey (Kastamonu) — Malûmâtım yok; böyle şeyler ya söylenir, ya kulakdan kulağa akseder. Maa-mâfîh hakikaten böyle bir teklîf olmuş ise dosyası içindedir ve bu, Hükûmet'den celbolunabilir. Fakat Meclis-i Vükelâ'da böyle bir şeyden bahsedilmedi.

Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı) — İttifâk için vâki olan mürâcaatları sâir devletler kabûl etmedikleri hâlde Almanya ittifâkını bazı şerâit ile akdetdiklerini söylediler. Şimdi de İtilâf devletlerinin bîtaraf kaldığımız takdîrde tamâmiyet-i mülkiyemizin zaman-ı düvelî altında olduğunu söylediklerini buyuruyorlar. Bunu teklîf eden hangi devletdir? Acabâ İngilizler mi böyle söyledi ve eğer böyle bir teklîf vâki oldu ise hükûmet bunu niçin tedkik etmedi?

[Ahmed] Şükrü Bey (Kastamonu) — Bunu bir teklîf tarzında yapdıklarını söylemedim. Süferâ ile vâki olan muhâverelerde tamâmiyet-i mülkiyemizi tazammun edecek şekilde söz söylediklerini beyân etdim. Hâriciye nâzırı Bey de, bunu tekrar ediyordu. Hâlbuki devletin zaman-ı düvelî altına alınması Paris ve daha sonra Berlin muâhedenâmeleriyle müemmen iken o vakitden beri hiçbirine riâyet edilmemiş, mütemâdiyen parçalanmış idi. Meselâ bugün üç devlet tamâmiyetimizi temîn etse, yarın bizi parçalamağa o muâhedât mâni olmuyor ve bunu birçok devletlerin vazıül-imzâ oldukları Berlin, Paris muâhedâtı bile temîn etmiyordu.

Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı) — Demek ki bu mesele tedkik olunsa dahi yine tevsîk edilemezdi?

[Ahmed] Şükrü Bey (Kastamonu) — Tevsîk edilse bile ehemmiyeti yokdu; çünkü îcâbında mukavelât ve muâhedâtı parçalıyorlardı ve bir tarafdan öyle denir iken, malûmunuz olduğu vechle, İtalya

Antalya ile Menteşe arasında şimendöfer imtiyâzı almak için hükûmeti tazyîk ediyor ve oralarda bir mıntaka-i nüfûz tesîs edeceğini açıkdan açığa söylüyordu.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Bir şey arz edeceğim: Berlin Muâhedenâmesi akdolunduğu zamanki hâl ve mevkiimiz, bugünkü hâlimize benzemez; çünkü ondan sonra birçok ahvâl karşısında kaldık; onun için zaman-ı düvelîlerini infâz etmemişler, yapmamışlardı. (Sayfa: 107) Fakat seferberliğimizi ilân etdiğimiz zaman iki zümre-i düveliye harbe girişdikleri hâlde verilen temînât evvelki gibi değildir, yani verecekleri, yâhûd verdikleri temînât kavî olabilirdi. Binâenaleyh Bâbıâlî, süferânın teklîfâtını sûret-i ciddiyede dinlese idi bir fâide çıkmaz mı idi ve mesele neden böyle bir müşâfehe şeklinde kaldı?

[Ahmed] Şükrü Bey (Kastamonu) — Yani tecâvüz oldukdan sonra bu söze inanalım mı demek istiyorsunuz?

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Harbe dâhil olduğumuz zamanlarda süferâ mürâcaat etmişlerdi, diyordunuz.

[Ahmed] Şükrü Bey (Kastamonu) — Bu sözler o vakit vesâyâdan ibâretdi ve vesâyâya Karadeniz hâdisesine kadar riâyet ediliyordu. Fakat tecâvüzden sonra ilân-ı harb edildi ve bendenizce bu suâle lüzûm yokdur. Çünkü tecâvüzün vukuuna kadar zâten bîtaraflığı muhâfaza husûsuna itinâ ediyorduk.

Reis — Teklîf edilen şartları demin sormuş ve kendisinden îzâhât almışdınız. Fakat bir daha soracağım: Vâki olan teklîfâtda kapitülasyonların lağvı, istikrâza müsâade, umûr-ı nâfıaya müzâheret olduğunu söylemişler mi idi?

[Ahmed] Şükrü Bey (Kastamonu) — Umûr-ı nâfıaya müzâheret ve istikrâza müsâade teklîfi vâki olmadı; bunu işitmedim. Hattâ biz, kapitülasyonları ilga etdikden sonra ancak müzâkereye girmek temâyülünü gösterdiler ve ondan evvel kapitülasyonların ufacık bir noktasına dokundurmazlardı; değil ki böyle bir teklîfde bulunsunlar.

Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı) — Mâdâmki İtalya'nın Antalya ve sâireyi mıntaka-i nüfûzu tahtına almak istediğini siz biliyor idiniz. O vakit İtalya, Almanya'nın müttefiki değil mi idi ve siz İtalya'nın dâhil bulunduğu ittifâka niçin dâhil oldunuz?

[Ahmed] Şükrü Bey (Kastamonu) — İtalya bu hareketini ilân-ı harbden sonra yapmadı, Balkan Harbi'nden sonra bu teşebbüsde bulundu. Binâenaleyh İtalya buna kıyâm etdikden sonra Almanya ile muâhede yapmayalım demek İtalya ve diğer bize hücûm edenlere karşı elimize geçmek üzere bulunan bir silâhı almayalım, demekdi. Fakat muâhedenâmede: "Herhangi bir devlet-i muazzamaya karşı" diye bir kayıd vardı; yani İtalya, Türkiye'ye hücûm etse idi Almanya, İtalya'yı harbden menedecek idi ve Almanya, İngiltere'den mâadâ herhangi bir düvel-i muazzamaya karşı hareket eyleyecek idi; aynı zamanda Almanya ile ittifâk etmek, İtalya'nın vaziyetini de ber-taraf edecek ahvâlden idi; çünkü Almanya, muâhedenâmede: "İtalya'yı size karşı serbest bırakacağım" demiyordu; o: "Her hangi düvel-i muazzama ilân-ı harb ederse muhârebeye gireceğim" diyordu. (Sayfa: 108)

Reis — Bu suâlin ikinci fıkrasında: Almanya'dan bir gûnâ zaman ve taahhüd almaksızın ve bir fâide-i gaiye temîn etmeksizin harbe sürüklenmesi yazılıyor. Müştekî bunun hakkında îzâhât verirken ilân-ı harbe mukabil maddî bir şey istenilmediğini söylemişdi.

[Ahmed] Şükrü Bey (Kastamonu) — Bizim için en büyük taahhüd ve zaman, emniyet-i hâriciyemizi, hakk-ı hâkimiyetimizi istihsâl etmek idi ve biz, Almanya ile akd-i ittifâk etmek sûretiyle Almanya, bu husûsdaki zaman ve taahhüdünü bize vermiş oluyordu ve fil-vâki bunlardan bir kısmı da harb senelerinde temîn edildi. Ez-cümle Rusya inhilâl etdi ve devlet, artık Rus tehdîdinden kurtuldu. Sonra kapitülasyonların ilgasını Almanya ve Avusturya-Macaristan tamâmıyla tasdîk eyledi ve memleketin başında bir gaile olan bu ahvâli ber-taraf için lâzım gelen zaman ve fâide-i gaiye temîn olundu; bizim için bunlardan büyük başka fâide yokdur.

Reis — Bunlar harbe girmeden evvel taht-ı temîne alınmamışdı değil mi?

[Ahmed] Şükrü Bey (Kastamonu) — Tabîî; harbe girmeden evvel bunlar temîn edilmemişdi.

Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı) — Fakat harb esnâsında iktitâf edilen semerât bilâhire zâyi oldu.

[Ahmed] Şükrü Bey (Kastamonu) — Evet; o, talih-i harbdir ve onun izâlesi meşkûkdür; fakat Rusya'nın vaziyeti de tebeddül etmişdir ve bugün Rusya, büyük bir düvel-i muazzama olmakdan

çıkmışdır; sonra kapitülasyonlar meselesi vardır ve bugün henüz sulh olmamışdır, sulh masası etrâfında toplanıldığı vakit ahvâl müsâid olursa kapitülasyonların ilgası husûsunda, Almanya ve Avusturya; esâsen kendileri kabûl etdiklerinden dolayı, bize muâvin ve müzâhir olacaklardır.

Hilmi Bey (Basra) — Seferberlik ilânından sonra ve Harb-i Umûmî'nin hudûsünü müteâkıb Almanya ile Devlet-i Âliye arasında bir muâhede akdi için müzâkerât cereyân etdiği istihbâr edilmişdi; Beyefendi de bu muâhedenin ne vakit imzâ edildiğini tasrîh buyurmadılar. Fakat mesmûâtımıza nazaran bu muâhedenin Ağustos'un onuncu veya on beşinci günü imzâ olunduğu söyleniyor ki bu sûretle bizim seferberliğimizi ilân etdikden ve Almanya da Rusya'ya ilân-ı harb etdikden sonraya müsâdif oluyor.

Reis — Bu, suâlin mukaddimesi mi?

Hilmi Bey (Basra) — Evet, mukaddimesidir; binâenaleyh Hükûmet'le Almanya arasındaki mukarenet, seferberliğin ilânından sonra olmuş demekdir ve şu hâlde devletimiz, Almanya'ya karşı, Boğazları kapamak ve İngiliz-Fransız donanmalarının Karadeniz'e mürûrunu menetmek gibi, büyük bir hidmet ve mühim bir vazîfe deruhde etmiş idi; binâenaleyh böyle mühim bir vazîfe mukabilinde Almanya'dan zaman ve taahhüd almak lâzımdı. Çünkü Hükûmet, Balkan Harbi'nden çıkmış, kuvve-i (Sayfa: 109) mâliyesi ve vesâit-i harbiyesi noksân idi; binâenaleyh hiç olmazsa mühimmât-ı harbiyeyi Almanya'nın bilâ-bedel vermesi veya muhârebe için sarfedilen mebâliği taahhüd eylemesi îcâb eder idi zannındayım. Acabâ bunun için Meclis-i Vükelâ'ca ne tezekkür edildi?

[Ahmed] Şükrü Bey (Kastamonu) — Enver Paşa, Meclis-i âlînize de birkaç kerre imâ etdiği vechle, Almanya hükûmeti, mühimmât-ı harbiye olarak bize verdiği ve nakden ikrâz eylediği mebâliğ için lehimize bir sûret-i hâl vaad etmişdi; fakat bu, bir muâhede ile tevsîk olunamadı ve tabîî olunamazdı da... Çünkü bunun Almanya Meclis-i Mebûsân'ından tasdîk olunması îcâb ederdi. Eğer muhârebe hüsn-i sûretle hitâm bulsa idi şübhesiz bunu da halledeceklerdi. Fakat bu sûretle hitâm bulduğundan Almanya'nın vaadinde durup durmayacağını bilmem; çünkü o vakit bu işlere muvâfakat eden hükûmet, Almanya'da çok zaman evvel değişmişdir.

Hilmi Bey (Basra) — Demek ki bu teklîf ve taahhüdât kavlî idi?

[Ahmed] Şükrü Bey (Kastamonu) — Tabîî... Çünkü fiilen yapılamazdı ve Almanya Meclis-i Mebûsân'ından geçmesi lâzımdı.

Hilmi Bey (Basra) — Mesmuâtımıza nazaran Almanlar Bulgarlara karşı taahhüdâtda bulunmuşlar ve masârifât-ı harbiyelerini de itâ eylemişler idi.

[Ahmed] Şükrü Bey (Kastamonu) — Biz de öyle işitdik; fakat sonra aslı olmadığını söylediler.

Hilmi Bey (Basra) — Hâlbuki Devlet-i Âliye'nin îfâ etdiği hidemât, Bulgarların yapdığı hidmetlerin fevkinde idi ve bu, gerek düşmanlarımızın gerek dostlarımızın bile itirâfâtıyla sâbit idi.

[Ahmed] Şükrü Bey (Kastamonu) — Eğer siz, bunu mevsûk olarak biliyorsanız ben tekzîb edemem; fakat benim bildiğime göre: "Aslı yokdur, onlara da böyle yapıldı" dediler.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) — Rusya, Fransa ve İngiltere sefîrleri İstanbul'dan hareket etmeden evvel veya sonra Amerika sefîri, kabine a'zâsından bir zâta, Karadeniz vakasının sulhen tesviyesi kabil olduğunu söylemiş; o zât da Meclis-i Vükelâ'da sefîrle aralarında geçen bu muhâvereyi, tekrar eylemiş. Hattâ o zât: "Rüfekâmın ekserî harbe tarafdârdır, hâlbuki Amerika sefîrinin teklîfi de gösteriyor ki bu işi sulhen tesviye etmek ihtimâli vardır; şu hâlde ben arkadaşlarıma iştirâk edemeyeceğim" demiş ve bunu bir sebeb-i istifâ olarak ileriye sürmüş, kabineden çekilmişdir. Ben bunu arz etmek istemiyorum; fakat bundan anlaşılıyor ki tecâvüz, gerek Ruslar tarafından vâki olmuş olsun ve gerek Hâriciye nâzırının itirâfıyla sâbit olduğu üzere Alman gemileri tarafından olsun harb tasmîm edilmiş imiş... Şu hâlde harbi tasmîm eden hükûmet düşünmeli idi ki bu devlet, iki muhârebeden ve bir ihtilâlden çıkmış idi. Binâenaleyh böyle muazzam bir harbe girmek (Sayfa: 110) için kudret-i askeriye müsâid olsa bile vaziyet-i mâliye hiç müsâid değildi. Bu itibâr ile bizi harbe sürükleyen ve bunun için bizimle ittifâk eden devlete masârifât-ı harbiyemizin be-heme-hâl tazmîn etdirilmesi îcâb ederdi. Anlaşılıyor ki kabine, bu husûsda pek gevşek davranmışdır veya bu husûsu hiç düşünmemişdir.

[Ahmed] Şükrü Bey (Kastamonu) — Hükûmet, bu husûsda lâzım gelen menfaati başka sûretle istihsâl etmek istemiş ve hattâ bu

maksadla muâhedeye munzam olarak bazı tezyîlât yapdırmış ve bazı kuyûd vaz etdirmişdir. Esâsen müttefik devletlerin istihsâl etdikleri menâfi, her devletin fedâkârlığı, gayreti nisbetinde taksîm olunacak idi.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) — Ortada iki şekil vardı: Ya muhârebe kaybedilir veya kazanılırdı. Muhârebeyi kaybedersek bu hâle gireceğimiz muhakkak idi, binâenaleyh kaybetmek ihtimâli, nazar-ı dikkate alınmalı idi; muzaffer olursak vereceklerdi deniliyor; fakat muzaffer olmaz isek borç altında yaşayayacağımız da meydanda idi.

[Ahmed] Şükrü Bey (Kastamonu) — Mütâlaanız, harbi iltizâm etdiğimize göre vâriddir; fakat biz harbi iltizâm etmedik; bizi harbe ilka etdiler.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) — Harbe ilka etdikleri hâlde bile meselenin sulhen tesviyesi mümkün olduğu Amerika sefîri tarafından kabine a'zâsından bir zâta teklîf olunmuş. Demek ki iş sulhen tesviye etmek iltizâm edilse idi meseleyi halletmek imkânı vardı.

[Ahmed] Şükrü Bey (Kastamonu) — Fakat bunu, Zât-ı âlîniz söylüyorsunuz ve ben, bunu söylemediğim için bu meselenin neden böyle olduğunu bendenize soramazsınız; çünkü ben sözlerinizi teyîd etmiyorum.

Reis — Dördüncü suâle geçiyoruz; başka sorulacak bir şey var mı efendim? (Hayır sadâları) Bu suâlde: "Harbi dirâyetsiz ve ıstikametsiz ellere tevdî ederek her cephede fünûn-ı harbiyenin kabûl edemeyeceği mecnûnâne hareketlerin cereyânına ve sırf menâfi-i hasîse-i şahsiye uğrunda kuvve-i hayâtiye-i milletin gasb ve isrâfına müzâheret eylemesi" mevzû-i bahisdir.

[Ahmed] Şükrü Bey (Kastamonu) — Harbi idâre eden, Harbiye Nezâreti ve Başkumandanlık Vekâleti idi. Binâenaleyh fünûn-ı harbiyenin kabûl edemeyeceği mecnûnâne hareketleri tabîî heyet-i askeriye takdîr eder. Eğer böyle bir heyet-i askeriye raporu var ise onu kabûl etmek zarûrîdir ve buna Harbiye nâzırının cevâb vermesi îcâb eder. Dirâyetsiz ve istikametsiz eller hakkındaki fıkraya da cevâb veremem; çünkü harbin bil-fiil idâresine, Maârif nâzırı olduğumdan dolayı, müdâhale etmediğim gibi bunun memûr-ı mesûlü, Başkumandan vekîlidir. Maa-mâfîh harbde pek dirâyetli adamlar kullandığımızı zannederim; ez-cümle Almanların büyük ve ehliyetli

kumandanları ordularımızın başlarında idi; ordularımızın erkân-ı harbiye riyâsetleri, Almanya'da marûf ricâl-i askeriye elinde idi; binâenaleyh harbin dirâyetsiz ellere tevdî edildiği hakkındaki iddiâyı ben kabûl edemiyorum. İstikametsizlik meselesine gelince, onu îzâh ediniz. (Sayfa: 111)

Reis — Harb ilân olundukdan sonra birtakım vaz-ı yed muâmeleleri başladığı ve bu vaz-ı yed muâmeleleri ile halkın birçok emvâli gasb olunduğu, böyle olduğu hâlde bu mâlların birçoğu Harbiye'ye ve askerî ambarlarına gitmediği, birçok adamların ellerinde kaldığı ve bu sûretle memleketin kuvve-i hayâtiyesine halel geldiği, yapanlara müzâheret edildiği iddiâ olunuyor.

[Ahmed] Şükrü Bey (Kastamonu) — Hükûmet bu işlere müzâheret etmez ve zâten bir nezâret de diğer nezâretin işine müdâhale eylemez; maa-mâfîh bunlar, tahkikat ile sâbit olacak şeylerdir; yoksa filân işi Meclis-i Vükelâ kararıyla filân adamın eline tevdî etdik diye Meclis-i Vükelâ karar vermez. Binâenaleyh kendisine iş tevdî edilen adam, dirâyetsiz ve istikametsiz ise o, ayrıca nezâret-i âidesi hakkındaki tahkikat ile maydana çıkar.

Halid Bey (Divaniye) — Öyle anlıyorum ki bu suâle kapalı olarak cevâb verdiler; bunun için bir iki söz söyleceğim; meselâ Mısır seferine başlanılmışdı; ben öyle zannediyorum ki Mısır seferine başlanacağından Meclis-i Vükelâ'nın malûmâtdâr olması lâzım idi ve bu, öyle bir sefer idi ki henüz rüşdiye tahsîlini ikmâl etmemiş bir çocuğa bile sorulsa, Mısır seferinin netîcesiz ve mecnûnâne bir hareket olduğunu söyleyebilirdi. Acabâ bu mesele; Meclis-i Vükelâ'nın kararıyla mı oldu, yoksa Başkumandan vekîli bu seferi kendiliğinden mi ihdâs etdi? Eğer kendiliğinden yapdı ise işi anladıkdan sonra bunun başarılamayacağı kanâati Meclis-i Vükelâ'da neden hâsıl olmadı?

[Ahmed] Şükrü Bey (Kastamonu) — Malûm-ı âlîniz harekât-ı askeriyeyi, Erkân-ı Harbiye Dâiresi tanzîm ve idâre eder ve buna, Meclis-i Vükelâ karışmaz; o, yalnız harb olsun veya olmasın diye karar verir. Ondan sonra Karargâh-ı Umûmî, harekât-ı harbiyeyi tanzîm eder, Mısır'a sefer yapar, İran'a koşar. Fakat bunlar, Heyet-i Vükelâ'da tezekkür edilmez; yalnız bazı harekât-ı harbiyenin esbâbı ve ne gibi menâfi temîn edileceği Meclis-i Vükelâ'da sorulur ve

o vakit mesele îzâh olunurdu. Binâenaleyh Harbiye nâzırının verdiği îzâhâta nazaran, Mısır seferini icrâdan maksad, İngiliz kuvvetlerinden bir kısmını Mısır'a celbetmek ve bu sûretle Garb cephesinde İngilizlerin kuvvetini tenkis etdirmek sûretiyle Almanların muzafferiyetini kısa bir zamanda temîn etmek idi. Çünkü Almanlar galip geldiği takdîrde bizim heyet-i ittifâkiyemiz de galip gelmiş olacakdı. İşte Mısır seferinin ihtiyâr edilmesi hakkında Harbiye nâzırının serd etdiği mütâlaât budur.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Başkumandanlık Vekâleti doğrudan doğruya taraf-ı Şâhâne'den mi, yoksa Meclis-i Vükelâ kararıyla mı tevcîh olunur?

[Ahmed] Şükrü Bey (Kastamonu) — O, hukuk-ı Pâdişâhî'dendir ve esâsen başkumandan, Zât-ı Şâhâne'dir; fakat gösterilen arzuya göre sadâret, başkumandan vekîlini inhâ eder.

Reis — Beşinci suâle geçiyoruz; başka bir mütâlaa var mı efendim? (Hayır sadâları) (Sayfa: 112) Bu suâlde: "Kavâid-i hukukiye ve insaniyeye ve hâssaten Kanûn-ı Esâsî'mizin rûh ve sarâhatine külliyen münâfî muvakkat kanûnlar ve emir ve nizâmlar ısdâr ederek memleketi bir sahne-i fecâyie kalbeylemesi" mevzû-i bahisdir.

[Ahmed] Şükrü Bey (Kastamonu) — Sâhib-i takrîrin bu suâlden maksadı nedir?

Reis — Tehcîr Kanûnu ve sâir emsâli kanûnlar; bil-farz Harbiye Nezâreti'nce yapılan ve âmirin madûnunu öldürmesi hakkındaki muvakkat kanûnlar Meclis-i Vükelâ'da imzâ edilmiş idi.

Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı) — Bilâ muhâkeme adam öldürmek ve sâire hakkındaki kavânîn.

[Ahmed] Şükrü Bey (Kastamonu) — Tehcîr Kanûnu ve buna dâir yapılan kanûnlar, müdâfaa-i memleket ile uğraşan ordunun emniyetini temîn etmek maksadıyla tanzîm olunmuşdur ve tehcîr meselesi ordu kumandanlarının, karargâhların raporlarıyla yapılmışdır. Çünkü ordu kumandanları: "Hatt-ı ric'atimiz emîn değildir" diye esbâb-ı muhtelife serd etmişler ve raporlar göndermişlerdi. Bunun üzerine emniyet edilmeyen halkın harb mıntakası hâricine ihrâc olunmaları lâzım geldi ve bit-tabi ordunun hatt-ı ric'atini, levâzımını temîn için bir kısım halkın yerlerinden kaldırılması lâzım gelince bu, kanûnsuz olarak yapılamazdı. Binâenaleyh ol bâbdaki kanûnlar bu

nokta-i nazara göre yapılmışdır ve bunlar Kanûn-ı Esâsî hilâfında değildir; çünkü hükûmetin, devleti bir muhâtaradan veyâhûd emniyet-i umûmiyeyi halelden vikaye için bir zarûret-i mübreme zuhûr etdiği ve bu bâbda vazına lüzûm görülecek kanûn müzâkeresi için Meclis'in celb ve cemîne vakit müsâid olmadığı hâlde kanûn-ı muvakkat neşredilebileceği Kanûn-ı Esâsî'de musarrahdır. Bundan başka eğer ordunun hatt-ı ric'ati ve menzilleri tehlikeye düşse idi ve ordu iki âteş arasında kalsa idi daha harbin bidâyetinde, düşmanların kuvvetleri yerinde iken, büsbütün muzmahil olurduk. İşte Tehcîr Kanûnu o sebebe mebnî yapılmışdır. Bazı ahvâlde âmirin madûnunu öldürebilmesi hakkındaki kanûn, ordunun inzibâtını temîn içinde ve bu, düvel-i sâire kanûnlarında dahi mevcûddur. Hattâ malûm-ı âlîniz bir vakit bir Rus taburu gelmiş idi ve bir Rus zâbiti herhangi bir neferi ufak bir kabâhatinden dolayı çağırmış ve rovelverini çekerek onu vurmuş idi. Hâlbuki bizde o vakit o kanûn yokdu ve o vakit hükûmet, onu cezâlandırmak istemiş idi. Fakat âhiren bizde de onun lüzûmuna kanâat hâsıl olmuş ve Meclis-i Vükelâ'da müzâkere olunmuşdu; dediğim gibi bu, başka devletlerin kavânîninde de vardır.

Reis — Tehcîr Kanûnu yapmadan evvel böyle bir kanûn tanzîmini îcâb etdiren vakayi hakkında malûmât verilmiş mi idi?

[Ahmed] Şükrü Bey (Kastamonu) — Malûmât verilmişdir ve zannederim bu vukuât hakkında Meclis-i âlînize de haber verilmişdir. Bu husûsdaki karar etrâflıca hatırımda yokdur; fakat (Sayfa: 113) Van, Bitlis, Karahisar-ı şarkî ve Karadeniz sevâhilindeki vakayi malûmdur ve Dâhiliye Nezâreti buna dâir birkaç kitâb neşretmişdir. Bu vakayi üzerine hudûdlardaki ordularımızın arkadan hâinâne tecâvüzlere marûz kalmaması ve Rusya'nın Karadeniz sevâhiline serbestce asker çıkaramaması için ordu kumandanlarının göstermiş oldukları lüzûm-ı hakikiye müsteniden Tehcîr Kanûnu yapılmışdır.

Reis — Bu kanûnun hüsn-i tatbîk edilip edilmediği hakkında şikâyet vâki oldu mu ve bu, Meclis-i Vükelâ'da müzâkere edildi mi?

[Ahmed] Şükrü Bey (Kastamonu) — Hayır, buna dâir Meclis-i Vükelâ'da müzâkere cereyân etmedi. Fakat Dâhiliye Nezâreti'nin bu bâbda sû-i hareketde bulunanlardan birkaçını azletdiğini biliyorum; hattâ bu memûrlar hakkında tahkikat da yapmışdı, fakat netîcesini bilmiyorum.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Emniyet-i memleket tehlikede olduğu ve Meclis'i de toplamak kabil olmadığı zaman hükûmetin kanûn-ı muvakkat yapabileceğini söylediler; fil-vâki öyle; fakat bu gibi kanûnlar Meclis'e verilmek îcâb eder. Hâlbuki bu kanûnlar 1331 [1915] senesinde yapıldığı hâlde Meclis'e gelmemişdir.

İlyas Sami Efendi (Muş) — O kanûnlar gelmişdi.

Halid Bey (Divaniye) — Ve hükûmet evvelki gün geri almışdı.

Reis — Ricâ ederim, bilmeyerek, söylemeyiniz, eğer bu kanûnlar Meclis'e verilmemiş ise tesbît ederek sorunuz.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Geçenlerde vermişlerdi; fakat askerî kanûnlar da var; meselâ bir âmir, hatâsından dolayı madûnunu idâm edebilir; fakat bu kanûn, ahâlî hakkında nasıl tatbîk edildi ve neden birtakım masûm insanlara teşmîl olundu?

İlyas Sami Efendi (Muş) — Sebebini söylediler.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Nasıl?

İlyas Sami Efendi (Muş) — Ordunun emniyetini temîn için.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Ordunun arkasını tehdîd edecek eşhâs için bu kanûn kabil-i tatbîk olsun; fakat kadın, çoluk, çocuk hakkında kabil-i tatbîk midir? Bu meseleler Meclis-i Vükelâ'da müzâkere edilmemiş ve sûret-i resmiyede bildirilmemiş olsa bile bütün kabine ricâli bu vakayii işitmişdir. O hâlde Meclis-i Vükelâ bu husûsda nasıl bir karar ittihâz etmiş idi? Acabâ kumandanların bu icrââtını tasvîb edecek bir karar mı vermişdi?

[Ahmed] Şükrü Bey (Kastamonu) — Meclis-i Vükelâ'da, buna muhâtab olacak ya Dâhiliye veyâhûd Harbiye nâzırıdır. Bu şeyleri kabine reisi ve onun rüfekâsı işitdikce nâzır-ı âidinden sorar (Sayfa: 114) ve alacağı îzâhâta ya kanâat eder, yâhûd kabineden çekilip gider. Binâenaleyh o vakit Dâhiliye nâzırı, işidilen şeylere kanâatbahş cevâblar vermiş olacak ki mesele daha ziyâde tamîk edilmemişdir. Onun için buna dâir Meclis-i Vükelâ'dan karar var mı, yok mu meselesine gelince; Meclis-i Vükelâ, şunu işitdik, Dâhiliye nâzırına sorduk diye, bir karar vermez.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Diyâr-ı Bekr vâlîsi bu gibi fecâyie ictisârından dolayı azledilmiş ve fakat on beş gün sonra Sivas'a vâlî **tayîn** edilmişdi. Hâlbuki bu vâlînin sebeb-i azli icrâât-ı sakimesi idi; böyle olduğu hâlde o, yine Meclis-i Vükelâ kararıyla

vâlî tayîn edilmişdi. Maa-mâfîh Meclis-i Vükelâ'da bulunanların hepsi bu vakayiden, fecâyiden sûret-i husûsiyede haberdâr idi.

[Ahmed] **Şükrü Bey (Kastamonu)** — Diyâr-ı Bekr vâlîsi Reşid Bey oradan Ankara'ya kaldırılmışdı; fakat esbâb-ı naklinin böyle fecâyie iştirâkinden mütevellid olduğunu bilmiyorum; çünkü Diyâr-ı Bekr'den nakli esnâsında tebdîlen denilmiş idi. Fakat Reşid Bey, Ankara'da bulunduğu sırada Diyâr-ı Bekr'deki harekâtı şâyi ve kendisinin de bunu teyîd edecek vaziyetleri hâdis oldu. Meselâ o sırada İkdam gazetesinde galibâ dokuz bin liraya bir hânenin satılık olduğuna dâir bir ilân vardı; Reşid Bey bu ilânı görünce bu hâneye tâlib olduğunu telgraf ile bildiriyor; hâlbuki Musul'dan Diyâr-ı Bekr'e pek çok sıkıntı ile geldiği Dâhiliye nâzırınca malûm olan bu adamın iki veya iki buçuk sene sonra külliyetli bir meblağ demek olan sekiz, on bin lira ile ev almağa kalkışması Dâhiliye nâzırında "Bu, Reşid Bey'in hakkındaki şâyiâtı teyîd eder" fikrini, zannını hâsıl etmiş ve onun üzerine azledilerek Heyet-i Tahkikiye'ye gönderilmişdi.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Suriye'de vâki olan fiil-i kıtâlden Meclis-i Vükelâ'nının haberi var mı idi? Çünkü ne askerin arkasını kesecek, ne de memleketin âsâyişini ihlâl edecek adamlar asılmışdı.

[Ahmed] **Şükrü Bey (Kastamonu)** — Bu, ihtimâl ki kumandanların elindeki kanûna müsteniden yapılmışdır; çünkü kumandanlar böyle bir salâhiyeti hâiz idi. Âsâyişi ihlâl edenler dîvân-ı harblere verilir ve dîvân-ı harblerin kararı, ahvâl müsâid değil ise, irâde-i seniyye istihsâl etmeksizin tatbîk edilebilir. İrâde-i seniyye istihsâl edildikden sonra karar icrâ olunursa Meclis-i Vükelâ'dan geçer; yani irâde-i seniyye istihsâl etmek için bildirilirse Meclis-i Vükelâ haberdâr olur.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Demek ki bunların bir kısmından haberdâr olmamışdı?

[Ahmed] **Şükrü Bey (Kastamonu)** — Bunların bir kısmından haberdâr olmuşdur; çünkü irâde-i seniyyeye iktirân etmek üzere hükûmetden geçerdi.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Malûm-ı âlîniz o zaman Suriye'de hâl-i harb (Sayfa: 115) yokdu. Taarruz veya müdâfaa

edilmiyordu; yani o havâlî, ahvâl-i âdiye derecesinde idi. Şu hâlde Â'yânlık sıfatı ıskat edilmeden bir adam nasıl asıldı ve irâde-i seniyye sonradan istihsâl edilmek üzere Meclis'e geldiği vakit bu hareket, kabine a'zâsında nasıl tesîr bırakdı?

[Ahmed] Şükrü Bey (Kastamonu) — Dîvân-ı harblerin kararı istînâfen temyîz edilmez; o öyle gider. Eğer o husûsda yeniden tedkikat icrâsı lâzım ise o, Meclis-i Mebûsân'a âid bir vazîfedir ve dîvân-ı harblerde şu karar verilmişdir, verilmemişdir, diye bir nâzır söz söyleyemez ve binâenaleyh kabine a'zâsı bu husûsât hakkında nasıl beyân-ı fikir etdi derseniz cevâb verilmez; çünkü dîvân-ı harb karar verir, olur, gider.

Seyyid Ali Haydar Bey (**Asir**) — Dördüncü Ordu kumandanı, Kanûn-ı Esâsî hilâfında ve imzâsı tahtında altın ile kâğıd arasındaki fark zâil olmaz ise kura ile üç vilâyet tüccâr ve â'yânını mâ-âile tagrîb edeceğini ilân etmiş idi. Meclis-i Vükelâ'ca buna karşı bir itirâz vâki olmadı mı?

[Ahmed] Şükrü Bey (**Kastamonu**) — Bundan malûmâtım yokdur; çünkü böyle bir mesele Meclis-i Vükelâ'ya gelmemişdir. Binâenaleyh bu suâl Dâhiliye nâzırına teveccüh eder.

Reis — Bu suâl hakkında başka bir mütâlaa var mı? (Hayır sadâları) Altıncı suâlde: "Vakayi-i harbiyeden sevkül-ceyşe taalluk etmeyen ve binâenaleyh ketmi lâzım gelmeyenleri mücerred muhâfaza-i mevki dâiyesiyle ketmeylemesi ve her gün birer menfî sebeble düşmana çiğnetdiği vatan-ı muazzez aksâmının avâkıb-ı elîmesinden milleti vakit ve zamanıyla haberdâr etmemesi" söyleniliyor.

[Ahmed] Şükrü Bey (**Kastamonu**) — Vakayi-i harbiyeden sevkül-ceyşe taalluk etmeyen ve binâenaleyh ketmi lâzım gelmeyenleri gizlemek mücerred muhâfaza-i mevki dâiyesiyle ketmedilecek bir hareket değildir ve bu, her yerde kavâid-i esâsiyeden olarak kabûl edilmişdir. Harbe âid vukuâtın en küçüğünden bile düşman, kendisine azîm istifâde temîn eder. Binâenaleyh vakayi-i harbiyeyi mümkün olduğu kadar muhtasar olarak teblîg ediyorlardı; sonra Alman teblîg-i resmîlerini de görüyorduk; kim bilir onların da asılları ne kadar mufassal idi? Hâlbuki onlar da gayet muhtasar olarak veriyorlardı; işte bizim teblîg-i resmîler de öyle oldu; bâ-husûs bu, bizde pek ziyâde lâzımdı. Çünkü harbin hattâ üçüncü senesinde

İstanbul'da bir telsiz telgraf cihâzı bulunduğunu işitdim. Bununla düşmana malûmât veriliyor ve ahvâl-i dâhiliyemiz hakkında casusluk yapılıyordu. Harbiye Nezâreti'nin bu işlerle meşgul olan şubesinin evrâkı tedkik olunursa bu hareketin düşmana malûmât vermemek için ihtiyâr olunduğu tezâhür eder. Binâenaleyh memleketin menfaati îcâbından olan bu tedâbîr, muhâfaza-i mevki iddiâsıyla yapılmışdır, demek doğru değildir.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Fakat ketmi lâzım gelenler harekât-ı harbiyeye (Sayfa: 116) âid mesâildendir. Hâlbuki Hükûmet, birçok kıtalarımızı, memleketlerimizi kaybetdiğimiz hâlde, bunları ilân etmedi. Basra'nın ilk hamlede sukut etdiği anlaşılmışdı; Bağdad'ın sukutundan sonra keyfiyet sorulunca Hükûmet sakladı. Acabâ Bâbıâlî nezdinde bunların işâa edilmemesindeki esbâb nedir? Meselâ bazı yerlerin sukutu iki ay saklanmışdır.

[Ahmed] Şükrü Bey (Kastamonu) — Ben bu teblîglerin iki üç ay saklandığını bilmiyorum.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Bağdad mebûsları Bağdad'ın sukutunu sorduğu hâlde Hükûmet yine sakladı.

[Ahmed] Şükrü Bey (Kastamonu) — Ben bilmiyorum.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Kudüs'ün sukutundan sonra olanları biliyoruz.

[Ahmed] Şükrü Bey (Kastamonu) — Meclis-i Vükelâ'da buna dâir bir şey olmamışdır; bu, Karargâh-ı Umûmî'nin takdîr edeceği bir meseledir.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Harbiye nâzırı Meclis-i Vükelâyı harekât-ı askeriyeden haberdâr ediyor mu idi?

[Ahmed] Şükrü Bey (Kastamonu) — Bazı harekât hakkında şifâhen malûmât verirdi.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Hiçbir şeyi de ketm etmemiş mi idi?

[Ahmed] Şükrü Bey (Kastamonu) — Ketm etmemişdi.

Reis — Bu suâl hakkında başka sorulacak bir şey var mı? (Hayır sadâları) Yedinci suâle geçiyorum, bu suâlde: "Harb seneleri zarfında İtilâf hükûmetleri tarafından mükerreren vuku bulan ve bilhâssa Rusya'nın inhilâlinden sonra edilen sulh teklîflerini reddeylemesi ve bin-netîce bugünkü âkıbet-i meşûmeyi davet eylemesi" mevzû-i bahisdir.

[Ahmed] Şükrü Bey (Kastamonu) — Acabâ bu edilen sulh teklîfleri nereye matûfdur?

Reis — Düşman tarafından edilen teklîfler.

[Ahmed] Şükrü Bey (Kastamonu) — Sâhib-i takrîr onu zikretmemiş. Harb seneleri zarfında İtilâf hükûmetleri tarafından sulh teklîfi vâki olmadı. Bu mesele hakkında, bilhâssa Rusya'nın inhilâlinden sonra çok rivâyetler şâyi olmuşdu; hâlbuki ciddî bir teklîf vuku bulduğunun aslı yokdur. Yalnız bazı dedikodular vardır: Meselâ İsviçre'de seyâhat etmekde olan bir Osmanlı'ya: "İngilizler ile sulh yapsanız ne iyi olur" denilmiş; o da gelmiş ve: "İngilizler bizim ile sulh-i münferide tâlib" demiş; "Bunu nereden anladınız?" suâline karşı da: "Bir İngiliz böyle söyledi" demiş. İşte vâki olduğu söylenilen sulh teklîfleri ekseriyâ böyle olmuşdur. Sonra bir İngiliz, Osmanlı tâbiiyetinde olan bir zâta, söylediğim şekilde, bir mektûb yazmış; bu adam onun dostu imiş. Fakat bunlar tabîî hükûmet için ciddî bir teklîf telâkki olunmaz, ben Meclis-i Vükelâ'da ne Hâriciye (Sayfa: 117) nâzırından, ne de Sadrazam Paşa'dan: "İngiltere'nin sâhib-i salâhiyet olan şu adamı bize şu yolda sulh teklîfinde bulunmuşdur" dediğini işitmedim.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Rusya'nın inhilâlinden sonra biz sulhe tâlib olsa idik menâfiimiz müemmen değil mi idi?

[Ahmed] Şükrü Bey (Kastamonu) — O, kanâat meselesi idi. Rusya'nın inhilâlini müteâkıb sulh teklîf etse idik, çar başda olmak üzere, Rusya'nın dirilmesi muhtemel idi. Çünkü Rusya'ya gelecek İngiliz kuvvetleri en evvel çarlığı diriltecek idi.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Demek bunlar Meclis-i Vükelâ'da mevzû-i bahsolmadı?

[Ahmed] Şükrü Bey (Kastamonu) — Hayır, kendi fikr-i mahsûsumu söylüyorum.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) — Selânik'de mukim İzmir tüccârânından bir İngiliz, sulh akdi için hükûmete bir teklîfde bulunmuş ve bunun üzerine Hükûmet-i Osmaniye'ce Dedeağac'a bir memûr-ı mahsûs izâm olunmuş. Meclis-i Vükelâ bu meseleden haberdâr edilmiş mi idi?

[Ahmed] Şükrü Bey (Kastamonu) — Harbin ilk senesinde mi?

Şemseddin Bey (Ertuğrul) — 5 [18] Mart Muhârebesi'nden evvel...

[Ahmed] Şükrü Bey (Kastamonu) — Hayır, hatırlamıyorum.

Reis — Bu suâl hakkında başka bir mütâlaa var mı? (Hayır sadâları) Sekizinci suâlde: "Harbin ihdâs eylediği müşkilât karşısında halkın ihtiyâcını tehvîn edecek tedâbîre tevessül eyleyecek yerde birtakım eşhâs-ı maddiye ve hükmiyenin ihrâz-ı servet eylemesini temînen ihtikâr ve sû-i istimâl yollarına saparak memleketin iktisâdiyâtını batırması" mevzû-i bahisdir.

[Ahmed] Şükrü Bey (Kastamonu) — Acabâ bu suâl ile ne demek istiyorlar?

Reis — İâşe mesâili tanzîm edilecek yerde bazı şirketler tesîs edilmesi ve banka teşkîli için para iktisâd olunması ve birtakım eşhâs-ı maddiye ve hükmiyenin iktisâb-ı servet etmesine hükûmetin müzâheret eylemesi gibi şeyleri kasdediyorlar.

[Ahmed] Şükrü Bey (Kastamonu) — Bu işlerde Heyet-i Vükelâ'nın kararı ve dahli yokdur. Bu gibi mesâil herhangi nezâretin dâire-i salâhiyeti dâhilinde ise ve ihtikâr yollarına sapacak tedâbîr ittihâz eylemişler ise onlardan sormalı; maa-mâfîh bu işlerde Maârif'e taalluk edenleri varsa sorunuz, söyleyeyim; çünkü bu husûsda Meclis-i Vükelâ'nın bir kararı yokdur.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Posta Nezâreti vekâletinde bulunduğunuz zaman birçok şeyler cereyân etdiği söyleniyor; meselâ posta paketleri ile hâricden buraya, (Sayfa: 118) buradan hârice, yani Memâlik-i Osmaniye'ye sevk edilen kolilerde sû-i istimâl olduğu rivâyet olunuyor.

[Ahmed] Şükrü Bey (Kastamonu) — Koli postalar meselesi mi?

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Tabîî. Çünkü bu iş ihtikâra sebebiyet vermişdir.

[Ahmed] Şükrü Bey (Kastamonu) — Dâhilde koli muâmelesini kaldırmışdık; yalnız hâric için koli posta muâmelesi vâkidir. Meclis-i Umûmî müzâkeresinde de arz etdiğim gibi bu muâmele ile memlekete hâricden para girecek idi. Avusturya hükûmeti bize karşı koli usûlünü kaldırdığı ve bizim kolilerimizi kabûl etmediği hâlde ben kabûl etdirdim. Avusturyalıların kolilerini kabûl etdirmedim ve bu sûretle kendi kolilerimizi kabûl etdirdim. Bundan maksad da tüccâr elindeki eşyânın hârice ihrâcı idi. Dâhilî koli muâmelesi bidâyet-i harbde münhasıran eşyâ-yı ticâriyeye mahsûs idi ve beş kiloluk paketlerden mâadâ dâhilde koli muâmelesi kabûl edilmemişdir.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Beş kiloluk paketlerden dâhilde küllî sevkiyât yapılmışdır.

[Ahmed] Şükrü Bey (Kastamonu) — Küllî yapılmamışdır, bir adamdan yevmiye ya bir veya iki paket kabûl edilmişdir ve bu usûl muhtelif zamanlarda tadîl edilmişdir.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Reji idâresinin de birçok sevkiyâtı olmuşdu.

[Ahmed] Şükrü Bey (Kastamonu) — Bilmiyorum. Maa-mâfîh Reji de posta ile sevkiyât yapabilir ve bundan nâzırın haberi olmaz. Çünkü bir şey sevk edileceği vakit paket postahânesine verilir, oradan da sırası gelince sevk edilir.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Fakat mikdârı çok olunca bundan nâzırın haberdâr olması lâzımdır.

[Ahmed] Şükrü Bey (Kastamonu) — Haberi olmaz, çünkü vesâit-i nakliye müsâid ise sevk edilir. Fakat bendeniz Reji'nin küllî mikdârda sevkiyât yapmış olduğunu zannetmiyorum.

Reis — Koliden bahsetdiler, Zât-ı âlîleri de hâric için bir şey söylemediniz.

[Ahmed] Şükrü Bey (Kastamonu) — Hârice birçok koliler sevk edilmişdir ve bu sevkiyât günde iki, üç vagon nisbetinde olmuşdur. Bu da hem postanın, hem de memleketin menfaati muktezâsındandır.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — İşitdiğimizin hilâfına olarak, dâhilî koli muâmelâtının menedilmiş olduğunu söylüyorsunuz. Acabâ mübâdele-i eşyâ, neden menedilmişdir?

[Ahmed] Şükrü Bey (Kastamonu) — Menedildi demedim, tahdîd edildi dedim. Çünkü vâsıta-i nakliyemiz yokdu ve bahrî münâkalât da kabil değildi; şimendöferler de almıyorlardı; (Sayfa: 119) şimendöferlerin tefrîk etdiği mahall, ancak vesâit-i muhârebeyi istiâb edebilecek bir hâlde idi. Hattâ fazla yer almak için daha çok masraf yapılıyor ve buna mukabil yine ayda birçok kerre fazla vagon alınıyordu. Binâenaleyh büyük ücret ile sevkiyât yapılınca Posta, Telgraf Nezâreti zarar ediyordu.

Reis — Hârice sevk edilen koliler, mürâcaat sırası ile mi veriliyordu? Usûl-i müttehaza nasıldı?

[Ahmed] Şükrü Bey (Kastamonu) — Bu, mürâcaatın derecesine göre yapılıyordu: Mürâcaat kesîr olunca sıraya konuluyor ve mürâcaat olmayınca ne kadar getirilirse alınıyordu ve bu sûretle günde üç vagon sevk ediliyordu. Fil-vâki harbden evvel istediğimiz kadar vagon alınabiliyordu; fakat harbden sonra trenler umûr-ı askeriyeye tahsîs edilince bunların adedi tenâkus etdi ve bit-tabi vagonların adedine göre sevk muâmelesi sıraya konuldu.

Reis — Bundan dolayı makam-ı âlînize şikâyât vâki oldu mu? Yani muâmelâtın yolsuz ve sırasız yapıldığına dâir bir mürâcaat oldu mu?

[Ahmed] Şükrü Bey (Kastamonu) — Şikâyeti mûcib bir şey yokdur, eğer Meclis'e gelmiş ise onu bilmiyorum.

Salim Bey (Karahisar-ı sahib) — Beher koli piyasada üç, beş, altı kuruşa kadar satıldı. Böyle, kolilerin fürûhtundan haberdâr mı idiniz?

[Ahmed] Şükrü Bey (Kastamonu) — Koli satıldığını bilmiyorum; yalnız ihrâc vesîkaları satılmış.

Salim Bey (Karahisar-ı sahib) — İhrac vesîkalarından başka koli de...

[Ahmed] Şükrü Bey (Kastamonu) — Biz, ihrâc vesîkası üzerine vagonu verir idik. Maa-mâfîh ben de kendi mâlı olmayanların ihrâc vesîkası aldıklarını veya mâlını satıp da vesîkası yedinde serbest kalmış olanların satdıklarını işitdim. Biz, ihrâc vesîkası olmayanlara vagon vermez idik ve ellerine de vesîka vermiyorduk. İhrac vesîkasının arkasına, bu vesîka sâhibinin eşyâsı filân günkü vagon ile sevk edilecek, yâhûd filân numaralı vesîka filân günkü vagon ile sevk olunacak, der idik.

Salim Bey (Karahisar-ı sahib) — Koli muâmelesinde âdetâ bir alım satım oldu. Posta Nezâreti vekâletinde bulunduğunuz zaman mâlı olan tüccâr sıraya konulmayup hiç mâlı olmayan bir adama üç, beş veya on beş bin koli verilirdi ve o adam da eli sıcak sudan soğuk suya girmeden on beş bin koli benim der idi; o da sonra piyasada satar idi. İşte bu gibi muâmeleler şâyi olmuşdu, hattâ şuyû değil, biz, ticâret vadisinde olduğumuzdan onları duymuşduk. Benden başka ticâretle meşgul olan arkadaşlar vardı; meselâ İzmirli arkadaşımız üzümünü yükletdi mi, söylesin? (Sayfa: 120)

Mustafa İbrahim Bey (Saruhan) — Ben altı kuruşa koli aldım.

Salim Bey (Karahisar-ı sahib) — Koli bedeli olarak ne verdiniz?

Mustafa İbrahim Bey (Saruhan) — Birisiyle pazarlık etdik; ertesi günü de kolileri yükledik.

[Ahmed] Şükrü Bey (Kastamonu) — Yani size bir şey satmadı.

Mustafa İbrahim Bey (Saruhan) — Koli satdı.

[Ahmed] Şükrü Bey (Kastamonu) — Peki, bunda postahânenin ne kabâhati vardır? Biri koli almış, ötekine satmış. Maa-mâfîh bu işlerin sûret-i cereyânını biraz îzâh edeyim: Harbden evvel koli nakliyâtı az, fakat vagon çokdu ve biri, her ne kadar kolisi olur ise olsun postahâneye getirince alınır, sevk olunurdu. Harbden sonra alınan vagonlar bir ikiye inhisâr edince, yine devâm etsin, denildi. Meselâ, biri geldi, on bin kolisi olduğunu söyledi, bir saat sonra diğeri, iki bin kolim var diye geldi. Bu sonra gelen, diğerinin kolileri sevk olununcaya kadar dört beş gün beklemek mecbûriyetinde kalırdı. Aynı günde, meselâ beşer dakika fâsıla ile mürâcaat eden iki tüccârdan birinin kolileri hemân sevk edilmeğe başlandığı hâlde diğerinin birkaç yüz kolisi günlerce beklemek zarûreti, az koli sâhiblerinin şikâyâtını celbetdi. Buna çâre olmak üzere az mikdârda tevdî olunan kolileri ilk sevkiyâta serpiştirdik; fakat bu da şikâyâtı mûcib oldu, ilk sıra sâhibleri: "Sıramızı yine başkasına veriyorsunuz" dediler. Biz bu şikâyâta cevâben, iki yüz kolisi olan bir adam beklemesin; senin kolilerin ile gitsin, diyorduk. Hâlbuki çok koli sâhibi buna itirâz ediyor ve: "Benim taahhüdüm vardır, sevkiyât bir gün gecikecek olursa ben tazmînât itâsına mecbûr olacağım" diyordu. Fil-vâki bu sözler mantıkî ve ticâret âleminde kabûle şâyân idi. Maa-mâfîh sonra işitdik ki şu kadar kolim var diye ilk mürâcaat edenlerin o mikdârda mâlı mevcûd olmayıp maa-hazâ temîn-i istifâde maksadıyla ilk sıralara yazılıyormuş ve sonra sıralarını başka tüccâra satıyorlarmış. Biz, bu fenâlığı işidince artık, sıra yokdur, dedik. Mâl ihrâcı için be-hemehâl ihrâcât heyetinden vesîka almak mecbûriyeti olduğundan herkese elindeki ihrâc vesîkasını getirir ve sıra ile kaydedersiniz, kim en evvel getirirse onun mâlı sevk edilir, dedik. Fakat bu usûlde de sû-i istimâl oldu. Çünkü elinde ihrâc vesîkası olan bir adam, mâlını burada satıyor veyâhûd, sizin mâlınızı göstererek bir ihrâc vesîkası alıyor ve bu sûretle elinde serbest bir ihrâc vesîkası bulunuyor; sonra

bu vesîkayı satıyordu. Bu, münhasıran Posta ve Telgraf Nezâreti'nin hâricinde tüccâr arasında cereyân etmiş bir muâmeledir ki bundan Nezârete bir suâl teveccüh etmez. (Sayfa: 121)

Hasan Bey (Gümüşhane) — Koli muâmelâtının kesreti hasebiyle vagonlar ihtiyâca kâfî gelmediğinden tüccârın mâlları depolarda terâküm etdi ve harbin devâmı müddetince hâricî ticâret yalnız koliye münhasır kaldı. Fil-vâki bu ticâretin fâide temîn etdiğini müteaddid defalar işitdim. Ancak Posta Nezâreti'nde vekâlet-i âliyeleri esnâsında Dârül-eytâm nâmına tüccârlardan para alınmışdı; acabâ bu para hangi kanûna istinâden alındı? Sonra Dârül-eytâm'a para veren adamların mâlları tercîhen gönderiliyordu; binâenaleyh alınan para vagon üzerine mi; yoksa koli üzerine mi alındı? Hattâ bunların bir kısmının verdiği mebâliğ Muvâzene-i Mâliye Encümeni'nin mazbatasında görülmüşdü. Acabâ Meclis-i Mebûsân'ın gördüğü mazbatadan hâric başka şeyler de var mıdır?

[Ahmed] Şükrü Bey (Kastamonu) — Meclis'in mazbatası sözünü ben anlamıyorum ve ben öyle şeyler görmedim.

Hasan Bey (Gümüşhane) — Dârül-eytâmlar nâmına koli sevkiyâtından dolayı tüccârlardan alınan paralar hakkında Muvâzene-i Mâliye Encümeni'nin bir mazbatası vardı.

[Ahmed] Şükrü Bey (Kastamonu) — Bunu o vakit Heyet-i Umûmiye'de arz etmişdim ve bunun li-garezin yapıldığını da biliyorum. O liste arkadaşlarımdan biri tarafından verilmişdi. Dârül-eytâmlar nâmına para alınmamış, yalnız bazı menâfi temîn edilmişdir. Meselâ bir tüccâr gelmiş, dârül-eytâmlara, piyasada kilosu altmış kuruşa olan pirinci on beş kuruşa vereceğini söylemiş ve fakat buna mukabil kolilerinin sevki husûsunda teshîlât ibrâzını teklîf etmiş. Bu gibi mürâcaatları, yetimlerin menâfii nâmına kabûl etdim ve Dârül-eytâm Müdîriyeti'ne bir tezkere yazarak şu kadar zahîreyi şu kadar kuruşa filân yerden alınız, dedim. Fakat onun iki üç bin kolisi var ise bu kolileri diğerlerine tercîhen değil, elimizde mevcûd üç vagondan birini bunlara tahsîs etmek şartıyla sevk etdirdim ve yine ihrâcât vesîkasıyla mürâcaat edenlerin mâlını tehîr etmedim. Yoksa Dârül-eytâm nâmına katiyyen bir para alınmamışdır.

Hasan Bey (Gümüşhane) — Asıl mesele, para meselesidir, yoksa mâlların tercîhen sevkinden bir şey çıkmaz.

[Ahmed] **Şükrü Bey** (**Kastamonu**) — Muvâzene-i Mâliye Encümeni'nin mazbatasını Meclis'de de şiddetle tenkid etmişdim ve bu işin li-garezin yapıldığını da biliyorum; fakat dedikleri gibi olmamışdır. Meselâ zeytinyağı hâricde elli kuruşa satılırken bir tüccâr mürâcaat etmiş ve dârül-eytâmlara yedi kuruşdan yağ vermiş idi ki bu sûretle dârül-eytâmların üç ay evvel bitecek tahsîsâtı üç ay daha devâm etmişdir; yoksa Nezâret ve dârül-eytâmlarda hiç kimseye bir para geçmemişdir.

Ragıb Nişaşibi Bey (**Kudüs-i şerîf**) — Dârül-eytâma böyle menfaat temîninden Meclis-i Vükelâ malûmâtdâr mı idi? (Sayfa: 122)

[Ahmed] **Şükrü Bey** (**Kastamonu**) — Dârül-eytâma menfaat temîn etmek Meclis-i Vükelâlık bir iş midir?

Ragıb Nişaşibi Bey (**Kudüs-i şerîf**) — Olabilir ki bu yolda menfaat temîn edileceği söylenilir.

Rıza Bey (**Bursa**) — Ne garîb suâller soruyorsunuz?

Reis — Başka bir mütâlaa var mı efendim? (Hayır sadâları) Dokuzuncu suâlde: "Hiçbir lüzûm ve kanûna müstenid olmayarak siyâsî ve askerî sansürler ihdâsıyla hürriyet-i matbûât ve muhâberâtı ihlâl eylemesi ve Avrupa evrâk-ı havâdisini memlekete idhâl etmemesi" mevzû-i bahisdir.

[Ahmed] **Şükrü Bey** (**Kastamonu**) — Siyâsî ve askerî sansür, ilcâat-ı harbiye hasebiyle her tarafda, her memleketde tatbîk olunmuşdur. Hattâ bugün mütâreke akdeden ve galip mevkiinde olan İngiltere, Fransa devletleri elyevm askerî ve siyâsî sansürü ref etdirmemişdir; biz ise en evvel siyâsî sansürü kaldırdık. Onun için sansür meselesi hakkında "lüzûm ve kanûna müstenid olmayarak" diye suâlde münderic olan fıkrayı doğru bulmuyorum. Çünkü buna lüzûm vardı, sonra idâre-i örfiye mevcûddur ve idâre-i örfiye olan yerlerde bu gibi salâhiyetlerin tatbîki câizdir.

Reis — Avrupa evrâk-ı havâdisinin men-i idhâli hakkında ne diyeceksiniz?

[Ahmed] **Şükrü Bey** (**Kastamonu**) — Malûm-ı âlînizdir ki Avrupa evrâk-ı havâdisi aleyhimizde müftereyât ve neşriyât-ı bedhâhâne ile mâlîdir. Zâten memleketimiz, muhîtimiz dedikoduya müsâid olduğundan onların memlekete idhâli, kuvâ-yı maneviyeyi kesredecek tesîrler yapacakdı. Bundan sarf-ı nazar bu gibi evrâk-ı havâ-

disden edeceğimiz fâide ne idi ki?.. İşte söylediğim esbâb dolayısıyla Meclis-i Vükelâ bunların adem-i idhâline karar verdi ve zâten kanûnen Meclis-i Vükelâ buna salâhiyetdârdır.

Halid Bey (Divaniye) — Buyurduğunuz doğru.. Fakat İdâre-i Örfiye Kararnâmesi dâhilî muhâberâtın sansüre tâbiiyetine dâir bir salâhiyet bahşediyor mu? Muselâ buradan Galata'ya göndereceğim bir mektûb açık olarak gitmiyordu.

Şemseddin Bey (**Ertuğrul**) — İstanbul muhâberâtında sansür yokdu.

[Ahmed] Şükrü Bey (Kastamonu) — İstanbul muhâberâtı da bidâyetde sansüre tâbi idi. Çünkü arz etdiğim gibi düvel-i muhâsama tebaasının birçoğu, nezâret altında oldukları hâlde, muhâbere ediyorlardı ve hakkımızda malûmât veriyorlardı. Binâenaleyh sansürün tatbîkinden pek çok fevâid temîn edilmişdir. Bu işlerle meşgul olmuş olan dâirenin dosyalarını tedkik ederseniz bunun netâyicini görürsünüz. O zaman dâhil-i şehirde yapılan casusluklar tezâhür eder. Meselâ Amerika sefâreti bir müddet burada idi ve oraya girip malûmât vermek güç bir işti; binâenaleyh elde etdiği malûmât-ı askeriyeyi yazıp postaya tevdî edenler olmuşdur; çünkü (Sayfa: 123) posta en sâlim ve kolay bir vâsıta idi. Esâsen bu kabîl ahvâl ve vukuât, sansürün tatbîkini îcâb etdirirdi. O mektûblardan birçoğu elyevm mevcûddur; arzu ederseniz tedkik edebilirsiniz.

Halid Bey (Divaniye) — Fakat bu kadar kavânîn-i muvakkate yapıldığı bir zamanda bu işi de kanûn dâhilinde yapmak için elde mevcûd bir kanûnu tadîl ve tagyîr etmek hatıra gelmedi mi?

[Ahmed] Şükrü Bey (Kastamonu) — İdâre-i Örfiye Kanûnu'nu müsâid gördük ve lüzûm-ı askeriye mebnî sansür vaz edilebileceğinden nâşî böyle bir kanûn tanzîmine lüzûm görmedik.

Halid Bey (Divaniye) — Hattâ kabine a'zâsından bir zâtın bu meseleyi tenkid etdiğini işitmişdim. O zât da bunun, İdâre-i Örfiye Kararnâmesi'ne muhâlif olduğunu rüfekâya anlatıyordu.

Reis — Başka bir mütâlaa var mı efendim? (Hayır sadâları) Onuncu suâl: "Dâhil-i memleketde bir herc ü merc-i idârî vücûde getirerek ve hürriyet-i cân ve mâl ve ırza musallat birtakım çetelere müzâheret ederek îka eyledikleri fecâyie iştirâk eylemesi" hakkındadır ki bu suâlden maksad da çeteler ve Teşkîlât-ı Mahsûsa'dır.

[Ahmed] Şükrü Bey (Kastamonu) — Teşkîlât-ı Mahsûsa meselesi Harbiye Nezâreti'yle ordu kumandanlarına âid bir meseledir ve bu, Meclis-i Vükelâ kararıyla tatbîk edilmiş değildir. Onun için bunlar tarafından yapıldığı iddiâ olunan fecâyi ve sâireyi bilmiyorum. Bit-tabi cevâb veremeyeceğim.

Reis — Başka sorulacak suâl var mı efendim? (Hayır sadâları) Müzâkere hitâm bulmuşdur.

Hitâm-ı müzâkerât

Saat	Dakika
3	50

Müşârün-ileyhin ifâdâtı	İfâdât-ı mazbûtamı
tarafımdan zabtedilmişdir	tasdîk ve imzâ ederim
Zabıt Kâtibi	Kastamonu mebûsu
Necmeddin Sahir	Ahmed Şükrü

Beşinci Şube

Dördüncü ictimâ

AHMED NESİMİ BEY

Hâriciye nâzır-ı esbâkı / İstanbul mebûsu

Salı, 12 Teşrîn-i sânî 1334
[12 Kasım 1918]

İctimâda mevcûd a'zâ:

Reis : **Abdullah Azmi Efendi (Kütahya),**

Kâtib: **Şemseddin Bey (Ertuğrul),**

A'zâ: **Hüseyin Kadri Bey (Karesi), Mustafa Fevzi Efendi (Saruhan), Mustafa İbrahim Bey (Saruhan), Hilmi Bey (Basra), Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf), Salim Bey (Karahisar-ı sahib), Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı), Sadık Bey (Kütahya), Necati Bey (Bolu), Seyyid Ali Haydar Bey (Asir), Nuri Bey (Kerbela), İlyas Sami Efendi (Muş), Şeyh Tayyib Efendi (Ankara), Halid Bey (Divaniye), Kâmil Efendi (Karahisar-ı sahib), Viktor Bey (İstanbul).**

Bed-i müzâkerât

Saat Dakika
4 00

Reis — Celse açılmışdır, birinci suâl: "Sebebsiz ve vakitsiz harbe girmeleri" hakkındadır.

Ahmed Nesimi Bey (İstanbul) — Kabine'ye Ticâret ve Zirâat nâzırı sıfatıyla girdiğim vakit, muhâsım devletler sefîrlerini buradan çekmiş, düşmanlarımız tarafından ilân-ı harb edilmiş ve fiilen muhâsamâta ibtidâr olunmuşdu. Artık harbe mâni olmak için ittihâz edilecek hiçbir tedbîr kalmamışdı. Harbe, harb ile mukabele etmekden, taarruza karşı müdâfaa-i meşrûada bulunulmakdan başka bir tarz-ı hareket mutasavver değildi. Malûm olduğu vechle müdâfaa için ilân-ı harbe lüzûm yokdu. Hâl-i harbi ilândan maksad ise kabineye girdiğim vakit bir emr-i vâki hâlinde bulduğum harbi değil, belki onun zuhûru üzerine hukuk-ı beyned-düvel mûcibince mevki-i meriyete girmesi îcâb eden hukuk-ı harb ahkâmının tatbîkini emreylemekden ibâretdi, bu ise bir emr-i hukukî ve zarûrîdir. Binâenaleyh ben Kabine'ye girdiğim vakit harbi emr-i vâki hâlinde bulmuş idim ve bizim tarafımızdan hukuk-ı harbin ahkâmını mevki-i meriyete koymakdan başka bir şey kalmamışdı; meselâ memleketimizde bulunan ecnebî tebaa ile düvel-i muhâsamada bulunan tebaa ve konsoloslarımızın vaziyetini tayîn gibi husûsât...

Reis — Kabineye girdiğiniz vakit muhâsamât başlamış mı idi?

[Ahmed] Nesimi Bey (İstanbul) — Evet, muhâsamât başlamışdı; ilân-ı harb de olmuş idi. Goeben ve Breslau Efrenci 29 Teşrîn-i evvel'de Karadeniz'e çıkmış ve 31 Teşrîn-i evvel'de de İtilâf sefîrleri İstanbul'u terk eylemiş idi. Paris Dârül-fünûnu müderrislerinden Fransa Maârif Nezâreti fahrî müfettiş-i umûmîsi meşhûr müverrih Debideur Avrupa Tarih-i Siyâsîsi nâm eserinin ikinci cildinin 274'üncü sahîfesinde bu bâbda şu sûretle beyân-ı malûmât etmekdedir: "29 Teşrîn-i evvel 914 tarihinde Goeben, Breslau ve Hamidi-

ye Bahr-i Siyah'a giderek Rusya'nın Odessa, Feodosya [Kefe], Novorosisk limanlarını bombardıman etmişler idi; artık İtilâf'ın sabrı nihâyet bulmuşdu. Bu haşin taarruzu bilâ muvaffakıyet protesto etdikden sonra Rusya, Fransa ve İngiltere sefîrleri 31 Teşrîn-i evvel'de İstanbul'u terk etmişler ve ertesi günü üç devlet Türkiye'ye resmen ilân-ı harb eylemişlerdi." Hâlbuki benim Nezâret'e tarih-i tayînim, Rumî 23 (Sayfa: 128) Teşrîn-i evvel olduğuna göre, ilân-ı harbden tam bir hafta sonradır ki o vakit, muhâsamât dahi Çanakkale'de, Bahr-i Ahmer'de ve hudûd-ı şarkiyemizde fiilen başlamışdı.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Harb Teşrîn-i evvel'de ilân olunmuşdu.

[Ahmed] Nesimi Bey (İstanbul) — Kabineye 23 Teşrîn-i evvel 330 tarihinde sâdır olan irâde-i seniyye mûcibince dâhil olmuşdum; irâde-i seniyye Perşembe gününe tesâdüf etdiğinden ben Cumartesi günü vazîfeme başlamış idim. Yani vakadan on gün sonra Kabine'ye girdim ve o zaman da harbi ve muhâsamâtı bir emr-i vâki hâlinde buldum.

Reis — Demek ki ilân-ı harb akabinde kabineye dâhil oldunuz.

[Ahmed] Nesimi Bey (İstanbul) — Evet, ben harbi dediğim gibi, emr-i vâki hâlinde buldum. Kabine'ye dâhil oldukdan sonra yalnız hâl-i harb ilân edildi ki bundan maksad da hukuk-ı harb ahkâmının mevki-i meriyete vazı idi ve bunun için irâde-i seniyye istihsâl olundu. Şurasını da arz edeyim ki Ticâret ve Zirâat nâzırı Süleyman el-Büstanî Efendi, Kabine'den çekildikden ve Karadeniz vakası vuku buldukdan on gün sonra memûriyetime başlamış olduğumdan harbden evvel ve onu müteâkıb cereyân eden vakayi ve müzâkerâtda hâzır bulunmayıp harbin esbâb ve sûret-i zuhûru hakkındaki vukufum bit-tabi mahdûddur.

Halid Bey (Divaniye) — Soracağım mesele gerçi Beyefendi'ye âid değildir; fakat bilâhire Hâriciye Nezâreti'ni işgal etmiş oldukları cihetle, bazı refîklerinin ifâdâtının sıhhatini sormak îcâb eder zannındayım.

[Ahmed] Nesimi Bey (İstanbul) — Hilâf-ı vâki beyânâtda bulunmak meselesi mi?

Halid Bey (Divaniye) — O, başka... Almanya ile bir ittifâk muâhedesi akdedildikden bahsolunuyor; Zât-ı âlîleri Hâriciye

Nezâreti'nde bulunduğunuz cihetle bu ittifâkın mâhiyeti hakkında malûmâtınız var mıdır ve bu muâhede ne vakit yapılmışdır?

[Ahmed] Nesimi Bey (İstanbul) — Doğrusunu isterseniz o vesîkayı gözaltında bulundurmayınca ne mâhiyetine, ne de zaman-ı akdine dâir söz söyleyemem; buna dâir malûmât almak istiyorsanız mevzû-i bahsolan vesîkayı tedkik edersiniz. Cevâb vermekde beni mazûr görünüz; eğer şahsıma âid bir iş olsa idi tabîî serbestce söylerdim.

Reis — Başka bir mütâlaa var mı efendim? (Hayır sadâları) İkinci suâlde: "İlân-ı harbin esbâb ve avâmil-i hakikiyesiyle sûret-i cereyân ve vukuu hakkında Meclis-i Umûmî'ye hilâf-ı vâki beyânâtda bulunmaları" mezkûrdür ki bundan Müştekî'nin maksadı, Meclis-i Umûmî'nin küşâdında kırâat edilen nutk-ı iftitâhîde tecâvüzün hilâf-ı hakikat olarak, Ruslar tarafından vâki olduğu beyân olunmasıdır.

[Ahmed] Nesimi Bey (İstanbul) — Malûm-ı âlîniz ki bendeniz kabineye Ticâret ve Zirâat nâzırı sıfatıyla girdim, yoksa Hâriciye nâzırı veya Sadrazam sıfatıyla değil... Maa-mâfîh ben ne Ticâret Nezâreti'nde ve ne de başka bir nezâretde esbâb-ı harbiyeyi başka bir sûretde tasvîr eder (Sayfa: 129) hiçbir vesîkaya dest-res olamadım. Benden evvel Kabine'de bulunan diğer nâzırlardan ise, gösterilen esbâb ve ilel-i harbiyenin adem-i sıhhatini imâ edecek hiçbir ifâde dahi işitmedim. Goeben ve sefâin-i sâire Bahr-i Siyah'a çıkdıklarından tahmînen on gün sonra memûriyetime başladığımdan ve bu gemilerin başka maksadla Bahr-i Siyah'a çıkdıklarına dâir hiçbir vesîka-i resmiyeye dahi tesâdüf etmediğimden bu husûsda benden evvel Kabine'de bulunan nâzırların iddiâsı hilâfında bir fikre sâhib olmaklığım câiz değildi. Binâenaleyh işbu îzâhâtıma göre, Millet Meclisi'ne bu husûsda hilâf-ı hakikat beyânâtda bulunduğum aslâ iddiâ edilemez, eğer hakikaten hilâf-ı memûl, bu bâbda kabinenin beyânâtı muvâfık-ı ahvâl değilse siz nasıl iğfâl olunmuş iseniz ben dahi aynı sûretle iğfâl olunmuş sayılmaklığım iktizâ eder.

Reis — Bu suâl hakkında başka bir mütâlaa var mı? (Hayır sadâları) Üçüncü suâle geçiyorum, üçüncü suâlde: "Seferberlikden sonra ve ilân-ı harbden evvel İtilâf hükûmetleri tarafından vuku bulan şerefli ve fâideli teklîfleri reddeylemesi ve Almanya'dan bir gûnâ taahhüd ve zaman almaksızın ve bir fâide-i gaiye temîn etmeksizin harbe sürüklenmesi" mevzû-i bahisdir.

[Ahmed] Nesimi Bey (İstanbul) — Tabîî bu suâl bendenize âid olamaz; çünkü Kabine'ye seferberlikden ve ilân-ı harbden sonra girdim.

Reis — Bu suâlin teveccüh etmediğini söylüyorlar. (Doğru sadâları) O hâlde dördüncü suâle geçiyoruz. Bu suâlde: "Harbi dirâyetsiz ve istikametsiz ellere tevdî ederek her cephede fünûn-ı harbiyenin kabûl edemeyeceği mecnûnâne hareketlerin cereyânına ve sırf menâfi-i hasîse-i şahsiye uğrunda kuvve-i hayâtiye-i milletin gasb ve isrâfına müzâheret eylemesi" mevzû-i bahisdir.

[Ahmed] Nesimi Bey (İstanbul) — Fünûn ve ulûm-ı askeriyeye âid mesâilde salâhiyetdâr değilim. Maa-mâfîh bu husûsda bütün âleme karşı ne derecede müterakkî olduklarını isbât eden Alman zâbitlerinin erkân-ı harb riyâsetimizden hiçbir vakit eksik olmadıklarına ve Başkumandanlık Vekâleti'nin de Alman Karargâh-ı Umûmîsi'yle irtibât ve münâsebât-ı dâimede bulunduğuna bakılırsa bu müddeayâtın doğru olmaması iktizâ eder. Her hâlde böyle meseleler hakkında en salâhiyetdâr zevât tarafından tedkikat-ı amîka yapılmadıkca bir şey söylenemez. Maa-mâfîh kumandanlarını, zâbitlerini ve harb planlarını tayîn ve tanzîm husûsunun bütün mesûliyetiyle beraber her yerde başkumandana âid olması umûr-ı zarûriye ve tabîiyedendir. Binâenaleyh eğer benden bu harb planını veyâhûd böyle bir planın tenkidini isterseniz bu, bit-tabi doğru olamaz.

Reis — Suâlde: Dirâyetsiz ve istikametsiz ellere deniliyor.

[Ahmed] Nesimi Bey (İstanbul) — Tabîî, maksad zâbit ve kumandanlardır.

Reis — Fakat vaz-ı yed sûretiyle harbin bidâyetinde ahâlînin mâlı alınmış, isrâf (Sayfa: 130) edilmiş, menâfi-i hasîse temîn edilmiş ve bunları da dirâyetsiz, istikametsiz adamlar yapmış deniliyor.

[Ahmed] Nesimi Bey (İstanbul) — İstikametsizlik harbin sûret-i cereyânına matûf; yani sırf menâfi-i şahsiye-i hayâtiye için...

Reis — Hayır, kuvve-i hayâtiye-i milletin gasb ve isrâfına gidilmiş. Bunun biri câna, diğeri mâla müteallik.

[Ahmed] Nesimi Bey (İstanbul) — O da aşağıda var; bu husûsa müteallik başka bir suâl mevcûddur.

Reis — Dirâyetsizlik câna, istikametsizlik mâla müteallikdir. Yani Müştekî bu suâl ile umûr-ı harbiyenin dirâyetsiz ellere veril-

diğini ve Sarıkamış ve sâire gibi mecnûnâne hareketler yapıldığını kasdediyor.

[Ahmed] Nesimi Bey (İstanbul) — Onun cevâbını verdim.

Reis — Ve bir de istikametsiz kumandanlar tayîn edilmek sûretiyle usûlsüz vaz-ı yed muâmelâtı, ticâret ve sâir yolsuz muâmelât yapılmış deniliyor.

[Ahmed] Nesimi Bey (İstanbul) — Ben bunu böyle anlamadım; herhâlde bu işler, tatbîkata âid olduklarından ben onlardan mesûl olamam, âid oldukları nezâretlerden suâl buyurulsun.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Bu suâlin bir kısmı Nezâret-i âliyelerinize de müteveccihdir; çünkü hubûbât ve sâireye de gerek dâhilde, gerek taşrada vaz-ı yed edilmişdi. Bu husûsda Nezâret'de bulunduğunuz zaman bir teşebbüsde bulunulmadı mı?

[Ahmed] Nesimi Bey (İstanbul) — Usûlen tekâlîf-i harbiyenin tayîni, ne sûretle câiz olduğunu biliyorsunuz. Her yerde, her memleketde rekizisyon denilen bir usûl tatbîk olunmuşdur. Vesâit-i nakliyemizin mefkudiyeti, cephelerimizin taaddüdü hasebiyle tekâlîf-i harbiyeye, sâir yerlerden ziyâde mürâcaat tabîî idi; bunun için elimizde mevcûd kanûnlara müsteniden muâmele yapılabilir. Malûm olduğu vechle bu kanûnların tatbîkine Ticâret ve Ziraât Nezâreti aslâ memûr değildir. Eğer bu kanûnlara mugayir hareket vâki olmuş ise bu, tatbîkata âid bir keyfiyetdir ki bit-tabi öyle tatbîk edenlerin mesûliyetleri îcâb eder.

Reis — Zürrâ elinde bulunan hayvanât ile arabaların, hubûbât ve zahâirin kanûnsuz olarak alındığından dolayı Nezâret-i âlînize şikâyet vâki oldu mu, eğer böyle şikâyât olmuş ise bu mesele Meclis-i Vükelâ'da mevzû-i bahsedildi mi?

[Ahmed] Nesimi Bey (İstanbul) — Ticâret ve Ziraât nâzırı sıfatıyla, değil yalnız kanûna mugayir olarak yapılan işler hakkındaki şikâyât için, hattâ kanûn dâhilinde yapılan tekâlîf için dahi mürâcaatdan aslâ geri kalmadım, her vakit Harbiye Nezâreti'ne gidip gerek Enver (Sayfa: 131) Paşa'yı ve gerek o zaman Levâzım reisi olan İsmail Hakkı Paşa'yı sıkışdırıyordum ve bunlardan Meclis-i Vükelâ'da da bahsediyor, tahrîren dahi teklîfâtda bulunuyor idim.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Bu meseleler Meclis-i Vükelâ'da müzâkere edildi mi?

[Ahmed] Nesimi Bey (İstanbul) — Meclis'de müzâkere edilmemek kabil mi? Fakat her zaman bir zarûret-i katiye-i harbiye önünde bulunulduğu ileri sürülüyor idi, asker aç kalacak, orduda inhilâl vuku bulacak, yapılan fedâkârlıklar mahvolacak, deniliyor ve çâresizlik önünde bunların yapılması zarûretinde ısrâr ediliyor idi. Maa-mâfîh ben yine zürrâı elimden geldiği kadar müdâfaadan aslâ geri kalmadım. Eğer Tekâlif-i Harbiye Kanûnu tatbîke memûr olanlar doğru tatbîk etmemişler ise onlar hakkında takibât icrâsı kabildir. Bana teveccüh eden noktada, ben tekâlîf-i harbiyenin zürrâadan kanûn dâiresinde bile mümkün mertebe az alınması için müdâfaada bulundum; fakat bunun bir zarûret-i katiye-i harbiye netîcesi olduğunu dâimâ söylediler.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Bu zarûret-i hâl, Zât-ı âlînizce katî sûretde sübût bulmuş mu idi? Nezâret-i âliyenizde küllî para sarfedilmişdi.

[Ahmed] Nesimi Bey (İstanbul) — Ordularımız hiçbir yerde fazla erzâka mâlik değildi ve zarûret-i katiye muhakkak idi. Hattâ zarûret-i katiyyenin fevkinde bazı felâketler olduğunu bile işitmiş idim. Elbetde zarûret mevcûd idi ve burada bulunan hiçbir mebûs, zarûret yokdu, diyemez. Zükûr ahâlî yerine kadınları bile çalışdırmak şimdiye kadar yapdığımız muhârebelerin hepsinde vâki olmuşdur ve askerimizin bir kısm-ı mühimmi, erzâk sevkiyâtı dâimâ ahâlîmizin hamiyeti sâyesinde yapılmışdır.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Fakat her şey nâ-ehil ellere teslîm edilmiş, onlar da yağma etmiş.

[Ahmed] Nesimi Bey (İstanbul) — Orasını bilmiyorum.

Reis — Maksad; cevâb almak ise bu suâle de cevâb aldık.

[Ahmed] Nesimi Bey (İstanbul) — Dediğim gibi ben bilmiyorum. Bunun için mahallinde tedkikat ve tahkikat icrâsı lâzımdır.

Mustafa İbrahim Bey (Saruhan) — Memleketden ihrâc edilecek mâlların ne kadarı memleket dâhilinde lâzım olduğunu anlamak ve Harbiye Nezâreti'yle uyuşup ihrâc vesîkalarını vermek husûsunda salâhiyetiniz olmak lâzımdı; siz, bu salâhiyetinizi neden İsmail Hakkı Paşa'ya verdiniz?

[Ahmed] Nesimi Bey (İstanbul) — Bu suâliniz, galibâ daha aşağıdaki ihtikâra mütedâir suâl ile daha ziyâde alâkadârdır. Maa-

mâfîh ben İhrâcât Kanûnu yapdım ve bu husûsda muvaffakıyet için mücâdelede bulundum (Sayfa: 132)

Mustafa İbrahim Bey (Saruhan) — Meselâ yapak ihrâc ediliyordu.

İlyas Sami Efendi (Muş) — Onu sonra sorunuz.

[Ahmed] Nesimi Bey (İstanbul) — İhrâcât Kanûnu'nu biliyorsunuz; cihet-i askeriye için bakır, pamuk, yün lâzımdı. Harbiye Nezâreti'nin bize verdiği hesâba göre bu üç veya dört maddeden hâsılat-ı umûmiye-i dâhiliyemiz ihtiyâcı temîne kâfî değildi. Hâlbuki Almanlara, almakda oldukları mühimmâta mukabil, bunlardan bir mikdâr vermek zarûretini de söylüyorlardı. İşte bu dört maddeden başka kâffe-i mevâdd, İhrâcât Komisyonu'na tâbi tutulmuşdu. İhrac vesîkaları dâimâ Ticâret Nezâreti'ne merbût olan İhrâcât Komisyonu'ndan veriliyor idi. Bu, meclisinizden ve Meclis-i Â'yân'dan geçen bir kanûnun ahkâmı dâiresinde yapılmışdır.

Mustafa İbrahim Bey (Saruhan) — Meselâ memleket için beş milyon kilo yapak lâzımdı. Binâenaleyh ihrâc vesîkasını Harbiye Nezâreti vereceğine Zirâat Nezâreti vermeli idi.

[Ahmed] Nesimi Bey (İstanbul) — Biz, yapak, bakır, pamuk hakkında memleket dâhilindeki hâsılatımızı cihet-i askeriyenin ihtiyâcâtıyla karşılaşdırmışdık. Bu mahsûlâtımız erkâm ile gösterilen bu ihtiyâcdan dûn olduğu anlaşıldıkdan sonra hiçbir kıyye bile çıkması lâzım değil diyerek cihet-i askeriyeye bırakılmış idi. Yalnız İhrâcât Komisyonu'ndan ihrâc vesîkası alınmak şartıyla biraz bakır çıkarılıyordu. Zâten ihtiyâcât-ı askeriye için muktezî yapak, pamuk gibi kendi ihtiyâcımıza lâzım olan mıkdardan dûn hâsıl olan mevâddın sûret-i ihrâcını İhrâcât Kanûnu mûcibince tanzîm etmişdik.

Mustafa İbrahim Bey (Saruhan) — Yapakları Harbiye Nezâreti aldı; Viyana'da, Macaristan'da satdı.

[Ahmed] Nesimi Bey (İstanbul) — Eğer Harbiye Nezâreti böyle bir şey yapmış ise vazîfesini sû-i istimâl etmiş demekdir; yâhûd ihtiyâcından fazla kalmışdır da onu satmışdır ve yerine mamûl mensûcât getirmişdir.

Reis — Vükelâ-yı sâbıkayı ayrı ayrı isticvâb edeceğimiz için herkesin bulunduğu nezâretlere âid suâlleri soralım.

Mustafa İbrahim Bey (Saruhan) — Beyefendi, salâhiyetinden bir kısmını başkasına bahşetmişdi.

[Ahmed] Nesimi Bey (İstanbul) — Tekâlif-i Harbiye Kanûnu mûcibince cihet-i askeriyenin almağa salâhiyeti var iken ben ona nasıl mâni olabilirim ve hâsılatımız da ihtiyâcât-ı askeriyeden dûn iken onun elinden nasıl alabilirim? Eğer cihet-i askeriyenin bu hesâbı doğru değilse, tedkikat netîcesinde meydana çıkarsa Harbiye Nezâreti tatbîkatda hatâ etmiş, sû-i istimâl eylemiş demekdir. Lâkin ben elimdeki kanûnla başka bir şey yapamazdım. Her hâlde İhrâcât (Sayfa: 133) Kanûnu yapıldıkdan sonra İhrâcât Komisyonu'ndan vesîka alınmaksızın hiçbir şey ihrâc edilmemişdir. Kanûndan evvel böyle bir hak ve salâhiyete Ticâret Nezâreti mâlik değildi.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Memâlik-i Osmaniye'deki mevâşî ve hubûbât ve mahsûlât kendi ihtiyâcımıza kâfî gelmediği hâlde Almanya'ya küllî mikdârda mevâşî ve hubûbât sevk edilmişdi.

[Ahmed] Nesimi Bey (İstanbul) — Memleketimize Romanya'dan iyi idhâlâtda bulunduk ve hubûbât idhâli sûretiyle iâşeyi temîn ediyorduk. Ben Nezâret'de bulunduğum esnâda Romanya'dan da mevâşî getirilmiş idi.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Haleb ve civârından Almanya'ya gönderilmek üzere hubûbât sevk edilmişdi.

[Ahmed] Nesimi Bey (İstanbul) — Ondan hiç haberim yokdur. Maa-mâfîh hiç ihtimâl veremem; maddeten mümkün değildir.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Atmış, yetmiş bin hayvan da İstanbul'dan gönderilmiş idi.

[Ahmed] Nesimi Bey (İstanbul) — Bunlardan katiyyen malûmâtım yokdur. Benim bildiğime göre Romanya'dan tedârik edilen hubûbât ile ancak İstanbul'un ihtiyâcı temîn ediliyordu.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Meclis-i Vükelâ'ya taalluk etdiği için arz ediyorum, Zât-ı âlîleri Hâriciye Nezâreti'nde bulunduğunuz sırada Suriye'de bakır tencere ve sâirenin toplatdırılması ve bunların Almanya'da top dökülmek üzere gönderilmesi için emir verilmişdi ve o emir üzerine toplatılan tencere ve sâire de bir semt-i mechûle gönderilmişdi.

[Ahmed] Nesimi Bey (İstanbul) — Bunların parasını vermemişler mi?

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Katiyyen...

[Ahmed] Nesimi Bey (İstanbul) — Haberim yok.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Hattâ bunlar, polis, jandarma gibi kuvve-i cebriye ile evlerden toplatılmış idi.

[Ahmed] Nesimi Bey (İstanbul) — Ticâret Nezâreti'nde bulunduğum zamanda Almanlar buna benzer bir teklîfde bulunmuşlardı; fakat hiçbir netîceye iktirân etmemekle beraber bu teklîfin şerâitini menâfiimize mugayir bulmamışdım. Gayet galî fîâtlarla bakır tencereleri toplayıp yerine ehven fîâtla porselenden mamûl âlât ve edevât vereceklerdi; fakat bu, tatbîk edilmedi. Maa-mâfîh tatbîk edilse idi memnûn olacakdım; çünkü bir tarafdan elimizde bulunan bakır tencere ve sâire gayet galî fîâtla satılacak ve diğer tarafdan müttefiklerimizin ve dolayısıyla bizim, mühimmât-ı harbiyedeki ihtiyâcımız tatmîn edilmiş olacak idi, lâkin Ragıb Bey'in söylediği meseleden haberim yokdur; (Sayfa: 134) bu, belki en son zamanda Hâriciye Nezâreti'nde iken olmuş olsa gerek.. Herhâlde muhtâc- ı tahkik ve tedkik bir meseledir.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Yani bu meseleden Meclis-i Vükelâ'nın haberi var mı?

[Ahmed] Nesimi Bey (İstanbul) — Katiyyen, katiyyen yok; yani benim hâzır olduğum Meclis-i Vükelâ ictimâlarında bu mesele mevzû-i bahsolmamışdı.

Reis — Beşinci suâle geçelim mi? (Muvâfık sadâları) Beşinci suâlde: "Kavâid-i hukukiye ve insaniyeye ve hâssaten Kanûn-ı Esâsî'mizin rûh ve sarâhatine külliyen münâfî muvakkat kanûnlar ve emir ve nizâmlar ısdâr ederek memleketi bir sahne-i fecâyie kalbeylemesi" mevzû-i bahisdir; yani Tehcîr Kanûnu ve sâir kavânîn kasdediliyor.

[Ahmed] Nesimi Bey (İstanbul) — Muhârebeyi müteâkıb Rusya çarı, bizim ilân-ı cihâdımıza mukabele olmak üzere, Türkiye'deki Ermenilere hitâben bir beyânnâme neşrederek bunda hürriyet ve istiklâl nâmına onları isyâna ve Şark ordularıyla tevhîd-i harekâta davet ediyor idi. Bu davet, vilâyât-ı mezkûrede zâten hâl-i inkişâfda bulunan isyân istidâdını derece-i kemâle îsâl eylemiş idi. Dağlara çıkılmak, jandarmalarla müsâdeme etmek, köyleri basmak, Ruslar tarafına külliyetli mikdârda geçip bilâhire Ruslar ile beraber aleyhimizde müsellâhan yürümek, vaziyet-i askeriyemiz hakkında muntazaman hafiyelikde bulunmak gibi gitdikce iştidâd etmekden

hâli kalmayan bir hayli nâ-kabil-i tavsîf efâl ve harekât baş gösterdi. Hemân her yerde silâhlar, bombalar, istiklâl bayrakları ve daha bir hayli isyân istihzârâtı keşfedildi. En müthiş düşmanımızla hayât ve memât mücâdelesinde bulunan ordumuzun zâten bin müşkilâtla temîn olunan erzâk ve mühimmât sevkiyâtı ve bilhâssa bir talihsizlik ihtimâli önünde hatt-ı ric'ati tamâmıyla taht-ı muhâtarada idi. Bir tarafdan harb etmek ve diğer tarafdan asîlerin tedîb ve muhâfazasıyla uğraşmak imkânı olmadığı salâhiyetdâr makamlar tarafından teyîd edilmekde idi. Bu hâl-i hevl-nâk önünde fevkelâde bir tedbîre mürâcaat lüzûmu kesb-i katiyyet eylemiş olduğunda ısrâr edildi. Başkumandanlık tarafından menâtık-ı harbiyede ordumuzun selâmeti tehdîd edilen yerlerdeki ahâlînin münferiden veya müctemian başka bir tarafa nakil ve iskân edilmesi teklîf olundu. Bu da bütün tedâbîr-i fevkalâde misillû ancak bir zarûret-i katiye hâlinde ve zarûret mikdârınca tatbîk edilecek idi. Başkumandanın, ordunun selâmeti ve emniyet-i harekâtı nâmına vuku bulan ısrârı üzerine ordu kumandanlarına böyle bir salâhiyet verilmesine mecbûriyet hâsıl olmuşdu. Emînim ki bu ahvâl-i mücbire-i fevkalâde önünde her hangi medenî devlet, her hangi heyet-i hükûmet bulunsa idi aynı sûretle hareketde tereddüd etmezdi. Bu tedbîre mürâcaat edilmese idi bilâhire hâdis olan vaziyete göre ordumuzun, önden ve arkadan iki âteş arasında kalmış olacağı iddiâ edilmişdi. Binâenaleyh mevzû-i bahsolan kanûn, ordunun ve bin-netîce memleketin emn ve selâmetini temîn zarûret-i (Sayfa: 135) hakikiyesinden mütevellid bir tedbîr-i askerî ve ihtiyâtiden ibâretdi. Bu sûretle kıyâm ve isyân edenler gayr-i muhârib düşman ahâlîsinden olsa hukuk-ı beyned-düvel ahkâmınca haklarında en şiddetli bir muâmele tatbîkinde kumandanlar muhtar olacaklardı. Hâlbuki memleketin evlâdı olduklarına göre kabâhatleri nisbet kabûl etmez derecede daha büyük olmakla beraber bahseylediğim mahall-i âhere nakil ve iskân tedbîrlerinin ittihâzında epeyce tereddüd edildi. Maa-mâfîh bütün memleketin mukadderâtıyla uğraşıldığı bir sırada ordunun selâmeti dahi tehlikeye ilka edilemez idi. Beka ve mevcûdiyeti için bütün millet her türlü fedâkârlıklara, her türlü mahrûmiyet meşakkatlere katlanır iken en cân alacak bir zamanda düşmanla iştirâk edenlere bütün ümîd-i necât ve halâsımız fedâ olunamaz idi. Bu tedbîrin en muvâ-

fık bir sûretde tatbîkinden bile şikâyetler işidileceği tabîî idi. İşbu kanûnun neşrinden biraz sonra doktorların tavsiyesi üzerine berâ-yı tedâvî Karlsbad'a gitdim ve orada Temmuz'dan Ağustos nihâyetlerine kadar iki ay kaldım. Binâenaleyh şikâyet olunan ahvâlin zaman-ı vukuunun kısm-ı küllîsinde İstanbul'da bulunmadım. Avdetimden sonra bu tedbîrin hîn-i tatbîkinde bazı bed-tıynet eşhâs tarafından bir hayli sû-i istimâlât irtikâb olunduğunu haber aldım. Bunun üzerine o vakit Dâhiliye nâzırı bulunmuş olan Talat Bey'in nazar-ı dikkatini kemâl-i ehemmiyetle celbederek bu husûsda en müessir takibât ve tedâbîrin icrâsını ve fazla olarak sûret-i mahsûsada teşkîl olunacak komisyonlar vâsıtasıyla fâillerinin meydana çıkarılıp tecziye edilmesini taleb eyledim. Fil-vâki a'zâsının nâmûslarına ve efkâr ve hissiyâtına bütün mevcûdiyetimle itimâd eylediğim komisyonlar tayîn edilerek vukuât mahallerine izâm edildi. Bu komisyonların icrâ eyledikleri tahkikat netîcesinde bir hayli müttehemler mahkûm edilerek içlerinden bazıları asılmak sûretiyle şiddetli cezâlarla tecziye edildiklerini Dâhiliye nâzırı Bey kerrâren beyân etmiş idi. Harbin zaman-ı galeyân ve imtidâdında memleketin hâl-i tabîîden pek uzak bir vaziyetde bulunduğu bir sırada tahkikat-ı amîka ve vesâyâ icrâsı müşkil olup fâillerin kâffesinin bihakkın takib ve tecziye edilemeyeceği umûr-ı tabîiyeden idi. Maa-mâfîh bu tarzda hareket etmekle a'zâsından bulunduğum Hükûmet'in mesleğini bütün âleme karşı göstermiş olmakla beraber her hâlde bu icrââtın ondan sonra büyük fâideler husûle getirdiğine hiç şübhe yokdur.

Efendiler, bu sûretle vazîfelerini tecâvüz edenler veyâhûd icrâ-yı şekâvet edenler, bu milletin şanına leke îrâs etmek isteyenler bugün takib ve en ağır cezâlar ile tecziye edilebilirler. Mizâcımı, efkâr ve hissiyâtımı bilenler emindirler ki haberdâr olur olmaz elimden geleni yapmakdan geri kalmadım. Memleket hâl-i tabîîde olmayıp bu kanûnun tatbîkinde dahi hiçbir vazîfe-i kanûniyem bulunmadığından ve kanûnun intişârından biraz sonra Karlsbad'a gidip iki ay gaybûbet eylediğimden memleket dâhilinde bu kanûnun tatbîkatından mütevellid mesûliyete hiçbir vechle muhâtab olamayacağım umûr-ı tabîiyedendir. Esâsen kanûnun zaman-ı tatbîki ile şikâyet olunan ahvâlin (Sayfa: 136) zaman-ı vukuunun kısm-ı küllîsinde memûriyetim başında olmayıp berâ-yı tedâvî Karlsbad'da bulunuyor idim.

İlyas Sami Efendi (Muş) — Beyefendi, tehcîr muâmelâtı olduğu vakit Hâriciye Nezâreti'nde mi idiniz?

[Ahmed] Nesimi Bey (İstanbul) — Hayır, Ticâret Nezâreti'nde idim ve bu kanûnu imzâ edip etmediğimi bilmiyorum.

İlyas Sami Efendi (Muş) — Beyefendi'nin müdellel ve mukni îzâhâtına nazaran esâs tehcîrin katî ve zarûrî bir lüzûm üzerine yapıldığı anlaşılıyor; yani Beyefendi, tehcîrin gerek ordunun ve gerek memleketin emniyetini muhâfaza için, hissedilen bir tehlike üzerine, yapıldığı kanâatinde bulunuyorlar ve bu muâmelede sû-i istimâl eden mütecâsirlerinin de şiddetle takiblerine, azillerine tarafdâr olduğunu söylüyorlar. Ben de aflarına mağrûren söyleyeceğim ki meşhûr meseldir: Tabîî İsa'yı gücendirdiler, Muhammed'i de memnûn etmediler; esâs tehcîrin buyurdukları gibi olduğuna heyet kanidir. Ancak bugün nasıl bir kabine çekiliyorsa orduyu tehlikeden kurtarmak için ahâlînin tehcîrine karar verirken Hükûmet, senelerden beri o havâlîde kalan unsuru, ahâlîyi nazar-ı itibâra almadı, düşünmedi. Bu yüzden silâhsız, masûm kadın, çoluk çocuk, Müslümân ahâlî, çetelerin tecâvüzleriyle heder oldu; tehcîre başlamadan evvel bunlar lâyıkıyla nazar-ı dikkate alınmadı. İşte ben onu soruyorum. Tehcîr edilenler evvelâ müsellâh çetelerin taarruz etmemeleri için taht-ı temîne alınır ve tehcîr ondan sonra yapılırdı. Hâlbuki böyle olmadığı için nüfûs-ı umûmiyenin nısfı heder oldu, İslâm nâmına bir ferd kalmadı. Binâenaleyh Vilâyât-ı Şarkiye'de tehcîrden heder edilen İslâm kanlarını nasıl düşünmediler; çetelerin İslâm ahâlîye tecâvüz edeceklerini neden nazar-ı itibâra almadılar? Bendeniz bunu soruyorum.

[Ahmed] Nesimi Bey (İstanbul) — Zannımca bu suâl Dâhiliye nâzırına âiddir.

Reis — Beyefendi kanûnun hîn-i tanzîminde Kabine'de bulunduklarını ve maa-mâfîh tatbîkat esnâsında bulunmadıklarını söylüyorlar.

İlyas Sami Efendi (Muş) — Beyefendi'nin cevâblarını müdellel buldum; fakat bu meselenin herhâlde lâyıkıyla tatbîk edilmediğine kanidirler. Mâdâmki bunun cihet-i tatbîkiyesi Sadâret'e veya Dâhiliye Nezâreti'ne âiddir diyorlar; o sûretle zabta geçsin.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Kanâat-i âliyenize göre tehcîr bütün halka, yani çoluk çocuk ve âilelerine mi tatbîk edilecekdi, yoksa yalnız mütecâviz olan erkeklere mi?

[Ahmed] Nesimi Bey (İstanbul) — Arz etdiğim gibi eğer hâl-i harbde bulunmamış olsaydı tahkikat ve takibât-ı lâzıme icrâ edilir ve müttehemler, dîvân-ı harblere veya mehâkim-i âidesine (Sayfa: 137) tevdî olunurdu. Hâlbuki o vakit en kuvvetli bir düşmanla harb ediliyordu; binâenaleyh öbür tarafdan muâmele-i tedîbiyeye başlamak imkânı yokdu. Ben Ticâret nâzırı iken Başkumandan vekîli ve Dâhiliye nâzırı bunu bir tedbîr-i fevkalâde olarak ittihâz etmişler idi; yoksa bütün ahâlînin tehcîri lâzım değildi; ordunun selâmeti tehlikede olan ve zarûret-i katiye de bulunan yerlerde zarûret mikdârınca tehcîr yapılacakdı. Kadınlara gelince; köylerinde yalnız bırakmak kendileri için daha fenâ olacağı iddiâ edilmişdir ve hakikaten bu iddiâ o havâlînin ahvâline göre musîb addedilmelidir. Fazla olarak kadınlardan dahi casusluk edenler olduğu ve hattâ bazılarının bile tevkif edilmiş olduğu söylenmiş idi. Maa-mâfîh kanûn, bu ciheti zarûret-i harbiyeye nazaran kanûnu tatbîk edenlerin takdîrine havâle eylemişdir. Bunun için bilhâssa Ermeni arkadaşlarıma söylüyorum; benim efkâr ve hissiyâtımı biliyorsunuz, bilmiyorsanız sorabilirsiniz. Böyle bir tedbîrin ittihâz edilmemesini ve zarûret-i katiye ilcâsıyla ittihâz olunduğu takdîrde bunun gayet mutedil bir sûretde tatbîkine yalnız ordunun selâmetini âmir olacak yerlerde ve zarûret mikdârınca icrâsını müdâfaa etdim. Biliyorsunuz ki böyle müstesnâ tedbîrler yalnız fevkalâde ahvâlde tatbîk edilir. Eğer bunun tatbîkatında sû-i istimâl yapılmış ve tehcîr, menâtık-ı harbiyeden başka yerlerde de zarûret-i katiye-i harbiye olmadan tatbîk olunmuş ise onlar müstahak-ı cezâdır; cezâlarını görsünler. Tekrar ediyorum, bu kanûnun zaman-ı tatbîkinin kısm-ı küllîsinde memûriyetim başında değildim. Berâ-yı tedâvî Avrupa'da bulunuyor idim.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Mürâcaatınız üzerine rüfekânız ne yapdı?

[Ahmed] Nesimi Bey (İstanbul) — Bu tedbîr, fevkalâde bir tedbîr idi ve kanûnun intişârından sonra gaybûbet eylediğimden bu sû-i istimâlâtdan, memleket fevkalâde ahvâl içinde olduğundan, geç haber aldım; maa-mâfîh haber alınca komisyonlar teşkîli için çalışdım ve Talat Paşa'ya keyfiyeti bütün ehemmiyetiyle anlatdım.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Netîce-i tahkikatda bazı eşhâsın bu hâllere ictisâr etdiğini ve hattâ birkaçı asılmak lâzım geldiğini beyân buyurmuşdunuz.

[Ahmed] Nesimi Bey (İstanbul) — Asılmak lâzım geldiğini söylemedim; asıldılar dedim.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Ben asıldığını bilmiyorum.

[Ahmed] Nesimi Bey (İstanbul) — Ben de Dâhiliye nâzırı değildim; fakat bazı adamların asıldığını ve bazılarının cezâ-dîde olduğunu Dâhiliye nâzırından haber almışdım; benim malûmâtım bu merkezdedir, maa-mâfîh bana bu kadar yalan da söylenilmezdi.

Viktor Bey (İstanbul) — Zannedersem olmamışdır. (Sayfa: 138)

İlyas Sami Efendi (Muş) — Oldu, oldu.

Viktor Bey (İstanbul) — Olmadı zannındayım.

[Ahmed] Nesimi Bey (İstanbul) — Benden evvel ifâdâtını istimâ etdikleriniz söylemedi mi?

Reis — Bunlar öyle meselelerdir ki bil-cümle ifâdâtın istimâından ve evrâkın kırâatinden sonra tedkik olunacakdır; Beyefendi bildiklerini söylediler.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Benim de mesmûâtım olmamışdı.

Reis — Olup olmadığı bu işe âid vesîkaların tedkikiyle anlaşılacakdır.

Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı) — Meselâ Çerkes Ahmed'in çetesiyle idâm olunduğunu işitmiş idik.

Viktor Bey (İstanbul) — Trabzon vâlîsi ne oldu?

[Ahmed] Nesimi Bey (İstanbul) — Bunlar tatbîkata âid şeylerdir; onlar vazîfelerini, tatbîkatı iyi yapmamışlarsa bunların bana âidiyeti yokdur. Ben, vazîfemi yapdım, nazar-ı dikkati celbetdim ve komisyonlar teşkîl etdirdim. Meydana çıkarılan müttehimlerin cezâlandırıldıklarını söylediler. Siz olsa idiniz ne yapacakdınız? (İstifâ sadâsı) İstifâ kelimesini işitdim, eğer bunların yapılmayacağından emîn olsa idim, istifâ meselesi doğru idi; sonra biz, Tehcîr Kanûnu için Kabine'ye girmedik. Bizim en büyük gayemiz bu kadar fedâkârlık ihtiyâr eden milletin dâvâ-yı muhikkini bütün mevcûdiyetimizle çalışarak temîn etmekdi. Büyük bir gaye ile Kabine'ye girmiş idik. Daha iyi yapmak emelinde idik. Benim Kabine'de bulunmaklığım memleket için bir mazarrat teşkîl eylediği itikadında bulunmadım.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Tehcîr, menâtık-ı harbiyede tatbîk olunacakdı.

[Ahmed] Nesimi Bey (İstanbul) — Menâtık-ı harbiyede ve ordunun selâmeti iktizâ etdireceği yerlerde münferiden veya umûmen olacakdı; başka yerlerde de yapılmış ise sû-i istimâl edilmişdir ve bunlar tatbîkata âiddir; kimler yapmış ise cezâ-dîde edilmelidir.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Suriye'de yapılan idâmlardan Bâbıâlî haberdâr mı idi?

[Ahmed] Nesimi Bey (İstanbul) — Onun da cevâbını vereyim; ben bu meseleyi şu sûretle biliyorum: Hâl-i harbde olduğumuz düşmanla münâsebâtda bulunan bazı eşhâs yakalanmış ve vesâik ve delâil ibrâziyle usûli dâiresinde dîvân-ı harb-i örfîler huzûrunda muhâkemeleri icrâ edilmiş ve yine usûlü dâiresinde cezâları verilmişdir. Yalnız meselenin cihet-i siyâsiyesinden dolayı Talat Paşa'nın nazar-ı dikkatini celbederek itidâl-i hareket ve basîret tavsiye eylemiş idim. Kendisi dahi bu fikirde olduğunu ve bu yolda çalışacağını vaad eylemiş idi. Fil-vâki ondan sonra âsâr-ı itidâl başlayarak idâre-i örfiye hâricine tebîd olunmuş (Sayfa: 139) olanların bir kısm-ı mühimminin memleketlerine de iâde olunduklarını öğrendim. Maa-mâfîh bu husûsda dahi kavânîn ve usûl-i mevzûaya mugayir bir hareket vuku bulmuş ise fâillerinin ve ahkâm-ı kanûniyeyi sû-i tatbîk edenlerin takibi lâzımdır. Bu ahvâl dahi tatbîkata âid olduğundan diğer nezâretlerin icrââtından dolayı bit-tabi muhâtab olamam.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Peki, bu adamların muhârib devletler ile görüşdüklerine dâir evrâk elde edildi mi ve bu evrâk üzerine mi idâm olundu ve evrâk-ı siyâsiye Bâbıâlî'ye geldi mi?..

[Ahmed] Nesimi Bey (İstanbul) — Görmedim ve bu, Bâbıâlî'ye müteallik mesele değildir. Bazı adamlar dîvân-ı harblerce delâil-i kanûniyeye müsteniden usûli dâiresinde mahkûm edilirse idâm kararından Ticâret nâzırı bit-tabi haberdâr olamazdı. İdâm meselesi, Meclis-i Vükelâ işi değildir; Sadâret, doğrudan doğruya mabeyn-i hümâyûna arz eder ve ilâm tasdîk edilir ise icrâ edilir.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — O hâlde dest-res olduğunuz malûmât nasıldır?

[Ahmed] Nesimi Bey (İstanbul) — Evrâk-ı siyâsiyeye müstenid delâil-i kanûniyenin dîvân-ı harbce elde edildiğini işitdim.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Demek ki işitmişsiniz?

[Ahmed] Nesimi Bey (İstanbul) — Evet, meselenin cihet-i kanûniyesi hakkında benim malûmâtım bu merkezdedir; ben meselenin cihet-i siyâsiyesinden dolayı Talat Paşa'nın nazar-ı dikkatini celbetdim ve bu işde: "İtidal ve basîret lâzımdır" dedim. Bunun üzerine o havâlîden dîvân-ı harb kararıyla tebîd edilenlerin mühim bir kısmının iâde edildiklerini öğrendim.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Bir â'yân, â'yânlık sıfatı ref edilmeden idâm edilemezdi. Â'yânın cerâimi Bâbıâlî'ye âid meseledir.

[Ahmed] Nesimi Bey (İstanbul) — Neden? Katiyyen değildir.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Bir â'yân nasıl asılır?

[Ahmed] Nesimi Bey (İstanbul) — Heyet-i Teşrîiye hâl-i ictimâda değil iken mebûsân ve â'yânın bir imtiyâz-ı kanûniyeleri yokdur.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Bir mevki-i resmî işgal eder.

[Ahmed] Nesimi Bey (İstanbul) — Etsin; Heyet-i Teşrîiye hâl-i ictimâda olmayınca ne mebûsluk, ne de â'yânlık bir mâni-i kanûnî teşkîl etmez.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Â'yânlığı ref edilmemişdir; bir merâsimi yok mudur?

[Ahmed] Nesimi Bey (İstanbul) — İmtiyazı yokdur.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Â'yânlık kayd-ı hayât şartıyladır. (Sayfa: 140)

[Ahmed] Nesimi Bey (İstanbul) — O mesele sorulmadı ve sorulması îcâb etmezdi, çünkü â'yân ve mebûsânın böyle hakları yokdur.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Maksadım odur, Bâbıâlî bunu bilmiyor mu idi?

[Ahmed] Nesimi Bey (İstanbul) — Hayır ben bilmiyordum.

Reis — Nesimi Bey'i mesûl tutmak için sorulacak suâl bu değildir; ben suâl edeyim: Â'yân a'zâsının asıldığından Meclis-i Vükelâ nasıl haberdâr olmuyor?

[Ahmed] Nesimi Bey (İstanbul) — Meclis haberdâr edilmedi, maa-mâfîh haber alır almaz sordum ve meselenin cihet-i kanûniyesi hakkında arz etdiğim malûmâtı aldım ve cihet-i siyâsiyesi hakkında da nazar-ı dikkati celbeyledim ve semeresini dahi gördüm.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Demek ki tekmîl â'yân ve mebûsân asılsaydı kimse sormayacakdı? (Tabîî sadâları)

[Ahmed] Nesimi Bey (İstanbul) — Bu işler olmadan evvel veyâhûd olunca resmen bana malûmât veren olmadı. Ben Ticâret nâzırı idim, maa-mâfîh haberdâr olur olmaz sordum; fakat bu iş Meclis-i Vükelâ işi değildir. Bununla beraber bunların hakkında yapılan muâmelenin kanûnen yapılıp yapılmadığı soruldu ve usûli vechle muhâkeme edilerek, delâil ibrâz olunarak cezâlarını gördükleri bildirildi. Ben buna karşı ne söyleyecek idim? Tabîîdir ki onlara, böyle bir mesele-i mühimmeden dolayı kanûnu tatbîk etmeyiniz, diyemem. Ancak meselenin cihet-i siyâsiyesinden dolayı basîret ve itidâl tavsiye etdim, Talat Paşa'yı da bu fikirde buldum; bu sûretle sözlerimin tesîrini de gördüm. Bundan başka, yani meselenin cihet ve ehemmiyet-i siyâsiyesinden başka, mesele nasıl mevzû-i bahsedilirdi?

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Meselenin cihet-i siyâsiyesi ve itibâriyesi vardır; Fransa'da bu kadar şeyler yapıldığı hâlde mebûsluğun refî için neler olduğunu işitdik. Hâlbuki bizde koskoca bir â'yân, irâde-i seniyye istihsâl edilmeden asılıyor, Bâbıâlî de bunu sonradan haber alıyor!..

[Ahmed] Nesimi Bey (İstanbul) — Sâir yerlerde oluyor, fakat Dîvân-ı Âlî'ye gidiyor; binâenaleyh alelâde cerâimden dolayı dîvân-ı harbe sevk olunacak meselelerde böyle yapmak îcâb etmez; usûl ve kaidesine göre îfâ-yı muâmele olunur; yalnız bunda bir mesele-i siyâsiye vardır ki o da, o havâlîde bir mesele zuhûru ihtimâlidir; işte ben de bunu söyledim.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Bu, siyâset-i memlekete müteallik bir mesele idi; bu itibâr ile Meclis-i Vükelâ vesâik ve evrâkı nazar-ı mütâlaaya almadı mı?

[Ahmed] Nesimi Bey (İstanbul) — Zâten asıldıklarını gazetelerle ilân etmişler ve bu vesâiki hâvî bir kitâb dahi neşreylemişler idi. (Sayfa: 141)

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Zât-ı âlîniz müntesibîn-i hukukdansınız; kitâbda elbet görmüşsünüzdür ki bütün yazıların hulâsası, filân cemiyetle alâkasından dolayı mahkûmiyeti tebeyyün etmişdir, deniliyor; hâlbuki evrâk-ı resmiye münderic değildir.

[Ahmed] Nesimi Bey (İstanbul) — Ne demek istiyorsunuz?

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Bunları Bâbıâlî mi cebretdi?

İlyas Sami Efendi (Muş) — Yani bunlar fenâ tutulmuş, fenâ tecziye edilmiş mi demek istiyorsunuz Ragıb Bey?

[Ahmed] **Nesimi Bey (İstanbul)** — Bilmiyorum; yalnız hâl-i harbde iken birtakım adamlar, düşmanlar ile münâsebetde bulunur ve onlar delâil ve vesâiki ile dîvân-ı harblere verilir ise niçin kanûnen cezâ veriliyor der misiniz? Elbet demezsiniz. Fakat bunların adedi çoğalırsa o vakit bu, bir nevî mesele-i siyâsiye şeklini alır ve o vakit itidâl ve basîret tavsiye edersiniz; eğer yine itidâl görmezseniz başka tedâbîre tevessül edersiniz.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Hissiyât-ı âlîlerinize müteşekkiriz; fakat ben de resmî bir muâmele olup olmadığını soruyorum, yani Meclis-i Vükelâ bu meseleyi tezekkür etmemiş midir?

[Ahmed] **Nesimi Bey (İstanbul)** — Meclis-i Vükelâ'da benim huzûrumla verilmiş bir karar yokdur.

Reis — Altıncı suâle geçiyorum; muvâfık mı efendim? (Muvâfık sadâları) Bu suâlde: "Vakayi-i harbiyeden sevkül-ceyşe taalluk etmeyen ve binâenaleyh ketmi lâzım gelmeyenleri mücerred muhâfaza-i mevki dâiyesiyle ketm eylemesi ve her gûnâ birer menfî sebeble düşmana çiğnetdiği vatan-ı muazzez aksâmının avâkıb-ı elîmesinden milleti vakit ve zamanıyla haberdâr etmemesi" soruluyor.

[Ahmed] **Nesimi Bey (İstanbul)** — Bundan haberim yokdur; vakit ve zamanıyla teblîg ve neşretmediği şeyler nedir?

Reis — Meselâ sukut eden mahaller, ordunun ric'at veya bozulması gibi ahvâl?

[Ahmed] **Nesimi Bey (İstanbul)** — Katiyyen haberim yokdur; yapanlar mesûldürler.

Reis — Her gün harekât-ı harbiye ve sukut eden mahaller hakkında malûmât verilir mi idi?

[Ahmed] **Nesimi Bey (İstanbul)** — Bize verilen malûmât, hârice verilen malûmât ile tetâbuk ederdi; yani sizden saklamışlarsa, bizden de saklıyorlardı.

Reis — Meselâ meşhûr şehirlerin sukutu gazetelerde yazılmazdı; siz bunun için nazar-ı dikkati celbetmez mi idiniz?

[Ahmed] **Nesimi Bey (İstanbul)** — Dâimâ söylenirdi ve hattâ ben bir defa sorduğum zaman Almanlar da böyle yapıyor, meselâ Bağdad sukut etdi denilecek yerde Bağdad'ın şimâlinde bulunan

filân mahaller sukut etdi demek daha muvâfık olur demişlerdi. Esâsen teblîg-i resmîler, Harbiye Nezâreti tarafından tanzîm ediliyor idi; nasıl veriyorlar ise biz de bit-tabi öylece (Sayfa: 142) kabûl etmek mecbûriyetinde idik; eğer hilâf-ı hakikat vakayi olmuş ise bunlardan malûmâtdâr değiliz. Vakayi-i harbiye hakkında yegâne menba bit-tabi Harbiye Nezâreti idi.

Reis — Ketmi lâzım gelmeyen harekât başka memleketlerde ve hükûmetlerde neşrediliyormuş; hâlbuki bizde neşredilmedi.

[Ahmed] **Nesimi Bey (İstanbul)** — Başka yerlerde de dâimâ neşrolunmuyor ve fenâ bir hareket neden sonra meydana çıkıyor veyâhûd tadîl ediliyor idi. Binâenaleyh bazân harekâtın ahvâl ve şerâiti nazar-ı dikkate alınıp hareket etmek askerlikce zarûrî telâkki ediliyor.

Halid Bey (Divaniye) — Meselâ Bağdad sukut ediyor ve müttefiklerimizin pâyitahtlarındaki gazeteler Bağdad'ın sukutunu yazıyorlardı. Hâlbuki İstanbul ahâlîsi bundan haberdâr olmuyordu; bunun sebebi nedir?

[Ahmed] **Nesimi Bey (İstanbul)** — Teblîg-i resmîler Harbiye Nezâreti'nde tertîb olunuyor ve hârice icrâ edeceği tesîrât nazar-ı itibâra alınarak yapılıyordu ve siz nasıl haberdâr oluyor idiyseniz biz de öyle haberdâr oluyorduk.

Reis — Efendim, vakit gecikdi, yarın ictimâ etmek üzere celse hitâm bulmuşdur.

Hitâm-ı müzâkerât

Saat	Dakika
5	15

Müşârün-ileyhin ifâdâtı
tarafımdan zabtedilmişdir
Zabıt kâtibi
Necmeddin Sahir

İfâdât-ı mazbûtamı
tasdîk ve imzâ ederim
İstanbul mebûsu
Ahmed Nesimi

Beşinci Şube
Beşinci İctimâ

AHMED NESİMİ BEY
Hâriciye nâzır-ı esbâkı / İstanbul mebûsu

Çarşamba, 13 Teşrîn-i sânî 1334
[13 Kasım 1918]

İctimâda mevcûd a'zâ:

Reis vekîli: **Mustafa Fevzi Efendi (Saruhan),**
Kâtib: **Şemseddin Bey (Ertuğrul),**
A'zâ: **Hüseyin Kadri Bey (Karesi), Kâmil Efendi (Karahisar-ı sahib), Salim Bey (Karahisar-ı sahib), İlyas Sami Efendi (Muş), Hilmi Bey (Basra), Seyyid Ali Haydar Bey (Asir), Halid Bey (Divaniye), Sadık Bey (Kütahya), Hasan Bey (Gümüşhane), Şeyh Tayyib Efendi (Ankara), Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf), Necati Bey (Bolu), Viktor Bey (İstanbul), Hüseyin Tosun Bey (Erzurum).**

Bed-i müzâkerât

Saat Dakika
2 00

Reis — Celse açılmışdır; yedinci suâlde kalmış idik; bu suâlde: "Harb seneleri zarfında İtilâf hükûmetleri tarafından mükerreren vuku bulan ve bilhâssa Rusya'nın inhilâlinden sonra edilen sulh teklîflerini reddeylemesi ve bin-netîce bugünkü âkıbet-i meşûmeyi davet eylemesi" mevzû-i bahisdir.

Ahmed Nesimi Bey (**İstanbul**) — Hâriciye Nezâreti'nde bulunduğum zaman zarfında hiçbir İtilâf devleti tarafından böyle bir teklîf önünde bulunmadım. Harb-i Umûmî esnâsında İsviçre bir hayli müşkilül-ahvâl eşhâsın sahne-i faâliyeti olmuşdu. Ekseriyâ bunlar her iki zümre-i düveliyeye aynı zamanda hafiyelik etmek sûretiyle temîn-i maîşet ediyorlardı. Gazetelerde belki şu tarzda neşriyât manzûrunuz olmuşdur: Türkiye, İsviçre'ye memûr-ı mahsûslar göndererek sulh-i münferid teklîfinde bulunmuşdur veyâhûd İsviçre'de bir müddetden beri dolaşan birtakım gayr-i resmî adamların Türkiye nâmına İtilâf devletleriyle açdıkları müzâkerât hitâm bulmak üzeredir... Hâlbuki bu neşriyâtın kâffesi tamâmen tasnîâtdan ibâretdi. İşte böyle gayr-i resmî adamlardan muhtelif tarihlerde sulh-i münferid hakkında bir iki tavassut teklîfi vuku bulduğunu tahattur ediyorum. Bunlardan biri nazar-ı dikkatimi celbetmişdi. Çünkü erbâb-ı mâliyeden bir zât Bern sefîrimize bizzât mürâcaat ederek Sadrazam Paşa'ya mahsûs olmak üzere bazı şerâitle tavassut teklîfinde bulunmuş idi. Bern sefîrimizi bir meseleden dolayı buraya celbeylediğimde bu bâbda fikir ve ihtisâsını sormuş idim. Cevâben bu teklîfin ciddiyetden ârî olduğunu ve rüşvet mukabilinde Türkiye'yi satın almakdan başka bir mânâ ifâde eylemediğini ve çünkü kendisine bu teklîfi icrâ eyledikden sonra bir sûret-i münâsibede birtakım menâfi-i şahsiye dahi vaad eylemiş olduğunu ve böyle bir vaad-i muhakkirâneye karşı eğer sinni müsâid olsa idi tokat ile mukabele etmiş olacağını söyleyerek defeylediğini beyân etmişdi.

Taahhüdât-ı ittifâkiyeye karşı sadâkat, şöhret-i tarihiyemize ve altı yüz senelik devletimizin bu derece şeref ve haysiyete taalluk eden bir meselede böyle gayr-i resmî adamların sözlerini nazar-ı itibâra almak ve müzâkerâta girişmek katiyyen câiz olmadığını tabîî takdîr buyurursunuz. Brest-Litovsk'da iken İngiliz murahhaslarıyla üserâ-yı harbiye mesâilini müzâkere etmek üzere Bern'e gitmiş olan Muhtar Bey'e İngiliz murahhaslarından biri, hiçbir teklîfde (Sayfa: 146) bulunmaksızın yalnız sulhe dâir görüşmek istediğini söylemiş ve Muhtar Bey dahi o vakit İngiliz murahhasının bu arzusunu bazı şerâit tahtında Hükûmet'e bildirmiş ise de görüşmesi Hükûmet tarafından muvâfık görülmemiş idi. Brest'de aylarca kaldıkdan ve buraya avdetimden bir hayli zaman sonra Muhtar Bey'den haberdâr olmuşdum; sulh-i münferid meselesinde ananât-ı milliyemizi nazar-ı itibâra almak îcâb eylediği gibi bir zarûret-i fevkalâde önünde bulunulmadıkca dahi böyle bir hareket pek müşkil ve pek muhâtaralıdır.

Mösyö Malinof re's-i kâra geldikden sonra Bulgaristan ve Avusturya ile birleşerek Almanya'yı muvâfık bir uzlaşma sulh-i müctemine iknâ ve hattâ icbâr etmeğe ve olmadığı takdîrde yalnız üçümüz tarafından muhâsımlarımıza yine katî bir sulh-i müctemi teklîf edilmesine çalışmış idim. Bu husûsdaki planımızın icrâsına dahi teşebbüs eylemiş isek de birden bire zuhûr eden Bulgar ordusu inhilâli maat-teessüf bu planımızı akamete mahkûm eylemişdi. Şübhesiz muvaffak olmuş olsaydık hem şeref ve haysiyetimizi muhâfaza ve hem de iyi şerâitle akd-i sulh etmiş olacakdık; bu kısım, suâlin hâricinde ise de ayrıca ilâveten söyledim.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Bulgaristan'da Malinof Kabinesi re's-i kâra geldiği vakit gûyâ İsviçre'de sulh-i münferid teşebbüsâtı olmuşdu; aynı zamanda Türkiye tarafından da sulh-i münferid teşebbüsâtı yapıldığını şimdi reddediyorsunuz; hâlbuki böyle teşebbüsât olmuş ve hattâ bazı ricâl tarafından: "Maat-teessüf Bulgaristan, daha ziyâde mazhar-ı müsâade oluyor, Bulgaristan'ın teklîf-i sulhiyesi bizimkinden evvel kabûl edilecek" denilmiş; bu, sahîh midir?

[Ahmed] Nesimi Bey (İstanbul) — Hayır.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Bulgaristan da teşebbüs etmemiş mi idi?

[Ahmed] Nesimi Bey (İstanbul) — Aldığımız malûmâta göre Mösyö Malinof Bulgaristan'da re's-i kâra geldiği vakit Sobranya'nın ekseriyetini kazanamamış ve binâenaleyh sulhperverliğini işâa ile efkâr-ı umûmiyeyi kazanarak, ekalliyete rağmen, muhâfaza-i mevki fikrinde bulunmuş idi; esâsen icrâât ve harekâtından bu fikri tamâmıyla tebârüz ediyordu. Bir aralık Malinof'un bazı yerlerden İsviçre'ye ajanlar gönderip İtilâf hükûmetleri ricâliyle peydâ-yı temâs etmek arzusunda olduğunu da işitmiş idik; Bulgar hâdisesine yakın bir sırada Bern sefîrimizden aldığımız bir telgrafnâmede, ajanlar gönderildiği doğru olmadığı ve maa-mâfîh Bulgaristan'da kalmış olan Amerika başkonsolosu vâsıtasıyla Bulgaristan'ın doğrudan doğruya Amerika hükûmetiyle münâsebâtda bulunması daha tabîî olduğu bildirilmişdi. Esâsen Sırbistan ve Yunanistan İtilâf zümresine dâhil oldukdan sonra Bulgaristan'ın böyle bir sulh-i münferide teşebbüsü, biz, Filistin'de hâl-i müdâfaada ve Almanlar Garb cephesinde hâl-i taarruzda veya müdâfaada iken hakikaten istibâd (Sayfa: 147) edilecek ahvâldendi. Çünkü evvelâ gayât-ı milliyesini fedâ etmek ve aynı zamanda birçok zararları ihtiyâr etdikden sonra şeref ve haysiyetini dahi pây-mâl eylemek lâzımdı. Binâenaleyh biz, Filistin'de hâl-i müdâfaada ve Almanlar Garb cephesinde hâl-i taarruzda veya taarruz etmek üzere iken Bulgaristan'ın böyle bir şeye teşebbüsü müstebad idi. Fakat Almanlar, ric'ate başladıkdan sonra Mösyö Malinof'un İtilâf devletleriyle peydâ-yı temâs husûsundaki arzusu ihtimâlâtı tabîî kemâl-i ehemmiyet ile nazar-ı dikkate alındı ve bu sebeble müttefiklerimizin nazar-ı dikkatleri kemâl-i ehemmiyet ile celbedildiği gibi her türlü tedâbîr ittihâzı lüzûmunda da ısrâr olundu; Bulgaristan'daki vesâit-i istihbâriyemizi dahi tezyîd ve takviye eyledik; Almanya, Bulgarların İsviçre'ye gönderdikleri işidilen ajanların isimlerini iki defa taleb eylemiş idi. Bu meseleye Avusturya-Macaristan daha ziyâde ehemmiyet vermiş ve Bulgaristan ile aramızda mevcûd olan Meriç ihtilâfının halli için de kendi tavassutunu teklîf eylemişdi. Biz de hemân, esâsen bu tavassut teklîfini kabûl etdiğimizi ve Sadrazam Paşa'nın yakınlarda seyâhate çıkacağını ve Sofya, Viyana'dan geçerek Berlin'e gideceğini ve bazı müzâkerâtda bulunacağını bildirmiş idik, biz o esnâda, hâsıl olan vaziyet hasebiyle ya Mösyö Malinof'u düşürmek veya müttefikleri-

mizle beraber bir uzlaşma sulh-i müctemi akdeylemek için katî bir teklîfde bulunmayı düşündük; fakat Malinof Kabinesi'ni düşürmük pek kolay olmadığı için tabîî planımız, sulh-i müctemi temîn etmek cihetinde temerküz etmişdi; Bulgaristan'ın bu temâyülünden başka Avusturya-Macaristan da iktisâdî vaziyetinden dolayı sulhe hâhişkârlık gösteriyordu; binâenaleyh Sadrazam Paşa'nın Bulgaristan'la görüşdükden ve Avusturya-Macaristan ile de mutâbık kaldıkdan sonra üç devletin Almanya'yı, fedâkârlık etmek şartıyla, sulh-i müctemiye iknâya ve hattâ icbâra sarf-ı mesâî olunmasını ve olmadığı takdîrde, vaziyetimizi nazar-ı itibâra alarak ve müttefikimize alenen söylemek şartıyla üç devlet nâmına bir sulh-i müctemi teklîf edilmesini teklîf etmek istedik. Fil-vâki bizim Almanya ve Bulgaristan ile birtakım mesâil-i muallâkamız mevcûd idi; binâenaleyh gerek bunun için ve gerek Almanya ile münakid muâhedâtımızın menâfi-i esâsiyesinden mahrûm olmak tehlikesine marûz kalmamak için bu meselede kemâl-i mahâret ve itidâl ile hareket etmek iktizâ ediyordu; esâsen henüz bir felâket yüz göstermemişdi; binâenaleyh düşününüz; bu, ne büyük bir mesûliyeti müstelzim idi. Bunun üzerine Sadrazam Paşa hemân bu müzâkerâtın ihzârı için seyâhate çıkdı; İstanbul'dan müfârekat etmezden evvel, verilen karar üzerine, Bulgar sefîri Mösyö Koloşef'e mürâcaat etdi ve Mösyö Malinof'un Sofya istasyonunda elini sıkmak şerefine tavassut etmesini ricâ eyledi. Mösyö Koloşef bu husûsda lâzım gelen temînâtı vermekle beraber bu mülâkatın temîni teşebbüsünde bulundu. Lâkin maa-t-teessüf, Mösyö Malinof hastalığı hasebiyle, istasyona gelemedi ve bu sûretle mülâkat kabil olmadı. (Sayfa: 148) Eğer bu mülâkat vuku bulmuş olsa idi Sadrazam Paşa, Mösyö Malinof'a âtiyen de Bulgaristan ile yapılacak ittifâkın muhassenâtından bahsedecekdi ve aynı zamanda sulh-i müctemi planımızın esâsını da ihzâr etmiş olacakdı. İşte o esnâda Sofya sefîrimizden aldığımız raporlarda Almanya'dan Bulgaristan'a kundura ve elbise gönderilmiş ve erzâk meselesi dahi temîn edilmiş olduğundan dolayı Bulgaristan ahvâlinde esâslı âsâr-ı salâh meşhûd olmağa başladığı bildiriliyordu; aynı zamanda bizim de Suriye'deki vaziyetimizin müdâfaa için kâfî derecede iyi olduğunu ve yakınlarda bir hattâ kadar ric'at etdikden sonra Almanların yeni bir taarruza geçeceklerini Enver Paşa, Meclis-i Vükelâ'da söy-

lemişdi. Hattâ Almanların bu mutasavver taarruzı tesîrâtıyla düşmanlarımızın kuvve-i maneviyesini tamâmıyla kırmak maksadıyla Almanların yapdığı ric'at hareketlerinin bir plan dâiresinde olmayıp bir ıztırâr-ı katî ile vuku bulduğunun matbûâtımız vâsıtasıyla işâası lüzûmu Alman Karargâh-ı Umûmîsi'nden bildirildiğini ilâve eylemiş idi. Demek ki biz, dâimâ alıştığımız gibi Alman taarruzunu bekliyorduk; alınan son raporlara nazaran ve bilhâssa Sofya'da Sadrazam Paşa ile görüşen Almanya sefîrinin de Bulgar ordusunun vaziyeti hakkında aynı temînâtına binâen Sadrazam Paşa, seyâhatine devâm etdi ve zâten onun seyâhati Almanya'da bir haftadan ziyâde sürmeyecekdi. Sadrazam Paşa Viyana'ya gitdi ve gerek bizim vaziyetimiz ve gerek Avusturya'nın vaziyeti hakkında Avusturya-Macaristan ricâliyle uzun uzadıya görüşdü ve bilâhire de Berlin'e gitdi ve orada Kafkas mesâili halledildi. O esnâda Berlin'e gitmiş olan Bulgar sefîri Mösyö Koloşef ile dahi Meriç ihtilâfının halli için icrâ olunan müzâkerâtda, programımız dâhilinde biraz fedâkârlık ederek mesele bir sûret-i tesviyeye rabtedilmişdi. Bu itibâr ile planımızın ikinci safhasına geçip katî ve esâslı bir sûretde sulh meselesini takib etmek zamanı gelmiş idi; bâ-husûs ki o esnâlarda evvelce verilen temînâta rağmen Suriye hezîmetleri de vâki olmuşdu. Sadrazam Paşa İstanbul'a avdet ederken Bulgaristan'da Mösyö Malinof ile görüşmek istemişdi ve fakat maat-teessüf Sadrazam Paşa yolda iken Bulgar ordusunun inhilâli vuku bulmuşdu ki bundan dolayı bu planımız tamâmen akamete uğramışdır.

Reis — Bu meseleden o vakte kadar Hükûmetimizin malûmâtı yok mu idi?

[Ahmed] Nesimi Bey (İstanbul) — Bunu daha evvel de arz etmişdim: Mösyö Koloşef'in bir hafta sonra Berlin'e gitmesi Sadrazam Paşa'nın bir hafta evvel avdetini tehîr eylemişdi; fakat Bulgar ordusunun inhilâli buna mâni oldu ve planımız kâmilen akamete mahkûm olmuşdu. Şimdi bir suâl vârid oluyor, acabâ Mösyö Malinof Sadrazam Paşa ile görüşmemek için hakikaten temarüz etmiş midir?.. Ben Mösyö Malinof'un temarüzüne ihtimâl vermem; çünkü Sadrazam Paşa oradan geçdikden sonra Bavyera kralı da Bulgaristan'a (Sayfa: 149) gitmiş ve Bulgar kralını ziyâret etmişdi. Mösyö Malinof'un hastalığı ondan sonra da devâm eylemişdi ve eğer Mös-

yö Malinof'un bir maksad-ı muzmeresi olsa idi, Sadrazam Paşa ile görüşmesi için bir mâni teşkîl etmez idi; çünkü Mösyö Malinof, herhâlde zaman ve zemînin îcâbâtına göre bir lisân-ı siyâset istimâl edecek ve Sadrazam Paşa'yı hiç şübheye düşürmeksizin idâre-i lisân eyleyecek bir iktidâra mâlikdi; Bulgaristan ahvâli hakkında hükûmetin zamanıyla malûmâtdâr olup olmadığını soruyorsunuz, buna da cevâb vereyim: Fil-vâki Bulgar askeri arasında dört sene harbden sonra, her orduda meşhûd olduğu gibi, birtakım itâatsizlikler ve firârlar başlamışdı; lâkin en son aldığımız raporlara ve Alman sefîrinin temînâtına nazaran Bulgar ordusunun kundura ve erzâk ve elbise ihtiyâcı temîn olunduğundan dolayı vaziyetin iyileşmiş olduğu anlaşılmışdı. İnhilâl keyfiyetine bilhâssa nazar-ı dikkatinizi celbedeceğim: Çünkü ne Mösyö Malinof, ne de Bulgar ordusuyla fiilen temâsda bulunan Almanya ve Avusturya-Macaristan devletleri Bulgar ordusunun bu kadar serî inhilâlini göremedi. Zîrâ Mösyö Malinof bu inhilâli evvelden görmüş, hissetmiş olsa idi her hâlde bu kadar ağır şerâitle mütâreke yapmazdı ve bit-tabi Kral Ferdinand da saltanatdan ferâgate mecbûr kalmazdı. Binâenaleyh Mösyö Malinof Amerika ile veyâhûd başka bir devlet ile bir sulh-i münferid müzâkerâtında bulunmuş olsa bile inhilâl, her hâlde ânsızın vuku bulmuş ve bu itibâr ile de müzâkerât-ı evveliyeyi terk etmeğe ve ağır şerâiti kabûl eylemeğe mecbûr olmuşdur; bundan başka Kral Ferdinand da saltanatdan ferâgat mecbûriyetinde kalmışdır. Binâenaleyh gerek şerâit-i mütârekeye ve gerek Ferdinand'ın saltanatdan ferâgatine nazaran meseleyi başka türlü muhâkeme etmek imkânı münselib oluyor; işte vakayi bu sûretle cereyân etdi. Ben bunları suâl hâricinde olarak sizi tenvîr için söylüyorum; fakat bilmiyorum ki mahremiyeti muhâfaza edilecek mi?

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Şübhe yok ki mahremdir.

[Ahmed] Nesimi Bey (İstanbul) — Çünkü en son hâdisâta âiddir.

İlyas Sami Efendi (Muş) — Tabîî mahrem olması lâzım gelir; yalnız Beyefendi'nin beyânâtından anlaşıldığına göre sulh-i münferid teklîfine dâir cereyân eden muhâberâtda hiçbir vesîka-i resmiye ve tahrîriye yokdur; fakat tahrîrî bir sulh teklîfine dâir acabâ hiçbir vesîka mevcûd değil midir?

[Ahmed] Nesimi Bey (İstanbul) — Hayır; bunu demin de söylemişdim.

İlyas Sami Efendi (Muş) — Bu iddiâyı dermiyân edenler var.

[Ahmed] Nesimi Bey (İstanbul) — Pek sarîh olarak arz ediyorum ki İtilâf devletleri tarafından hiçbir sulh teklîfine marûz olmadım. (Sayfa: 150)

İlyas Sami Efendi (Muş) — Pekâlâ; yalnız, beyânât-ı âliyeleri esnâsında, sulh-i münferidin, Devlet-i Âliye için pek azîm bir muhâtarayı mûcib olacağını ifâde etmişdiniz. Demek ki sulh-i münferid teklîf edilse bile bunu icrâ etmek kanâatini beslemiyordunuz ve demek ki sulh-i münferid, muhâtaralı bir iş olduğundan, yapamayacakdınız değil mi? O hâlde muhâtara-i azîmeyi mukni bir sûretde îzâh ediniz.

Reis — Meseleye taalluku itibârıyla bir şey arz edeceğim; suâlimiz harb seneleri zarfında edilen sulh teklîfleri hakkındadır; Beyefendi de bu suâle karşı, ehemmiyet verilecek sûretde ve siyâsî bir şekilde bir teklîf vâki olmadığını söylediler; hâlbuki Zât-ı âlîlerinin suâli sulh-i münferid hakkındadır ve zannederim ki bu, mevzû hâricindedir; eğer işe faraziyelerle devâm edersek o vakit böyle bir şeyi kabûl ederdik, etmezdik meselesi hâdis oluyor.

İlyas Sami Efendi (Muş) — Bendeniz şahsiyetleri için o fıkranın bâis-i töhmet olacağını söylüyorum.

Reis — Bu gibi suâller hakkında rüfekânın fikrini istimzâc edelim: Şimdi sulh-i münferid vâki olsa idi bunu nazar-ı dikkate alacak mı idiniz, diye bir suâl soruyorlar, buna lüzûm görüyor musunuz? (Hayır sadâları)

Hasan Bey (Gümüşhane) — Bendenize kalırsa esâsen mesele kalmadı.

Reis — Tekrar ediyorum böyle bir suâl îrâdına lüzûm var mı? (Lüzûm yok sadâları)

[Ahmed] Nesimi Bey (İstanbul) — Bendeniz de bir teklîfde bulunacağım: Beyefendi'nin suâli üzerine meseleyi îzâh etdim; fakat îzâhâtım, umûmî suâllerin hâricinde olduğundan bunların zabta geçmemesine bir karar veriniz; çünkü husûsî bazı malûmât verdim; binâenaleyh bunun mahremiyetine tamâmıyla itinâ ediniz. Çünkü bunlar yeni ve son vakayi'e âiddir.

Reis — Şübhesiz ki bunlar çok yeni hâdisâta müteallikdir.

[Ahmed] Nesimi Bey (İstanbul) — Evet, pek yeni vakayi'dir.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Bunun mahremiyetinden şübhe etmeyiniz.

Hilmi Bey (Basra) — Zât-ı âlîleri Brest-Litovsk Muâhedesi'nden sonra İsviçre'de bulunan Muhtar Bey'e İngilizler tarafından, şerâit-i sulhiye tezekkür edilmek üzere, bir teklîf vâki olduğunu ve bu teklîfin hükûmetce reddolunduğunu ve o esnâda Brest-Litovsk'da bulunduğunuzu söylemişdiniz. Demek ki Rusya'nın inhilâlinden sonra bize bir teklîf dermiyân edilmişdir. Şu hâlde Devlet-i Âliye'nin en büyük düşmanı ve harbe duhûlüne en mühim sâik olan Rusya devleti inhilâl etdikden sonra devletin harbde devâmına lüzûm kalmamışdı. Aynı zamanda gerek Filistin ve gerek Irak cephelerinde İngilizler pek kuvvetli bir sûretde taarruz (Sayfa: 151) etdikleri ve ilerledikleri ve buna mukabil bizim cephe-i harblerde vesâit-i nakliyenin mefkudiyeti iâşe ve ilbâs husûsunda ordu efrâdına tamâmıyla bakılamadığından dolayı bazı efrâdın, terk-i vazîfe etdikleri mesmû ve meşhûd olmuşdu. Binâenaleyh böyle bir fâideli teklîfi, acabâ Hükûmet, neden ceffel-kalem reddetmişdir? Eğer, Hükûmet müzâkerâta girişmiş olsa idi bendeniz zannediyorum ki buna Almanya da muğber olmazdı. Çünkü devletimizin Almanya'ya yapdığı hidemât pek büyükdü; Rusya'nın inhilâlinde Türkiye Almanya'ya muvaffakıyet kazandırmış ve bu fedâkârlığa karşı Almanya da bize büyük menâfi temîn etmemişdi; zîrâ gerek Irak, gerek Filistin'de bütün memleketlerimiz düşman elinde çiğnetdiği hâlde Almanya, maddî ve katî bir sûretde bize muâvenet etmiyordu. Binâenaleyh Hükûmet, buna karşı Almanya'ya teklîfâtda bulunabilir ve: "Biz, vazîfemizi yapdık, kudret-i mâliye ve bedeniyemiz yokdur; binâenaleyh biz, münferid sulh akdedeceğiz, çünkü İngilizler de böyle bir teklîfde bulunmuşdur" diyebilir idi; yani bu teklîfden istifâde için böyle hareket olunabilirdi.

[Ahmed] Nesimi Bey (İstanbul) — Teklîf yokdu ki...

Hilmi Bey (Basra) — Oldu diyordunuz.

[Ahmed] Nesimi Bey (İstanbul) — Husûsî görüşelim demişler.

Hilmi Bey (Basra) — Fakat Hükûmet'in resmî bir memûruna söylenilmiş.

[Ahmed] Nesimi Bey (İstanbul) — Husûsî görüşmek teklîfi başka, sulh teklîfi de başka.

Hilmi Bey (Basra) — Fakat...

[Ahmed] Nesimi Bey (İstanbul) — Fakat herhâlde husûsî bir temâs talebinden ibâretdir.

Hilmi Bey (Basra) — Pekâlâ, bu noktaya cevâb veriniz.

[Ahmed] Nesimi Bey (İstanbul) — Hükûmetin ol vakit böyle bir sulh teklîfini niçin kabûl etmediğini ben bilmiyorum, çünkü o vakit Brest-Litovsk'da idim; o zaman Hâriciye Nezâreti vekâletinde bulunan zâtdan suâl edilirse daha iyi anlarsınız; elbetde buna bir sebeb vardı ki bu teklîfi reddetmişlerdir; binâenaleyh o zaman Hâriciye Nâzır vekîli olan zâtdan sorunuz; çünkü o vekîl de, asîl gibidir.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) — Bern sefîrimize bir ecnebî tarafından vâki olan teklîf, devlet için bazı menâfi temîn etmiş imiş; bu menâfi neden ibâretdir bunu söylemek için mahzûr yokdur zannındayım. Çünkü teklîf edenin gayr-i resmî bir şahıs olduğu söyleniliyor. Demek ki mesûl değildir. Binâenaleyh ne şerâit dâhilinde Türkiye'ye sulh teklîf ediyorlardı? Bunu, bugün söylemekde bir mahzûr yokdur ve bu meseleyi tamâmıyla anlamak Şube için zarûrîdir.

[Ahmed] Nesimi Bey (İstanbul) — O, sulh teklîf etmiş değil, gûyâ sulh akdi için tavassut edecekmiş. (Sayfa: 152)

Şemseddin Bey (Ertuğrul) — Fakat o tavassut eden zât Düvel-i Mûtelife nâmına bize birtakım menâfi temîn ediyormuş.

[Ahmed] Nesimi Bey (İstanbul) — Aradan epey zaman geçdiği için iyice hatırımda değil; fakat galibâ tamâmiyet-i mülkiyemizin temîni başlıca şerâitindendir, kapitülasyonların ilgası da ya kısmen veya tamâmen kabûl ediliyordu.

İlyas Sami Efendi (Muş) — O şahsın ismi nedir?

[Ahmed] Nesimi Bey (İstanbul) — Hatırımda değildir.

İlyas Sami Efendi (Muş) — İsviçre'de birçok eşhâs olduğunu söylediler.

[Ahmed] Nesimi Bey (İstanbul) — Evet, çokdur.

Seyyid Ali Haydar Bey (Asir) — Almanların Bulgar cephesini temîn edecekleri hakkında malûmâtınız ne derecelerdedir ve hakikaten Talat Paşa'nın, Fırka ictimâında, Almanların Bulgaristan'a sekiz fırka gönderecekleri husûsundaki vaadleri var mıdır?

[Ahmed] Nesimi Bey (İstanbul) — Evet, birkaç fırka göndereceklerdi; fakat fırkaların adedi hatırımda kalmamışdır; galibâ cemân yekûn Almanya ve Avusturya'dan on fırka gelecekdi.

Reis — Demek bu sûretle cepheyi temîn edeceklerini vaad etmişlerdi.

Seyyid Ali **Haydar Bey (Asir)** — Fakat sonra göndermediler değil mi?

[**Ahmed] Nesimi Bey (İstanbul)** — Gönderilen fırkaların adedi hatırımda kalmadı; fakat bir kısm-ı mühimmini gönderdiler.

Reis — Bu suâl hakkında başka bir mütâlaa var mı? (Hayır sadâları) Sekizinci suâle geçiyorum; bu suâlde: "Harbin ihdâs eylediği müşkilât karşısında halkın ihtiyâcını tehvîn edecek tedâbîre tevessül edecek yerde birtakım eşhâs-ı maddiye ve hükmiyenin ihrâz-ı servet eylemesini temînen ihtikâr ve sû-i istimâl yollarına saparak memleketin iktisâdiyâtını batırması" mevzû-i bahisdir.

[**Ahmed] Nesimi Bey (İstanbul)** — Ticâret ve Zirâat Nezâreti'nde bir buçuk iki sene kadar bulundum. Ticârete, ormana, zirâate, maden ve sanayie müteallik bir hayli işler elimden geçdi. Lehül-hamd şahsıma karşı hiçbir şikâyete meydan vermedim. Dâimâ ve mümkün olduğu kadar kavâid-i iktisâdiyeye riâyet eylemeğe ve inkişâf-ı servet-i umûmiyeye hâdim olmağa çalışdım. Heyet-i Teşrîiye'nin tasdîkine iktirân etdirdiğim bazı kanûnlar ile harb zamanında müttefikler tarafından vücûde getirilen teşkîlâta karşı mücâdelede bulundum ve memlekete bir hayli menâfi temînine muvaffak da oldum zannındayım. Zürrâa tohumluk ve âlât-ı zirâiye tedârik ve nakli ve zürrâın ve hayvanâtın mümkün olduğu kadar emr-i zirâat için serbest bırakılması, tüccârın tâcili ve onlara tahsîs olunan vagonların tezyîdi, mahsûlât ve ihrâcâtın ahkâm-ı kanûniye dâiresinde serbestî-i ihrâcı husûsâtında şimendöferleri idâre ve tekâlîf-i harbiyeyi tanzîm eden Harbiye Nezâreti'yle îcâbât-ı askeriyeyi de (Sayfa: 153) nazar-ı itibâra alarak dâimâ mücâdelede bulundum. Mümkün olanı istihsâl etmekden aslâ geri kalmadım; birini tutup diğerini ezmek siyâsetini hiçbir vakit kabûl etmedim. Herhâlde bu mesâilin kâffesi icrâât ve tatbîkata âid olduğundan diğer nezâretlerde vuku bulan efâl ve harekâta bit-tabi muhâtab olamam. Nâzır-ı mesûlleri elbetde cevâb vereceklerdir.

Necati Bey (Bolu) — Romanya ilân-ı harb etmeden evvel Köstence'den tohumluk zahîre celbi için Nezâret'ce bir teşebbüs vâki olmuş mudur?

[Ahmed] Nesimi Bey (İstanbul) — Romanya'dan da, Bulgaristan'dan da getirtdik.

Necati Bey (Bolu) — Bu işlerde tavassut eden Ahmed Şevket Paşa ve İsmail Hakkı Bey gibi adamlar sû-i istimâlâtda bulunmuş.

[Ahmed] Nesimi Bey (İstanbul) — Hayır, katiyyen onları tavsît etmemişdik.

Reis — Beyefendi, Ticâret Nezâreti'nde bulundukları zaman bu suâle muhâtab olacak ahvâl tahaddüs etmediğini söylüyorlar.

Necati Bey (Bolu) — Bendeniz de tohumluk celbedilip edilmediğini sordum.

Reis — Fakat Beyefendi, birtakım eşhâs-ı maddiye ve hükmiyenin temîn-i serveti için memleketin menâfiini ayakaltına almadıklarını söylediler.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Harb seneleri zarfında Kantâriye ve sâir şirketler teşekkül etdi ve bunlar memleketin mahsûlâtını istihlâk eyledi; bu sûretle de birtakım eşhâs-ı hükmiye veya maneviye şahsî servetler temîn eyledi. Zât-ı âlîleri Meclis-i Vükelâ'ya dâhil olduğunuz cihetle bu meselelerin bir kısmı Nezâret-i celîlenize de teveccüh eder.

[Ahmed] Nesimi Bey (İstanbul) — Bunların niçin teşekkül etdikleri meselesi mi?

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Bunların başkalarının alamadığını ucuz fîâtla aldıklarını elbet Zât-ı âlîniz de işitmişsinizdir.

[Ahmed] Nesimi Bey (İstanbul) — Yani bu suâlinizle bunların muâmelâtına mâni olmadığımızı kasdediyorsunuz değil mi? Fakat bu şirketler, kanûnen teşekkül ederek icrâ-yı muâmelât eylemişdir; çünkü serbestî vardır.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Serbestî, birtakım eşhâsa münhasırdır.

[Ahmed] Nesimi Bey (İstanbul) — Ticâret Nezâreti bu şirketlerin müdîrlerini davet edip serbest muâmelâtda bulunmayınız mı demeli idi?

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Bu meseleler hakkında Nezâret-i âlînize bir şikâyet olmadı mı?

[Ahmed] Nesimi Bey (İstanbul) — Hiç..

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Bu şirketler teşekkül edince ticâret inhisâr altına alınmışdı. (Sayfa: 154)

[Ahmed] Nesimi Bey (İstanbul) — Yani vagon alıyorlardı.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Hayır. Birtakım vaz-ı yedler yapılmak sûretiyle bu kabîl muâmelâtda ticâret ediliyordu. Meselâ şekerlere vaz-ı yed edilmiş ve alınan fîâtdan on misli fazlaya satılmışdı. Bu işler Ticâret Nezâreti'ne müteallik mesâil değil mi?

[Ahmed] Nesimi Bey (İstanbul) — Hayır. Ticâret Nezâreti iâşe işleriyle meşgul olmadı.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Teşekkül eden bu şirketlerden Nezâretiniz haberdâr mı idi?

[Ahmed] Nesimi Bey (İstanbul) — Tabîî. Her şirket kanûnen teşekkül edebilmek için Ticâret Nezâreti'ne mürâcaatla bazı muayyen şerâit-i kanûniyeyi îfâ etmek mecbûriyetindedir.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Çünkü takrîr, eşhâs-ı hükmiyeyi îzâh etmemişdir; sizi tenvîr için arz ediyorum.

[Ahmed] Nesimi Bey (İstanbul) — Şirketler kanûnen teşkîl etdikden sonra Ticâret Nezâreti kanûnun tayîn eylediği ahvâlin hâricinde bir şirketin muâmelâtına karışamaz. Kanûnen hak ve salâhiyeti yokdur.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Başka şirketler de mürâcaat etmiş mi idi?

[Ahmed] Nesimi Bey (İstanbul) — Bunların muâmelâtına karışsak serbestî-i ticâret kalmaz ve şirketler iflâs eder.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Başka şirketler mürâcaat etmiş mi idi?

[Ahmed] Nesimi Bey (İstanbul) — Şübhesiz; şerâit-i kanûniyeyi îfâ eden bil-cümle şirketler teşekkül etmişdir.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Fakat buraya taalluk etmiyor.

[Ahmed] Nesimi Bey (İstanbul) — Evet iâşeye âid birçok mesâil vardır; onları âid oldukları nezâretden tahkik etmek kabildir.

Reis — O suâle muhâtab olmadığını söylediler.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Bu meselenin cihet-i taallluku nereye merbûtdur?

Reis — Ticâret Nezâreti'nin şirketler üzerinde hakk-ı murâkabesi yokdur. Zât-ı âlînizle ben anonim bir şirket yapacaksak bir nizâmnâme lâyihası yaparız; bu husûsda Nezâret'in matbû bir for-

mülü vardır, mürâcaat edilir, Nezâret düşünür, eğer kanûnî şerâiti hâiz ise teşekkülüne müsâade eder.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Şirketlerin sûret-i akd ve teşekkülünü sormuyorum; böyle bir şey var mı, yok mu diyorum.

Reis — Zâten cevâb verdiler; bunu İâşe Nezâreti'nden sormak lâzımdır. (Sayfa: 155)

Halid Bey (Divaniye) — Harbin ilk senesinde, buraya Alman ve Avusturya zâbitânından müteşekkil bir heyet gelmişdi ve bunlar tiftik, yün, pamuk, deri ve buna mümâsil bazı şeyleri satın almağa başlamışlardı. Kendileri tarafından sevk edilmeyen envâini tadâd etdiğim mevâddı; Alman veya Avusturyalı her hangi bir müessese olsa bile, müsâdere edileceğini hükûmetlerine ilân etmiş ve bu sûretle birkaç tâcirin emvâline vaz-ı yed eylemişlerdi. O sırada birkaç tüccâr bendenize mürâcaat etdiler ve bendeniz de bu meseleyi anlamak için çalışdım; o zaman anladığıma göre tüccâr, bir mâl satmak istiyor ve fakat Almanlar bunu satın almıyorlardı ve: "Biz, bu mâlları almayız, filân şirkete satınız" diyorlardı. Hâlbuki Nezâret-i âliyelerince inhisârın öteden beri muzırr olduğu kanâati vardı ve zannederim ki bu prensib üzerine hareket ediliyordu. Binâenaleyh şu muâmeleden, tam mânâsıyla inhisâr demek olan bu muâmeleden haberdâr mı idiniz?

[Ahmed] Nesimi Bey (İstanbul) — Hayır, filân şirkete satınız yolundaki muâmelesinden haberdâr değildim. Bu komisyonlarla uzun müddet mücâdele etdim; bu meselenin safahât-ı adîdesi vardır. Evvelâ Harbiye Nezâreti'nin muhtâc olduğu vagonları Almanya hükûmeti bu komisyonlara muayyen bir mikdârının tahsîsi şartıyla vermeye razı olmuşdu. Binâenaleyh bunlar bu husûsî vagonlardan istifâde etdikden başka ihrâc tâcirlerimizin mâllarını dahi Viyana'da veyâhûd başka bir yerde tevkif ediyorlardı. Bu sûretle bütün ihrâcâtı taht-ı inhisârlarına alarak piyasamıza tamâmıyla hâkim kesilmişler idi. Bunun üzerine İhrâcât Kanûnu yapdık ve her şeyin ihrâcât komisyonundan geçmesini taht-ı karara aldık; aynı zamanda ihrâcât heyetinin emrine bir mikdâr vagon tefrîkine dahi muvaffak olduk. İşte bu sûretle vagonları tüccârlara tevzî ediyor ve yolda bu vagonlar tevkif edilmemek için teşebbüsâtdan geri kalmıyor idik. Ve piyasamızı onların hâkimiyetinden kurtarmağa

çalışıyor idik. Ondan sonra Almanların mâllarını nasıl ihrâc etdiklerini bilmiyorum. Tabîî erbâb-ı ticâret bin türlü vesâite mürâcaat edebilir. Fakat bunlardan muayyen bir sûretde malûmâtım yokdur. Ben kanûnu tatbîk etdim; onlar da tabîî sizin buyurduğunuz şekil gibi bir hayli esbâb ve vesâite tevessül etmişlerdir. Ben bunu men için İhrâcât Kanûnu'ndan başka bir çâre bulamadım ve zannederim ki bu kanûn onları iyice tazyîk etmişdir ve benim Nezâret'den infikâkimden sonra Ticâret Nezâreti'yle bir mukavele akdine mecbûr eylemişdir. Servet-i umûmiyenin muhâfazası için kanûn dâiresinde başka ne tedbîr tasavvur edilebilir idi?

Halid Bey (Divaniye) — Muhtelit mübâyaa komisyonları Zeyd'den Amr'dan mâl almıyor, yalnız bir müesseseden muayyen mâlları alıyordu ve şâyed tüccâr, bunlara satmazsa veya başka bir tüccâr nâmına mâlını sevk ederse onun eşyâsına yolda vaz-ı yed ediyordu; âdetâ bir inhisâr vücûda getirilmişdi. (Sayfa: 156)

[Ahmed] Nesimi Bey (İstanbul) — İnhisârlar ve entrikalar bin şekilde yapıldı; demin arz etdiğim gibi bir hayli tedâbîre mürâcaat eylediler. Bir müddet hiç mâl satın almadılar; tâcirlerimizden hangisi ihrâcâtda bulunur ise onun mâlına kendi memleketlerinde "Rekizisyon" yapıyorlardı. Bir vakit bazı adamlardan, bir vakit Harbiye Nezâreti'nden aldılar. Hulâsa ben bunların teşebbüsâtının bir hayli eşkâliyle mücâdele etdim ve bu eşkâle vâkıf oldukdan sonra derhâl İhrâcât Kanûnu yaparak Heyet-i Teşrîiye'nin tasdîkine iktirân etdirdim. Çünkü başka çâre bulamamış idim. Fakat bunun mâlını niye tercîh etdiniz? Filân yerden satın al, şuradan alma, nasıl diyebilir idik.

Halid Bey (Divaniye) — O inhisârdan malûmâtınız olunca: "İnhisâr câiz değildir, herkesden alınız" demeli idiniz.

[Ahmed] Nesimi Bey (İstanbul) — Belki denilmişdir. Fakat maksadları piyasamıza hâkim olmak oldukdan sonra böyle bir tavsiyeden ne çıkar? Ancak ahkâm-ı kanûniye ile ve bunların teşebbüsâtına biraz sed çekmek imkânı var idi. Hattâ onların müdîri olan Seliger'i –ki bütün Ticâret Nezâreti memûrları biliyorlar– Nezâret'e çağırdığım gün hastalanırdım, en nihâyet kendisini bir gün nezâketle kovmağa bile mecbûr oldum.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Suriye'den gayet dûn fîâtla birçok ipekler mübâyaa edilmişdi ve bu, ordu nâmına alınmış-

dı; hâlbuki bu, birtakım eşhâs elinde kalmış ve bunu Almanya'ya yüksek fîâtla sevk etmişlerdi. Bunlardan malûmâtınız var mıdır ve bunlar hakikaten Almanya'ya sevk edilmiş mi ve Almanya bizden böyle bir şey istemiş midir?

[Ahmed] Nesimi Bey (İstanbul) — Mevzû-i bahsolan ipekler alındığı vakit Ticâret Nezâreti'nde bulunmuyor idim; ne vakit alınmış?

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — İki sene evvel alınmışdı.

[Ahmed] Nesimi Bey (İstanbul) — O zaman Hâriciye nâzırı idim.

Reis — Dokuzuncu suâlde: "Hiçbir lüzûm ve kanûna müstenid olmayarak siyâsî ve askerî sansürler ihdâsıyla hürriyet-i matbûât ve muhâberâtı ihlâl eylemesi ve Avrupa evrâk-ı havâdisini memlekete idhâl etmemesi" mezkûrdür.

[Ahmed] Nesimi Bey (İstanbul) — Âlemin en meşrûtî ve hürriyetperver memleketlerinde ve hattâ Amerika'da bile zaman-ı harbde bu usûl tatbîk olunmuşdur. Çünkü tasavvur buyurunuz ki bir gazete, velev takdîrsizlik eseri olarak, en cân alacak askerî ve siyâsî bir malûmâtı ifşâ etse acabâ ondan sonra hakkında icrâ edilecek takibât-ı kanûniye memleketin böyle bir ifşâdan uğrayacağı zarar-ı azîmî tazmîn edebilir mi? Hâlbuki böyle bir ifşâ, olmayacak bir zamanda büyük bir muhârebenin kaybolmasına bile sebebiyet verebilir. Bizde idâre-i örfiye dahi mevcûddur. (Sayfa: 157) Hâl-i harbde emniyet ve selâmet-i umûmiye nâmına matbûâtın dahi bazı tekîdâtına tâbi tutulmamak kabil değildir. İdâre-i örfiye, Kanûn-ı Esâsî ile müemmen olan masûniyet misâkını, sokaklarda serbestî-i seyri, serbestî-i ticâreti, serbestî-i ictimâı ve sâireyi tekîd edebildiğine göre serbestî-i matbûâtın dahi hâl-i harbde bazı mertebe tekîd olunması bir zarûret-i katiye-i tabîiye addedilmelidir. Her hâlde en medenî ve hürriyetperver yerlerde bile zaman-ı harbde serbestî-i matbûât prensibi bu sûretle anlaşılmış ve tatbîk olunmuşdur. Unutmayınız ki onların kanûn-ı esâsîlerinde dahi sansür tamâmıyla memnûdur. Maa-mâfîh onlar dahi zaman-ı harbi istisnâ etmek mecbûriyetinde kalmışlardır.

Reis — Onuncu suâlde: "Dâhil-i memleketde bir herc ü merc-i idârî vücûde getirerek ve hürriyet-i cân ve mâl ve ırza musallat birtakım çetelere müzâheret ederek îka eyledikleri fecâyie iştirâk etmesi" mukayyeddir.

[Ahmed] Nesimi Bey (İstanbul) — Bu suâlden maksad nedir?

Seyyid Ali Haydar Bey (Asir) — Çete teşkîlâtı ve sâire...

Şemseddin Bey (Ertuğrul) — Sâhib-i takrîr, bu suâl ile harbin bidâyetinde Rusya hudûduna birtakım çeteler gönderildiğini ve bunların birçok fecâyie sebebiyet verdiklerini ve devlet nâmına çete teşkîli doğru olmadığını kasdeylediğini Şube huzûrunda ifâde etmişdi.

[Ahmed] Nesimi Bey (İstanbul) — Bundan katiyyen haberim yokdur.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Buna dâir Meclis-i Vükelâ'da bir karar yok mudur?

[Ahmed] Nesimi Bey (İstanbul) — Hayır, katiyyen.

Reis — Celse hitâm bulmuşdur.

Hitâm-ı müzâkerât

Saat Dakika
4 00

Müşârün-ileyhin ifâdâtı	İfâdât-ı mazbûtamı
tarafımdan zabtedilmişdir	tasdîk ve imzâ ederim.
Zabıt kâtibi	İstanbul mebûsu
Necmeddin Sahir	Ahmed Nesimi

Altıncı İctimâ

ABBAS HALİM PAŞA
Nâfıa nâzır-ı esbâkı

Perşembe, 14 Teşrîn-i sânî 1334
[14 Kasım 1918]

İctimâda mevcûd a'zâ:

Reis: **Abdullah Azmi Efendi (Kütahya),**

Kâtib: **Şemseddin Bey (Ertuğrul),**

A'zâ: **Hüseyin Kadri Bey (Karesi), Mustafa Fevzi Efendi (Saruhan), Mustafa İbrahim Bey (Saruhan), Hilmi Bey (Basra), Ragıb Nişaşibi Bey, (Kudüs-i şerîf), Kâmil Efendi (Karahisar-ı sahib), Rıza Bey (Bursa), Hüseyin Tosun Bey (Erzurum), Necati Bey (Bolu), Seyyid Ali Haydar Bey (Asir), Hasan Bey (Gümüşhane), İlyas Sami Efendi (Muş), Şeyh Tayyib Efendi (Ankara), Halid Bey (Divaniye), Viktor Bey (İstanbul), Agop Hırlakyan Efendi (Maraş).**

Bed-i müzâkerât

Saat Dakika
2 30

Reis — Celse açılmışdır; birinci suâl, kabinelerin: "Sebebsiz ve vakitsiz harbe girmeleri" hakkındadır; fakat Zât-ı âlîniz Kabine'ye sonradan dâhil olmuşdunuz değil mi?

Abbas Halim Paşa — Evet efendim, Nâfıa Nezâreti'ne tarih-i tayînim 26 Teşrîn-i evvel 1330'dur [8 Kasım 1914].

Reis — Şu hâlde birinci suâl Zât-ı âlîlerine teveccüh etmiyor.

Abbas Halim Paşa — Tabîî efendim, teveccüh etmiyor.

Reis — İkinci suâlde: "İlân-ı harbin esbâb ve avâmil-i hakikiyesiyle sûret-i cereyân ve vukuu hakkında Meclis-i Umûmî'ye hilâf-ı vâki beyânâtda bulunmaları" mezkûrdur ki tabîî Zât-ı âlîleri Meclis-i Mebûsân'ın küşâdında, nutk-ı iftitâhî-i Hazret-i Pâdişâhî kırâat olunduğu esnâda, hâzır bulunmuşdunuz değil mi?

Abbas Halim Paşa — Evet efendim.

Reis — O hâlde efendim, sâhib-i takrîrin maksadını îzâh edeyim: Nutk-ı iftitâhîde tecâvüzün Ruslar tarafından vuku bulduğu zikredilmiş; fakat bu, hilâf-ı hakikatdir, deniliyor.

Abbas Halim Paşa — Eğer harb Goeben ve Breslau'nun hareketiyle başlamış ise o vakit bendeniz Kabine'de değildim.

Reis — Suâldeki hilâf-ı vâki beyânâtda bulunmaları kaydından maksad, Goeben ve Breslau sefinelerinin tecâvüziyle harb başladığı hâlde, nutk-ı iftitâhî-i Hazret-i Pâdişâhî'de tecâvüzün Ruslar tarafından vâki olmuş gibi gösterilmesi meselesidir; çünkü müştekî, vaka Goeben ve Breslau'nun tecâvüzü ile olduğu hâlde Meclis'e hilâf-ı vâki ve hakikat bir sûretde beyânât vuku bulmuşdur, diyor.

Abbas Halim Paşa — Harbin sûret-i ilânı hakkında bendeniz hiçbir şey söyleyemem, çünkü o zaman Kabine'de değildim. Maamâfîh vâki olan beyânât, bendenizin Kabine'ye iştirâkimden evvel-

ki hâdisâta âid olduğu cihetle ben, buna sahîh nazarıyla bakmakdan başka bir vaziyet alamayacağım.

Reis — Bu husûsda başka sorulacak bir suâl var mı?

İlyas Sami Efendi (**Muş**) — Paşa Hazretleri, bu suâle muhâtab olamazlar.

Reis — Bu bâbda başka bir söz var mı? (Hayır sadâları) Üçüncü suâlde: "Seferberlikden sonra (Sayfa: 162) ve ilân-ı harbden evvel İtilâf hükûmetleri tarafından vuku bulan şerefli ve fâideli teklîfleri reddeylemesi ve Almanya'dan bir gûnâ taahhüd ve zaman almaksızın ve bir fâide-i gaiye temîn etmeksizin harbe sürüklenmesi" mevzû-i bahisdir.

Abbas Halim Paşa — Bu suâl de bendenize teveccüh etmez.

Reis — Zât-ı âlîleri Kabine'ye dâhil olduğunuz vakit harb başlamışdı değil mi?

Abbas Halim Paşa — Evet, harbe girilmiş idi.

Reis — Bu suâl hakkında başka bir mütâlaa var mı? (Hayır sadâları) Dördüncü suâl: "Harbi dirâyetsiz ve istikametsiz ellere tevdî ederek her cephede fünûn-ı harbiyenin kabûl edemeyeceği mecnûnâne hareketlerin cereyânına ve sırf menâfi-i hasîse-i şahsiye uğrunda kuvve-i hayâtiye-i milletin gasb ve isrâfına müzâheret eylemesi" hakkındadır.

Abbas Halim Paşa — Bu suâl, Kabine'ye duhûlümden sonraki zamana da âiddir. Binâenaleyh bir cevâb vermek tabîîdir. Harbi, dirâyetsiz ellerin idâresi cihet-i askeriyeye şâmil ise tabîî harb esnâsında Kabine'de askerî kısımdan mâadâsının reyi pek mesmû olmaz ve bit-tabi her memleketde olduğu gibi harekât-ı harbiyeyi askerler idâre etdiği cihetle bütün muâmelât-ı askeriye onların elinden geçer. Binâenaleyh Kabine'nin mülkî kısmı "Filân orduya şu kumandanı tayîn ediniz" demeğe salâhiyetdâr değildir. Esâsen Kabine'nin öyle bir salâhiyeti olsa dahi bu, fikr-i âcizânemce askerin iktidârına bir tecâvüz olur ve tabîî de dinlenmez; binâenaleyh hiçbir Harbiye nâzırının filân kolorduya filân zâtın tayîni münâsib olup olmadığı hakkında Nâfıa nâzırının sözüne iştirâk etmesi melhûz değildir; bundan başka tayîn edilen kumandanların ehliyet veya adem-i ehliyeti efâlleriyle sâbit olacağı nazar-ı itîbara alınırsa bunların derece-i iktidârını tayîn için hem-meslek olmak ve onlarla tûl-müddet icrââtda bu-

lunmak lâzımdır, çünkü aksi hâlde söylenilirse fuzûlî bir müdâhale olur ve ben bu gibi şeylerin mesmû olmadığı itikadındayım.

Reis — Suâldeki dirâyetsiz ve istikametsiz ellere kaydı cihet-i askeriye ve mülkiyeye de şâmildir; meselâ harbin bidâyetinde ahâlînin emvâline vaz-ı yed edilmek sûretiyle birçok fenâlıklar yapılmış.

Abbas Halim Paşa — Memleketin o vakit ki ahvâli nazar-ı dikkate alınırsa vaz-ı yed muâmelesi zarûrî; fakat bu usûllerin tatbîkinde bazı münâsebetsizlikler de olmuş gibi... Dirâyetsizlik meselesi demin arz etdiğim gibidir; istikametsizlik meselesine gelince; o zamanlarda, yani o galeyânlı ve harâretli harb günlerinde, filân kumandan böyle yapmış, demek için bizde kâfî malûmât yok, fakat ithâm vâki idi. Maa-mâfîh Nâfıa nâzırının Sivas'da bulunan bir kumandanın yolsuzlukları hakkında, onu ithâm edecek sûretde, malûmât almasına imkân yokdur ve vâki olan ithâmlar, malûmât alınamayınca gayet zaîf delâilden veyâhûd mesmûât kabîlinden olurdu. Bundan başka bu hâl, Hükûmet'in intizâmını muhill başlıca bir usûl olur ve belki (Sayfa: 163) esâsen intizâmsızlık var ise, onu tazîf ederdi. Sonra bir adam mesmûât ile ithâm edilemez ve bu, Osmanlı askerinin başında harbe gidecek olan askerlere karşı vükelâ tarafından alınacak bir vaziyet değildi. Çünkü malûmât, mesmûâtdan ibâret olmak şartıyla bendeniz buna hakikat diyemem. Tabîî bunların mesûlü, Harbiye nâzırıdır ve kumandanları intihâb eden de odur. Binâenaleyh vükelâ-yı sâire, intihâb ve tayîn olunan kumandanlar hakkında beyân-ı reyde mazûrdur. Çünkü malûmâtı kâfî olmadığı gibi reyi de mesmû olamaz ve hattâ, mesmû olmadığı, bazı emsâli ile de sâbitdir; zîrâ Enver Paşa'ya hiçbir şey dinletmenin ihtimâli yokdu ve esâs itibârıyla bu bâdireyi hüsn-i idâre edebilmek şartıyla yegâne usûl de budur, meselâ Almanya hâriciye nâzırları, Ludendorff'a bile harb esnâsında kemâl-i dikkatle ve gayet ihtirâz ile beyân-ı rey edebilirlerdi ki bundan da maksad, o azîm mücâdele esnâsında onların vazîfesine müdâhale etmemek idi. Hulâsaten şunu söylemek isterim ki bendeniz, ümerâ-yı askeriyenin veya zâbitânın sû-i istimâlâtını, vicdânımın kail ve kani olacağı sûretde, öğrenemedim ve bir teşebbüsde bulunmadım; çünkü hepsi mesmûâtdan ibâretdi.

Reis — Beşinci suâle geçiyorum; muvâfık mı efendim? (Muvâfık sadâları) Bu suâlde: "Kavâid-i hukukiye ve insaniyeye ve hasseten

Kanûn-ı Esâsî'mizin rûh ve sarâhatine külliyen münâfî muvakkat kanûnlar ve emir ve nizâmlar ısdâr ederek memleketi bir sahne-i fecâyie kalbeylemesi" beyân ediliyor.

Abbas Halim Paşa — Kanûn-ı muvakkatlerin gayet mühim ve mübrem olmak şartıyla yapılması câizdir. Bit-tabi harb zamanında alel-ıtlak ve lüzûm hissedildikce bir kanûn yapılması ve bunun muvakkat bir şekilde tanzîm ve tatbîki iktizâ ederdi ve ahvâl münâsebetiyle böyle kanûnlar yapıldı, ancak buyurdukları gibi Kanûn-ı Esâsî'mizin rûh ve sarâhatine münâfî muvakkat kanûnlar yapılmış ise bendenizce bunlar, herhâlde bir maksad ve iltizâm ile değil, ihtiyâcı o şekilde tatmîn etmek kanâatiyle yapılmışdır. Husûsa ki bunların kısm-ı kullîsi de berâ-yı tasdîk Meclis-i Mebûsân'a tevdî ve kabûl edilmişdir. Hattâ hatırımda kaldığına göre Meclis-i âlîleri, kanûn-ı muvakkatlerin mümkün olduğu kadar az istimâl edilmesini taleb etmiş ve heyetimizce de bu noktaya dikkat edilmesi için beynimizde söz geçmişdir ve bunun üzerine kavânîn-i muvakkate yalnız ihtiyâc-ı mübrem farz edilen husûsât için tanzîm edilmişdir.

Reis — Takrîr sâhibinin bu suâli îzâh etdiği vakit bize söylediğine göre, bundan maksad, Tehcîr Kanûnu ile sâir askerî kanûnlardır.

Abbas Halim Paşa — Tehcîr meselesi, bulunduğumuz vaziyetde, zannetmem ki büyük bir hatâ olsun. Maa-mâfîh bu kanûnun tatbîk ve icrâsını, memleketin her türlü noksânı dâhilinde, iyi bir tarzda temîn etmek de pek müşkil olurdu. Fakat esâs itibârıyla tehcîr, bir ihtiyâc ile oldu ve nitekim böyle azîm bir meseleye lüzûm görülerek cihet-i askeriyenin (Sayfa: 164) takdîri ile yapıldı. Bu kanûnun tatbîk ve icrâsında kısmen Dâhiliye Nezâreti de alâkadârdır.

Reis — Bu kanûnun sûret-i tatbîk ve icrâsı gayr-i kanûnî bir şekilde vuku bulduğu hakkında bir şikâyet oldu mu ve böyle bir şikâyet vâki olduysa Meclis-i Vükelâ'da tezekkür edildi mi?

Abbas Halim Paşa — Böyle bir şikâyet vâki olmadı; biz, duymadık.

Reis — Bu suâl hakkında başka bir mütâlaa var mı? (Hayır sadâları) Altınca suâlde: "Vakayi-i harbiyeden sevkül-ceyşe taalluk etmeyen ve binâenaleyh ketmi lâzım gelmeyenleri mücerred muhâfaza-i mevki dâiyesiyle ketmeylemesi ve her gün birer menfî sebeble düşmana çiğnetdiği vatan-ı muazzez aksâmının avâkıb-ı elîmesin-

den milleti vakit ve zamanıyla haberdâr etmemesi" mevzû-i bahisdir ki bundan da maksad, sukut eden mahallerin ilân olunmaması ve ahâlînin haberdâr edilmemesidir.

Abbas Halim Paşa — Evet, cihet-i askeriyenin tertîb etdiği teblîgat-ı resmiyeler maksûd... Fakat bu teblîgat, cihet-i askeriyenin ictihâdına göre veriliyor ve bunlar, Karargâh-ı Umûmî'de tanzîm olunuyordu. Binâenaleyh bunun vükelâ-yı sâireye cihet-i taallukunu görmüyorum; çünkü bizim de gördüğümüz şeyler, bu teblîg-i resmîler idi.

Reis — Yani bu vazâif Karargâh-ı Umûmi'ye âiddir, demek mi istiyorsunuz?

Abbas Halim Paşa — Evet; biz, onların verdiği teblîg-i resmîlerden ziyâde bir şey öğrenemezdik.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) — Meclis-i Vükelâ'da teblîgat-ı resmiyelerin şekl-i tanzîm ve tahrîri hakkında müzâkere cereyân etdi mi?

Abbas Halim Paşa — Hayır efendim, hatırıma gelmiyor.

Reis — Bu suâl hakkında başka bir mütâlaa var mı? (Hayır sadâları) Yedinci suâlde: "Harb seneleri zarfında İtilâf hükûmetleri tarafından mükerreren vuku bulan ve bilhâssa Rusya'nın inhilâlinden sonra edilen sulh teklîflerini reddeylemesi ve bin-netîce bugünkü âkıbet-i meşûmeyi davet eylemesi" mevzû-i bahisdir.

Abbas Halim Paşa — Bendeniz böyle teklîflerden haberdâr değilim.

Reis — Rusya'nın inhilâlinden sonra bizim için netîce elde edilmişdi; binâenaleyh sulh-i münferide teşebbüs yolunda bir müzâkere sebkat etmedi mi?

Abbas Halim Paşa — Müzâkere şeklinde hiçbir şey sebkat etmemişdir; maa-mâfîh hasbihâl şeklinde bazı vakalar hakkında görüşülmüşdür.

Reis — Paşa Hazretleri böyle teklîflerden haberdâr olmadıklarını söylediler, başka sorulacak suâl var mı?

Mustafa İbrahim Bey (Saruhan) — Zannedersem Paşa Hazretleri, Rusya'nın inhilâlinden sonra Kabine'den çekilmişlerdi.

Abbas Halim Paşa — Evet efendim, Kabine'den çekilmiş idim.

Mustafa İbrahim Bey (Saruhan) — Çünkü Rusya devleti, Talat Paşa Kabinesi zamanında inhilâl etmişdi. (Sayfa: 165)

Reis — O hâlde sekizinci suâle geçiyorum; muvâfık mı efendim? (Muvâfık sadâları) Bu suâl: "Harbin ihdâs eylediği müşkilât karşısında halkın ihtiyâcını tehvîn edecek tedâbîre tevessül edecek yerde birtakım eşhâs-ı maddiye ve hükmiyenin ihrâz-ı servet eylemesini temînen ihtikâr ve sû-i istimâl yollarına saparak memleketin iktisâdiyâtını batırması" hakkındadır.

İlyas Sami Efendi (Muş) — Paşa Hazretleri Talat Paşa Kabinesi'nden evvel çekildiklerine bakılırsa...

Abbas Halim Paşa — Arz edeyim efendim; bazı şirketler teşekkül ediyordu; lâkin bu, itirâz olunan şeylerin kâffesi gibi bunlar da, bendenizce, aynı sebebin eserleridir. Cümlece malûmdur ki o vakit hükûmet iki şahıs elinde ve muvâzenesiz idi. Hatırımda kaldığına göre bu şirketler için galibâ Talat Bey "Bu, bir vesîledir, iktisâdiyât-ı memleketi elde edelim" demişlerdi. Fakat öyle görülüyor ki bu şirketler lüzûmu nisbetinde hüsn-i idâreye mazhar olamadı ve bu mesele Meclis-i Vükelâ'da mevzû-i bahsolmadı. Vükelânın reyi sorulmadı; esâsen reyimizi soran da pek bulunmazdı.

Reis — Dokuzuncu suâle geçiyorum; muvâfık mı efendim? (Muvâfık sadâları) Bu suâlde: "Hiçbir lüzûm ve kanûna müstenid olmayarak siyâsî ve askerî sansürler ihdâsıyla hürriyet-i matbûât ve muhâberâtı ihlâl eylemesi ve Avrupa evrâk-ı havâdisini memlekete idhâl etmemesi" mevzû-i bahisdir.

Abbas Halim Paşa — Bendeniz Kabine'ye intisâb etdiğim vakit bunların her ikisi de mevcûd idi.

Reis — Zât-ı sâmîleri Kabine'ye dâhil oldukdan sonra bu husûsda, itirâz yolunda, bir teklîfde bulunmadınız mı?

Abbas Halim Paşa — Hayır.

Reis — Onuncu suâl: "Dâhil-i memleketde bir herc ü merc-i idârî vücûde getirerek [ve] hürriyet-i cân ve mâl ve ırza musallat birtakım çetelere müzâheret ederek îka eyledikleri fecâyie iştirâk eylemesi hakkındadır ki sâhib-i takrîrin bundan maksadı, Teşkîlât-ı Mahsûsa'nın, çete tertîbâtının Hükûmet'in tertîbiyle olduğu ve hâlbuki bunların birçok yolsuzluklarda bulunduğudur.

Abbas Halim Paşa — Umûr-ı askeriyenin kâffesinde olduğu gibi bunda da cihet-i askeriye mesûl olur kanâatindeyim.

Reis — Demek ki bu, hükûmetce ittihâz edilmiş bir tedbîr değil.

Abbas Halim Paşa — Katiyyen değil.

Reis — Bunlar hakkında taraf-ı âlînizden bir itirâz vâki olmuş mudur?

Abbas Halim Paşa — Hayır... (Sayfa: 166)

İlyas Sami Efendi (Muş) — Esâsen bu meseleler, Paşa Hazretleri'nin Kabine'ye duhûlünden evvel olmuş.

Abbas Halim Paşa — Evet efendim.

Halid Bey (Divaniye) — Pekiyi; ondan sonra bir itirâz dermiyân etmemişler mi?

Reis — İtirâzda bulunmamış olduklarını yukarıda söylediler.

Abbas Halim Paşa — Fakat itirâzda bulunmadığımdan dolayı buna kabûl şeklini vermek doğru olmayacakdır. Esâsen itirâz edildiği vakit Harbiye Nâzırı Paşa Hazretleri'ne dinletmenin ihtimâli yokdu. İlâveten şunu da arz edeyim ki bazı mukarrerâtdan gayr-i resmî sûretde bahsetdiği hâlde Meclis-i Vükelâ'ca mevki-i müzâkereye vaz etmeyerek o vakit Nâfıa Nezâreti'ne taalluk eden şimendöferlerlerin ticâret meselesi hakkında münâsib görmediklerimi söylemiş idim; hattâ bunlardan biri de Levâzım reisi İsmail Hakkı Paşa'nın ticâret etmesi, şimendöfer yapdırması hakkında idi, hâlbuki bu, esâsen merdûd bir usûl olduğundan bunun önüne geçmek müşkil olacağını kendilerine anlatmak istediğim vakit: "Katiyyen böyle değildir" buyurdular; fakat bu söz ile de iktifâ etmediler ve bazı sözleriyle: "İsmail [Hakkı] Paşa ticâret etmiyor" demek istediler. Hâlbuki her kuvvet cihet-i askeriyenin elinde idi ve bunu hâl-i harbde hüsn-i istimâl edebilirlerdi; fakat hüsn-i istimâl edemediler; bit-tabi bu vaziyet her memleketde, o ahvâl ve şerâit dâhilinde, umûr-ı tabîiyeden madûddur.

Reis — Amerika sefîri, Kabine'de bulunduğunuz zaman, İstanbul'da mı idi?

Abbas Halim Paşa — Evet, burada idi.

Reis — Ermeni tehcîri esnâsında yapılan yolsuzluklardan dolayı Hükûmet'in şahsen takib olunacağına dâir İtilâf hükûmetleri tarafından vâki olan teklîfâta Amerika sefîrinin tavassut etdiği söyleniyor, doğru mudur?

Abbas Halim Paşa — Böyle bir teblîgat yapıldığı mesmûum oldu.

Reis — Acabâ nereye yapıldı?

Abbas Halim Paşa — Ben hatırlamıyorum.

Reis — Demek Zât-ı âlîlerinin mesmûu oldu, fakat takib etmediniz değil mi? Acabâ bu şifâhî bir nota şeklinde mi idi?

Abbas Halim Paşa — Hatırıma gelmiyor.

Halid Bey (Divaniye) — İstinye Doku malûm-ı âlîniz bir Osmanlı anonim şirketinin idi. Bunun, hiçbir kanûna ve hukuk-ı beyned-düvel kavâidine muvâfık olmayarak, Harbiye Nezâreti'nce istimlâki için bir kanûn tanzîm edilerek Meclis'e gelmişdi; acabâ Zât-ı âlîleri bu kanûnun hîn-i tanzîminde Kabine'de mi idiniz? (Sayfa: 167)

Abbas Halim Paşa — Hatırımda değil; fakat öyle zannediyorum. Maa-mâfîh dokların İsmail Hakkı Paşa'nın idâresine verildiğini iyi biliyorum.

Halid Bey (Divaniye) — Mâdâmki bu mesele zaman-ı âlîlerinize müsâdifdir; o hâlde hâk-i pâyiniz Meclis-i Vükelâ'da bu mesele hakkında, yani bir Osmanlı anonim şirketinin hakk-ı sarîhinin gasb olunması kanûnen muvâfık olmadığı sadedinde, vazîfe-i devletleri itibârıyla, bir atakda bulunmadınız mı?

Abbas Halim Paşa — Mesele pekiyi hatırıma gelmiyor; binâenaleyh doğru bir şey söylemeyeceğim. Zât-ı âlîleri öyle bir kanûnun Meclis'e verildiğinden emîn misiniz?

Halid Bey (Divaniye) — Öyle zannediyorum.

Reis — Başka sorulacak suâl var mı efendim? (Hayır sadâları) Celse hitâm bulmuşdur.

Hitâm-ı müzâkerât

Saat	Dakika
3	45

Müşârün-ileyhin ifâdâtı	İfâdât-ı mazbûtamı
tarafımdan zabtedilmişdir	tasdîk ve imzâ ederim.
Zabıt kâtibi	Nâfıa nâzır-ı esbâkı
Necmeddin Sahir	Abbas Halim.

Beşinci Şube

Yedinci İctimâ

HALİL BEY

Adliye nâzır-ı esbâkı / Meclis-i Mebûsân reisi

Cumartesi, 23 Teşrîn-i sânî 1334
[23 Kasım 1918]

İctimâda mevcûd a'zâ:

Reis: **Abdullah Azmi Efendi (Kütahya),**

Kâtib: **Şemseddin Bey (Ertuğrul),**

A'zâ: **Mustafa Fevzi Efendi (Saruhan), Mustafa İbrahim Bey (Saruhan), Kâmil Efendi (Karahisar-ı sahib), Rıza Bey (Bursa), Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı), İlyas Sami Efendi (Muş), Hilmi Bey (Basra), Seyyid Ali Haydar Bey (Asir), Halid Bey (Divaniye), Sadık Bey (Kütahya), Hasan Bey (Gümüşhane), Şeyh Tayyib Efendi (Ankara), Ragıp Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf), Necati Bey (Bolu), Victor Bey (İstanbul), Agop Hırlakyan Efendi (Maraş).**

Bed-i müzâkerât

Saat Dakika
3 15

Reis — Celse açılmışdır; birinci suâl kabinelerin: "Sebebsiz ve vakitsiz harbe girmeleri" hakkındadır.

Halil Bey (Menteşe) — Müsâade ederseniz üç suâle birden cevâb vereceğim: Malûm-ı âlînizdir ki nâzırlar, icrâât-ı hükûmetde serbestî-i karar hakkını, makam-ı hükümdârî tarafından tasdîk-i memûriyetleri zamanından itibâren iktisâb ederler ve bit-tabi mesûliyeti de o tarihden itibâren deruhde eylerler. Bendeniz ise harb ilân olunduğu zaman, cümlenin malûmu olduğu vechle, Meclis-i Mebûsân riyâsetinde bulunuyor idim; 11 Teşrîn-i evvel 1331 [24 Ekim 1915] tarihinde Said Halim Paşa Kabinesi'ne Hâriciye nâzırı sıfatıyla dâhil oldum. Bu itibâr ile zaman-ı nezâretime müsâdif olmayan icrâât ve harekâta mütedâir olan birinci, ikinci ve üçüncü suâllere cevâb itâsına mecbûriyetim yokdur.

Reis — Beyefendi, birinci suâl ile: "İlân-ı harbin esbâb ve avâmil-i hakikiyesiyle sûret-i cereyân ve vukuu hakkında Meclis-i Umûmî'ye hilâf-ı vâki beyânâtda bulunmaları" tarzındaki ikinci suâle ve: "Seferberlikden sonra ve ilân-ı harbden evvel İtilâf hükûmetleri tarafından vuku bulan şerefli ve fâideli teklîfleri reddeylemesi ve Almanya'dan bir gûnâ taahhüd ve zaman almaksızın ve bir fâide-i gaiye temîn etmeksizin harbe sürüklenmesi" hakkındaki üçüncü suâle muhâtab olamayacaklarını söylüyorlar ve bunun için de Kabine'ye, hâl-i harbin ilânından sonra, yani 11 Teşrîn-i evvel 1331 tarihinde dâhil olduklarını zikrediyorlar.

Hilmi Bey (**Basra**) — Fil-vâki Halil Beyefendi Hazretleri, o vakit Kabine'de değil idi. Fakat Meclis-i Mebûsân reisi oldukları hâlde harbe girmemek için teşebbüsâtda bulunduğu ve hattâ bu husûs için Hükûmet nâmına Berlin'e gitdiği birçok taraflardan rivâyet ediliyor. Bu itibâr ile bendeniz öyle zannediyorum ki Beyefendi

de vakitsiz harbe girildiği kanâatindedir. Binâenaleyh bu bâbdaki malûmâtlarını îzâh buyururlarsa tenevvür etmiş oluruz.

Halil Bey (Menteşe) — Bendeniz bugün, Said Halim ve Talat Paşa kabinelerinin a'zâsından olmak sıfatıyla, burada bulunuyorum ve mezkûr kabinelerde çalışdığım zamanlara âid (Sayfa: 172) îzâhâtı veriyorum, binâenaleyh eğer Meclis-i Mebûsân reisi olmak sıfatıyla Şube'nin benden soracağı şeyler varsa onları tesbît edersiniz ve bana tahrîren bildirirsiniz; ben de o suâllerin cevâblarını, malûmât kabîlinden olmak üzere, veririm; fakat bugün mesûl bir nâzır sıfatıyla bulunduğum cihetle ancak o sıfatla cevâb vereceğim.

Reis — O hâlde dördüncü suâle geçeceğim, başka bir mütâlaa var mı? (Hayır sadâları) Bu suâlde: "Harbi dirâyetsiz ve istikametsiz ellere tevdî ederek her cephede fünûn-ı harbiyenin kabûl edemeyeceği mecnûnâne hareketlerin cereyânına ve sırf menâfi-i hasîse-i şahsiye uğrunda kuvve-i hayâtiye-i milletin gasb ve isrâfına müzâheret eylemesi" mevzû-i bahisdir.

Halil Bey (Menteşe) — Ordunun idâresi ve kumandanların azil ve nasbı, intihâb ve tayîni doğrudan doğruya Başkumandanlık'a âiddir ve bu husûsâtda sâir nâzırların hiçbir tesîri yokdur ve olamaz da... Binâenaleyh bu suâlin cevâbını Başkumandan vekîline terk ediyorum. Çünkü Başkumandan vekîli, aynı zamanda Harbiye nâzırı da olmak itibârıyla, iki sıfatı hâiz ve bu mesâil ile bizzât kendisi meşgul idi.

Reis — Fakat suâlde iki fıkra var: Biri, harbin dirâyetsiz ve diğeri, istikametsiz ellere tevdîi meselesidir. Sâhib-i takrîr, bu cihetleri îzâh etdiği vakit harb seneleri zarfında merkezden başlayarak cephe-i harblere kadar sû-i istimâlât olduğunu söylemişdi; yani kumandanların, levâzım reislerinin ve sâirenin yapdıkları sû-i istimâlâtı mevzû-i bahseylemişdi. Binâenaleyh bu gibi ahvâl acabâ Meclis-i Vükelâ'da mevzû-i bahsolmadı mı?

Halil Bey (Menteşe) — Bunlar mevzû-i bahsolmaz; çünkü büdcenin sarfiyâtı meselesi, doğrudan doğruya nâzır-ı âidine müteallikdir. Binâenaleyh bir nâzırın büdcesine âid sarfiyâta diğer bir nâzır müdâhale etmez. Eğer kumandanlar sû-i istimâlât yapmış ise bunlar, tatbîkat meselesidir; binâenaleyh bu adamların vazîfelerini sû-i istimâl edip etmedikleri ve bunların hakkında tahkikat yapıp yapmadıkları,

o kumandanları tayîn eden ve icrââtiyle beraber hakk-ı murâkabesi olan nâzıra âiddir. Ben, Adliye ve Hâriciye nezâretlerinde bulunmuş idim ve Adliye Nezâreti'nde iken memûrînin sû-i istimâlâtı hakkındaki şikâyetleri takib etdim. Adliye dosyaları da meydandadır, onu tedkik ederseniz kendi nezâretime âid olan bu gibi işlerin takib ve tahkik edildiği anlaşılır. Fakat ordu kumandanlarının sû-i istimâlâtına ben cevâb veremem ve bilmem; çünkü bu, hakk-ı tayîn ve murâkabesi itibârıyla Harbiye nâzırına âiddir. Büdcedeki sarfiyât meselesini de her nezâretin büdcesine âmir veya vekîl olan zât imzâ eder, Dîvân-ı Muhâsebât'a gider, orası da büdcede tahsîsât varsa Mâliye nâzırı versin, der ve o sûretle tediye edilir.

Reis — Beşinci suâle geçiyoruz, başka bir mütâlaa var mı efendim?

Şemseddin Bey (Ertuğrul) — Müsâade buyurur musunuz efendim? Fil-hakika Kabine (Sayfa: 173) a'zâsının her biri kendi dâiresinde müstakildir; fakat Kabine'yi teşkîl eden vükelânın icrââtlarından siyâset-i umûmiye ile alâkadâr olan işlerde yekdiğerine karşı mütekabilen mesûl oldukları da şübhesizdir. Binâenaleyh herhangi nâzırın dâiresinde vâki olduğu işidilen sû-i istimâlâtın men ve izâlesi için diğer nâzırların ihtârâtda bulunmaları îcâb etmez mi idi? İhtârât mesmû olmadığı takdîrde teşrîk-i mesâî etmemek iktizâ etmez mi idi?

Halil Bey (Menteşe) — Malûm-ı âlînizdir ki Kanûn-ı Esâsî'de sarâhat vardır ve bu sûretle nâzırlar siyâset-i umûmiye-i devletde müştereken ve icrâât-ı husûsiyelerinde münferiden mesûldürler. Mervî olan sû-i istimâlâta gelince; bu bâbda Enver Paşa Hazretleri'ne birçok defalar bu gibi yolsuzlukların meni lüzûmu söylenmiş ve kendileri de bizi, bu kabîl harekâtda bulunanları şiddetle tecziye etmekde olduğunu söyleyerek temîn etmiş: "Ve kendilerine ağır mesûliyetler tahmîl etdiğim zâbitânın şeref ve haysiyetini muhâfazaya mecbûrum. Delîle istinâd eylemeyen veya mevâdd-ı muayyene irâe etmeyen şikâyetnâmeler üzerine zâbitân ve kumandanları taht-ı zann ve muhâkemeye alamam. Hafî ve celî müfettişlerim vardır ve adedlerini tezyîd ediyorum" demiş idi; hattâ: "Ordunun inzibâtı nokta-i nazarından tatbîk edilmekde olan cezâlar için mücrimlerin mâ-fevklerine kadar teblîgatda bulunuyorum; fakat bu gibi şeyleri

gazetelere teblîg etmek hâl-i harbde fenâ bir netîce verir" demiş idi. Dâhiliye Nezâreti tarafından memûrîn-i mülkiyenin sıkı bir takib ve teftîşe tâbi tutulduğunu da Şûrâ-yı Devlet'e vürûd eden evrâk-ı tahkikiyenin kasretinden anlıyordum. Kavânîn-i hâzıra maat-teessüf memûrîn-i askeriye ve mülkiyenin vazîfelerini icrâ esnâsında îka etdikleri cerâimden dolayı müddeî-i umûmîleri takibden menediyor.

Reis — Dördüncü suâl hakkında başka bir mütâlaa var mı efendim? (Hayır sadâları) Bu suâlde: "Kavâid-i hukukiye ve insaniyeye ve hâssaten Kanûn-ı Esâsî'mizin rûh ve sarâhatine külliyen münâfî muvakkat kanûnlar ve emir ve nizâmlar ısdâr ederek memleketi bir sahne-i fecâyie kalbeylemesi" mevzû-i bahisdir.

Halil Bey (Menteşe) — Nezâret'de bulunduğum zamanlarda Kanûn-ı Esâsî'nin ahkâmına mugayir sûretde kanûn-ı muvakkat tanzîm edildiğini bilmiyorum ve böyle bir kanûna bilerek vaz-ı imzâ etmedim. Maa-mâfîh kavânîn-i muvakkatenin Kanûn-ı Esâsî'ye mugayereti iki sûretle olabilir: Biri ahkâmı itibârıyla, diğeri de zaman ve esbâb-ı neşri itibârıyladır. Zaman ve esbâb-ı neşri meselesi, sırf ictihâdî ve takdîrî bir meseledir. Binâenaleyh tatbîkat-ı cezâiyeye mevzû teşkîl edemez. Takrîr sâhibinin bu husûsdaki nokta-i nazarını îzâh ederseniz cevâb veririm.

İlyas Sami Efendi (Muş) — Bu, tehcîr meselesidir.

Halil Bey (Menteşe) — Mûcib-i şikâyet olan Tehcîr Kanûnu, ben Kabine'ye dâhil olmadan evvel neşredilmişdir; hattâ bu kanûnu müteâkıben tanzîm ve mevki-i icrâya vaz edilmiş olan Tasfiye (Sayfa: 174) Kanûnu da zaman-ı nezâretimde yapılmamışdır; bu itibâr ile bunlara da muhâtab olmayacağım tabîîdir. Kabine'ye tarih-i duhûlüm olan 11 Teşrîn-i evvel 1331 [24 Ekim 1915] tarihinden sonra sâhib-i takrîrin mevzû-i bahsetdiği kavânîn-i muvakkate varsa onlara dâir cevâb vereyim; fakat Tehcîr Kanûnu'nun zaman-ı tatbîkinde kabinede bulunmadığım için o tarihden evvelki zamana âid kanûnlara cevâb veremem.

Ragıp Nişaşibi Bey **(Kudüs-i şerîf)** — Lâkin Tehcîr Kanûnu'nun sûret-i tatbîkiyesi hakkındaki malûmâtınızı lûtfederseniz bizi tenvîr etmiş olursunuz.

Halil Bey (Menteşe) — Pekâlâ efendim, îzâh edeyim: Bendeniz, Tehcîr Kanûnu'nun esnâ-yı tanzîm ve tatbîkinde Berlin'de bulu-

nuyordum ve o vakit, demin de söylediğim gibi, Kabine'ye dâhil değildim. Berlin'de 1331 senesi Mart'ından Haziran nihâyetine kadar kalmış idim; bu müddet zarfında Berlin'de bulunan Zöhrab Efendi'nin mahdûmu bana mürâcaat etdi ve Vartkes Efendi ile pederi Zöhrab Efendi'nin dâhile sevk olunduğunu söyleyerek bu işe müdâhale etmekliğimi ricâ etdi. Ben de derhâl Dâhiliye nâzırı Beyefendi'ye bir telgraf çekdim ve her ne sebeble olursa olsun mebûsların bu gibi muâmelelerden masûn tutulması lâzım olduğunu söyledikden sonra bit-tabi bence malûm olmayan esbâb dolayısıyla Vartkes ve Zöhrab efendilerin İstanbul'da bulunmaları mahzûrlu telâkki ediliyorsa kendileriyle husûsî sûretde görüşerek Avrupa'ya seyâhatlerinin temînini tavsiye etdim ve bu sûretle İstanbul'da bulunmalarından mütevellid mahzûrların ref ve izâle olunabileceğini ve mebûsların her ne sebeble olursa olsun dâhile sevki muvâfık olmayacağını mükerreren yazdım. Bit-tabi bunlar Dâhiliye Nezâreti dosyasında mevcûddur, tedkik edersiniz.

Ragıp Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Bu mürâcaatlarınıza nasıl cevâb verilmişdi?

Halil Bey (Menteşe) — Hiçbir cevâb almadım; fakat İstanbul'a geldikden sonra iâdeleri için çok çalışdım. Lâkin Diyâr-ı Bekr dîvân-ı harbinin muhâkeme talebi üzerine, Hükûmet onları sevk etmiş olduğundan yoldan çevirmek kabil olmadı, fakat Talat Paşa, ısrârım üzerine Diyâr-ı Bekr ve Haleb vâlîlerine bu husûsda şiddetli emirler verdi ve: "Bunların muhâkemelerini tesrî ediniz ve sâlimen gönderiniz" dedi. Lâkin yolda gider iken bir çete ile vâki olan müsâdeme netîcesinde itlâf edildiklerini işitdim ve bunun üzerine o çeteyi Hükûmetin elde etmesi ve şiddetle tecziye eylemesi için ısrâr etdim. Bilâhire çete reisi ve efrâdı tutuldu ve zannedersem Şam dîvân-ı harbinin kararı üzerine idâm olundu.

Ben, Mebûsân riyâsetinde bulunduğum zamanda bile tehcîr edilmiş olanların terfiye-i ahvâli için bütün nüfûzumu istimâl etmişdim, hattâ geçen gün nezdime gelen esbâk Şeyhülislâm Hayri Efendi Hazretleri: "Bir gün dâire-i Meşihat'e gelmiş idiniz; müteessirâne bir lisân ile Ermeni muhâcirlerinin ahvâlinden bahsederek müdâhalemi ricâ etmişdiniz, ben de vazîfemi yapdım" (Sayfa: 175) buyurmuş idi. Fil-vâki nâzır oldukdan sonra da bazı müteferrik

sevkiyâtdan haberdâr olunca mâni olmağa çalışdım; esâsen Berlin'den avdet etdiğim zaman tehcîr muâmelesi ikmâl olunmuş ve ötede, beride bazı müteferrik sevkiyât olmuşdu. Vilâyâtdan gelen ihtidâ mazbatalarının hiçbirisini de Mezâhib nâzırı sıfatıyla icrâ etdirmedim ve zannederim ki dışarıya çıkıp hangi bir Ermeniye sorarsanız benim bu husûsdaki mesâîmi söyler; ben şimdiye kadar bunu kimseye söylemedim; fakat Ermeni vatandaşlarımızın şahsıma karşı göstermiş oldukları hüsn-i muâmeleden dolayı bu husûsda sarf-ı mesâî etdiğime kendilerinin kani olduklarını anlıyorum.

Ragıp Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Suriye'deki tehcîr geçen seneye kadar devâm etmişdi.

Halil Bey (Menteşe) — Arabların tehcîrini mi soruyorsunuz?

Ragıp Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Evet; çünkü Suriye'de, içlerinde bir de Â'yân a'zâsı olduğu hâlde, birtakım adamlar idâm edildi ve o karar, Â'yân a'zâsının â'yânlık sıfatı ref edilmeden tatbîk olundu; acabâ bunlar hakkında irâde-i seniyye istihsâl edilmiş midir?

Halil Bey (Menteşe) — Arz edeyim; Suriye'de tatbîk olunan idâm hükümlerinden bilâhire haberdâr oldum. Dîvân-ı harblerin mücrim telâkki edilen kimseler hakkında verdiği idâm kararları, doğrudan doğruya Harbiye Nezâreti ve Sadâret vâsıtasıyla irâde-i seniyyeye iktirân eder. Nitekim mahkemelerin hükmetdiği idâmlar da Adliye Nezâreti'nden Makam-ı Sadâret'e gönderilir. Bundan diğer nezâretler haberdâr olmaz. Bendeniz de bunu muahharen haber aldım; fakat derhâl kabine reisine mürâcaat etdim ve: "Suriye'de, irâde-i seniyye istihsâl edilmeden, bazı adamların asıldığı söyleniyor, bu, nasıl olur?" dedim; bana cevâben kumandanlara verilen salâhiyet mûcibince ol bâbdaki kanûn ahkâmına tevfîkan, Cemal Paşa'nın, mesûliyeti üzerine alarak, icrâ-yı muâmele etdiğini öğrendim.

Ragıp Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Fakat bir Â'yân a'zâsı sıfat-ı resmiyeyi hâiz olduğu hâlde asıldı.

Halil Bey (Menteşe) — Abdülhamid Zöhravi Efendi'nin Suriye'ye götürülüp idâm edildiğinden bilâhire haberdâr oldum; ben o vakit Hâriciye nâzırı idim ve buradan götürüldüğü zaman haberdâr olsa idim kendisinin adem-i sevki için elimden geleni yapardım; fakat meseleden badel-vuku haberdâr oldum. Suriye'deki ahâlînin tehcîrine gelince; Cemal Paşa, ordunun emniyetini temîn etmek

için, Fransız konsoloshânesinde ele geçen bazı vesâik ile düşman tarafına temâyülleri tahakkuk eyleyen bazı adamları ordu mıntakası hâricine tebîde başlamışdı. Ben, bundan haberdâr olunca Dâhiliye ve Harbiye nâzırlarına mürâcaat ederek bu muâmelenin doğru olmadığını, tevkifi lâzım geldiğini söyledim ve bu husûsun temîni için emirler verdirdim; öyle zannediyorum ki Suriye tehcîrînin mahdûd bir sâhada kalmasında teşebbüsâtımın pek ziyâde tesîri olmuşdu. (Sayfa: 176)

Şemseddin Bey (Ertuğrul) — Arabistan ve Suriye'de vâki olan ahvâl-i malûme, Dördüncü Ordu kumandanı olan zâtın aynı zamanda Bahriye nâzırı sıfatını hâiz bulunduğu zamana müsâdifdir. Hâlbuki irâde-i seniyye istihsâline lüzûm görülmeden idâm olunan bir Â'yân a'zâsının âkıbetinden Kabine a'zâsı bilâhire haberdâr olmuş imiş; binâenaleyh buna muttali oldukdan sonra Kabine a'zâsının böyle bir zât ile teşrîk-i mesâîsine mahall var mı idi?

Halil Bey (Menteşe) — Pekâlâ takdîr buyurursunuz ki devletin büyük bir harb ile meşgul olduğu esnâda memleketde bir kabine buhrânı hâsıl etmek müşkil bir mesele idi. Onun için bu tarîk ihtiyâr edilmedi. Maa-mâfîh ahvâl-i âdiyede olsa idi, bit-tabi siyâsî nokta-i nazardan meseleyi mevzû-i bahsedip Kabine buhrânı davet edilebilirdi; fakat bu ciheti de epeyce düşündük; lâkin netîce itibârıyla Kabine buhrânı ihdâsından dolayı memlekete mazarrat geleceğini tahmîn ederek bundan sarf-ı nazar eyledik. Zîrâ buhrân tevlîdiyle meselenin tamîri de kabil değil idi.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) — Demek ki bu mesele düşünüldü.

Halil Bey (Menteşe) — Evet, düşünüldü; hattâ ben kendi kendime düşündüğüm zaman Kabine buhrânını memleket için muzırr telâkki etdim, çünkü ahvâl ve şerâit buna müsâid değildi. Eğer ahvâl müsâid olsa idi bu, mevki-i icrâya vaz olunurdu. Nitekim heyet-i celîleniz de birçok meselelere karşı, yine mülâhaza-i vataniye ile sükût ve tahammül etmiş ve müsâid zamana intizâr ederek icrââta geçmemiş ve hakk-ı mürakabesini istimâl etmemişdi. Vakayi-i malûmenin cereyân etdiği zaman zarfındaki ahvâl ve şerâit nazar-ı dikkate alınırsa zannederim ki, bunlar elbetde mazûr görülür.

Ragıp Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Şemseddin Bey'in dediği gibi bir nâzırın Kabine'den ihrâcı buhrân-ı vükelâyı mûcib olmaz-

dı; aynı zamanda Bahriye nâzırı olan Cemal Paşa, Dördüncü Ordu Kumandanı olmak itibârıyla, diğer bir nâzırın kumandası altında idi ve bu, gayet garîb bir vaziyet idi. Eğer Hükûmet istese idi, Kabine buhrânına hâcet kalmadan, Cemal Paşa'yı nezâretine celbeder ve kumandanlık vazîfesini ref eyler idi. Çünkü Bâbıâlî Cemal Paşa'nın harekâtından, Beyrut'da on bir kişi idâm olundukdan sonra haberdâr olmuş ve hattâ bu gibi ahvâlin tekerrür etmemesi için işârâtda bulunmuşdu. Hâlbuki Cemal Paşa, ikinci defa İstanbul'dan celbetdirdiği Â'yân a'zâsından bir zâtı ve sâireyi de idâm etdirmişdi; yani işârâta rağmen harekâtını teşdîd eylemişdi. Bundan başka birçok ahâlîyi hiç cürmü olmadan bilâ sebeb tehcîr etmiş ve Cemal Paşa, Bâbıâlî'nin emirlerini dinlemez olmuşdu. Binâenaleyh böyle bir adamın kabinede bulunması câiz değildi veyâhûd kumandanlıkdan uzaklaşdırılarak Bahriye Nezâreti'ne getirilebilirdi. (Sayfa: 177)

Halil Bey (Menteşe) — Nitekim geldi.

Ragıp Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Bade harâbül-Basra.

Halil Bey (Menteşe) — Bu husûsda Bâbıâlî'nin vâki olan işârât ve müdahalâtı tesîrsiz kalmış olduğu hakkındaki iddiâ doğru değildir. Çünkü Bâbıâlî'nin o müdâhaleleri olmasa idi ihtimâl ki Cemal Paşa, tehcîr muâmelesini daha ziyâde yapacakdı. Yani şunu demek istiyorum ki Bâbıâlî'nin müdâhalesi tehcîri mahdûd bir derecede tevkif etmişdir.

Ragıp Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Demek ki Cemal Paşa, Bâbıâlî'yi dinlemeyerek hod-be-hod muâmelâtda bulunmuş!..

Reis — Efendim, Zât-ı âlîleri Adliye Nezâreti'nde bulunduğunuz vakit Münâkehât ve Müfârekat Kanûn-ı Muvakkati neşredilmişdi; hâlbuki bu kanûn-ı muvakkat, Kanûn-ı Esâsî'nin rûh ve sarâhatine külliyen münâfî olarak Meclis-i Umûmî'nin küşâdından bir gün evvel neşredilmişdi ki bu da Kanûn-ı Esâsî'nin rûh ve sarâhatine külliyen mugayir olarak zikredilen kavânîn-i muvakkate idâdına dâhil olmuşdur.

Halil Bey (Menteşe) — Münâkehât ve Müfârekat Kanûnu'nun ne gibi esbâb ve mülâhazâta binâen neşredildiğini geçen sene Adliye Encümeni'nde îzâh etmişdim; zannedersem Zât-ı âlîleri de orada hâzır idiniz.

Reis — Hayır, geçen sene Adliye Encümeni'nde yokdum.

Halil Bey (Menteşe) — Encümen'de îzâhât verdikden sonra kanûnun ahkâmı itibârıyla değil, zaman ve esbâb-ı neşri itibârıyla Hükûmet'in ictihâdına itirâz tarzında mütâlaât serdedildi; ben de bu kanûnun ne gibi esbâb ve mülâhaza ile tanzîm olunduğunu mufassalan îzâh eyledim; Adliye Encümeni, îzâhâtımı istimâ etdikden sonra âilelerin hukuk-ı mütekabilesine mütedâir olan böyle mühim bir kanûnun iyice tedkiki için müzâkeresinin sene-i âtiyeye talîkine ve bu müddet zarfında tatbîkatda meşhûd olacak olan mahâzîrin de nazar-ı itibâra alınarak ona göre tashîhât ve tadîlât icrâsına karar vermişdi. Hattâ ben, bu kanûn hakkındaki esbâb-ı mûcibe ve mülâhazayı sûret-i husûsiyede gerek şubelerde ve gerek sâir yerlerde cümlenize îzâh etmişdim; bundan dolayı tekrar bu husûsdaki esbâb-ı mûcibeyi Şubenize îzâha mahall görmüyorum. Yalnız şurasını tekrar etmek isterim ki tahkikat-ı cezâiye, kanûn-ı muvakkat neşrinden dolayı değil, Kanûn-ı Esâsî'nin ahkâmına mugayir olarak neşredilmiş olan kanûnlar hakkında vârid olabilir; yoksa kavânîn-i muvakkatenin zaman ve esbâb-ı neşri meselesi tahkikat-ı cezâiyeye mevzû teşkîl edemez. Çünkü o, sırf ictihâdî bir nazariye meselesidir ve bâ-husûs Kanûn-ı Esâsî'nin madde-i mahsûsasında, Hükûmet'in takdîr ve ictihâdı Meclis'in takdîr ve ictihâdı ile tasdîk ve teâruz edinceye kadar mer'î olur, deniliyor (Sayfa: 178) Bu itibâr ile Münâkehât ve Müfârekat Kanûn-ı Muvakkati ahkâmında Kanûn-ı Esâsî'ye mugayir hiçbir şey yokdur ve bu, gayet mühim bir kanûndur. Hattâ diyebilirim ki ve o iddiâdayım ki, bu, devletimizde yapılacak ıslâhât-ı Adliye'nin mühim bir mebdeidir. Nitekim Meclis-i Mebûsân mehâkim-i Şeriye'yi Adliye'ye rabdetmek sûretiyle tevhîd-i kazâ esâsının devletce ne kadar mühim bir mesele olduğunu tasdîk etmiş ve beni de bir ân evvel bu meselenin mevki-i fiile vazına memûr eylemişdi ki bu husûsda söyleyeceğim söz bundan ibâretdir. Yalnız şunu da ilâveten zikretmek isterim ki eğer bundan dolayı dîvân-ı harbe gidip mahkûm olacak isem ben, bunu tarih-i icrââtımın en parlak bir incisi olmak üzere muhâfaza eder ve o ilâmı ahfâdıma mûcib-i iftihâr olmak üzere muallâ bir mevkie talîk etdiririm. Maa-mâfîh bu ciheti hepinizin vicdânına havâle ederim.

Reis — Beşinci suâl hakkında başka bir mütâlaa var mı efendim? (Hayır sadâları) Altıncı suâlde: "Vakayi-i harbiyeden sevkül-ceyşe

taalluk etmeyen ve binâenaleyh ketmi lâzım gelmeyenleri mücerred muhâfaza-i mevki dâiyesiyle ketmeylemesi ve her gün birer menfî sebeble düşmana çiğnetdiği vatan-ı muazzez aksâmının avâkıb-ı elîmenden milleti vakit ve zamanıyla haberdâr etmemesi" mevzû-i bahisdir.

Halil Bey (Menteşe) — Bu suâle vereceğim cevâb da dördüncü suâle verdiğim cevâba makis olacakdır. Kumandanların azl ve tayîni husûsunda diğer nâzırların tesîri olmadığı gibi münferiden ve müctemian planların tertîbi ve teblîgat-ı resmiyelerin tanzîmi meselesi de doğrudan doğruya Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye'ye âiddir ve bizim bildiğimiz de sizin bildiğinizden ibâretdir. Binâenaleyh bu suâlin cevâbını da nâzır-ı mesûlüne terk ederim.

Ragıp Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Fil-hakika öyle. Fakat memleketimizin birçok aksâmı kaybedildiği hâlde gazetelerde ilân olunmadı; hâlbuki Hükûmet bundan haberdâr idi. Böyle olduğu hâlde Galiçya ve sâir mahallere asker gönderiliyor, diğer tarafdan bazı aksâm-ı memleket zâyi oluyordu; yâhûd Enver Paşa Bâbıâlî'den bunları ketmediyordu.

Halil Bey (Menteşe) — Onu Enver Paşa'ya sorarsınız.

Ragıp Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Bu, Meclis-i Vükelâ'da mevzû-i bahsedilmedi mi?

Halil Bey (Menteşe) — Teblîgat-ı resmiyede ordunun vaziyet-i cedîdesi bildiriliyor ve bunlar harita üzerinde tedkik edilince görülüyordu. Sonra hiç şübhe yok ki bunda esbâb-ı askeriye vardı. Binâenaleyh suâliniz yalnız bana teveccüh edecek değil, Başkumandan vekîline de râci olacakdır.

Ragıp Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Demek ki; Bâbıâlî haberdâr değildi?

Halil Bey (Menteşe) — Haberdâr veya değil; fakat bunun cevâbını Başkumandan vekîli verebilir. (Sayfa: 179)

Reis — Bu suâl hakkında başka bir mütâlaa var mı? (Hayır sadâları) O hâlde yedinci suâle geçiyorum, bu suâlde: "Harb seneleri zarfında İtilâf hükûmetleri tarafından mükerreren vuku bulan ve bilhâssa Rusya'nın inhilâlinden sonra edilen sulh teklîflerini reddeylemesi ve bin-netîce bugünkü âkıbet-i meşûmeyi davet eylemesi" mevzû-i bahisdir.

Halil Bey (Menteşe) — Ben Nezâret'de bulunduğum zamanlarda İtilâf devletleri tarafından sulh-i münferid teklîf edildiğini tahattur etmiyorum; yalnız Brest-Litovsk Muâhedesi akdedildiği esnâda Hâriciye Nâzırı Beyefendi, Berlin sefîri Hakkı Paşa ile birlikde, orada bulunduğu cihetle Hâriciye Nezâreti'ni vekâleten îfâ ediyordum. İşte o esnâda 10 Kanûn-ı evvel 1917 tarihiyle Lahey sefîrimiz tarafından ber-vech-i âtî bir telgraf almışdım:

"Mübâdele-i üserâ için İngiliz murahhasları ile müzâkerede bulunmak üzere Bern'e muvâsalat eylemiş olan Muhtar Bey'in zemîni münâsib bulduğu takdîrde İngiltere ile bir sulh-i münferid akdi müzâkerâtına girişmek için bâ-telgraf Dersaâdet'den mezûniyet taleb etdiği ve Kudüs'ün ziyâı ağır bir darbe teşkîl eylemiş olduğunu beyân eylediği Swiss gazetesine atfen Londra'dan telgrafla matbûât-ı mahalliyeye bildirilmişdir."

Hâlbuki Muhtar Bey o tarihde böyle bir talîmât taleb etmediğinden 17 Kanûn-ı evvel 1917 tarihiyle ber-vech-i zîr Lahey sefâret-i seniyyesine bir telgraf keşîde etdim:

"Havâdisin esâssız olduğuna dâir Bern sefâret-i seniyyesi vâsıtasıyla tekzîbe teşebbüs edildiği gibi taraf-ı âliyelerinden dahi matbûât-ı mahalliyeye teblîgat-ı münâsibe îfâsı."

Esâsen yukarıdaki telgraf Londra'dan bütün matbûâta verilmiş ve tabîî Almanya sefîri de bundan haberdâr olmuşdu. Bunun üzerine Almanya sefîri mürâcaat etdi ve Muhtar Bey'in sulh-i münferid için talîmât isteyip istemediğini sordu. Buna cevâben Muhtar Bey'in Hükûmet'den böyle bir talîmât istemediğini ve Hükûmet'in de kendisine böyle bir talîmât vermediğini ve tekzîb-i keyfiyet için Hâriciye Nezâreti'nden 17 Kanûn-ı evvel tarihiyle, demin bir sûretini okuduğum telgrafnâmeyi Lahey ve Bern sefâret-i seniyyelerine keşîde etdiğimizi ve havâdisin esâssız olduğunu tekzîb edileceğini söyledim. Badehû 17 Kanûn-ı evvel tarihi ile Muhtar Bey'den ber-vech-i âtî bir telgraf aldım:

"Buraya muvâsalatımdan beri İngiliz heyet-i murahhasası reisi Hâriciye Nezâreti müsteşârlarından Lord Newton vaziyet-i hâzıra-i siyâsiyeye dâir bendeniz ile sûret-i mahremânede mülâkat arzusunda bulunduğunu kâtib-i husûsîsi marifetiyle ve musirren ihbârdan hâli kalmıyor. Muhâfaza-i mahremiyetdeki müşkilâtdan ve Alman-

ların böyle hafî bir temâsa ıttılâındaki mahzûrâtdan dolayı teklîf-i mezkûrü bugüne kadar bit-tabi reddetdim. İngiltere hükûmetinin mürâcaat-ı mükerreresindeki maksada vukufda Bâbıâlî'ce hâlen bir menfaat zımnında Sefîr Beyefendi ile bil-müzâkere takarrür edecek (Sayfa: 180) şekil ve sûret dâiresinde kabûl-i temâs edilmek üzere taraf-ı çâkerâneme talîmât ve şübühâta mahall kalmamak için de Almanya hükûmetine şimdiden malûmât itâsı menût-ı rey-i âlî-yi nezâret-penâhîleridir."

Bu esnâda Bern sefîrimizden de 19 Kanûn-ı evvel tarihiyle bir telgraf aldım ki ber-vech-i âtîdir:

"Üserâ mübâdelesine mahsûs konferansın murahhasları daha Viyana'da iken Swiss gazetesi bu heyete dâir birtakım ekâzîb neşrine başlayarak son günlere kadar devâm etmiş idi. Bu neşriyât, o zaman sefâret-i seniyye nâmına ve Muhtar Bey'in buraya muvâsalatında onun nâmına ikinci defa tekzîb edildiği gibi mevzû-i bahis komisyonun İsviçre Hâriciye nâzırının taht-ı riyâsetinde bulunması hasebiyle de Hâriciye Nezâreti nezdinde taraf-ı âcizîden bu husûsda bir teşebbüsde bulunulduğu marûzdur, fermân."

Bir tarafdan İngiliz murahhasının Muhtar Bey'den mahrem mülâkat taleb eylemesi, diğer tarafdan müşârün-ileyhin talîmât talebine intizâr edilmeksizin Lahey sefîrimizin sâlifül-arz telgrafnâmesinde bildirildiği vechle İstanbul'dan sulh-i münferid akdi için talîmât taleb eylediğinin Londra'dan matbûâta teblîg edilmesi nazar-ı dikkatimizi celbeyledi ve iki ihtimâl vârid-i hatırımız oldu. Evvelen, ordumuzun mühim bir hezîmete uğraması ve Kudüs'ün sukutuna mebnî İngiltere'nin mahrem mülâkatdan ferâgat eylemesi; sâniyen, Brest-Litovsk'da sulh müzâkerâtına devâm etmekde olan müttefikler arasında nifâk ve adem-i emniyet ihdâs etmesi... Bern sefîrimizin telgrafnâmesine göre Muhtar Bey'in henüz Viyana'da bulunduğu sırada İtilâf mahâfiline mensûb gazetelerde, üserâ mübâdelesine mahsûs konferansa tayîn edilen murahhaslarımız hakkında müteaddid tekzîblere rağmen devâm eden neşriyât, ikinci ihtimâli daha ziyâde vârid gösteriyordu ve 15 Kanûn-ı evvel tarihiyle Muhtar Bey'in talîmât istediğinin işâası müzâkerâtın hafî olarak devâmı imkânını selbetdi ve bit-tabi Alman ve Avusturyalılar bundan haberdâr oldu ki bu meseleler Brest-Litovsk müzâkerâtına tesâdüf

etdiğinden câlib-i ehemmiyet idi. Bunun üzerine mesele tedkik edildi ve bunun, İngiliz matbûâtının neşriyâtıyla meydan-ı aleniyete çıkması hasebiyle müttefiklerimizin muvâfakati istihsâl olunmak şartıyla mükâlemeye ibtidâr edilmesi beynel-vükelâ takarrür etdi. O sırada Rusya ve Romanya da mağlûb olmuşdu. Bu sûretle Almanya o zamana kadar Garb dârül-harbinde bir kısım ordusuyla tecâvüzlere mukavemet ederken bu defa Şark cephesindeki kuvvetlerini de Garb'a gönderdi. Rusya'dan aldığı binlerce top ve mitralyöz ile mühimmât-ı askeriyeyi de oraya yığdı. Bütün bu meselelerde, Brest-Litovsk Muâhedesi'nin zaman-ı akdine, yani vilâyât-ı meşgulemizin istihlâsı, Kafkasya'da üç sancağımızın istirdâdı ve kapitülasyonların ilgasının Rusya'ya kabûl etdirilmesi gibi azîm menfaatler istihsâli için müttefiklerimizin muâvenetine muhtâc olduğumuz bir sıraya tesâdüf eylediği nazar-ı itibâra alınırsa sulh-i münferid müzâkeresinde bulunulmasını hiçbiriniz tasvîb etmezsiniz zannederim. İşte bu mülâhazaya mebnî, belki (Sayfa: 181) bizim vâsıtamızla Almanların da İngilizlerle mükâlemât icrâsını muvâfık-ı menfaat addedeceklerini düşünerek İngilizlerin böyle bir teklîfde bulunduklarını ve eğer İngilizlerle temâs ve müzâkerede müttefiklerimizce bir menfaat tasavvur ediliyorsa bunda mahzûr olmadığından murahhasımıza talîmât itâ edilmesini ve teklîfin, Muhtar Bey tarafından talîmât taleb edilmeksizin, Londra'da işâasına rağmen, İngilizler temâsda bulunmak için ısrâr ediyorlarsa murahhasımıza emir verilebileceğini Almanya sefîrine teblîg etdik. Kararımızı Almanya sefîrine teblîg etdiğimiz gün Brest-Litovsk'da bulunan Berlin sefîri Hakkı Paşa'ya da ber-vech-i zîr bir telgraf keşîde etdik:

"Bern'de inikad eden mübâdele-i üserâ konferansında heyet-i murahhasa-i Osmaniye reisi Muhtar Bey, İngiliz heyet-i murahhasası reisi Hâriciye Nezâreti müsteşârlarından Lord Newton'un vaziyet-i hâzıra-i siyâsiyeye dâir kendisiyle sûret-i mahremânede mülâkat arzusunda bulunduğunu kâtib-i husûsîsi marifetiyle musirren ihbârdan hâli kalmadığını ve muhâfaza-i mahremiyetdeki müşkilâtdan ve Almanların, böyle hafî bir temâsa ıttılâındaki mahzûrâtdan dolayı teklîf-i mezkûrü şimdiye kadar reddeylediğini işâr ve İngilizlerin mürâcaat-ı mükerreresindeki maksada vukufda hâlen bir menfaat tasavvur edildiği takdîrde kabûl-i temâs eylemesi

için talîmât taleb eylemekdedir. Şübühâta mahall kalmamak üzere keyfiyet buradaki Almanya sefîrine teblîg edilmiş ise de İngiliz murahhasının ne gibi mesâili mevzû-i bahsedeceği malûm olmamasına ve yalnız İngiltere ile Devlet-i Osmaniye'nin vaziyet-i mütekabileleri mevzû-i mülâkatı teşkîl etse bile bunların bî-hasbel-ittifâk düvel-i müttefikayı da alâkadâr eylemesi tabîî bulunmasına mebnî böyle bir mülâkatın hâlen vukuunda mahzûr görüp görmediğini ve görmüyorsa bu bâbda bir mütâlaası bulunup bulunmadığını Monsieur Colman'dan istifsâr buyurmaları mercûdur."

Bundan Almanya sefîrine de malûmât vermişdik; Sefîr de geldi ve: "Almanya hükûmeti bu sûretle müzâkereyi muvâfık bulmuyor, zâten kendileri tarafından vaktinden evvel meselenin işâsına göre bunun ciddî bir teklîf olmadığı anlaşılıyor, binâenaleyh bu gibi müzâkereden tevakki etmek lâzımdır" dedi. Bunun üzerine biz de murahhasımıza telgraf çekdik ve: "Almanya razı olmuyor, şimdilik temâsdan ictinâb ediniz" diye emir verdik. Ben bundan başka İtilâf devletleri tarafından teklîf mâhiyetinde bir şey vâki olduğunu bilmiyorum. Vekâletim zamanında cârî olan muâmelât ise bundan ibâretdir ve size okuduğum telgrafnâmeler, Hâriciye Nezâreti dosyasından ve Hâriciye kâtiblerinden Orhan Bey tarafından iktibâs edilmişdir.

Reis — Bu suâl hakkında başka bir mütâlaa var mı? (Hayır sadâları) O hâlde sekizinci suâle geçiyorum, bu suâlde: "Harbin ihdâs eylediği müşkilât karşısında halkın ihtiyâcını tehvîn edecek tedâbîre tevessül eyleyecek yerde birtakım eşhâs-ı maddiye (Sayfa: 182) ve hükmiyenin ihrâz-ı servet eylemesini temînen ihtikâr ve sû-i istimâl yollarına saparak memleketin iktisâdiyâtını batırması" mevzû-i bahisdir...

Halil Bey (Menteşe) — Malûm-ı âlînizdir ki ahâlînin ihtiyâcını temîn ve teshîl için iâşe ve ihtikârın meni için de men-i ihtikâr kanûnları tanzîm edilmiş ve bu kanûnların tatbîki de nezâret-i mahsûsalarının mesûliyeti altında ayrı ayrı heyetlere tevdî olmuşdu. Eğer iddiâ edildiği gibi tatbîkata memûr olanlar tarafından ihtikâr ve sû-i istimâl yollarına sapılmış ve bu sûretle birtakım eşhâs-ı maddiye ve hükmiyenin ihrâz-ı servet eylemesine sebebiyet verilmiş ise bunu yapanlar hakkında takibât-ı şedîde icrâsı lâzımdır. Maa-

mâfîh bu suâlin cevâbı en ziyâde kanûnun mesûliyet-i tatbîkiyesini deruhde etmiş olan nüzzâra teveccüh eder.

Reis — Sâhib-i takrîr, bu suâli îzâh etdiği vakit, birtakım şirketler teşkîl edilerek bunlara Hükûmet'ce müzâheret olunduğu ve memleketin iâşe husûsundaki ihtiyâcı tatmîn edilecek yerde bu kabîl şirketlere muâvenetde bulunulduğunu söylemişdi.

Halil Bey (Menteşe) — Fil-vâki bazı şirketler teessüs etdi; fakat bu şirketlerin Hükûmet'in ne derecede müzâheretiyle teşekkül etdiğini bilmiyorum, esâsen bu, o müzâhereti yapabilecek nezâretlere âid bir keyfiyetdir. Hâlbuki ben bu kabîl şirketlerin tesîs ve teşkîline müzâheret edecek bir nezâret mevkiinde bulunmuyordum. Bu gibi şirketlere müzâheret edecek nâzırlar kimler ise Şubenizce onları takdîr eder ve ona âid cevâbı alırsınız; zîrâ bendeniz buna cevâb verebilecek bir mevkide bulunmuyorum.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) — İâşe Kanûnu burada müzâkere edildiği vakit, Meclis, bir İâşe Nezâreti teşkîlinin daha fâideli olacağında musirr olduğu hâlde Hükûmet bunu kabûl etmemiş ve iâşe meselesinin Harbiye Nezâreti'ne verilmesinde ısrâr etmiş idi. Hükûmet'in ısrârı üzerine kanûn Meclis'den o şekilde çıkdı, bir de Meclis-i İâşe tesîs olundu. Hâlbuki Hükûmet evvelce iâşe umûrunun başka sûretle tedvîri imkân hâricinde olduğunu ve be-heme-hâl iâşenin Harbiye Nezâreti'ne merbût kalması îcâb eylediğini musirren iddiâ etdiği hâlde bilâhire, bu iddiâya rağmen, bir nezâret teşkîl edildi ve iâşe işleri cihet-i askeriyeden alınarak nezârete devrolundu. Bit-tabi Meclis-i İâşe de kaldırıldı, hâlbuki İâşe Meclisi o esnâda birtakım şikâyetleri tedkik ediyordu.

Halil Bey (Menteşe) — Ne gibi efendim?

Şemseddin Bey (Ertuğrul) — Meselâ birçok sû-i istimâller ve haksızlıklara dâir şikâyetler.

Halil Bey (Menteşe) — Ne gibi efendim?

Necati Bey (Bolu) — Meselâ Havyar hanında un mübâyaâtında sû-i istimâlât oldu. (Sayfa:183)

Şemseddin Bey (Ertuğrul) — Bu fenâlıklar, Meclis'in ısrârına rağmen, iâşenin cihet-i askeriyede kalmasından neşet etmişdi; hâlbuki Hükûmet bu husûsda evvelce musirr görünmüş, bilâhire ilk kararından nükûl ederek bir nezâret ihdâs eylemişdir. Hükûmetin az bir zaman zarfında kararını tebdîl etdiren esbâb bizce mechûl kalmışdır.

Halil Bey (Menteşe) — İâşe Nezâreti teşkîli hakkındaki kanûn, Adliye Nezâreti'nce ihzâr edilmediği gibi bunun esbâb-ı mûcibesi de Adliye Nezâreti'nce düşünülmemişdir. İâşe meselesinin evvelce Harbiye Nezâreti'ne tevdîinde ordunun iâşesi meselesi nazar-ı dikkate alınmış ve çünkü iâşe umûru Harbiye Nezâreti'nden fekkedildiği takdîrde ne orduyu ne de ahâlîyi iâşe etmek kabil olmayacağını Harbiye Nâzırı Paşa söylemişdi ve hattâ: "Olabilir ki ahâlînin iâşesine, ordunun iâşesini takdîm edeceğim, tecrübe zamanı değildir, yüzbinlerce askerimiz cephededir" demişdi.

Ragıp Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Evet, hepsi açdı.

Halil Bey (Menteşe) — Ben bilmiyorum. Hulâsa-i malûmâtım bundan ibâretdir, yalnız tekrar ederim ki Harbiye Nâzırı Paşa bu meselenin bir el ile tedvîri zarûretini söylemiş ve orduları aç bırakmayacağını, tecrübe ile vakit geçiremeyeceğini beyân etmişdi, işte onun için bu meselede müttehiden hareket lüzûmu görülüyordu. Fakat bilâhire müttehiden görülen işlerin mûcib-i şikâyet mâhiyetde olduğu anlaşıldı ve ayrı bir nezârete tevdîi düşünüldü; esbâb-ı mûcibe de bu idi; maa-mâfîh daha ziyâde esbâb olsa gerekdir. Fakat bu işlerle Harbiye Nâzırı Paşa ile Ticâret ve Zirâat Nâzırı Bey ve doğrudan doğruya Sadrazam Paşa meşgul olduklarına göre bu cihetleri onlardan öğrenebilirsiniz.

Sû-i istimâlât meselesine gelince, bunlar kanûnun tatbîkatına memûr olan nâzıra âiddir. Yalnız şurasını söyleyeyim ki ben Adliye Nezâreti'nde bulunduğum müddet zarfında hükkâm ve memûrîni şiddetli teftîş ve murâkabeye tâbi tutdum. Vazîfelerini sû-i istimâl edenler hakkında takibât ve tahkikat icrâ etdirdim; böyle yolsuzluklara iştirâk eden hükkâm ve memûrîni azl ve hükkâmı muhâkemeye sevk eyledim. Fakat diğer nezâretlerin bu kabîl sû-i istimâlât mürtekiblerini tecziye edip etmediğini ve haklarında takibâtda bulunup bulunmadığını bit-tabi bilmiyorum. Bu cihetleri de nâzır-ı mesûllerinden sorunuz.

Reis — Bu suâl hakkında başka bir mütâlaa var mı? (Hayır sadâları) Dokuzuncu suâle geçiyorum, bu suâl: "Hiçbir lüzûm ve kanûna müstenid olmayarak siyâsî ve askerî sansürler ihdâsıyla hürriyet-i matbûât ve muhâberâtı ihlâl eylemesi ve Avrupa evrâk-ı havâdisini memlekete idhâl etmemesi" hakkındadır.

Halil Bey (Menteşe) — Malûm-ı âlînizdir ki seferberliğin ilânını müteâkıb umûmî idâre-i (Sayfa: 184) örfiye ilân ve bilâhire siyâsî ve askerî sansür vaz edilmişdi. Son zamanlara kadar devâm etmiş olan bu örfî tedbîrlerin lüzûm ve zarûret vazı, zannediyorum ki, Â'yân ve Mebûsân'ın da rızâlarına iktirân eylemişdi. Bütün milel-i muhârebenin beka ve mevcûdiyetlerinin mevzû-i bahsolduğu bu harb-i müthişde Fransa ve Amerika gibi cumhûrî memleketlerde bile esrâr-ı askeriye ve siyâsîyenin ifşâsını mâni tedâbîr ittihâz edilmişdi. Çünkü en ehemmiyetsiz bir karar-ı askerînin işâası, bir ordunun hezîmetini mûcib olabileceği gibi siyâsete müteallik mühim bir kararın da vaktinden evvel ifşâsı devleti bir hâl-i muhâtaraya ilka edebilir. Kanûn-ı Esâsî, hukuk-ı efrâd için birtakım temînât vaz etdiği gibi bunların muvakkaten refîni istilzâm eden idâre-i örfiyeyi de selâmet-i umûmiye mülâhazasıyla kabûl eylemişdi. Binâenaleyh kanûnsuz ve lüzûmsuz bir şey yapılmış olduğu kanâatinde değilim. Serbertî-i matbûâtı mâhiyeten idâre-i örfiye ile telîf mümkün olmadığı gibi sansür edilmeksizin neşriyât-ı tahrîkkârâneye mâni olmak da bir emr-i müstahîldir.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) — Esrâr-ı askeriyeye âid husûsât için bu, tabîî.. Fakat, matbûâtın mesâil-i dâhiliye hakkında dahi sıkı sansüre tâbi tutulması mesâil-i dâhiliyenin teşevvüşe düşmesini ve herkesin istediği gibi hareket etmesini intâc eylemişdi. Hattâ Hükûmet sansürün fenâlığına bilâhire kani olduğu için sansürü kaldırmışdı. Acabâ bunun o zamana kadar idâmesindeki esbâb ne idi?

Halil Bey (Menteşe) — Gerek siyâsî, gerek askerî sansürün lüzûm ve zarûreti esâsı kabûl edildikden sonra tatbîkatda, sansürün derecesini, zarûret dâiresinde tutup tutmamak takdîrî bir meseledir. Hükûmet, bilâhire harbin uzaması ve âdetâ bir hâl-i tabîîyi iktisâb eylemesi üzerine sansürün aynı şiddetle devâmını muvâfık bulmadı ve siyâsî sansürü ilga etdi. Esâsen harbin bu kadar devâm edeceğini bidâyeten biz takdîr edemediğimiz gibi bil-cümle muhâribler dahi tahmîn edememişdi.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) — Adliye nâzırının Kanûn-ı Esâsî ve kavânîn-i sâirenin tatbîkinde sû-i istimâlâta meydan verilmemesi için Meclis-i Vükelâ'da âdetâ müddeî-i umûmîlik vazîfesini göreceğine kani olduğum için bu suâli îrâd etmişdim.

Halil Bey (Menteşe) — Memleket, İdâre-i Örfiye Kararnâmesi'nin verdiği salâhiyet hâricinde tevsîan tatbîkinden zarar görmüşdür. Meselâ, ben Adliye Nezâreti'ne geldiğim ve memleketin vaziyetini tedkik etdiğim vakit memleketde heyet-i adliye yerine heyet-i askeriyenin, yani mehâkim-i adliye yerine mehâkim-i askeriyenin kaim olduğunu görmüşdüm; o sırada gazetelerde en âdî cürmler dahi sütun sütun neşrediliyordu. Binâenaleyh ben tedkikat-ı lâzıme icrâ etdim ve İdâre-i Örfiye Kararnâmesi'nin, sû-i ictihâd yüzünden, tayîn etdiği hudûdun hâricinde tatbîk edildiğini gördüm. Adliye Nezâreti Vekâleti'nde bulunduğum zaman (Sayfa: 185) derhâl müddeî-i umûmîlere bir tamîm yazdım ve dîvân-ı harblerce ne kadar mahkûm bulunduğunu ve nevî-i cürmlerini sordum. Müddeî-i umûmîler, suâlimin mâhiyetine derhâl intikal eylediklerinden ve esâsen kendileri de bu vaziyetin devâmından müteessir olduklarından dolayı hemân cevâb verdiler. Bu cevâblar netîcesinde dîvân-ı harblerde cerâim-i âdiye erbâbından olmak üzere üç bin küsûr mevkuf bulunduğunu anladım. İdâre-i örfiyeyi bir hadd-i makule ircâ etmek ve bu husûsda bir kanûn tanzîm eylemek için Nezâret'de müteşekkil olan komisyonun mesâîsi uzadığı cihetle mevcûd kararnâme mûcibince meselenin cihet-i hukukiyesini tedkik etdim. Bu tedkikim netîcesinde de İdâre-i Örfiye Kararnâmesi mehâkim-i adliye ile dîvân-ı harblerin salâhiyetini pekiyi bir sûretde tahdîd etdiği hâlde bu cihete dikkat edilmemiş ve meselenin hukukî nokta-i nazardan tedkik olunmamış olduğunu anladım. Çünkü İdâre-i Örfiye Kararnâmesi'nin birinci maddesinde emniyet-i dâhiliye ve hâriciyeyi ihlâl edenlerin dîvân-ı harbe sevk edileceği musarrah ve diğer bir maddesinde de âdî cünhaların mehâkim-i adliyede rüyet olunacağı muvazzahdır. Hâlbuki cerâim-i âdiyenin de dîvân-ı harblerce tedkikine başlanılmış ve bu, kanûn dikkatle tatbîk edilmediğinden tevellüd etmişdir, yoksa kimsenin sunî ve takdîri yokdur. Ben bunu görünce bu meselenin kavânîn-i mevzûa ahkâmına mugayir olduğuna dâir Heyet-i Vükelâ'ya bir rapor takdîm etdim. Bu rapor, nazar-ı dikkate alındı ve takbik edildi. Bendeniz istînâf müddeî-i umûmîlerine bunu, Nezâret'in bir îzâhnâmesi sûretinde gönderdiğim gibi Harbiye Nâzırı Paşa da ordu kumandanlarına teblîg etdi. Bu sûretle cerâim-i âdiyeden dolayı mevkuf olanların evrâkı mehâkim-i

adliyeye devredildi ve ondan sonra dîvân-ı harb-i örfîlerin salâhiyeti cerâim-i siyâsiyeye kesr etdirilerek bu mühim âlet-i tazyîk, memûrîn-i askeriye ve mülkiyenin elinden alındı ve bu, memleket için büyük bir soulagement [rahatlama] oldu. Nitekim ondan sonra her gün gazetelerle sütun sütun neşredilen listeler ortadan kalkmış ve hattâ İstanbul dîvân-ı harbi, işsiz bir hâlde kalmışdı.

Sansür meselesini de yukarıda söyledim; sansürü memleketin menfaati îcâbâtından olarak kabûl etdikden sonra onun tatbîki zâbitânın reyine muhavveldir. Ben Hâriciye Nezâreti'nde iken memûrîn-i askeriyenin mesâil-i siyâsiyeyi de sansür etmelerini muvâfık görmediğim için Hâriciye Nezâreti'nden de memûrlar tefrîk ederek muhtelit bir komisyon teşkîl etdirdim; bu sûretle hâricî ve siyâsî meseleleri askerî sansürün elinden aldım. Ondan evvel ise siyâsî mesâili de yüzbaşı veya mülâzım efendiler sansür ederlerdi; ondan sonra sansür müştereken tatbîk edilmeğe başlanıldı.

Reis — Heyet-i Vükelâ'ya verdiğiniz rapor nezd-i âlînizde midir?

Halil Bey (Menteşe) — Evet yanımdadır; Kâtib Bey okusun. (Sayfa: 186)

"Huzûr-ı Sâmî-i Cenâb-ı Sadâret-penâhî'ye yazılan 19 Haziran 1332 [2 Temmuz 1916] tarihli ve 3288 sâdıra numaralı tezkere sûretidir:

Dîvân-ı harb-i örfîlerin vazîfe ve salâhiyeti İdâre-i Örfiye Kararnâmesi'nin dördüncü ve beşinci maddeleriyle mevâdd-ı müteâkıbesinde tasrîh ve tayîn edilmiş ve mevâdd-ı mezkûre îcâbınca devletin dâhilî ve hâricî emniyetini ihlâl edecek ve cinâyet fâilleri ile hükûmet memûrlarına icrâ-yı memûriyet esnâsında sû-i kasdedip de bu hareketlerinin idâre-i örfiyenin ilânına sebebiyet veren ahvâle taalluk etdiği anlaşılan eşhâsın ve bil-cümle hafî cemiyetlerin icrâ-yı muhâkemeleri dîvân-ı harbe âid olduğu gibi dîvân-ı harbce tedkik ve hükmü lâzım gelen efâle doğrudan doğruya taalluk ve irtibâtı bulunan âdî cünha ve cinâyetlerin dahi rüyet ve hükmü dîvân-ı harblerin salâhiyeti dâiresine idhâl olunarak bunların hâricinde kalan âdî cünha ve cinâyetlerin mehâkim-i âdiyede fasl ü rüyet edileceği mezkûr kararnâmenin yedinci maddesinde sarâhaten beyân olunmuşdur.

Şu hâle göre hadd-i zâtında cerâim-i âdiyeden olan bir kundakcılık fâilinin bil-farz bir cemiyet-i hafiyenin âmâl ve makasidine

hidmetle memleketde galeyân ve kargaşalık husûle getirmek fikriyle îka edildiği ve kezâlik cerâim-i âdiyeden olan telgraf tellerini kat' fiilinin muhâfaza-i emniyet için hükûmet-i askeriyece ittihâz olunmuş veya olunacak tedâbîr-i inzibâtiye ve askeriyeyi ta'kim maksadıyla işletdiği tebeyyün etdiği takdîrde taalluk ve irtibâtları cihetiyle işbu cerâim fâillerinin dîvân-ı harblerce muhâkemesi ve aksi hâlde, yani taalluk ve irtibâtın adem-i mevcûdiyeti takdîrinde keyfiyetin mehâkim-i umûmiyeye âidiyeti derkâr ve devletin dâhilî ve hâricî emniyetini ihlâl eden cünha ve cinâyetlere gelince, bunların da Kanûn-ı Cezâ'nın bâb-ı evvelinin birinci ve ikinci fasıllarında münderic efâlden ibâret bulunduğu emr-i âşikâr iken dîvân-ı harb kararıyla mevkuf olan eşhâsın mikdârıyla nevî-i cürmlerinin inbâsı hakkında tamîmen sebk eden işâr-ı âciziye cevâben vilâyât istînâf müddeî-i umûmîliklerinden alınan muharrerât üzerine tertîb ve tanzîm ve bir sûreti leffen huzûr-ı sâmî-i sadâret-penâhîlerine takdîm kılınan cetvelde münderic olduğu vechle dîvân-ı harb-i örfîlerce kararnâmeler ahkâmına katiyyen riâyet olunmayarak sûret-i âdiyede îka edilen katl, darb, cerh, sirkat, sâhtekârlık, dolandırıcılık, emniyeti sû-i istimâl gibi cerâimden dolayı da rüyet-i dâvâ ile tayîn-i cezâ edilmekde olduğu ve bu kabîl cerâim îkaiyle maznûn olarak elyevm üç bini mütecâviz şahsın dîvân-ı harb-i örfî kararıyla hâl-i mevkufiyetde bulunduğu anlaşılmakdadır.

Mehâkim vazîfe ve salâhiyetleri kanûnen tayîn olunmuş ve vazîfei mehâkime müteallik ahkâm-ı kanûniye intizâm-ı umûmîyi muhâfaza ve temîn edecek vacibül-riâye esâsât-ı katiyeden olmakla beraber Kanûn-ı Esâsî'nin 23'üncü maddesinde de hiçbir kimsenin kanûnen mensûb olduğu mahkemeden başka (Sayfa: 187) bir mahkemeye gitmeğe icbâr olunamayacağı tasrîh olunarak bu esâs teyîd edilmiş iken kendilerine hiçbir gûnâ taalluku olmayan husûsâtın dîvân-ı harblere havâle olunarak oraca fasl ü rüyet olunması ve muâmelenin devâm ve istikrârıyla bu hâlin bir şekl-i dâimî iktisâb etmesi hukuk-ı umûmiye ve şahsiye husûsunda Kanûn-ı Esâsî ve usûl-i Meşrûtiyet'in bahşetdiği her türlü temînâtdan ârî olarak memleketde bir heyet-i adliye tesîs ve ihdâsı demek olacağından ve agrâz-ı şahsiye netîcesi olarak birçok eşhâsın kendilerine bazı cerâim isnâdıyla dîvân-ı harb-i örfîlere sevk edilerek adl ve kanûnun tecvîz

etmeyeceği ahvâle marûz bırakıldıkları muhâberât-ı vâkıadan anlaşılmakda olup dîvân-ı harb mukarrerâtının kabil-i temyîz olmaması bu husûsdaki yolsuzlukların bir dereceye kadar tamîr ve tashîhini işkâl etmekde bulunduğundan meselenin hadd-i zâtında hâiz olduğu ehemmiyet-i mahsûsaya binâen Meclis-i Mahsûs-ı Vükelâ'ca tedkik ve tezekkür-i keyfiyet olundukdan sonra dîvân-ı harblerin zarûret ve maslahat sevkiyle istisnâî olarak tecvîz edilmiş olan vaziyetlerinin hâl-i istisnâînin tevlîd ve istilzâm etdiği zarûret dâiresine hasr u kesriyle badezîn dîvân-ı harblerin ancak İdâre-i Örfiye Kararnâmesi'nde musarrah olup bâlâda arz ve tafsîl kılınan efâl ile beraber seferberliğe müteferri kavânînden esrâr-ı askeriyeyi ifşâ ve casusluk ve hiyanet-i harbiye hakkındaki 16 Teşrîn-i evvel 1330 [29 Ekim 1914] tarihli kanûn-ı muvakkatin on sekizinci ve seferberlikde vesâit-i nakliye tedârikine ve efrâd-ı askeriyenin celb ve cemî ve sevkine ve tekâlîf-i harbiye tarhına memûr olanlara dâir 2 Mart 1331 [15 Mart 1915] tarihli kanûnun ikinci ve firâr ve davete adem-i icâbete teşvîk ve teshîl veya muâvenet hakkındaki 24 Temmuz 1330 [6 Ağustos 1914] tarihli kanûnun sekizinci maddeleri mûcibince dîvân-ı harblere mevdû mevâdda ve bir de 26 Ağustos 1330 [8 Eylül 1914] tarihli kanûn-ı muvakkat mantûkunca seferberlikde erkân ve ümerâ ve zâbitân ve efrâd ve mensûbîn-i askeriyenin zevcât ve mahârîmine müteârız efâline hasr-ı tedkikat eylemelerinin ve işbu husûsât hâricinde kalanların dîvân-ı harblere havâle ve oraca tedkik ve muhâkeme edilmemesinin îcâb edenlere sûret-i vâzıha ve katiyede emir ve teblîg ve bir de elyevm derdest-i tahkik ve muhâkeme olan efâlden arz olunan esâslara nazaran dîvân-ı harblerin vazîfe ve salâhiyetleri hâricinde bulunanlarına müteallik evrâkın mevkuflarıyla beraber derhâl cihet-i adliyeye devir ve teslîm kılınmasının ilâveten işâr buyurulması merhûn-ı müsâade-i celîle-i cenâb-ı sadâret- penâhileridir. Ol bâbda emr ve fermân hazret-i veliyül-emrindir."

Hilmi Bey (Basra) — Askerî sansürün tamâmen, siyâsî sansürün kısmen muhikk olduğu tabîî... Fakat ictimâiyâta âid bir makaleden dolayı sansüre tâbi tutularak en mühim cerâid-i üsbûiye aylarca tatîl edildi ve bunların men-i intişârı ahlâkiyât ve ictimâiyât nokta-i nazarından büyük bir tesîr hâsıl etdi. Bunlar hakkında Meclis-i Vükelâ'da müzâkere olmadı mı?

Halil Bey (Menteşe) — Bu meseleler hakkında Meclis-i Vükelâ'da müzâkerât cereyân etmemişdir. Maa-mâfîh buyurduğunuz ceridelerin isimlerini söyler misiniz? (Sayfa: 188)

Hilmi Bey (Basra) — Sırat-ı Müstakim, Sebilürreşad gibi gazeteler tatîl olundu. Harbden evvel bütün âlem-i İslâm'a gönderilen bu gazetelerin sed ve tatîli doğru değildi.

Halil Bey (Menteşe) — Onları sed ve tatîl edenler, sansürü tatbîk eyleyenlerdir; binâenaleyh bunlar hakkında Meclis-i Vükelâ'da bir müzâkere olmamışdır. Esâsen sansürün her gün çizdiği makaleleri mürakabe etmek vazîfem değildi. Fakat bil-farz murâkabe etmek istese idim nâzır-ı mesûlü: "O, benim mesûliyetim altında yapılıyor" der ve murâkabeyi yapdırmazdı.

Ragıp Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Heyet-i Vükelâ'ya verdiğiniz lâyiha üzerine dîvân-ı harblerde bulunan üç bin küsûr mevkufun mehâkim-i adliyeye devredildiğini söylüyorsunuz. Acabâ Zât-ı âlîleri Adliye Nezâreti'ne geçmeden evvel cerâim-i âdiyeden dolayı mahkûm edilmiş olan birtakım adamlar da devredilmiş midir?

Halil Bey (Menteşe) — Devletin mahkemesinden verilen hüküm kesb-i katiyyet etmiş iken nasıl devredebilirsiniz?

Ragıp Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Verilen hükümler dîvân-ı harblerin tatbîk etdikleri usûl hilâfında idi; binâenaleyh o hükümlerin de münfesih olması lâzım gelmez mi idi?

Halil Bey (Menteşe) — Katiyyet kesbetmiş bir ilâm için hilâf-ı kanûn demeğe imkân var mıdır?

Ragıp Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Fakat öyle bir ilâm ki...

Halil Bey (Menteşe) — Nasıl olursa olsun; gerek dîvân-ı harblerin, gerek mehâkim-i âdiyenin kesb-i katiyyet etmiş olan ilâmlarını tashîh için devletin bir kaidesi vardır. Binâenaleyh onun hilâfında bir yol açarsak memleket ve devlet yok demek olur.

Reis — Müzâkere kâfî mi efendim? (Kâfî sadâları) O hâlde onuncu suâle geçiyorum; bu suâlde: "Dâhil-i memleketde bir herc ü merc-i idârî vücûde getirerek ve hürriyet-i cân ve mâl ve ırza musallat birtakım çetelere müzâheret ederek îka eyledikleri fecâyie iştirâk eylemesi" deniliyor ki bundan maksad, Teşkîlât-ı Mahsûsa, yani çete teşkîlâtıdır.

Halil Bey (Menteşe) — Çete teşkîlâtı nerelerde yapılmış?

Reis — Muhârebe başladığı zaman Kafkasya'da tatbîk olunmuş.

Halil Bey (Menteşe) — Bu çeteler, orduya kuvve-i muâvene olmak üzere mi istihdâm edilmiş?

Reis — Bu, ordu hâricinde yapılmış bir teşkîlât. İhtimâl ki zaman-ı âlînizde yapılmamışdı?

Halil Bey (Menteşe) — Benim Nezâret'de bulunduğum zamanda yapıldığını bilmiyorum. Ancak doğrudan doğruya nizâmî kuvvet hâricinde olan bu çeteleri ordu kumandanlarının istihdâm edip edemeyeceğini bilmiyorum, bu husûsda salâhiyetdâr olup olmadıklarından da malûmâtım (Sayfa: 189) yokdur. Fakat dâhil-i memleketde bir herc ü merc-i idârî husûle getirildiği söyleniyor ki acabâ bundan başka bir şey var mıdır?

Ragıp Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Meselâ, habshânelerde yatan cânîler habshâneden çıkarılmış ve asker olarak veya çetelerde istihdâm edilmişdir; bu, Nezâret-i âlînize mi müsâdifdir?

Halil Bey (Menteşe) — Ben Kabine'ye, harbe dâhil oldukdan bir veya bir buçuk sene sonra intisâb eylemişdim; binâenaleyh zaman-ı nezâretimde böyle bir şey olmamışdır. Yalnız alel-ıtlak kuvve-i bedeniyeleri müsâid olanların silâh altına davetleri hakkında bir kanûn mevcûd olduğunu zannediyorum. Yoksa habshânelerin boşaltıldığından ve mahkûmların harbe gönderildiğinden haberim yokdur.

Reis — Başka sorulacak bir şey var mı? (Hayır sadâları) Celseye hitâm veriyorum.

Hitâm-ı müzâkerât

Saat	Dakika
5	10

Müşârün-ileyhin ifâdâtı	İfâdât-ı mezbûtamı
tarafımdan zabdedilmişdir.	tasdîk ve imzâ ederim.
Zabıt kâtibi	Menteşe mebûsu
Necmeddin Sahir	Halil

Beşinci Şube

Sekizinci İctimâ

CAVİD BEY

Mâliye nâzır-ı esbâkı / Biga mebûsu

Pazar, 24 Teşrîn-i sânî 1334
[24 Kasım 1918]

İctimâda mevcûd a'zâ:

Reis: **Abdullah Azmi Efendi (Kütahya),**
Kâtib: **Şemseddin Bey (Ertuğrul),**
A'zâ: **Mustafa Fevzi Efendi (Saruhan), Mustafa İbrahim Bey (Saruhan), Hilmi Bey (Basra), Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf), Salim Bey (Karahisar-ı sahib), Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı), Sadık Bey (Kütahya), Necati Bey (Bolu), Seyyid Ali Haydar Bey (Asir), Rıza Bey (Bursa), İlyas Sami Efendi (Muş), Şeyh Tayyib Efendi (Ankara), Halid Bey (Divaniye), Kâmil Efendi (Karahisar-ı sahib), Victor Bey (İstanbul), Hasan Bey (Gümüşhane).**

Bed-i müzâkerât

Saat Dakika
2 30

Reis — Birinci suâl: "Sebebsiz ve vakitsiz harbe girmeleri" hakkındadır, bit-tabi Zât-ı âlîleri o vakit kabinede idiniz.

Cavid Bey (Biga) — Evet efendim; müsâade buyurursanız ibtidâ, Harb-i Umûmî'nin Avrupa'da ilânı esnâsında devletin vaziyet-i umûmiye-i siyâsiyesinden bahsedeceğim. Bu sûretle bizim, Almanya hükûmetiyle akd-i ittifâk etmekliğimiz için bir sebeb mevcûd olup olmadığı tezâhür eyleyecekdir. Malûmunuz olduğu üzere Balkan Harbi müsâlahaya iktirân etmezden evvel mevki-i iktidâra geçen Kabine'nin riyâsetinde bulunan Mahmud Şevket Paşa merhûm, o zaman devletimizin bil-umûm Avrupa devletleriyle olan münâsebâtını yeni bir şekle ifrâğa ve bunun için de senelerden beri işbu devletler ile Türkiye arasında mûcib-i münâkaşa ve münâzaa olan birçok mesâil-i siyâsiye ve iktisâdiyeyi halletmek siyâset-i makulesini tatbîke karar vermişdi. Bu itibâr ile de ibtidâ Hakkı Paşa merhûmu Londra'ya ve ondan birkaç hafta sonra da beni Paris'e izâm etmişdi. Hakkı Paşa Londra'da ve ben Paris'de zan ve tahmînimizden pek ziyâde imtidâd eden bir zaman, yani hemân bir buçuk sene zarfında devletimizle bu iki devlet arasında mevcûd olan siyâsî, iktisâdî, mâlî birtakım mesâil-i muallâkayı müzâkere etdik. Hakkı Paşa, hâl-i harbin ilânı esnâsında daha devâm etmekde olan memûriyetinde, kendisine tevdî edilen vazîfenin pek mühim bir kısmını intâc etmişdi. Ben de Paris'de bulunduğum bu müddet zarfında Fransa hükûmeti ile Devlet-i Osmaniye arasında mevcûd mesâil-i muallâkayı bilâ istisnâ kâmilen hall ü fasl etmiş ve bunu muhtelif mukavele ve itilâfnâmelere rabt etdirmiş idim ve Paris'den İstanbul'a avdet etdikden sonra da Türkiye ile Almanya ve Rusya hükûmetleri arasındaki mesâil-i muallâkanın halli için Almanya ve Rusya sefîrleriyle müzâkerâta girişmiş idim. Bu müzâkereler, Harb-i

Umûmî'nin ilânı üzerine inkıtâa uğradı. Düvel-i sâireden Avusturya-Macaristan hükûmeti ile aramızda halledilecek mesâil yok gibi idi. Çünkü Bosna-Hersek'in Avusturya'ya ilhâkı hakkındaki muâhede mûcibince, Avusturya-Macaristan hükûmeti, diğer devletlerin kabûlüne iktirân etmek şartıyla, kapitülasyonların ilgasını ve daha sâir bazı husûsâtı kabûl eylemişdi. İtalya hükûmeti dahi aynı şeyleri Ouchy Muâhedenâmesi ile kabûl etmişdi. Mahmud Şevket Paşa merhûm (Sayfa: 194) zamanında başlayan bu müzâkerât, bit-tabi sadr-ı esbâk Said Halim Paşa zamanında dahi devâm etdi. Görülüyor ki o zamanlar mevki-i iktidârda bulunanların takib etdikleri siyâset, tam mânâsıyla, pürüzleri izâle edilmiş bir bîtaraflık vaziyeti ihdâsına matûf idi ve böyle olmasa idi Avrupa devletleriyle senelerden beri münâzaun-fîh olan birçok mesâili halletmeği ve bu yolda fedâkârlıklar ihtiyâr eylemeyi tabîî ilzâm etmezdi. Bu müzâkerelerde Türkiye, mevkiini tersîn etmek için, fedâkârlıklar yapdığı gibi muhâtabımız bulunan devletlerin hepsi de Türkiye'de vesîle-i münâkaşa olacak bir mesele bırakmamak için fedâkârlık yapmışlardı. Hattâ diyebilirim ki eğer Harb-i Umûmî zuhûr etmemiş ve Rusya, Almanya müzâkerâtı da hitâm bulmuş olsa idi Devlet-i Âliye ile düvel-i muazzama arasında pek uzun bir müddet zarfında, ahvâl-i fevkalâde zuhûr etmediği takdîrde, vesîle-i münâzaa olacak hiçbir şey kalmıyor idi. Çünkü yalnız kendimize âid olan meseleleri hâl ile iktifâ etmeyip bize müteallik bazı mesâil-i iktisâdiyeden dolayı diğer devletlerin arasında mevcûd olan ihtilâflara da bir çâre-i hâl bulmağa vesatet ediyorduk. Bu sûretle görülüyor ki artık şu tarafa veya bu tarafa temâyül gibi bir siyâset takibine ve Avrupa devletleri arasındaki muhâlefetlerden istifâde temînine imkân kalmıyordu. İfâdâtım tamâm olmak için müzâkereye girişdiğimiz devletlerden bazılarının müzâkerâtımızı teshîl için diğer devletler nezdinde tavassutdan hâli kalmadıklarını da söylemeliyim; meselâ bu müzâkerelerde en ziyâde müşkilât ihdâs etmesi melhûz olan hükûmet, Rusya idi ve Ruslar ile halli lâzım gelen ihtilâfâtın, diğerlerinden daha ziyâde müşkilâta uğrayacağını Fransa'da bulunduğum sırada hisseylemekde idim. Hâlbuki o zaman Fransızlar bize samîmî olarak ellerini uzatmışlardı; biz de onların elini aynı samîmiyet ve râst-gûlukle sıkmış olduğumuzdan Fransızlar, yalnız Fransa-Tür-

kiye müzâkerâtında değil, Türkiye-Rusya müzâkerâtında da bize hidmet ve müzâheret eylemişlerdi ve hattâ Almanya ile yapacağımız müzâkerâtın muvaffakıyetini temîn eyleyecek bazı şeyler kabûl etmişler idi. Fakat vakayi, gerek Rusya ile ve gerek metâlib listesi kolay kolay kabûl edemeyeceğimiz maddelerle mâlî olan Almanya ile mesâilin halline imkân bırakmadı ve bu müzâkereler esnâsında Avrupa'da karışıklıklar başladı...

Şimdi bunu burada terk ederek Balkan devletleriyle olan münâsebâtımızdan bahsedeceğim: Balkan hezîmetinden sonra Edirne'nin istirdâd edilmesi üzerine Devlet-i Âliye ile Bulgaristan arasında müzâkerât başlamış ve bu müzâkereler esnâsında Bulgarlarla bir ittifâk akdi de düşünülmüşdü. Zannediyorum ki bu maksadla hâzırlanmış bir proje de vardı. Fakat Bulgarlar her zaman böyle bir mukavelenâme imzâsının iki taraf için de muvâfık olmadığını, maa-mâfîh ihtiyâcât-ı esâsiyemiz ve İttihad-ı menâfiimiz îcâbı olarak birlikde harekete mecbûriyet olduğunu (Sayfa: 195) söylemekle iktifâ etmişler ve imzâ keyfiyetine yanaşmamışlardı. İhtimâl ki bir tarafdan Bulgaristan'ın dâhilî ahvâli, diğer tarafdan Rusya'nın nüfûzu buna mâni olmuşdu. Her nedense o zaman mevki-i iktidârda bulunan Radoslavof Kabinesi bile böyle bir mukavelenâmeyi imzâya cesâret edememiş idi. Romanya'nın vaziyetinin de bu adem-i cesâretde tesîri vardı. O zaman salâhiyetdâr bir Bulgar recül-i siyâsîsi ile mülâkat etdiğim esnâda, Bulgarların Romanya bîtaraflığı temîn edilmeksizin Türkiye ile ittifâk akdine yanaşamayacakları fikrini hâsıl etmiş idim; tabîî bu sözlerim, Harb-i Umûmî'den evvelki devre âiddir.

Yunanistan'a gelince; Yunan ile ittifâk meselesi bir defa bazı vükelâ arasında mevzû-i bahsoldu. 1330 senesi Nisan'ının dokuzuncu günü [22 Nisan 1914], Paris'den avdetimden bir hafta sonra, Sadrazam Said Halim Paşa'nın konağında akdedilen bir gece ictimâında Almanya hükûmeti tarafından Devlet-i Âliye'ye vâki olan bir teklîfden bahsolundu. Bu teklîfde, Türkiye'nin beş, on sene için Yunanistan ile tedâfüî bir ittifâk akdini arzu edip etmediği soruluyor ve Yunanlıların, idâre-i dâhiliyelerine müdâhale etmemekliğimiz şartıyla, Adalar üzerindeki hakk-ı hâkimiyetimizi teslîm ve tasdîk edecekleri bildiriliyor idi. Bu teklîf, aramızda mûcib-i münâkaşa oldu; ben kendi hesâbıma Fransa, İngiltere ve Rusya devletleriyle

müzâkerât cereyân etdiği bir sırada Almanya'nın tavassutuyla, Yunanistan ile ittifâk akdetmeği muvâfık görmediğimi söylemişdim ve esâsen umûr-ı dâhiliyelerine müdâhale etmemek şartıyla Adalar üzerindeki hakk-ı hâkimiyetimizin tasdîkinden ibâret bir ivaz mukabilinde Balkanlar'da dûçâr-ı tecâvüz olması melhûz olan Yunanistan ile ittifâk akdinde bir hikmet görmediğimi de ilâve etmişdim. Maa-mâfîh bu müzâkerât devâm etdi, hattâ bir aralık Said Halim Paşa'nın Monsieur Venizelos ile görüşmek üzere galibâ Münih'e gitmesi bile mukarrer idi. Fakat Harb-i Umûmî'nin ilânına kadar Yunanistan ile de akdedilmiş bir mukavele yokdur.

İşte Avrupa'da Harb-i Umûmî başladığı vakit devletimizin vaziyeti bu merkezde idi ve o zaman mevki-i iktidârdaki hükûmet a'zâsı arasında şu Yunan ittifâkından mâadâ ittifâk nâmına hiçbir şey mevzû-i bahsolmamışdı. Hattâ böyle bir mesele o vakit mevzû-i bahsolmadığı gibi Avusturya veliahdının katli üzerine Avusturya-Macaristan hükûmetinin Sırbistan hükûmetine nota verdiği 10 Temmuz 1330 [23 Temmuz 1914] tarihinden bizim Almanya hükûmeti ile ittifâk muâhedenâmemizin yevm-i akdi olan 20 Temmuz 1330 [2 Ağustos 1914] tarihine kadar, Kabine'de ne resmî ne gayr-i resmî olarak Almanya ile ittifâk edileceğine dâir hiçbir müzâkere cereyân etmemiş, hiçbir kelime teâtî olunmamışdır. Avusturya hükûmetinin 10 Temmuz'da Sırbistan hükûmetine verdiği notaya Sırbistan hükûmeti, malûm olan cevâbı on iki Temmuz'da vermiş ve aynı günde Avusturya-Macaristan sefîri Belgrad'dan müfârekat etmişdi; bundan sonra ahvâl yekdiğerini takib (Sayfa: 196) etdi, muhtelif memleketlerde seferberlikler ilân edildi. Bilhâssa şu noktaya nazar-ı dikkatinizi celbederim ki, 1914 Temmuz'unun on dokuzuncu günü akşamı saat yediyi on geçerek, Almanya sefîri Petersburg'da Rusya hükûmetine teblîg etdiği notada, Almanya'nın kendisini Rusya ile hâl-i harbde addetdiğini bildirmiş idi. İşte bizim ile Almanya hükûmeti arasında akd olunan ittifâk muâhedenâmesi de bugünün ferdâsında, yani Temmuz'un yirminci günü, Almanya Rusya ile hâl-i harbde olduğunu ilân etdikden sonra, akd ve imzâ olunmuşdu. Ben Temmuz'un on dokuzuncu Cumartesi günü Mâliye Nezâreti'nde fevkalâde meşgul bulunuyordum; çünkü o günü birçok müessesât-ı mâliye direktörleri ve tâcirler Mâliye Nezâre-

ti'ne mürâcaatla moratoryum ilânı arzusunu izhâr etmişlerdi. Hatırınızdadır ki o zaman piyasadaki havf ve endişe dolayısıyla böyle bir tedbîr-i acil ittihâzına lüzûm vardı. Eğer iyi tahattur ediyorsam moratoryum ilânı hakkındaki kanûn lâyihası müzâkere edilmek üzere Pazar günü ictimâ akdi için geceleyin Â'yân ve Mebûsân'a haber verilmişdi. Ertesi günü, Pazar sabâhı moratoryum ilânı hakkındaki kanûn lâyihasını imzâ etdirmek için Said Halim Paşa'nın Yeniköy'deki sâhilhânesine gitmişdim; orada masanın başında yazı yazan Said Halim Paşa'yı bir odada ve Almanya sefârethânesi tercümânı Monsieur Weber'i de diğer bir odada gördüm ve ben de bu iki oda arasındaki salonda oturdum. Bir müddet sonra yanıma Talat Bey geldi, fakat Monsieur Weber'in orada bulunması nazar-ı dikkatimi celbetdiğinden Talat Bey'e: "Ne var?" dedim; Talat Bey de cevâben: "Bir şey yok!" dedi. Fakat ben suâlimi tekrar etdim ve: "Bana bir şey var gibi geliyor; sakın Almanya ile ittifâk akdetmeyesiniz!" dedim; Talat Bey:"Bir şey söyleyemem" dedi. Evvelden hiçbir istişmâmım olmadığı hâlde Monsieur Weber'in orada olduğunu ve Said Halim Paşa'nın yazı yazmakla meşgul bulunduğunu, Enver Paşa ile Talat ve Halil beylerin de yalıda bulunduklarını görünce bende bir his tevellüd eyledi. Bundan sonra Enver Paşa ile Halil Bey de içeri girdiler. Bir müddet sonra Said Halim Paşa, yazdığını bir zarfa koyarak Monsieur Weber'e verdi, gönderdi. O, gitdikden sonra biz de Sadrazam Paşa'nın yanına girdik ve Said Halim Paşa'nın okuduğu şeyleri dinledik; buna arkadaşlarım itirâz etmediler, benden bu husûsdaki fikrimi sordular. Ben de, okunan şeyin bende büyük bir hayret tevlîd etdiğini ve böyle mühim bir mesele hakkında derhâl cevâb vermek ve itâ-yı rey eylemek mevkiinde olmadığımı, yapılan şeyden hiç memnûn olmadığımı imâ eder bir lisânla söyledim. Bu esnâda arkadaşlarımızdan biri bana tevcîh-i hitâb ederek: "Eğer harbden evvel böyle bir ittifâk teklîf edilse idi kabûl etmekde tereddüd eder mi idin ve mâdâmki o zaman tereddüd etmeyecekdin, o hâlde şimdi bunu kabûl etmekde de beis yokdur" dedi. Ben de buna cevâben, harbden evvelki zaman ile sonraki zaman arasında pek ziyâde fark olduğunu ve Harb-i Umûmî'den evvel dahi böyle bir teklîf (Sayfa: 197) olmuş olsa bizi yalnız Almanya hükûmetine rabt edecek bir muâhedeyi çok dü-

şünmeksizin kabûl etmeyeceğimi söyledim ve okunan şeyin katiyyen imzâlanmış bir muâhede olduğunu zannetmiyordum; olsa olsa müzâkere edilecek bir lâyihadır diyordum; başka sûretle farz etmeğe de imkân yokdu. Maat-teessüf bunun muhteviyâtından size şimdi bahsedemeyeceğim; çünkü Hükûmet'in bu muâhedâtı Şubenize verip vermeyeceğini bilmiyorum. Eğer Hükûmet, muâhedenâmeyi verecek olur ise ricâ ederim, beni o zaman tekrar çağırınız ki ben de muâhedenâme okunduğu vakit bende hâsıl olan hissi îzâh edeyim. Aynı günde Meclis'in tatîline dâir teklîf olunan irâde-i seniyyede, Avusturya ve Sırbistan arasında ahîren tahaddüs eden harbin bir şekl-i umûmî almış olması tatîl esbâbı meyânında gösteriliyordu. O akşam Talat Bey bana geldi ve birlikde Enver Paşa'ya ve sonra Said Halim Paşa'ya gitmeği teklîf etdi. Ben o vakit Cağaloğlu'nda oturuyordum; teklîfi kabûl etdim ve otomobil ile o vakitler Ferid Paşa konağında oturan Enver Paşa'ya gitdik. Otomobilde gider iken Talat Bey'e birçok şey söyledim ve yapmak üzere oldukları işin memleket için vahîm olduğundan ve memleketin âtisinden korkmakda olduğumdan ve Rusya, bize hücûm etdiği takdîrde mahv ve harâb olacağımızdan, Almanya'nın galebesini katiyyen muhakkak görmediğimden ve Ruslar galip geldikleri takdîrde bizim için harita-i âlemden silinmekden başka bir şey olmayacağından ve bîtaraf kaldığımız takdîrde Almanlar galip gelseler bile bize bir fenâlık yapamayacaklarından ve böyle ağır, mesûliyetli bir vazîfeyi yüklenemeyeceğimden bahsetdim. Talat Bey Enver Paşa'nın konağına gelinceye kadar sözlerimi dinledi ve hiçbir şey söylemedi; yalnız otomobilden ineceğimiz dakikada: "Mukadderât!.." dedi. Ben bunun üzerine: "Muâhede imzâ edildi mi?" dedim, Talat Bey de: "Evet" dedi ve bundan sonra anladım ki Said Halim Paşa'nın bize okuduğu kâğıd, imzâ etmiş olduğu muâhedenâme imiş!.. Hâlbuki ben onu arz etdiğim gibi zihnimde, nihâyet bir proje olarak telâkki ediyordum ve bir muâhede-i katiye olacağını katiyyen hatırıma getirmiyordum. Enver Paşa'nın konağında da aynı sözler konuşuldu ve sonra hep beraber Said Halim Paşa'nın yalısına gitdik. Orada ben çok söz söylemedim; fakat Talat Bey, itirâzâtımın hepsini tadâd etdi ve Said Halim Paşa da: "Muâhedede mevcûd olmayan şeyleri ben ilâve etdiririm, onları bana bırakınız" dedi.

Salim Bey (Karahisar-ı sahib) — Tadîlât taraf-ı âlînizden mi teklîf edilmişdir?

Cavid Bey (Biga) — Evet; ben: "Muâhedeye bazı şeylerin ilâvesi lâzımdır" demişdim; belki diğer teklîfler de olmuşdu. İki gün sonra, yani Temmuz'un yirmi ikinci Salı günü tekrar Sadrazam Paşa'nın nezdinde ictimâ olundu ve bu ictimâda bilhâssa bir nokta-i nazar takarrür etdi ki buna bilhâssa nazar-ı dikkatinizi celbederim: "Bulgaristan hareket etmezden (Sayfa: 198) ve Romanya bîtaraflığı temîn olunmazdan evvel Türkiye, katiyyen harbe girmeyecekdir." Bu ictimâda Enver Paşa da hâzır idi ve bu karara kimse itirâz etmedi. Sonra muâhedenâme tadîlâtına âid bazı cihetler görüşüldü. Bu müzâkere esnâsında gördüm ki muâhedenâmeyi imzâ edenler devleti harbe girmeğe mecbûr addetmiyorlardı. Zâten Said Halim Paşa da, ictimâ etdiğimiz ilk gece dahi bu yolda serd-i mütâlaa etmişlerdi.

Aradan bir iki gün geçdi. Bu esnâda biz, bir Alman gemisinin İstanbul'a gelmekde olduğuna dâir hiçbir haber almamışdık. Hâlbuki Rusların, Türkiye ile muhârebeye takaddüm eden vakayie dâir neşretdikleri Livre Orange [Turuncu Kitap] nâmıyla tevsîm olunan kitâbından 11 numaralı ve Sazanof imzâlı telgrafı okuyorum:

"Goeben ve Breslau'nun Mataban Burnu'nu geçip Çanakkale'ye doğru teveccüh etdikleri bildiriliyor. Bu gemilerin Çanakkale'den geçmelerine müsâade etmekle kendisine terettüb edecek mesûliyet hakkında Fransız ve İngiliz sefîrleriyle birlikde Bâbıâlî nezdinde gayet ciddî teşebbüsâtda bulununuz ve bu meselenin inkıtâ-ı münâsebet ile netîcelenmemesi için gemilerin ya Çanakkale'yi terk etmesi veyâhûd silâhlarının alınması husûsunda ısrâr ediniz."

Yine Livre Orange'ın on iki numarasında münderic olduğu üzere, Temmuz'un yirmi altıncı günü Rusya sefîri, Sadrazam Paşa'nın Goeben ve Breslau'nun Çanakkale'den geçmelerine katiyyen müsâade olunmayacağını, söylediğini bildiriyor. Ben Temmuz'un yirmi sekizinci Pazartesi akşamı, geceleyin, Said Halim Paşa'nın Yeniköy'deki sâhilhânesine gitmiş idim; Goeben ve Breslau'nun Çanakkale Boğazı'ndan geçmiş oldukları haberini ilk defa olarak, orada aldım; bu haber, bende pek büyük bir hayret tevlîd etdi; çünkü hiçbir ecnebî gemisinin Çanakkale'den mukavemete uğra-

maksızın geçmesine imkân yokdu. Binâenaleyh mâdâmki orada bulunan kumandanlar bu gemilerin mürûruna müsâade etmişlerdi, o hâlde kendilerinin de bu husûsda bir emir ve müsâade almış oldukları iktizâ ederdi. Tabîîdir ki Said Halim Paşa Rusya sefîrine verdiği söze muhâlif olarak Boğazlar'a gemilerin mürûru için emir verdirmemişdi. O gece sabâhın saat üçüne kadar Said Halim Paşa'nın yalısında kaldık ve: "Geminin ya silâhlarını teslîm etmesi veyâhûd hemân Boğaz'dan çıkıp gitmesi lâzımdır" dedik. Bunun üzerine Sadrazam Paşa Almanya sefîri Baron Wangenheim'ı davet etdi ve Baron davete icâbet etdiği cihetle, Said Halim Paşa sefîr ile ayrı bir odada görüşdü. Said Halim Paşa'nın bilâhire bize nakletdiğine göre sefîr, fevkalâde tehevvür etmiş ve Alman zırhlılarının teslîm-i silâh etmeyeceklerini ve çünkü gemilerin bizim talebimiz üzerine gelmiş olduklarını söylemiş. Said Halim Paşa'nın –kendi hatırında mıdır, değil midir bilmem– bize aynen Baron Wangenheim'den naklen söylediği sözler (Sayfa: 199) bundan ibâretdi. Sefîr, o sözleri söyledikden sonra daha ileri giderek tehdîd ve tahvîf etmiş ve hattâ böyle hareket edecek olursak Ruslarla birleşip Türkiye'nin taksîmine gideceklerini de ilâve eylemiş... Said Halim Paşa sefîr ile vuku bulan mülâkatda meseleyi halle muvaffak olamayınca Talat ve Halil beyler diğer odada bulunan sefîri görmeğe gitdiler ve ondan evvel biz de böyle müşkil bir mevkiden kurtulmak üzere gemilerin satın alınmasını düşündüğümüz için sefîre böyle bir teklîf dermiyân etdiler. Baron Wangenheim meseleyi İmparator'a yazmaksızın gemilerin satılamayacağını söylediği cihetle biz de meselenin daha fazla uzatılmağa tahammülü olmadığını nazar-ı dikkate alarak İmparator'un cevâbını beklemeksizin mezkûr gemilerin satın alındığını gazeteler ile ilân etmeğe karar verdik ve fil-hakika gazetelere teblîgat yapdık; bu sûretle ertesi günü mesele gazetelerde ilân edildi. Bundan maksad da Almanları emr-i vâki karşısında bulundurmak ve onların gemiler üzerindeki hakk-ı mülkiyetlerini almak idi. Bu husûsdaki müzâkere Almanlar ile üç gün devâm etdi ve netîcede Almanlar, gemilerin Osmanlı bayrağı çekmelerine muvâfakat eylediler ve fakat mürettebât meselesinin halline derhâl yanaşmadılar; maa-mâfîh bizim tarafımızdan gazeteler ile vâki olan ilâna da itirâz etmediler. Fakat maat-teessüf

bize itirâz etmedikleri hâlde Almanya Hâriciye nâzırı tarafından, bu mesele hakkında Yunan sefîrinin vâki olan mürâcaatı üzerine: "Türklerin ilânına bakmayınız; biz gemileri onlara satmadık" yolunda beyânâtda bulunulduğunu burada bulunan İtilâf süferâsından birinden işitmiş idim. Bunun doğru olduğunu Livre Orange'ın yirmi yedi numarasında münderic Atina Rus sefîrinin telgrafnâmesinden anlıyoruz. İtilâf sefîrleri Temmuz'un yirmi dokuzuncu, yani hâdisenin ferdâsı günü mürâcaatda bulundular, fakat katiyyen ısrâr etmediler.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) — Gemiler hakkında mı mürâcaat etdiler?

Cavid Bey (Biga) — Evet, gemiler hakkında mürâcaat etdiler ve zırhlıların mürettebâtının değişmesini ve Alman zâbitân ve efrâdı yerine Osmanlı zâbitân ve efrâdının ikamesini taleb eylediler. Esâsen bizim bu harbe girmemizin en büyük âmili ve unsur-ı müessiri bu gemilerin buraya gelmesidir ve bunda katiyyen iştibâhım yokdur. Eğer bu zırhlılar gelmemiş olsa idi bizde hiçbir esâsa istinâd etmeyen o lüzûmsuz celâdet ve şecâat olmayacak ve harbe duhûlümüzü mûcib olan daha birçok ahvâle meydan verilmeyecek idi. Bir ay kadar mütemâdiyen bu gemi mürettebâtı meselesi çalkandı durdu, İtilâf sefîrleri dâimâ mürâcaat ediyorlardı; bizim tarafımızdan da bir şey yapılmıyordu. Eylül'ün yedinci günü yine Said Halim Paşa'nın yalısında bir ictimâ vuku buldu ve bu ictimâda Amiral Souchon'un vaziyeti tedkik edildi. Çünkü Amiral, yalnız Alman Karargâh-ı Umûmîsi'nin emrini dinliyordu ve bizim zırhlılar üzerindeki bayrağımız, (Sayfa: 200) süsden başka bir şey değildi; idâre ve emir ve kumanda Almanların elinde idi. Böyle bir vaziyetde iken Enver Paşa, donanmanın Karadeniz'e çıkmasını teklîf etdi. Bunun üzerine biz, başka bir devlet zâbitân ve efrâdı tarafından idâre edilen donanmanın Karadeniz'e çıkması bîtaraflığı muhill bir hareket olacağını ve şâyed, her nasıl olursa olsun, Amiral'den bir hareket sâdır olursa onun mesûliyetine bizim tahammül etmekliğimiz lâzım geleceğini söyledik; Enver Paşa da, Amiral'in Rus donanmasına tesâdüf etse dahi tecâvüz etmeyeceğine dâir nâmûs-ı askerîsi üzerine söz verdiğini söyledi. Ben de Enver Paşa'ya karşı: "Aynı Amiral'in askerliğe girdiği zaman imparatorun ve imparatorlu-

ğunun menâfiini ihlâl etmeyeceğine yemîn etdiğini" söyledim ve: "Bu yemînler teâruz edince Amiral'in İmparator'a verdiği yemînin, Enver Paşa'ya etdiği yemînden müreccah olacağını" ilâve etdim, hattâ daha ileriye giderek Enver Paşa'ya aynen şu sözleri söyledim: "Amiral Souchon, donanma ile Karadeniz'e çıkar ve Rus donanmasını veya sefâin-i ticâriyesini veyâhûd Rus limanlarından birini topa tutarsa bunun mesûliyetini biz, katiyyen deruhde edemeyiz. Almanya'nın maksadı bizi bir ân evvel harbe sürüklemekdir. Buna karşı kendimizi muhâfaza, hakkımız ve vazîfemizdir"; Enver Paşa da: "Şâyed, Amiral gemilerini alıp çıkarsa biz ne yapabiliriz?" dedi. Ben de bunun üzerine dedim ki: "O hâlde Karadeniz Mevki-i Müstahkem Kumandanlığı'na emir verirsiniz; Goeben ile Breslau çıkma teşebbüsünde bulunurlarsa âteş etsinler"... Fakat bu, şâyi olur ve Almanları gücendiririz, diye teklîfim kabûl edilmedi; ben tekrar ısrâr etdim ve: "Donanmanın Karadeniz'e çıkması harbin başlangıcıdır; binâenaleyh bunu yapmayınız. Fakat mutlaka böyle yapmağa karar verecek iseniz ricâ ederim, şu sözlerimi bir zabıt yapıp yazınız" dedim. Onlar da: "Zabta ne lüzûm var?" dediler ve: "Bu zabtı ileride kimseyi muâheze fikriyle istemiyorum, fakat yarın harb olacak ve ben bu mesûliyetlere iştirâk etmeyip çekileceğim. O zaman da benim hareketime karşı vatanperverlik değildir diyeceksiniz; binâenaleyh elimde bir silâh olsun diye zabıt yapılmasını istiyorum" dedim; onlar yine buna lüzûm görmediler ve: "Bizim hatırımızda kalır" dediler. Hattâ Kabine'den istifâ etdiğim sırada bu sözleri Talat Bey'e tahattur etdirdim. O da bana: "Hakkın var!" dedi. O gün benim teklîfim kabûl edilmeyince Halil Bey de Enver Paşa'ya diğer bir teklîfde bulundu ve: "Eğer zırhlılar Karadeniz'e çıkarlarsa avdetlerini menetmek için Boğazlar'ın kapanacağını kendilerine teblîg edin" dedi. Ben bu teklîfi muvâfık bulmuyordum: "Gemiler çıkdıkdan sonra Almanlarla bozuşmamak için Boğazlar'ı kapayamazsınız; binâenaleyh çıkarmayınız, çünkü bir vaka hâdis oldukdan sonra bir şey yapılmaz" dedim. Maa-mâfîh Halil Bey'in teklîfi, icrâ edilmemek üzere, kabûl edildi. Şunu da ilâve edeyim ki aynı ictimâda bir mesele oldu ve ben: (Sayfa: 201) "Her ne kadar gemiler Amiral kumandasında ise de, benim fikrimce, Başkumandan vekîli arzu etmez ise zırhlılar Karadeniz'e çıkmaz" dedim;

Enver Paşa da bunu şahsına karşı bir emniyetsizlik telâkki etdi ve: "Emniyetsizlik izhâr ediyorsanız işi o noktadan müzâkere edelim" dedi. Bunun üzerine ben de sözlerimi tekrar etdim ve: "Mesele; emniyet, adem-i emniyet meselesi değildir; fakat mâdâmki kuvâyı berriye ve bahriyenin kumandanı sizsiniz; o hâlde her şey sizin emriniz ile cereyân etmelidir, mütâlaasındayım" dedim. Aynı günde veya bir gün evvel de Avusturya sefîri, Talat Bey'e mürâcaat ederek, Romanya'nın Avusturya aleyhine yürümesi ihtimâline mebnî donanmanın Karadeniz'e çıkıp bir nümâyiş yapmasını teklîf etmişdi. Ben bu teklîfe karşı da itirâz etdim ve o ictimâda hâzır olan Cemal Paşa dahi: "Ne Romanya'nın, ne de Bulgaristan'ın donanmamızdan korkarak tebdîl-i meslek etmeyeceklerini" söyledi; o zaman Köstence'ye asker ihrâcı teklîfleri bile oldu. Lâkin Cemal Paşa da şöyle mukabelede bulundu ve: "Siz Köstence'ye asker çıkartırsınız, fakat Bulgarlar da İstanbul'a yürür, binâenaleyh bunu nasıl menedersiniz?" dedikden sonra: "Bizim donanma da Rus donanmasına tesâdüf etmeden döner, gelir" dedi.

Reis — Asker ihrâcını kim teklîf etdi?

Cavid Bey (Biga) — Hâzır bulunanlardan biri söylemişdi; ismini tahattur etmiyorum. O ictimâda birçok müzâkereden sonra Almanya ve Avusturya'ya bir hidmet olmak üzere Romanya hareket etdiği takdîrde bîtaraf kalamayacağımızın bir lisân-ı münâsib ile Romanya'ya teblîgine karar verilmişdi.

Gemilerin Karadeniz'e çıkmaması Heyet-i Vükelâ'ca karargîr olduğu hâlde Eylül'ün sekizinci günü o zaman burada bulunan ve arz-ı vedâ etmek üzere nezdime gelen Bulgar ricâl-i siyâsiyesinden Monsieur Ganadiyef ile Sefîr Monsieur Tochef'den Goeben ve Breslau'nun Karadeniz'e çıkdıkları haberini aldım ve bunun üzerine hemân istifânâmemi yazdım; sonra donanmaya müteallik bir iş için beni görmek istemiş olan Bahriye Nâzırı Cemal Paşa'nın yanına gitdim; Cemal Paşa'nın yanına girdiğim vakit, bizim donanmamızı da Karadeniz'e beraberce çıkmağa davet eden Amiral Souchon'un emrine karşı gemilerin çıkmaması için telefon ile emir verdiğini gördüm. Biraz sonra da Goeben'in tekrar avdet etdiği haberi geldi; bunun üzerine ben de istifânâmemi vermedim. Eylül'ün on dördüncü günü Enver Paşa, Rus donanmasının Karadeniz'de

dolaşdığını söyledi ve: "Bizim donanmanın Karadeniz'e çıkması lâzımdır" diye ikinci bir teklîfde bulundu; biz bu teklîfi de reddetdik ve Talat Bey dahi dâhil olduğu hâlde hepimiz: "Amiral Souchon'un vaziyeti taayyün etmeden donanmanın Karadeniz'e çıkmasına katiyyen muvâfakat edilemez" dedik. Bundan üç gün evvel de Amiral Souchon'un, (Sayfa: 202) doğrudan doğruya Alman Karargâh-ı Umûmîsi emrine tâbi olduğunu Cemal Paşa'ya söylediğini, Cemal Paşa bize nakletmiş idi; şimdi gemiler meselesini de burada terk ediyorum.

Şu geçen zamanlar zarfında İtilâf devletlerine karşı bîtaraflığı ihlâl edecek ne gibi muâmele yapmak mümkün ise hepsi yapıldı. Fil-hakika bîtaraf bir nazarla Türkiye'nin ahvâlini tedkik eden bir adam muâmelât-ı rûzmerre meyânında bîtaraflığı muhill birçok şeyler görebilir idi. Şurasını itirâfa mecbûrum ki İtilâf devletleri bunların hepsini hemân hemân sükût ile yâhûd hafif bir itirâz ile geçişdirmek ve Türkiye ile bir vesîle-i harb ihdâs etmemek siyâsetini takib ediyorlardı; bizim içimizde bu siyâseti korkaklığa hamledenler bile vardı; şübhe yok ki o devletlerin bu hareketleri Türkiye'ye muhabbetlerinden neşet etmiyordu, kendi menâfi-i siyâsiye ve hayâtiyeleri îcâbı olarak yeni yeni sâha-i harbler ihdâs etmemek ve harbi Balkanlar'a sirâyet etdirmemek istiyorlardı. İşte bundan dolayıdır ki bizim her hareketimize karşı Hazreti Eyüb sabrı denilecek bir sûretde sabır ve tahammül gösteriyorlardı. Gemilerin mürettebâtı tebdîl edileceği defaâtle vaad olundu, fakat bu vaadlar infâz olunmadı ve: "Mürettebâtımız Sultan Osman ve Reşadiye zırhlılarını almak için İngiltere'ye gitdi, onlar avdet etmeden bu gemilere ikame edecek zâbitân ve efrâdımız yokdur" denildi. Onlar buna da intizâr etdiler, fakat mürettebât geldikden sonra yine tebdîl edilmedi. Bundan başka her posta ile Romanya-Bulgaristan tarîkiyle İstanbul'a sivil kıyâfetinde Alman neferât ve zâbitânı gelmekde devâm ediyordu. Bunu bizden [evvel] İtilâf süferâsı haber alıyordu ve biz de onlardan duyuyorduk. Sonra o zaman burada bulunan "İngiliz Heyet-i Islahiye-i Bahriyesi'nin memleketlerine avdetlerine lüzûm yokdur" denilmişdi ve bunların Goeben ve Breslau dahi dâhil olduğu hâlde bütün donanmaya nüfûz ve idâreleri şâmil olacağı fikri İngilizlere ihsâs olunmuşdu; fakat bunu da yapmadıkdan baş-

ka günün birinde Amiral Limpus ile mâiyetine: "Sizin işiniz Bahriye Nezâreti'ndedir; oraya devâm ediniz" denilerek izzet-i nefisleri cerh olundu. Bunun üzerine İngiltere hükûmeti İngiliz heyet-i bahriyesini geri çekmek mecbûriyetini hissetdi. Sonra Çanakkale Boğazı'ndan çıkmak isteyen ecnebî gemileri tevkif olundu ve aynı zamanda başka mahallere gitmek üzere bizim limanımızdan geçmekde olan ve binâenaleyh hiçbir vechle hakkı taarruzumuz olmayan gemilerin eşyâsı hakkında requisition yapıldı; Düvel-i İtilâfiye sefîrleri bunlara karşı da sükût etmedilerse de musirrâne addolunmayacak teşebbüslerde bulundular.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) — Bu muâmeleler Heyet-i Vükelâ kararıyla mı icrâ edilirdi?

Cavid Bey (Biga) — Hayır; bunlar yapıldıkdan birkaç gün sonra ecnebî sefîrlerinden duyulur idi. (Sayfa: 203)

Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı) — O hâlde bunları kim yapıyordu?

Cavid Bey (Biga) — Tabîî Harbiye Nezâreti'nin emriyle yapılıyordu ve ben bunların hepsini o zaman sık sık ziyâretime gelen Fransız sefîrinden haber alıyordum. Eylül'ün on dördüncü günü mühim bir hâdise oldu: Çanakkale Boğazı'ndan çıkan bir torpidomuza İngiliz kumandanı, Boğaz'dan çıkacak Osmanlı sancağını hâmil her gemiye âteş edeceklerini teblîg eylemiş.. Esâsen bize defaâtle teblîgatda bulunmuşlar ve: "Alman zâbitân ve efrâdı donanmanızda bulunduğu müddetce donanmanızı bîtaraf donanma telâkki etmeyeceğiz" demişlerdi. İngiliz kumandanının torpidomuz kumandanına vâki olan bu teblîgine Boğaz kumandanı muttali olunca –ki o kumandan Osmanlı mı, Alman mı bilmiyorum– torpilleri dökerek Boğaz'ı kapadı. Bilâhire işitdiğimize nazaran, Boğaz kumandanı, Boğazları ahvâl-i fevkalâde zuhûrunda kapamak husûsunda kendisine bahşedilen salâhiyete istinâden bunu yapmış idi. İtilâf sefîrleri ber-mutâd Boğaz'ın seddinden dolayı şikâyet etdiler; fakat bunu da bir mesele hâline koymadılar. Hattâ İngilizlerin neşretdikleri Mavi Kitâb'da 23 Eylül tarihli ve 108 numaralı telgrafnâmede münderic olduğu üzere, İngiltere sefîri Sir Mallet Hâriciye nâzırı Sir Edward Grey'e Çanakkale'nin kapalı kalmasının kendileri için pek ehemmiyetli olmadığından bahsediyor ve bunun mesûliyetini

de Almanlara atfeyliyor. Bundan sonra Rusya hudûduna heyetler gönderildi ve Mısır hudûdunda tahşîdâtda bulunuldu. Bunların hepsi için gerek Rusya gerek İngiltere sefîrleri mürâcaat etdiler; fakat bu mürâcaatların hiçbiri müsmir olmadı. İngiltere sefîri 10 Eylül tarihinde Mısır hudûdunda yapılan tedârikât hakkında muhtelif mahallerden aldığı raporlara istinâden Sadrazam Paşa'nın nazar-ı dikkatini celbetdi ve buna dâir verdiği notanın bir sûretini ayrıca bana gönderdi. Bit-tabi dosyalarda da göreceksiniz ki daha muhtelif tarihlerde bîtaraflığı muhill olan her hareketimizi ya şifâhen veya tahrîren Hükûmet'e ihtâr etdiler; fakat bunların hiçbirini vesîle-i harb addedecek kadar ileri götürmediler.

Reis — Hulâsaten söylediğiniz notanın mündericâtından bahseder misiniz?

Cavid Bey (Biga) — Arzu ediyorsanız söyleyeyim; bu notada deniliyor ki: "Suriye'de Mısır'a karşı yapılmakda olan tedârikât-ı askeriye hakkındaki endişelerimi şifâhen size arz etmiş idim. Bu istihzârât, seferberlik netâyicinden olmak üzere Memâlik-i Osmaniye'nin her tarafında yapılan istihzârâta makis olsa idi ses çıkarmayacak idim. Hâlbuki İngiltere'nin düşmanlarının Hükûmet-i Osmaniye'yi bağteten yapılacak bir hücûm ile Süveyş Kanalı'ndan mürûr ve ubûru gayr-i mümkün kılacak mecnûnâne bir teşebbüse sevk etmekde olduklarını işidiyor ve bunlara asılsız şâyiât gibi ehemmiyet vermiyordum. Fakat son aldığım raporlar işin ciddî (Sayfa: 204) olduğunu bana göstermekdedir. Hattâ Musul'dan bile Mısır hudûduna doğru asker celbediliyor, Şam'dan Maan'a kadar her tarafda umûmî bir faâliyet hüküm-fermâ oluyor. Kudüs'deki konsolosumuz birçok alâimden pek yakın bir zamanda Mısır'a karşı ciddî bir hareket-i askeriye vukua geleceğini istidlâl etmekdedir. Mısır'a karşı bir tecâvüz ile Almanya'nın şerîki olmak gibi Türkiye menâfiine bu kadar zıt ve muhâlif bir meslek ittihâz etmekden tevellüd eyleyecek netâyice Zât-ı fehâmet-penâhîlerinin bilhâssa nazar-ı dikkatlerini celbetmek isterim"... Şurasını da arz edeyim ki muhârebenin ibtidâsında İngiltere Hâriciye nâzırı Sir Edward Grey İngiliz sefîrin burada olmadığından sefâret müsteşârı Monsieur Bomont vâsıtasıyla Sadrazam Paşa Hazretleri'ne şöyle bir teblîgde bulunmuş idi: "Türkiye Hükûmeti, muhârebenin devâmı müddetince mutlak

bir bîtaraflık muhâfaza etdiği takdîrde ve ahvâl ve şerâit-i gayr-i muntazıra zuhûr etmediği hâlde İngiltere hükûmeti, Mısır'ı ne ilhâk etmek ve ne de Mısır'da bugün cârî olan hâl ve şekli tebdîl eylemek niyetindedir." İşte aynı notada da, İngiltere Hâriciye nâzırının bu beyânâtının meşrût, yani Türkiye'nin bîtaraflığa riâyet etmesiyle mukayyed olduğu ve Türkiye bîtaraflığı muhill efâl ve harekâtda devâm ederse tabîî bu taahhüdün hükmü olmayacağı zikrediliyor...

Şimdi de 21 Temmuz tarihinden itibâren Bulgaristan, Romanya ve Yunanistan ile olan münâsebâtımızı arz edeceğim: O zaman burada bulunan Bulgar sefîri Monsieur Tochef harbin şiddetle aleyhdârı idi. Gerek Türkiye, gerek Bulgaristan'ın harbe girmeleri, her ikisi için vahîm netîceler tevlîd edeceğini söylüyordu. Sonra Ağustos'un birinci günü Talat ve Halil beyler ile Enver Paşa Alman sefîrini gördüler ve Bulgarlar yürümez ve Romenler hakkında emniyet hâsıl olmazsa bizim için harbe girmek mümkün olmadığını söylediler.

Reis — Bunu bir teklîf üzerine mi söylediler?

Cavid Bey (Biga) — Tabîî; çünkü Almanlar her vakit: "Harbe giriniz!" diye bize teklîf ediyorlardı; esâsen Almanlar hiçbir zaman şu veya bu sûretle tazyîkden hâli kalmıyorlardı. Aynı günün akşamı Sadrazam Said Halim Paşa'nın yalısında ictimâ etdik. Arkadaşlardan bazısı Bulgar sefîrinin, Hükûmet'in efkârına tamâmen tercümân olmadığını, söylediler. Bunun üzerine Bulgar hükûmetinin başka sûretle düşünmekde olduğunu zannetdiklerinden Talat ve Halil beylerin Sofya'ya izâmlarına karar verildi. Aynı günlerde de Atina'daki sefîrimizden bir telgrafnâme vürûd etmiş idi. Bu telgrafnâmede, Yunanlılar ile aramızdaki mesâilin halli için bir murahhas gönderilecek olursa Monsieur Politis'in de –ki o zaman Umûr-ı Siyâsiye müdîri idi, şimdi Yunan Hâriciye nâzırıdır– Bükreş'e gideceği ve hattâ Talat (Sayfa: 205) Bey bizzât gidecek olursa Monsieur Streit'ın da belki gelebileceği bildiriliyor ve Adalar'ın sûret-i idâresine dâir bazı teklîfât serdediliyordu. İşte bu teklîf dâiresinde, mümkün olduğu takdîrde Yunanistan hükûmeti ile itilâf yapmak için her hâlde Bükreş'e gidilmesi ve Bulgaristan'da da Romenlerin bîtaraflığı sûret-i katiyede temîn edilmek şartıyla bir ân evvel hareketlerine gayret olunması ve bu esâsât dâiresinde bir itilâf yapılması

takarrür etdi. Fakat bu, âdetâ İtilâf-ı Müselles'e karşı Balkanlar'da bir ittifâk muâhedenâmesi yapmak demek idi ki, o zaman arkadaşlara söylediğim gibi, bence buna yüzde bir imkân yokdu.

Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı) — İtilâf-ı Müselles'e, yani!..

Cavid Bey (Biga) — Yani Fransa, İngiltere ve Rusya'ya karşı... Bundan sonra Talat ve Halil beyler, verilen karar mûcibince, Sofya'ya gitdiler ve Bulgarlar ile benim nokta-i nazarıma göre hiçbir taahhüdü muhtevî olmayan bir itilâfnâme yapdılar. Fil-hakika Bulgarlar bu itilâfnâme ile hiçbir şey kabûl etmiyorlar ve serbestî-i hareketlerini tamâmıyla muhâfaza eyliyorlardı.

Hilmi Bey (Basra) — Bu itilâfnâme şifâhî mi yapılmışdır?

Cavid Bey (Biga) — Bulgar itilâfnâmesi tahrîrîdir; fakat Romenlerin katiyyen tahrîrî bir şey vermeye yanaşmadıklarını Ağustos'un on birinci günü akşamı haber aldık. Hattâ o zaman Sadrazam Said Halim Paşa da bizim için harbin fenâlığına tamâmen kani olduğunu ve Romenlerle anlaşmak istemediğini ve Rusya'ya karşı sûret-i katiyede ilân-ı harb etmeyeceğini söylemişdi. Ağustos'un yirminci günü Talat Bey Bükreş'den avdet etdi ve Romenlerin harbe yürümeğe katiyyen niyetleri olmadığını ve Bulgarlar tarafından taleb olunan bîtaraflık temînâtını vermediklerini ve bir ittifâk yapmak bit-tabi gayr-i mümkün olduğunu beyân etdi. Kezâlik Yunanlılar da Sırblılar ile müttefik olduklarından Bulgarlar Sırbistan aleyhine yürüyecek olursa kendilerinin de Bulgarlara karşı harekete mecbûr olacaklarını söylemişler idi. Binâenaleyh bu sûretle takib olunan Balkan siyâseti iflâs etmişdi ve bir iki gün sonra da Bükreş'de kalmış olan Halil Bey'e avdet emri verilmiş idi...

Almanlar, yine her şeye rağmen harekete gelmemiz için ısrâr ediyorlardı ve ben buna karşı kendi hesâbıma bütün kuvvetimle mukabil bir tazyîk yapıyordum. Bu vesîle ile şurasını da itirâf edeceğim ki bu meseleler gerek Meclis-i Vükelâ'da müzâkere edildiği vakit ve gerek Meclis-i Vükelâ hâricindeki husûsî ictimâlarda Said Halim Paşa'yı benden daha ziyâde değil ise de her hâlde benim kadar harb aleyhdârı görüyor idim. Diğer arkadaşlardan Mahmud Paşa bilhâssa harb aleyhdârı idi ve bunu her fırsatda söylüyordu. Süleyman el-Büstanî ve Oskan efendilerin de harb aleyhdârı olduklarına şübhem yokdu. Süleyman el-Büstanî ve Oskan (Sayfa: 206)

efendiler yalnız Meclis-i Vükelâ'da bulunuyorlar ve Sadrazam Paşa'nın nezdinde akdedilen husûsî ictimâlarda hemân hiçbir zaman bulunmuyorlardı. Balkanlar'dan cevâb-ı red gelince, daha ziyâde harbe tarafdâr olan rüfekâmız müşkil bir mevkide kaldılar, çünkü Bulgarlar yürümeden ve Romenlerin bîtaraflığı temîn edilmeden evvel harbe girmeyeceklerini söylemişlerdi. Hâlbuki ne Bulgarlar yürüyorlar ve ne de Romenler bîtaraflıklarına dâir temînât veriyorlardı. Hattâ o zaman Bulgar sefîri ile Almanya sefîri arasında cereyân eden bazı muhâverelerde Bulgar sefîrinin, Bulgarlar için zaman-ı hareketin hulûl etmediğini söyleyerek bunda ısrâr eylediğini ve fakat bizim tarafımızdan Yunan aleyhine bir harb açılabileceği ihtimâlini her neden ise zanneden Almanya sefîrinin de, Türkiye'nin Yunanistan ile harb etmesinden kendileri için bir menfaat mutasavver olmadığını ve Bulgarların ilân-ı harbi tehîr etse bile Türkiye'nin hareketi tehîr etmemesi lâzım geldiğini söylemiş olduğunu işitmiş idim. Esâsen o sıralarda bizde dahi yavaş yavaş ve evvelki fikirlere mugayir olmak üzere, Balkanlar'ı hiç nazar-ı dikkat ve ehemmiyet ve itibâra almaksızın harbe girmek arzuları, bit-tabi harb tarafdârlarımızda, uyanmıyor değildi. Memleketimize o zamanlar gelen bütün haberler, Alman menâbiinden geliyor ve Fransız-İngiliz-Rus teblîg-i resmîlerinin, hattâ Fransızca gazetelerde bile, sansür tarafından neşrine mümânaat olunuyordu ki bu sûretle, bütün vakayi ve hâdisât-ı âlem yalnız Alman dürbünüyle görülüyor ve bu hâl bazı mahâfil-i askeriyenin harb arzularını teşdîd etmekden hâli kalmıyordu; hattâ bu tesîrât ile aramızda, harbe bir ân evvel girmeyecek olursak, hissemize düşecek azîm menfaatleri kayıp edeceğimizi zannedenler bile yok değildi.

Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı) — Tabîî bunu düşünenler askerler olacak değil mi?

Cavid Bey (Biga) — Tabîî... Efendiler şimdi de bu ciheti terk ederek muhârebeyi menetmek ve hiç olmazsa tehîr eylemek maksadıyla İtilâf-ı Müselles süferâsıyla cereyân eden müzâkerâtdan bahsedeceğim ve bunun için müsâade ederseniz, bazı suâlleri birleşdirmiş olacağım. Ağustos'un dördüncü günü akşamı Sadrazam Said Halim Paşa'nın yalısında akdedilen bir ictimâda İtilâf-ı Müselles sefîrlerinin badel-harb tamâmiyet-i mülkiyemizin muhâfaza edile-

ceğine dâir şifâhî beyânâtda bulundukları Sadrazam Paşa tarafından beyân olunmuşdu.

Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı) — Tabîî bîtaraf kaldığımız hâlde; değil mi?

Cavid Bey (**Biga**) — Tabîî... Sadrazam Paşa, bu ictimâda kendisinin harbe iştirâk tarafdârı olmadığını, hattâ akdedilen muâhedenin bile kendisine bu mecbûriyeti vermediğini, binâenaleyh Türkiye için böyle bir ıztırâr mevcûd olmayınca bîtaraflığımız mukabilinde (Sayfa: 207) İtilâf devletlerinden menâfi temînine çalışmak daha muvâfık olacağını söylemişdi. Ağustos'un altıncı günü de bu maksadla beni bu müzâkerâtı idâre etmeğe memûr eylemişdi. Bu müzâkerâtın rûhu, bîtaraflığa mukabil temîn-i menâfi idi. Bunun üzerine İngiliz, Fransız sefîrleriyle Rus maslahatgüzârını aynı günde gördüm ve İngiliz sefîriyle görüşdüğüm vakit Sadrazam Paşa'ya vâki olan beyânâtını tahrîren îfâ etmesini ve bunun yalnız ahvâl-i hâzıraya karşı değil, daha uzun bir müddet için olmasını ve müşterek bir temînât yerine her devlet tarafından münferid bir temînât itâsını ve hattâ Rusya'nın hücûm-ı muhtemeline karşı bizi müdâfaa edeceklerini sarâhaten zikreylemelerini teklîf etdim. Aynı teklîfi tabîî daha başka bir lisânla Rus sefâreti müsteşârına da söyledim ve müzâkerâtda isticâl etmeleri lâzım olduğunu ve kaybedilecek vakit olmadığını ve bilhâssa iktisâdî ve adlî kapitülasyonların ilgasına tarafdâr olmalarını ilâve eyledim; sefîrleri, iktisâdî kapitülasyonların ilgası husûsunda tamâmen değil ise de oldukca tarafdâr buldum. Zâten beyânâtımın mukaddimesinde de arz etdiğim gibi bu cihet, harbden evvel cereyân eden müzâkerât netîcesinde Fransa ve İngiltere'den kısmen istihsâl edilmiş ve diğer devletlerden de istihsâl ve temîn edilmek üzere bulunmuşdu. Muahharen vuku bulan bu teklîf ise tabîî daha vâsi olmakla beraber kabûl edilebilecek gibi görülüyor idi. Sefîrler, tamâmî-i mülkiyetimiz için tahrîrî beyânâtda bulunacaklarını ve fakat adlî kapitülasyonların ilgası için birden bire bir cevâb-ı kabûl verilemeyeceğini söylediler ve bu husûs için evvelâ bizim tarafımızdan bazı tadîlât ve ıslâhât icrâsı lüzûmundan bahsetdiler ve şu sûretle de Bâbıâlî'ye beyânâtda bulundular:

"Fransa, Rusya ve İngiltere sefîrleri; hâl-i hâzırda Avrupa'yı ayıran harb esnâsında, Hükûmet-i Osmaniye tam bir bîtaraflığa riâyeti

taahhüd etmek şartıyla, Düvel-i Müttefika-i Selâse'nin Hükûmet-i Osmaniye arazisinin tamâmiyetini temîn etmeğe ve Hükûmet-i Osmaniye tarafından mesâil-i iktisâdiye ve adliye hakkında kendilerine vuku bulacak teklîfleri dostâne bir fikir ile tedkik eylemeğe hâzır olduklarını hükûmetleri nâmına beyân ederler."

Reis — Bu nota resmen Hükûmet'e verildi mi?

Cavid Bey (Biga) — Evet, resmen verildi. Hattâ İngiltere sefîri tarafından bu notaya âtîdeki fıkranın da ilâve etdirilmesine çalışılmışdı:

"...harb-i hâzırdan istifâde etmek isteyecek her hangi bir düşmana karşı..."

Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı) — Bu nota, hangi tarihde teblîg edildi?

Cavid Bey (Biga) — 1330 senesi Ağustos'unun on altıncı veya on yedinci günü [29 Ağustos 1914] bu temînât verildi. Yine esâs meseleye avdet ediyorum: Ağustos'un dokuzuncu günü Rusya sefâreti müsteşârıyla mülâkat etdim; sefâret müsteşârı, teklîfimizi Rusya hükûmetine (Sayfa: 208) bildirmiş olduğunu ve iktisâdî kapitülasyonların lağvı kabûl edileceğini, hattâ adlî kapitülasyonların ilgası hakkında da ileriye gidilebileceğini ve tamâmî-i mülkiyetimiz hakkında temînât-ı tahrîriye verileceğini söyledi. Ağustos'un on altıncı günü de Fransa sefîriyle mülâkat etdim; Fransa sefîri de hükûmetinin bu husûsdaki müzâkerâtı icrâya müheyyâ olduğundan bahsetdikden ve bîtaraflığı muhill olarak yapdığımız bazı şeylerden şikâyet eyledikden sonra bana şu sözleri söyledi: "Romenlerle beyhûde uğraşıyorsunuz; onların bîtaraflıkdan ayrılmayacaklarını size sûret-i katiyede temîn ederim"... Hakikaten de öyle oldu. İşte bu sûretle Ağustos'un on yedinci günü İtilâf-ı Müselles'in sefîrleri, yukarıda okuduğum şekilde, temînât-ı tahrîriyeyi müştereken verdiler. Fakat biz daha fazla bir şey istihsâl etmek için yine müzâkereye devâm eyledik. Lâkin şurasını maat-teessüf ilâve edeceğim ki bu müzâkerâtın ciddî ve samîmî bir sûretde devâm etdirilmemesi fikri, Hükûmet a'zâsının bir kısmında mevcûd idi.

Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı) — Demek aldatma politikası?

Cavid Bey (Biga) — Fil-hakika öyle.

Reis — Bu fikir, Kabine'nin asker a'zâsı arasında mı bulunuyordu?

Cavid Bey (Biga) — Evet. Maa-mâfîh İtilâf hükûmetlerinin de bu müzâkerâtda zamanın ve ahvâlin îcâb etdiği kadar fedâkârlık yapmak lüzûmunu hissetmedikleri fikrindeyim. Benim kanâatime göre eğer İtilâf-ı Müselles süferâsı uzun münâkaşalara meydan kalmaksızın kapitülasyonların ilgası husûsundaki metalibâtımızı kabûl etmiş olsalar idi tabîî Kabine'de bulunan ve harb tarafdârı olmayan nâzırların eline daha kuvvetli bir silâh vermiş olacaklardı. Ben bu silâhı dâimâ kendilerinden istedim ve bu kuvveti bizden nez etmemelerini ricâ etdim; Almanların her gün muhtelif sûretlerle vâki olan teklîflerine, vaadlerine karşı bizim bir şey söyleyemediğimizi ve elimizde kendilerinden henüz istihsâl edilmiş bir şey olmadığını defaâtle tekrar eyledim. Bu böyle olmakla beraber şuna da kani idim ki eğer bu müzâkerâta samîmî olarak devâm etse idik her hâlde günün birinde arzularımızın, mutâlebâtımızın kısm-ı azâmını isâf etdirebilecek idik.

Avrupa devletleri süferâsı, Ağustos'un yirmi yedinci günü, kapitülasyonların ilgası husûsundaki kararımızdan haberdâr edildiler ve tabîî bundan memnûn olmadılar. Maa-mâfîh İtilâf-ı Müselles süferâsı bu haberi kemâl-i sükûn ile telâkki etdikleri hâlde İttifâk-ı Müselles'i teşkîl eden bir devletin, Almanya hükûmetinin sefîri, şimdiye kadar hiçbir mislini görmediğim bir tehevvür ile, bu haberi karşıladı. Aynı günde Sadrazam Paşa'nın huzûrunda Almanya sefîri ile hemân iki saat kadar devâm eden bir münâkaşa cereyân eyledi. Çünkü Almanya'nın elinde kapitülasyonlar (Sayfa: 209) en büyük bir kuvvet idi ve bize yapacağı en büyük vaad, harbden sonra kapitülasyonların ilgasını kabûl ve bu husûsda müzâheret vaad eylemekden ibâretdi. Hâlbuki biz, kapitülasyonları onlara intizâr ve iftikâr etmeden kendi kendimize ilga etdiğimiz için bu hareketimiz, harbe gireceğimiz hakkında onlarda bir şübhe tevlîd etdi. Bu sebeble Almanya sefîri, kendileriyle müdâvele-i efkâr etmeksizin böyle bir karar-ı mühimmi tatbîk etdiğimizden şikâyet etdi ve bunun bu zamanda icrâsı hiç münâsib olmayacağından ve eğer İngiltere donanması, bizim bu kararımızdan dolayı Boğaz'ı geçecek ve İstanbul'a girecek olur ise kendilerinin muâvenet etmeyeceklerinden ve hattâ ittifâkı nakzedip Heyet-i Islahiye-i Askeriye'yi alıp gideceklerinden bahseyledi.

Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı) — Keşke öyle olsa idi...

Cavid Bey (Biga) — Ve bizim bu hareketimiz ile düşmanları bir araya toplamak ve barışdırmak gibi bir mucize yapmış olacağımızı ve belki Rusya ile Almanya'nın birleşip sulhu aleyhimize akdedeceklerini ilâve etdi. Fakat ben onun bütün bu mütehevvirâne beyânâtına karşı –Said Halim Paşa da şahâdet eder– iki saat kemâl-i sükûn ve itidâl ile, cevâb verdim.

Reis — Zât-ı âlîleri ne sıfatla sefîre cevâb verdiniz?

Cavid Bey (Biga) — Almanya sefîri Said Halim Paşa'nın yanına gelmiş idi; o esnâda ben de orada bulunuyordum ve Said Halim Paşa, o vakit aynı zamanda Hâriciye nâzırı idi. Bunun üzerine ben de müzâkereye iştirâk etdim ve Almanya sefîri Baron Wangenheim'e, şâyed Türkiye harbe girecek ise bile kendi istiklâlini muhâfaza için gireceğinden ve dâhilî umûrumuza müteallik mesâilde Almanya'nın vesâyetinde olmadığımızdan, tatbîk olunacak işlerin zamanını tayîn etmek bizim hakkımız olduğundan ve bu hâdise karşısında İtilâf-ı Müselles sefîrleri bu kadar muğber ve mütehevvir olmadıkları hâlde kendisinin gösterdiği bu tehevvürün manasını anlayamadığımızdan ve bu harbin ne maksadla yapıldığı âşikâr olduğu cihetle Almanya'nın Rusya ile birleşip harbi bizim aleyhimizde bitirmelerini gayr-i mümkün gördüğümüzden bahsetdim. Bunun üzerine Almanya sefîri de: "Anlaşılıyor ki siz harbe girmeyeceksiniz!" dedi ve esâsen bütün mütehevvirâne sözlerinden maksadı da bu idi. Sefîr beyânâtına devâm etdi ve: "Bu meseleyi Berlin'e yazacağım" dedi. Biz de bu mesele için kendisini haberdâr edip etmemek kendimize âid bir keyfiyet olduğu cevâbını verdik. Bu münâsebetle şurasını da arz etmek istiyorum ki kapitülasyonları ilga kararı, Avrupa için en mühim bir mesele olduğu hâlde, İtilâf-ı Müselles sefîrleri bu mesele karşısında da yalnız bir protesto notası göndermekle iktifâ etdiler ve daha ileriye gitmediler. Maa-mâfîh ben, bu karara rağmen, bir müddet daha İtilâf sefîrleriyle müzâkerâta devâm etdim; tabiî arkadaşlarımın muvâfakatıyla.

Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı) — Hangi karara rağmen? (Sayfa: 210)

Cavid Bey (Biga) — Kapitülasyonların ilgası hakkındaki kararımıza rağmen müzâkerâta devâm etdim. Bu müzâkerâtda İtilâf dev-

letlerinin bir gayesi vardı ve eğer bu gayeyi bizim kabûl edeceğimizi zannetselerdi mutâlebâtımızı isâf eylemeleri kuvvetle melhûzdu. Bu gaye de burada bulunan Almanların memleketlerine iâdesi idi. Hattâ benden bir defa: "Bütün istediklerinizi kabûl edecek olursak siz bîtaraflığa tamâmıyla riâyet edecek misiniz, Alman mürettebât ve zâbitânını da iâde edecek misiniz?" diye sormuşlardı. Ben de cevâben: "Siyâsetde her şey bir ivaz mukabilidir. Siz bizim mutâlebâtımızı kabûl ve bil-mukabele mutâlebâtınızı teklîf edersiniz, bu sûretle o vakit mesûliyet bize teveccüh etmiş olur" demişdim. Fakat onlar bu husûsda katî bir teklîf dermiyân etmediler. Ondan sonra müzâkerâta Eylül'ün üçüne kadar ben devâm etdim, muahharen müzâkerâtı idâre etmeğe Halil Bey memûr edildi. Halil Bey, adlî ve iktisâdî kapitülasyonlar hakkındaki müzâkerâtı bir müddet idâre etdi. Rus kitâbında benim Ruslarla yapdığım müzâkerâta dâir bir iki telgrafnâme var ki, müzâkerâtın mâhiyetini tayîn etmek için onları okuyacağım. Birincisi Rusya sefîrinin 30 numaralı ve 6 Ağustos tarihli telgrafnâmesi ki şudur:

"Bugün Mâliye nâzırı Cavid Bey beni görmeğe gelerek İtilâf-ı Müselles devletleriyle bir itilâf akdi imkânına kani olduğunu ve bilhâssa bu son günlerde Almanlar tarafından vuku bulan câzib mevâîde mukavemet etmek gitdikce kesb-i müşkilât etdiğini söyledi. Cavid Bey'in fikrince İtilâf devletleri Türkiye'ye Almanlar tarafından vaad edilen şeylerin fevkinde değilse de hiç olmazsa Hükûmet'i ihtiyâtsızca bir karar ittihâzından menedebilecek ve Kabine'nin mutedil a'zâsının eline Almanya'nın tazyîkiyle harb lehinde idâre-i kelâm eden refîklerine karşı mukavemete müsâid olacak bir silâh vermek için kâfî derecede ciddî teklîfde bulunmalıdırlar. Türklere temîn edilecek bu menâfi'in en mühimmi de bilhâssa kapitülasyonlar usûlünün ilgasıyla Türkiye'ye tam bir istiklâl-i iktisâdî temîni olmalıdır. Bu şerâit tahtında Alman Heyet-i Askeriyesi Türkiye'den gönderilecek mi? suâline karşı Türkiye'ye vereceğiniz müsâadât ve imtiyâzâtı buna talîk edebilirsiniz, cevâbını verdi."

Yine Rusya sefîrinin, 31 numaralı ve 7 Ağustos tarihli telgrafnâmesini okuyorum: Sefîr: "Cavid Bey Fransa ve İngiltere sefîrlerini ziyâret etdi. Bu ziyâretlere bilhâssa Türkler Rusya'dan korkdukları cihetle müşterek bir itilâf değil, üç devlet ile ayrı ayrı itilâflar yap-

mak için bir teklîfde bulundu" dedikden sonra îzâhâtına devâm ederek kapitülasyonların tamâmen ilgasında kendisinin ve refîklerinin müttehid olduklarını, fakat tatbîkatda bazı tahdîdât kabûlü lâzım geleceğini ve bu tahdîdâtın da ecnebî tebaasının şahıs ve meskenlerinin taarruzdan vikayesinin temîniyle mehâkimde konsolosların müzâheretine inhisâr etdirilebileceğini kendi fikri (Sayfa: 211) olarak söylüyor. Bunun üzerine Monsieur Sazanof Petersburg'da bulunan Fransa ve İngiltere sefîrlerinden benim bu teklîfimin reddedilmemesini ricâ etmiş ve Türkiye ile anlaşmak ihtimâlini meşkûk görmekle beraber Türk Kabinesi'ndeki mutedil anâsırı nâ-hoşnûd etmek doğru olmayacağı fikrini dermiyân eylemişdir ki bu da Rus kitâbının 32 numarasında mündericdir. Aynı kitâbın 33 numarasında görüldüğü üzere Rusya'nın Paris sefîri Monsieur İzvolsky keşîde etdiği bir telgrafnâmede Fransa Hâriciye nâzırı Monsieur Doumerquil'i [Doumergue] kendisiyle tamâmen hem-fikir bulmuş olduğunu ve devre-i intikale âid bazı tedâbîr ittihâzıyla kapitülasyonlar meselesinin halledilebileceğini söylemiş olduğunu bildiriyor. Monsieur Sazanof'un 10 Ağustos tarihli ve 34 numaralı telgrafnâmesinde de Türkiye'ye karşı yapılacak teklîfin şekli gösteriliyor. İngiltere hükûmeti tarafından tertîb olunan teklîf şudur:

"İngiltere, Fransa ve Rusya ile müştereken Türkiye'nin tamâmiyet-i mülkiyesine ve istiklâline Düvel-i Selâse tarafından riâyet edileceğine ve sulh muâhedenâmesinde bunun hilâfında şerâit mevcûd olmayacağına dâir temînât-ı tahrîriye verecek ve adâletin memlekette hüsn-i cerayânını temîn edecek bir program ihzâr olununca ve bu da îcâbât ve şerâit-i asriyeye muvâfık görülünce kapitülasyonlardan sarf-ı nazar edilecek, buna mukabil Türkiye'de bîtaraflıkdan tevellüd eden kâffe-i taahhüdâta riâyet eyleyecek ve ticâret sefâininin Boğazlar'dan mürûrunu bütün kuvvetiyle teshîl edeceği hakkında temînât-ı tahrîriye verecek ve Alman zâbitânıyla Goeben ve Breslau'nun bil-umûm mürettebâtını memleketlerine iâde edecekdir."

Monsieur Sazanof, İngiltere'nin bu teklîfini aynen kabûl ediyor ve buradaki sefîrine diğer sefîrler ile birlikde olarak Bâbıâlî ile cereyân edecek müzâkerâtda bu noktaları rehber ittihâz etmesini işâr ediyor. Müzâkerâta Halil Bey memûr edildikden sonra bu mesâilde diğer refîklerimden fazla bir müdâhalem olmamışdır.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) — Gerek Rusya ve gerek İngiltere Hâriciye nezâretlerinin neşretdikleri kitâblarda, müzâkerâtın Halil Bey'e devrinden sonra aldığı şekle dâir vesâik mevcûd mudur?

Cavid Bey (Biga) — Tabîî vardır; Rus sefîrinin 54 numaralı ve 2 Eylül tarihli bir telgrafnâmesi var ki sefîr bu telgrafnâmesinde, Halil ve Talat beylerin, kendisine: "İktisâdî kapitülasyonların ilgasını kabûl ederler ise adlî kapitülasyonların ilgası bir müddet tehîr edebileceğini" söylemiş olduklarını bildiriyor.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) — Demek bu sûretle bir adım geri atmış oluyorlar.

Cavid Bey (Biga) — Bu meseleye dâir diğer telgraflar da mevcûddur. İşte muhârebe esnâsında cereyân eden ve harbin ilânına, esbâb-ı hudûsüne temâs eden ahvâl, bunlardan ibâretdir. Fakat asıl, harbi ihdâs eden vakayi nakletmezden evvel o zaman burada bulunan (Sayfa: 212) İtilâf-ı Müselles sefîrlerinin ihtisâsâtından bahsedeceğim: Karadeniz vakası Teşrîn-i evvel'in on altıncı günü İstanbul'da şâyi olmuş idi; Teşrîn-i evvel'in on üçüncü günü Rus sefîri...

Reis — Söylediğiniz tarihler Efrenci midir?

Cavid Bey (Biga) — Hayır, Rumî'dir. Teşrîn-i evvel'in on üçüncü günü Rus sefîri beni ziyârete geldi; esâsen o zamanlar, Rusya ve Fransa sefîrleri ile pek ziyâde temâsda idim. Rus sefîri esnâ-yı ziyâretde, ahvâl mütebeddil olduğu cihetle harbi gayr-i kabil-i ictinâb gördüğünü ve bizim haberimiz olmaksızın bir vaka ihdâs edilerek harbin menedilemeyeceğini ve şimdiye kadar hudûdlarda bizim müdâhalemizle vâki olan ahvâle karşı göz yumduklarını ve fakat Almanların nihâyet bizi maksadlarına âlet olarak istihdâm edeceklerini söyledi ve ilk defa olarak bir ecnebî sefîri, bana Almanlar ile aramızda bir engagement, yani bir taahhüd olduğundan bahsetdi. Çünkü o vakte kadar hiçbir ecnebî sefîri Türkiye ile Almanya arasında bir taahhüd mevcûd olduğuna dâir bir şey söylememiş idi; bunu ya biliyorlar da söylemiyorlardı veyâhûd esâsen bilmiyorlardı. Bunun üzerine ben kendisine gerek Sadrazam'ın ve gerek kendimin harb aleyhinde olduğumuzu ve esâsen bu aleyhdârlığımızın Fransa ve Rusya'ya hoş görünmek için değil, memleketimizin menfaati îcâbâtından olduğunu, bilmem kaçıncı defa olarak, söyledim. Rusya sefîri bu sözlerime de mukabele etdi ve: "Yakında

harb olacağına kavî kanâatim vardır; eğer harb olmazsa, ben de aldandığımdan dolayı sizin önünüzde şapkamı indirerek tarziye veririm" dedi. Bunun üzerine ben de cevâb verdim ve: "Almanlar, Enver Paşa olmaksızın bizi harbe sürükleyemezler, Enver Paşa da arkadaşlarına karşı hıyânet edemez" dedim; demek oluyor ki sefîrin istihbârâtı doğru imiş!..

İlyas Sami Efendi (Muş) — Bu, Enver Paşa'nın ithâmnâmesidir.

Cavid Bey (Biga) — Ben hakikati söylüyorum. Ertesi günü yani Teşrîn-i evvel'in on dördüncü günü, Fransa sefîri de aynı telâş ile geldi ve yakında emr-i vâki karşısında kalacağımızı ve bana söylediği bu sözleri contrôle etmeksizin söylemediğini ve hattâ îcâbında beni ve Sadrazam'ı Hükûmet'den atmak mutasavver olduğunu ve pek mühim kararların bizden mektûm tutulduğunu ve memleketin gayet vahîm bir yola gitdiğini söyledi. Yalnız şunu arz edeyim, çünkü yukarıda söylemeği unutmuş idim: O esnâlarda Halil Bey'in Berlin'e gitmesi mevzû-i bahsolmuşdu; fakat bu seyâhatin muhârebeyi tâcil değil, tehîr maksadıyla icrâsı mutasavver idi. Fransa sefîri Monsieur Bompard bu seyâhatden de bahsetdi. Bunun üzerine ben de, başka bir mânâya aldığı bu seyâhat meselesinin bilakis bizim harb etmek niyetinde olmadığımızı Almanlara anlatmak maksadıyla vuku bulacağını ve hattâ ismimi (Sayfa: 213) zikrederek hükûmetine bu meseleyi yazabileceğini sefîre söyledim. Aynı günde Halil Bey dahi beni görmeğe geldi ve bana, kendisinin harbe hâzır olmadığımız kanâatinde bulunduğunu ve binâenaleyh bu kanâati Almanlara da telkin etmek için Berlin'e gideceğini söyledi. Teşrîn-i evvel'in on beşinci günü de ben, Sadrazam Paşa'yı ziyâret etdim ve Fransa, Rusya sefîrleriyle cereyân eden mülakâtımı hikâye etdim. Sadrazam Paşa, bana harb etmenin bir cinâyet olacağını ve kendisinin bu cinâyete katiyyen iştirâk etmeyeceğini söyledi. Teşrîn-i evvel'in on altıncı Perşembe günü de Mâliye Nezâreti müşâviri Sir Crowford [Crawford] Dâire-i Nezâret'de sabâhleyin beni gördü ve tarafımızdan Mısır hudûduna tecâvüz edilmekde olduğu cihetle İngiltere sefîrinin bütün İngiliz tebaasına hâzır olmaları için emir vermiş olduğunu söyledi. Tabiî böyle bir şeyden hiç haberim yokdu; bu husûsda malûmât almak için Sadrazam Paşa'yı ve Talat Bey'i aradım, fakat bulamadım; nihâyet Adliye Nezâreti'nde İbra-

him Bey'i buldum. İbrahim Bey de, vâki olan suâlime karşı, kendisinin bundan haberdâr olmadığını ve fakat daha mühim bir mesele için Sadrazam Paşa'yı görmekliğimin lâzım olduğunu söyledi; esâsen aynı zamanda Sadrazam Paşa da beni davet etdi. Bunun üzerine Bâbıâlî'ye gitdim; Sadrazam Paşa'nın nezdinde Enver Paşa, İbrahim Bey dahi vardı. Said Halim Paşa, Rus donanmasının bizim donanmamızın manevralarını ihlâl etdiğine ve donanmamıza tecâvüz eylediğine ve binâenaleyh muhâsamât başlamış olduğuna dâir bir telgrafnâme okudu.

Reis — Sadrazam Paşa mı okudu?

Cavid Bey (Biga) — Evet, Sadrazam Paşa okudu ve fikrimi sordu; ben de bu işin böyle olacağını evvelce söylediğimden bu husûsda ilâve edecek bir fikrim olmadığını beyân etdim; biraz sonra Cemal Paşa ile Talat Bey de geldiler; fakat onlar benden evvel, Enver Paşa vâsıtasıyla, vakadan telefonla haberdâr olmuşlardı zannındayım. Sonra Odessa'nın bombardıman edildiğine dâir gayr-i resmî bir telgraf okundu; fakat bunun için de, aslı yokdur, dediler. Sadrazam Paşa, cereyân eden ahvâlden kendisinin haberdâr edilmediğini söyleyerek bu vakanın müstahzar olduğu zehâbında bulunduğunu anlatmak istedi veyâhûd bana öyle geldi. Çünkü "Ahvâlden ben haberdâr edilmiyorum" dediği için "Bunlar biliniyor idi de bana söylenilmedi" mânâsı çıkarılabilir. Said Halim Paşa mütâlaâtına devâm etdi ve kendisinin şimdiye kadar sürüklenmiş olduğundan ve fakat tefrika husûle getirmemek için her şeyi kabûl etdiğinden, maa-mâfîh bademâ böyle yapmayacağından, arzu ederlerse harb tarafdârlarının memleketin mukadderâtını ellerine almalarından ve kendisinin harb etmeyeceğinden bahseyledi. Bunun üzerine Enver Paşa da meseleden haberdâr olmadığını ve şimdiye kadar kendiliğinden bir şey yapmamış olduğunu söyledi. (Sayfa: 214)

Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı) — O hâlde bunları kim yapıyormuş; şeytanlar mı?..

Cavid Bey (Biga) — Gece evime gelir gelmez, Fransa sefîri ya kendisinin gelmesi veyâhûd benim sefârethâneye gitmekliğim için telefon etdi. Bunun üzerine Fransa sefârethânesine gitdim. Sefîr Odessa'daki İngiliz konsolosundan gelen bir telgrafnâme ile Odessa'nın topa tutulduğundan haberdâr olduklarını ve henüz Rusya

sefîrine bu bâbda talîmât gelmemiş ise de bu talîmâtın artık pasaportlarını taleb etmekden ibâret olacağını söyledi ve kendilerinin harb etmemek için her şeyi yapdıklarını ve fakat Almanların teşvîkiyle bu âkıbeti aramış olduğumuzu ilâve etdi; ben de kendisine: "Muhâfaza-i sulh etmeğe çalışırız" diye yine temînât verdim. Ertesi günü bayram idi, elbetde tahattur edersiniz; saray-ı hümâyûnda muâyede resmî vardı. Fakat Said Halim Paşa, iğbirârından dolayı muâyede resmîne gelmemiş idi.

Reis — Bâbıâlî'de toplandığınız gün Meclis-i Vükelâ dağılmadan evvel gemilerin Karadeniz'e ne sûretle çıkdığına dâir bir müzâkere geçmedi mi?

Cavid Bey (Biga) — Hayır; fakat gemilerin ne gün Karadeniz'e çıkdığını aşağıda anlayacağız.

Reis — Bu suâlden maksadım, gemilerin ne gün çıkdıklarını öğrenmek değil. Sadrazam Paşa'nın o sözleri üzerine Enver Paşa, gemilerin çıkdığından haberi olmadığını söylediği vakit müzâkere olmadı mı?

Cavid Bey (Biga) — Gemilerin çıkmasına dâir müzâkere cereyân etmedi. Enver Paşa'nın sözü de cevâbdan o kadar müstagnî idi ki... Esâsen o gün Sadrazam Paşa mütehevvir idi; ben de aynı hâlde idim; beyhûde müzâkere yapmak istemedim ve biraz sonra çekilip gitdim.

İlyas Sami Efendi (Muş) — Mesûl bir nâzır olmak itibârıyla Cemal Paşa da bir şey söylemedi mi?

Cavid Bey (Biga) — Hayır, söylemedi.

Hasan Bey (Gümüşhane) — O vakitler hâricde deverân eden şâyiâta göre Amiral Souchon Cemal Paşa'dan salâhiyet istemiş ve fakat o, salâhiyet vermemiş, bunun üzerine Enver Paşa, Cemal Paşa tarafından salâhiyet verilmesini kendisine söylemiş ise de yine Cemal Paşa salâhiyet vermediği için Enver Paşa, Başkumandan vekîli olmak itibârıyla: "O salâhiyeti ben veririm" demiş!..

Cavid Bey (Biga) — Bundan katiyyen malûmâtım yokdur; fakat bana sorarsanız ben Amiral'e her hâlde emir verildiğine kaniim; kanâat-ı vicdâniyem bu merkezdedir.

İlyas Sami Efendi (Muş) — Acabâ bu emir, bizim tarafımızdan mı, yoksa Almanya hükûmetinden mi verildi? (Sayfa: 215)

Cavid Bey (Biga) — Bu emirden, bizim tarafdan birinin her hâlde haberi olduğuna kaniim. Yalnız şunu ilâve edeyim ki Talat Bey bundan haberi olmadığına nâmûsu üzerine yemîn etdi ve ben de Talat Bey'in nâmûsuna itimâd etdiğim için kendisinin böyle bir vaka olacağından haberdâr olmadığına tamâmen kanâatim vardır.

Necati Bey (Bolu) — Kilyos ile Boğaz açıklarında donanma kumandanlarına kapalı zarflarla emirler verilmiş...

Cavid Bey (Biga) — Böyle emirler verildiği bilâhire askerlerden işidildi; torpido kumandanları böyle söylemişler; fakat ben vakanın ertesi günü istifâ etdiğimden bunları bilmiyorum. Sadrazam Paşa o gün saraydaki muâyede resmîne gelmedi; fakat biz sarayda idik. Ben saraydan avdet etdikden sonra Fransa sefîri evime geldi ve Hükûmet'den pasaportlarını isteyeceğini söyledikden sonra şu sözleri de ilâve etdi ve: "Eğer, Alman Heyet-i Islahiye-i Askeriye ve Bahriyesi buradan giderler ise kendilerinin hareket etmek mecbûriyetlerine rağmen harbin önü alınabilir" dedi. O gün sarayda Mahmud Paşa'nın talebi üzerine, Sadrazam Said Halim Paşa'nın yalısında öğleden sonra ictimâya karar verildiği cihetle, Said Halim Paşa'nın yalısına gitdim ve o ictimâda Şükrü Bey'den mâadâ hepimiz hâzır bulunuyorduk. Gerek Mahmud Paşa, gerek Süleyman el-Büstanî ve Oskan efendiler, gerek ben harbin katiyyen aleyhinde olduğumuzu ve bu harbe iştirâk etmek istemediğimizi söyledik. Fakat vâki olan tecâvüzün Ruslar tarafından yapıldığına ve bizim harb istemediğimize dâir bir nota yazılmasına karar verdiler. Bunun üzerine ben kendilerine, bu yapacakları şeyin kâfî olmadığını söyledim ve: "Eğer sulh istiyorsanız bunun radical şartı vardır: "Ya o, veya harb...'" dedim. Biz, Sadrazam Paşa'nın yalısında iken Rusya sefîri pasaportlarını istemeğe gelmiş idi.

Reis — Söylediğiniz şartlar ne idi?

Cavid Bey (Biga) — Burada bulunan Alman Heyet-i Islahiye-i Berriye ve Bahriyesi'nin Alman mürettebât ve zâbitânının gitmesi idi. Said Halim Paşa'nın yalısında Rusya sefîriyle birkaç dakika görüşdüm. Sefîr netîceden pek meyûs idi ve harbi artık gayr-i kabil-i ictinâb gördüğünü söyledi; ben de kendisine şimdiye kadar çalışdığım gibi tekrar bîtaraflıkda devâm için çalışacağımı ve son kuvvetim bitince istifâ edeceğimi söyledim ki bu, Rusya sefîrinin

98 numaralı ve 31 Teşrîn-i evvel tarihli memleketine avdet etdikden sonra hükûmete verdiği raporda hikâye edilmişdir; sefîr: "Hareketim günü Cavid Bey'e tesâdüf etdim. Rusya ile olacak bir harbin fecâatini tamâmıyla müdrik olduğunu ve buna meydan vermemek için mümkün olan her şeyi yapacağını ve mesâîsi akîm kalırsa istifâ edeceğini söyledi" diyor. [sayfa 216]

Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı) — Cavid Beyefendi'nin ifâdâtına tamâmıyla iştirâk etmek ve sözlerini dinlemek isteriz; fakat vakit gecikdi, müsâade ederseniz tehîr edelim.

Cavid Bey (Biga) — Biraz çabuk söylerim efendim. Kezâlik yine pasaportlarını almak üzere gelmiş olan İngiliz sefîri de müteessir görünüyordu. İngiliz sefîri Teşrîn-i evvel'in on altıncı günü, yani vakanın hâdis olduğu ve fakat henüz şâyi olmadığı günde, Sadrazam Paşa'yı görmeğe gelmiş ve Sadrazam Paşa'nın hâl ve mevkie hâkim olmadığını ve Kabine'de ihtilâf mevcûd bulunduğu herkesce malûm olduğunu ve eğer Harbiye nâzırı Mısır aleyhine sevkiyât yapmağa kalkacak olursa kendisinin bunu mene muktedir olamayacağını söylemiş. Sadrazam Paşa da buna cevâben: "Askerî fırka, Hükûmet'in muvâfakati olmadan bir şey yapamaz!" demiş.. Bunun üzerine İngiliz sefîri sözlerine devâm etmiş ve o hâlde Alman Heyet-i Askeriyesi'nin geri gönderilerek Hükûmet'in kuvvetini göstermesi îcâb etdiğini, yoksa mutlaka zuhûr edecek bir hâdise üzerine pasaportlarını istemeğe mecbûr olacağını ve Alman teblîgat-ı resmiyesinin bile Wistol (?) hezîmetini kabûl etdiği bir sırada İtilâf-ı Müselles ile harbe gireceğimizi ilâve eylemiş ki bu sözler de İngilizlerin neşretdiği kitâbın 176 numarasında mündericdir. Ben o gün, Sadrazam Paşa'nın yalısında akdedilen resmî ictimâdan sonra Said Halim Paşa ile görüşdüm ve kendisine evvel ve âhir söylemiş olduğum vechle harbe tarafdâr olmadığımdan dolayı kendileri sadâretde kalacak olsalar bile Kabine'den çekileceğimi tekrar etdim. Bu esnâda orada hâzır bulunan İbrahim Bey dahi kendisinin de harb aleyhdârı olduğunu söylemekden geri durmadı. O akşam tekrar Sadrazam Paşa'nın nezdinde ictimâ edileceğini Talat Bey bana haber verdi; ben de kendisine, artık bu ictimâlardan hiçbir fâide beklemediğimi ve beni kendi fikirlerine getirmek ne kadar gayr-i mümkün ise onların da benim fikrime itbâ etmeleri o kadar muhâl

olduğunu ve tecâvüzün Ruslar tarafından vâki olduğu bence musanna bir yalandan başka bir şey olmadığını söyledim. Maa-mâfîh vuku bulan ısrâr üzerine tekrar o gece Sadrazam Paşa'nın yalısına gitdim. Bu ictimâda Şeyhülislâm Efendi ile Nâfıa, Posta ve Telgraf, Ticâret ve Zirâat nâzırları hâzır değildi. Sadrazam Paşa bu ictimâın mukaddimesinde gayet iyi bir tarzda idâre-i lisân etdi, kendisinin harb tarafdârı olmadığını ve bunu öteden beri söylediğini, devletin siyâsetini istediği gibi idâre edemediğini, gemilerin Bahr-i Siyah'a çıkmasına şiddetle muhâlif iken Amiral'in nâmûsu üzerine söz vermesi ve Alman sefîrinin de, eğer Amiral, Karadeniz'de bir hâdise îka edecek olursa kendisinin İstanbul'da iki gün bile kalmayacağına dâir verdiği söz üzerine buna muvâfakat etdiğini ve nihâyet bu vaka karşısında kaldığımızı ve fakat ne Mısır'da, ne de Kafkasya'da gözü olmadığını ve esâsen bizim bunları idâreye ehil olmadığımızı söyledi.

Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı) — Doğrusu munsif imiş!..

Cavid Bey (Biga) — Ve hattâ muâhedeyi bu maksadla akdetmemiş olduğundan ve Almanların (Sayfa: 217) bile bizim bu kadar yakın bir zamanda harbe gireceğimizi beklemediklerinden de bahsetdi. Ben de muâhedenâmenin imzâ ve akdinden beri yapdıkları teşebbüsâtın aleyhinde olduğumu ve dâimâ Hükûmet'de kalmakla yalnız başıma menedemeyeceğime emîn olduğum harbi hiç olmazsa tehîr etmek maksad ve siyâsetini takib eylediğimi ve hattâ buna da kısmen muvaffak olduğum kanâatinde bulunduğumu ve bugün harbi menetmek için Almanya ile akdedilen muâhedeyi yırtmak lâzım geliyorsa bunda zerre kadar tereddüd etmeyeceğimi ve memleketin menfaatini yalnız bunda gördüğümü, bunun aksine karar verirlerse istifâ edip çekileceğimi tekrar etdim ve müttefiklerine muâhedeler ile bağlı olan Romanya ve İtalya'nın hâlâ harbe girmemiş olduklarını ve evvelce elimizdeki muâhedenâmenin bizi harbe sürükleyeceğini ben söyler iken bazılarımızın bu muâhede ile harbe girmeğe mecbûr olmadığımız fikrini dermiyân etmiş olduklarını ve şimdi ise bunun aksi bir fikri kabûl etmelerine hayret etdiğimi uzun uzadıya söyledim. Onlar bu sözlerime karşı da eldeki muâhedenâme mûcibince Almanların bizi harbe girmeğe mecbûr addetdiklerini söylediler ve Hükûmet'den çekilmemekliğim için ısrâr

etdiler. Ben de bu ısrârlara karşı memleket için bir felâketi mûcib olan bir teşebbüse beni iştirâke davet etmeğe kimsenin hakkı olmadığını söyledikden sonra Goeben ve Breslau'u Karadeniz'e çıkaracakları gün böyle bir hâdisenin zuhûr edeceğini söylemiş ve bilâhire istişhâd etmek için zabıt tutmalarını teklîf eylemiş olduğumu ve bit-tabi o sözlerimi bugün kimsenin inkâr edemeyeceğini beyân etdim ve: "Bu işden kurtulmak için yalnız bir çâre vardır; o da Alman Heyet-i Askeriyeleri'ni memleketlerine göndermekdir. Bunu yapmağa karar veriniz ve ilk iş olarak Amiral Souchon'u azletdiğinizi Rusya sefîrine teblîg ediniz" dedim. Bilhâssa bu son teklîfim kabûl olunmak üzere iken bir zât, Almanya'nın güceneceğinden ve Amiral Souchon'un azli için Almanya imparatorunun muvâfakatini almak üzere sefîrimize telgraf ile işâr-ı keyfiyet etmek münâsib ve İmparator'un fikrini istifsâr eylemek muvâfık olacağından bahsetdi.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) — Bunu kim söyledi?

Cavid Bey (Biga) — Zannederim ki Said Halim Paşa'dan başka herkes bu mütâlaada idi.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) — Demek ki Halil Bey de Kabine'de bulunmadığı hâlde işlere vâkıf idi.

Cavid Bey (Biga) — Evet vâkıf idi; hattâ bu ictimâda dahi hâzırdı. Cereyân eden uzun müzâkerâtdan sonra Rus donanmasının Karadeniz'de dolaşmaması şartıyla bizim donanmanın da artık Karadeniz'e çıkmayacağına ve mesûliyet Rusya donanmasına âid olduğu zikredilmekle beraber şâyed bizden de tecziyesine lüzûm görülecek olanlar varsa...

Salim Bey (Karahisar-ı sahib) — Hasârâtın tazmîni meselesi de var mı? (Sayfa: 218)

Cavid Bey (Biga) — Hayır yokdu; onların tecziye olunacağına dâir bir nota yazılması teklîf edildi.

Reis — Teklîf kimin tarafından dermiyân edildi?

Cavid Bey (Biga) — Kimin teklîf etdiğini tahattur etmiyorum. Ben bu teklîfe Rusların güleceklerini ve işin bu gibi yarım vâsıtalara tahammülü olmadığını söylediğim hâlde dinleyen olmadı ve garîbi de şudur ki notanın tahrîrîne Halil Bey ile beni memûr etdiler. Fakat ertesi günü notayı yazmak üzere bana mürâcaat eden

Halil Bey'e nokta-i nazarlarımızın birleşemeyeceğini ve binâenaleyh notanın tahrîrîne iştirâk etmeyeceğimi söyledim ve Sadrazam Paşa'yı da çıkararak harb tarafdârlarından mürekkeb olmak üzere bir harb kabinesi teşkîl etmekden başka çâre görmediğimi de ilâve etdim. Aynı günde, yani Teşrîn-i evvel'in on sekizinci günü tekrar Fransa sefîriyle görüşdüm ve hasârâtın tazmîni, donanmanın Karadeniz'e çıkmaması ve bir hakem komisyonu ile müsebbiblerin meydana çıkarılması gibi şeylerle işin önünü almak acabâ mümkün müdür, diye sordum. O da benim bu suâllerim üzerine: "Bu işin önü Alman heyetleri gitmeden alınamaz" dedi. Bundan sonra Teşrîn-i evvel'in yirminci günü Bâbıâlî'de Meclis-i Vükelâ inikad etdi. Ben o gün râhatsızlığımı vesîle ederek Meclis-i Vükelâ'ya gitmedim; işte o gün Mahmud Paşa ile Oskan ve Süleyman el-Büstanî efendiler istifâlarını verdiler. O akşam bazı arkadaşlar evime gelerek istifâ etmekden sarf-ı nazar etmekliğimi ricâ etdiler. Ben de kendilerine cevâben üç aydan beri yapılan şeylerin hiçbirinde iştirâkim olmadığını ve ictihâd-ı zâtiyenin müdâfaa edileceği böyle bir vakaya bir kabinenin değil, bir milletin hayâtında, kırk elli senede bir kerre tesâdüf edilebileceğini ve binâenaleyh benden ictihâdımı fedâ etmek gibi bir fedâkârlık taleb edilemeyeceğini ve bu teşebbüsü kim vücûde getirmiş ve körüklemiş ise onların işlere devâm etmelerini söyledim ve her türlü menâfii bilâ-harb temîn ve tedârik etmek imkânı mevcûd iken bunun selb olunduğunu ve binâenaleyh mağlûb olursak muzmahil, galip gelirsek Almanya'nın esîri olacağımızı ve ben böyle bir kanâatde bulunurken artık benden Kabine dâhilinde müzâheret istemenin büyük bir haksızlık olduğunu da ilâveten beyân eyledim. Bunun üzerine arkadaşlar, Sadrazam Paşa'nın da benim fikrimde olduğu hâlde kendisini iknâ etmiş olduklarından bahsetdikleri cihetle ben de: "O da Sadrazam Paşa'nın bileceği işdir" dedim.

Hilmi Bey (Basra) — Sefâretlere verilmesi mukarrer olan nota ne vakit teblîğ olundu?

Cavid Bey (Biga) — Halil Bey'le benim yazacağım notayı kasdediyorsanız onu yazmadık; maa-mâfîh belki de sonra bir nota verilmişdir.

Reis — Nota teblîğ edilmiş.

Cavid Bey (Biga) — Belki... Sonra Kabine'den istifâ eden diğer nâzırların istifâ etdiklerini gazeteler ilân etdikleri hâlde benim istifâ etdiğimi yazmamışlardı. İki gün (Sayfa: 219) zarfında birçok mürâcaatlar vuku buldu; hepsini reddetdim. En nihâyet Talat Bey tarafından vuku bulan bir mürâcaat üzerine de benim için katiyyen başka bir şey yapmak imkânı mevcûd olmadığı cihetle istifâmın ilân edilmesini ricâ etdim.

İşte, harbin sûret-i zuhûru ve tarz-ı cereyânı hakkında benim bildiklerim bunlardan ibâretdir. Ben üç ay zarfında memleketi harbden kurtarmak, yâhûd bu harbi tehîr eylemek için vicdânım ne emretdi ise onu yapdım; fakat nihâyet bir gün geldi ki benim için artık bir şey yapmak imkânı yokdu: Kabine'den çekilmekden başka...

Şemseddin Bey (Ertuğrul) — İstifânız tahrîrî midir?

Cavid Bey (Biga) — Şifâhî oldu ve ben istifâ etdiğim gün Cemal Paşa bana bir mektûb yazarak tekrar vazîfeme devâm etmekliğimi ve memleketin bu sırada herkesin muâvenet ve müzâheretine arz-ı ihtiyâc etdiğini söylemişdi. Ben de buna karşı verdiğim cevâbda şöyle demiş idim: "İlk sözümü söylediğim gün son kararımı vermiş idim. Kendilerine arkadaşları tarafından bir vazîfe-i mahsûsa tevdî edilmiş olmayanların izhâr etdikleri emr-i vâkii kabûl etmeği İttihadcılık şiârından addetmediğime elbet müsâade edersiniz. Kararımda tasavvurât-ı şahsiyenin aslâ tesîri yokdur. En muvâfık ihtimâllere göre bile memleketim için bir fâide görmediğim teşebbüsâta imzâmı koymakda ve bunların mesûliyet-i vicdâniye ve tarihiyelerine iştirâk etmekde mazûrum. Ben bu kararı vermekle pek çok muâhezelere, levmlere, ta'n ve teşnîlere hedef olacağımı biliyorum. Fakat kararımın kuvveti ve bunun doğruluğuna itimâdım bütün bunları bana ihmâl etdiriyor ilâh..." Hakikaten de böyle oldu; istifâmı müteâkıben birçok tehdîd ve tahkir mektûbları aldım. O zaman harb aleyhdârı olmak cinâyet ve vatana ihânet gibi telâkki olunuyordu. Harbde talihin aksine de dönebileceğinden herkes gafil görünüyordu. Tutulan yolun zafere müncerr olmayacağını söyleyenlere hâin deniliyor idi; bana ölüme marûz olmak istemezsem sokağa çıkmamaklığımı ihtâr edenler oldu, fakat bütün bunlar beni, doğruluğuna îmân etdiğim fikrimden çeviremedi.

Reis — Dinlenmesi tatlı ve netîcesi acı olan bu sözlerinizi yarın da dinleyelim.

Cavid Bey (Biga) — Pekâlâ efendim, yarın gelirim.

Reis — Celse hitâm bulmuşdur.

Hitâm-ı müzâkerât

Saat Dakika
5 00

Müşârün-ileyhin ifâdâtı	İfâdât-ı mazbûtamı
tarafından zabtedilmişdir	tasdîk ve imzâ ederim
Zabıt kâtibi	Biga mebûsu
Necmeddin Sahir	Cavid

Beşinci Şube

Dokuzuncu İctimâ

CAVİD BEY

Mâliye nâzır-ı esbâkı / Biga mebûsu

Pazartesi, 25 Teşrîn-i sânî 1334
[25 Kasım 1918]

İctimâda mevcûd a'zâ:

Reis: **Abdullah Azmi Efendi (Kütahya),**

Kâtib: **Şemseddin Bey (Ertuğrul),**

A'zâ: **Hüseyin Kadri Bey (Karesi), Mustafa Fevzi Efendi (Saruhan), Mustafa İbrahim Bey (Saruhan), Salim Bey (Karahisar-ı sahib), İlyas Sami Efendi (Muş), Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf), Seyyid Ali Haydar Bey (Asir), Hüseyin Tosun Bey (Erzurum), Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı), Halid Bey (Divaniye), Rıza Bey (Bursa), Sadık Bey (Kütahya), Hilmi Bey (Basra), Necati Bey (Bolu), Victor Bey (İstanbul), Hasan Bey (Gümüşhane).**

Bed-i müzâkerât

Saat Dakika
3 15

Reis — Celse açılmışdır.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) — Harb-i Umûmî'nin hengâm-ı zuhûrunda memleket, Balkan hezîmetinden yeni çıkmış idi. Kuvve-i askeriye ve mâliyece ezilmiş bir hâlde bulunuyordu. Ordu, büyük bir hezîmetden yeni çıkmış ve hazîne boş olduğu bir zamanda Almanya Rusya'ya ilân-ı harb eder etmez bizde de seferberliğin umûmî bir şekilde ilânına Heyet-i Vükelâ ne gibi esbâb-ı mücbireye mebnî karar verdi ve o esnâda vaziyet-i mâliye nasıldı?

Cavid Bey (Biga) — Umûmî Seferberlik maat-teessüf Meclis-i Vükelâ'da müzâkere edilmedi. Yalnız Enver Paşa, bir gün Bâbıâlî'de husûsî olarak ictimâ edildiği esnâda seferberlik yapmak istediğinden bahsetmişdi. Bunun üzerine kendisine karşı Umûmî Seferberlik ilânı doğru olmadığı ve bunun bilhâssa Rusya üzerinde bir sû-i tesîr hâsıl edeceği mülâhazası serd edildi. Fakat Temmuz'un yirmi veya yirmi birinci günü Enver Paşa'nın elinde bir irâde-i seniyye lâyihası gördük; vükelâya ayrı ayrı imzâ etdiriyordu. Maa-mâfîh Takvim-i Vekayi'de de Umûmî Seferberlik neşr ve ilân edilmemişdir zannındayım; imzâ keyfiyeti de seferberlik emri tamîm olundukdan sonra vâki olmuşdur. Hâlbuki seferberlikle en ziyâde alâkadâr olan bir nâzır varsa o da Mâliye nâzırıdır ve seferberlik ilânından evvel Mâliye nâzırıyla görüşmek ve tezâyüd edecek olan masârif-i devletin karşılığının tedâriki mümkün olup olmadığını anlamak iktizâ ederdi; fakat maat-teessüf böyle olmadı. Devletin 21 Temmuz tarihinde nakd-i mevcûdu doksan iki bin lira idi ve tabîî Hükûmet için ne Almanya'dan ve ne de Avusturya-Macaristan'dan, ne de Fransa ve İngiltere'den para tedâriki imkânı külliyen münselib olduğu cihetle ben, mevcûd paramızla idâre-i maslahat siyâsetini takib etmeğe başladım. Masârif-i câriyemizi mümkün mertebe tenkis etdim.

Tahsîlâta itinâ ve ihtimâm olunması için vilâyetlere emirler verdim. Bu sâyede üç ay zarfında vilâyetlere ancak yüz elli bin lira gönderilerek masârif-i câriye tesviye olundu. Kısmen bu sûretle ve kısmen de devletin Osmanlı Bankası'nda mevcûd bir buçuk milyon liralık hesâb-ı cârîsinden istifâde ederek üç ay tedvîr-i muâmele edebildim. Biliyorsunuz ki devletin Osmanlı Bankası'nda dâimî bir buçuk milyon liralık bir hesâb-ı cârîsi vardır. Esâsen bu da dâhil olduğu hâlde bil-umûm borçlarımız Fransa'da yapdığımız istikrâz ile kâmilen (sayfa : 224) tesviye edilmişdi ve bu istikrâz hâsılından da hiçbir şey kalmamışdı. İşte gerek bu bir buçuk milyon lira ile gerek tahsîlâta itinâ sûretiyle bir de Sultan Osman ve Reşadiye drednotlarımızın son taksidi olmak üzere İngiltere'ye göndermeğe icbâr edildiğimiz altı yüz elli bin lira reddesindeki meblağı, gemilerin zaptı üzerine Osmanlı Bankası ile yapdığım bir muâmele netîcesinde alarak Teşrîn-i evvel'in yirminci gününe kadar idâre-i maslahat etdim ve ben Mâliye Nezâreti'nden çekildiğim gün yine hazîneye 1.258.000 lira terk etmiş idim.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) — Goeben ve Breslau'nun Çanakkale'den mürûru hakkında verdiğiniz îzâhât mübhem kaldı; acabâ bu husûsda Heyet-i Vükelâ'nın bir kararı yok mu idi?

Cavid Bey (Biga) — Katiyyen...

Şemseddin Bey (Ertuğrul) — Fakat buyurduğunuz gibi mâdâmki gemiler, mukavemete uğramaksızın Boğaz'dan geçemezler imiş; o hâlde bunların mürûruna müsâade edilmesi için Boğaz kumandanlığına emir verilmiş demek oluyor. Bu bâbda malûmâtınız yok mu?

Cavid Bey (Biga) — Hayır, malûmâtım yok. Bendenizce Çanakkale'den geçmek isteyen dost veya düşman bir zırhlıyı geçirmemek Boğaz kumandanlığının vazîfesi idi; mâdâmki Boğaz'dan bu zırhlılar geçmiş ve bataryalardan âteş açılmamışdır, o hâlde bunların mürûru için buradan bir emir verilmiş olması îcâb eder. Fakat bu emri kim vermişdir, yoksa Boğaz kumandanı bir Alman idi de, o mu böyle yapmışdır? Ben bilmiyorum.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) — Bu zırhlıların İstanbul'a geleceği hakkında İtilâf menâbiinden ihbârâtda bulunulduğunu söylemişdiniz. Acabâ Almanlar tarafından da Hükûmet'e bir mürâcaat vuku bulmuş mudur?

Cavid Bey (Biga) — Bunu katiyyen bilmiyorum; hattâ evvelce arz etdiğim gibi ben zırhlıların Çanakkale Boğazı'ndan geçdiklerini 28 Temmuz akşamı Sadrazam Paşa'nın yalısında haber aldım.

Halid Bey (Divaniye) — İtilâf hükûmetleriyle kat'-ı münâsebât edilmeden evvel İtilâf donanmasının Çanakkale Boğazı'ndan çıkacak gemilere müsâade etmeyeceği hakkında o vakitler bazı şâyiât deverân etmişdi; bu, hakikaten sahîh midir?

Cavid Bey (Biga) — Bunu dün de söyledim; fil-hakika, bir gün bilmem ne sebeble, bizim bir torpidomuz Boğaz'dan çıkmış ve bunun üzerine İngiliz kumandanı, bizim torpido kumandanımıza, Boğaz'dan çıkacak Osmanlı ve Alman bayrağını hâmil her hangi bir gemiye karşı top atılacağını teblîg eylemiş idi. Bu teblîg üzerine torpidomuz avdet etmiş ve keyfiyeti Boğaz kumandanlığına bildirmiş olduğundan kumandan da, esâsen kendisine salâhiyet verilmiş olması hasebiyle, Boğaz'a torpilleri dökmüş ve bit-tabi gemilerin mürûru gayr-i kabil (Sayfa: 225) olmuşdu. Maa-mâfîh bu vaka olmadan evvel Boğazlar'dan çıkmak isteyen düşman ticâret gemileri hakkında birçok müşkilât yapılıyor ve bilhâssa requisition [arama] husûsunda pek ziyâde şiddetli davranılıyor idi.

Hasan Bey (Gümüşhane) — İngiliz kumandanının bahsetdiği gemilerden maksad, harb sefîneleri midir, yoksa sefâin-i ticâriye midir?

Cavid Bey (Biga) — Zâten bizim ticâret sefîneleri çıkmıyordu.

Hasan Bey (Gümüşhane) — Demek seyr ü sefer mühmel kaldı.

Cavid Bey (Biga) — Evet mühmel kaldı.

Halid Bey (Divaniye) — Bulgaristan ile yapılan itilâfı Talat ve Halil beylerin akdetmesi husûsunda Meclis-i Vükelâ'ca bir karar verildi mi?

Cavid Bey (Biga) — Bulgaristan ile itilâf yapmak üzere Talat ve Halil beyler gönderilmişler idi ve bu maksad da husûle geldi. Fakat itilâf hadd-i zâtında hiçbir şey değildi; çünkü bu itilâfnâmede, Bulgarlar için, serbestî-i hareketlerini muhâfaza etmekden başka bir şey yokdu.

Halid Bey (Divaniye) — Yani böyle bir itilâf akdi için karar verilmiş midir?

Cavid Bey (Biga) — Evet, fakat buna dâir bir zabıt yokdur.

Halid Bey (Divaniye) — Fakat, Halil Bey'in bu işteki memûriyeti ne sıfatladır? Doğrusu mûcib-i istigrâbdır. Çünkü o zaman Meclis-i Mebûsân riyâsetinde idi.

Cavid Bey (Biga) — Evet Meclis-i Mebûsân reisi idi; bu vazîfe Hükûmet'ce kendisine tevdî olunmuş, o da kabûl etmişdi.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) — Bu itilâfnâmede Bulgaristan'ın bilâhire taleb etdiği arazi meselesinden bahsedilmiş midir?

Cavid Bey (Biga) — Hayır, ona dâir katiyyen bir kelime yokdur.

Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı) — Almanya ile münakid muâhedenâmeden bahsedilmedi; bu, tedâfüî mi, yoksa tecâvüzî midir?

Cavid Bey (Biga) — Buna dâir bir şey söylememekliğime müsâade edeceksiniz; o muâhede hakkındaki nokta-i nazarımı, ancak muâhedât Şubenize tevdî edilirse arz edebileceğim.

Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı) — Fakat bu husûsda bazı rüfekânız söyledikleri için...

Cavid Bey (Biga) — Bundan bahsetmeğe kendimde hak ve salâhiyet görmüyorum. Eğer Hükûmet, muâhedenâmeleri Şubenize tevdî edecek olursa o vakit beni de davet ediniz, mütâlaâtımı söylerim. (Sayfa: 226)

Hilmi Bey (Basra) — Her ne kadar Zât-ı âlîlerine âid değil ise de Meclis-i Vükelâ'ya âid olması itibârıyla bir suâl soracağım: Malûm-ı âlîniz seferberlikden evvel Basra'da erkân-ı vilâyet, yani vâlî, kumandan, mektûbcu, jandarma kumandanı, polis müdîri ve sâire yokdu. Acabâ böyle bir vilâyetin erkân-ı memûrîni bulunmaması Bâbıâlî'nin nazar-ı dikkatini celbetmedi mi? Bâ-husûs o vakitler İngilizlerin matmah-ı nazarı Fav Boğazı'na ve Basra'ya karşı müteveccih idi. Hattâ bu husûsda birkaç defa Hükûmet'e mürâcaat edilerek nazar-ı dikkati celbolunmuş ve hiç olmazsa vâlî ve kumandanın tayîn edilmesi için vaktiyle ısrâr edilmiş idi. Hâlbuki vilâyet, uzun müddet erkân-ı memûrînden mahrûm kalmış ve hattâ İngilizlerin taarruz etdikleri zaman dahi vâlî ve kumandan ve diğer memûrlar bulunmamışdı. Acabâ böyle bir hâlin önünü almak için mesele Meclis-i Vükelâ'da düşünülmedi mi?

Cavid Bey (Biga) — Hayır efendim; buna dâir bir müzâkere geçdiğini bilmiyorum. Yalnız bu hâlin seferberlikden evvel olduğunu söylüyorsunuz. Hâlbuki seferberlik ilânı ile İngilizlerin tecâvüzü arasında dört veya üç buçuk aylık bir zaman geçdi.

Hilmi Bey (Basra) — 1330 senesi Haziran'ından muhârebenin hudûsüne, yani Teşrîn-i evvel'in yirminci gününe kadar Basra'da vâlî, kumandan ve sâire yokdu.

Cavid Bey (Biga) — Buna dâir malûmâtım yokdur ve böyle bir şey mevzû-i bahsolmamışdır. Bu husûsda mahallinden dahi mürâcaat edildiğini işitmedim.

Hilmi Bey (Basra) — Mebûslar tarafından mürâcaat edilmişdi.

Cavid Bey (Biga) — Hayır, bunu bilmiyorum. Yalnız öyle zannediyorum ki Basra ve Bağdad cihetinin İngilizlerce ne kadar mühim olduğu nazar-ı dikkatden dûr tutulmuş ve İngilizler tarafından Basra'ya karşı bir hücûm vukua geleceği düşünülmemişdir.

Hilmi Bey (Basra) — Ben de bunu demek istiyordum; o yerlerin ehemmiyetinden bahsetdim.

Cavid Bey (Biga) — Hâlbuki Mısır'a taarruz etmezden evvel Basra'yı düşünmek lâzım idi.

Reis — Birinci suâl hakkında başka bir mütâlaa var mı? (Hayır sadâları) İkinci suâlde, ilân-ı harbin esbâb ve avâmil-i hakikiyesiyle sûret-i cereyân ve vukuu hakkında Meclis-i Umûmî'ye hilâf-ı vâki beyânâtda bulunmaları söyleniliyor ve Müştekî bu suâl ile, Meclis-i Umûmî'nin küşâdında kırâat edilen nutk-ı iftitâhîde tecâvüzün Ruslar tarafından yapıldığı hakkında münderic fıkrayı kasdediyor.

Cavid Bey (Biga) — Tabîî bu suâlin bendenize taalluku yokdur; çünkü nutk-ı hümâyûn Meclis-i Umûmî'de okunduğu vakit ben Kabine'de değil idim. Esâsen tecâvüzün Ruslar tarafından yapıldığına dâir bendenizde hiçbir zaman ne bir kanâat, ne de hattâ bir şübhe hâsıl olmuşdur. (Sayfa: 227)

Sadık Bey (Kütahya) — Gerek dünkü beyânât-ı âliyelerinizden ve gerek şimdiki sözlerinizden vukuât ve hâdisât-ı mühimme hakkında Meclis'e verilen malûmâtın hepsi hilâf-ı hakikat olduğu anlaşılıyor. Hâlbuki Zât-ı âlîleri aynı zamanda mebûs idiniz ve binâenaleyh bu hakayıkı Meclis-i Millî kürsüsünden ne için söylemediniz?

Cavid Bey (Biga) — Dediğiniz belki olurdu; fakat o zamanki hâli mülâhaza ediniz: Devletin en buhrânlı bir zamanında mevki-i iktidârda bulunan ricâl tarafından hakikate muhâlif beyânâtda bulunulduğunu söylemek kendi kanâatimce hıyânet gibi telâkki edilirdi. Ben, mahâfil-i husûsiyede ve benimle görüşmeğe gelenlere karşı

–ki o zaman pek çok gelmeğe cesâret eden de yokdu– fikrimi dâimâ açıkça söylüyordum ve bundan dolayı muâheze ediliyordum. Her hâlde ben bu hilâf-ı vâki beyânâta hiçbir sûretle iştirâk etmedim ve hattâ iki sene kadar Meclis'in hiçbir ictimâında harb lehinde veya aleyhinde söz söylememek mecbûriyetinde kalmamak için vazîfemi Muvâzene-i Mâliye Encümeni'nde îfâ etdim. Müsâadenizle şurasını da söyleyeceğim ki Kabine'den istifâ eden yegâne mebûs olduğum hâlde hemân hiç kimse: "Kabine'den neye çekildiniz?" diye de bana bir suâl sormadı.

Mustafa Fevzi Efendi (Saruhan) — Hakikaten öyle oldu.

Reis — Bu suâl hakkında başka bir mütâlaa var mı? (Hayır sadâları) Üçüncü suâlde: Seferberlikden sonra ve ilân-ı harbden evvel İtilâf hükûmetleri tarafından vuku bulan şerefli ve fâideli teklîfleri reddeylemesi ve Almanya'dan bir gûnâ taahhüd ve zaman almaksızın ve bir fâide-i gaiye temîn etmeksizin harbe sürüklenmesi hakkındadır.

Cavid Bey (Biga) — İtilâf devletleriyle cereyân eden müzâkerâtı dün arz etdim. Maa-mâfîh seferberlik ile ilân-ı harb arasındaki müddet zarfında Almanya ile akdedilen ilk muâhede ile değilse de diğer bazı vesâikle bazı taahhüdât alınmış ve bazı fevâid temîn olunmuşdur. Ancak bunların müzâkeresi muâhedenâmelerin Hükûmet'ce Şubenize tevdîine vâbestedir.

Reis — Yani seferberlikden sonra ve ilân-ı harbden evvel vâki olan muâmelâtı söylediğinizi tekrar ediyorsunuz değil mi?

Cavid Bey (Biga) — Evet efendim, onları söyledim ve tabîî Almanlardan alınan taahhüd ve zamanın mâhiyeti ve Almanya'nın bize menfaat temîn edip etmediği ilk muâhede ile bu muâhedeyi muhtelif tarihlerde ikmâl eden zeyllerinden anlaşılır.

Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı) — Bu meseleye dâir 10420 numaralı ve 20 Teşrîn-i sânî 1334 [20 Kasım 1918] tarihli Sabâh gazetesinde ber-vech-i âtî bir fıkra görülmüşdür; müsâade ederseniz okuyacağım: "Paşa Hazretleri, Londra'dan infikâkimden evvel Edward Grey'i gördüm idi. O zât, bana muhârebeye girişimizin ne büyük hatâ olduğunu uzun uzadıya anlatdıkdan sonra dedi ki: 'Ne ise, olan oldu; bir kerre harbe (Sayfa: 228) karışdınız. Hiç olmazsa bizim ile bîtaraf kalınız ve Boğazları yine kapayınız, Hollanda'ya

iki murahhas gönderiniz, biz de yollarız; bu bîtaraflık şartlarını takarrür etdiririz. Evet, bizce de müsellemdir ki Devlet-i Osmaniye kendi vâridâtıyla yaşayamaz, istikrâza muhtâcdır. Gerek Fransa ve gerek biz, size de para veririz. Daha başka menâfi de gösteririz; tek harbden çekiliniz, zarar yok bîtaraf kalınız.." Acabâ Cavid Beyefendi böyle bir maceradan haberdâr mıdır?

Cavid Bey (Biga) — Sir Edward Grey tarafından Tevfik Paşa'ya böyle bir şey söylenildiğini bilemem. Çünkü ben Tevfik Paşa'nın avdetinde Hükûmet'den çekilmiş idim; bu şekilde Said Halim Paşa'ya beyânâtda bulunup bulunmadığına vâkıf değilim. Yalnız İngilizlerin neşretmiş olduğu Mavi Kitâb'ın 183 ve 184 numaralarında okuduklarımı hulâsaten nakledeyim: "183 numaralı ve 21 Teşrîn-i evvel tarihli vesîkaya nazaran Tevfik Paşa Hâriciye müsteşârı Sir Arthur Nicolson'a mürâcaat ederek Said Halim Paşa tarafından kendisine gönderilen telgrafı teblîg eylemiş. Hattâ bu telgrafnâmede inkıtâ-ı münâsebâta İngilizler tarafından sebebiyet verildiği de zikrediliyordu. Müsteşâr Sir Arthur Nicolson da inkıtâ-ı münâsebâta kendilerinin sebebiyet vermiş oldukları iddiâsına şiddetle itirâz etmekle beraber şâyed Hükûmet-i Osmaniye iddiâ eylediği vechle İngiltere ile münâsebât-ı dostânesinde devâm eylemek arzusunda ise derhâl Türkiye'deki Alman Heyet-i Askeriye ve Bahriyesi'ni memleketlerine izâm etmesi lâzım geleceği cevâbını vermiş.. Sonra 184 numaralı vesîkada dahi görüyoruz ki Sir Edward Grey Tevfik Paşa'ya Londra'dan ayrılırken, Hükûmet-i Osmaniye iki memleket arasında inkıtâ-ı muhâsemâtı arzu ediyorsa bunun için yegâne çâre Alman Heyet-i Bahriye ve Berriyesi'nin ve bilhâssa Goeben ve Breslau zâbitân ve mürettebâtının iâdesinden ibâret bulunduğunu söylemişdir. Para ve vaad etdiklerine yâhûd Hollanda'ya murahhas göndermemizi teklîf etdiklerine dâir benim ne resmî, ne de gayr-i resmî malûmâtım yokdur; fakat olabilir ki Sir Edward Grey böyle bir şey söylemişdir de Mavi Kitâb'a derc olunmamışdır.

Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı) — Bu suâli Said Halim Paşa'dan sormalı.

Cavid Bey (Biga) — Tevfik Paşa'dan da, Said Halim Paşa'dan da sorulur.

Reis — Sonra gazetelerin birinde Zât-ı âlîlerine açık bir mektûb yazılmışdı. Bu mektûbda görüldüğüne göre Almanya'dan verilecek paranın gûyâ istikrâz sûretiyle değil, masârif-i harbiye sûretiyle itâsı taleb edilmiş ve fakat taraf-ı âlînizden "Harb olursa istikrâz ederiz" denilmiş.

Cavid Bey (Biga) — Benim tarafımdan katiyyen böyle bir şey söylenilmemişdir ve böyle bir telgrafnâmeden ne benim, ne de Nezâret'in haberimiz yokdur. Almanya tarafından böyle bir teklîfin sûret-i ciddiyede vuku bulmuş olduğuna da katiyyen ihtimâl veremem. Para meselesi de arz (Sayfa: 329) etdiğim şekildedir. Seferberlik tarihinden 23 Teşrîn-i evvel tarihine kadar devletin bit-tabi sa'y-ı mâliyesi yokdu. Fakat bu müddet zarfında nakd-i mevcûdumuzla idâre-i maslahat siyâsetini takib etdik. Çünkü nereye mürâcaat etsek cevâb-ı red alacağımız tabîî idi. İstikrâz mukavelenâmesi mûcibince Paris borsasında ihrâc edilecek ikinci kısım, yani üç yüz milyon frank için de ne Fransa hükûmetinden mezûniyet taleb etmek, ne de böyle bir istikrâz ihrâc eylemek imkânı vardı. Almanya'dan para isteyecek olsak Almanlar: "Harbe giriniz ki para verelim"diyeceklerdi. Para meselesi ilk defa 1330 senesi Eylül'ünün on dördüncü günü [27 Eylül 1914] aramızda mevzû-i bahsoldu ve zannederim ki arkadaşlardan Enver Paşa, Almanlardan istikrâz olarak para taleb edilmesini teklîf etdi. Bu teklîf üzerine ben de cevâb verdim ve: "Almanlardan para isterseniz harbe girmenizi şart ederler. Binâenaleyh para istemek, harbi tâcil eylemekdir; biz, elimizdeki para ile idâre-i maslahat edebiliriz, ben şimdilik Almanya'dan istikrâz akdi fikrinde de değilim" mütâlaasını serd eyledim. Maa-mâfîh bu mütâlaâtıma rağmen Berlin sefîri Muhtar Paşa'nın, Almanya hükûmetine mürâcaat etmesi için karar verildi ve bunun üzerine Hâriciye Nezâreti vâsıtasıyla mürâcaat edildi. Muhtar Paşa'dan da bu işe dâir, benim bildiğime göre şu telgrafnâmeler vârid olmuşdu: Muhtar Paşa 30 Eylül tarihli telgrafnâmesinde şöyle diyordu: "Almanya Hâriciye Nâzır vekîli ile uzun uzadıya münâkaşa etdim. Hâriciye Nâzır vekîli, tarafımdan vuku bulan taleb üzerine şimdilik yarım milyon liralık alel-hesâb bir istikrâz yapmağa muvâfakat etdi ve bu mesele hakkında görüşmek üzere İstanbul'daki Deutsche Bank'a emir verildi. Hâriciye Nâzır vekîli, teklîfi bugün Karargâh-ı Umûmî'ye

arz edecek ve muvâfık olacağını zannetdiği cevâbını bana teblîg eyleyecekdir"... Muhtar Paşa aynı günde mahrem olarak gönderdiği ikinci telgrafnâmede dahi şöyle yazıyordu: "Hâriciye Nâzır vekîli, bankerlerle konuşdukdan sonra bu istikrâzın bankalar vâsıtasıyla yapılacağı yerde hükûmeteyn arasında yapılmasını daha münâsib görüyor. Şimdi beş yüz bin lira verileceği gibi paraya ihtiyâcımız olduğu her defada da bu muâmele tekerrür edecekdir; Hâriciye Nâzır vekîli Karargâh-ı Umûmî'den malûmât beklemekdedir"... Sonra 6 Teşrîn-i evvel tarihinde Muhtar Paşa'dan, Said Halim Paşa'nın zâtına mahsûs ve gayet mahrem olmak üzere, şu telgrafnâme gelmişdir: "Almanya hükûmeti âtîdeki teklîfi yapıyor: 1915 senesi Kanûn-ı evvel'inin otuz birinci gününden itibâren yüzde altı faizli beş milyon lira avans yapılacakdır. Mukavelenin imzâsından on gün sonra iki yüz elli bin lira, Rusya veya İngiltere ile harbe girdiğimizden on gün sonra yedi yüz elli bin lira verilecekdir. Mütebâkisi de ilân-ı harbin otuzuncu gününden itibâren şehrî dört yüz bin lira olmak üzere tediye olunacakdır." (Sayfa: 230)

İlyas Sami Efendi (**Muş**) — Olur şey değil!..

Cavid Bey (Biga) — "... Bu takasit-i şehriyeye muhârebenin hitâmıyla nihâyet verilecekdir. İlk tediyât İstanbul'da Deutsche Bank'tan vuku bulacakdır. Bâkisinin sûret-i tediyesi ileride kararlaşdırılacakdır. Gerek faiz, gerek reisül-mâlın Hükûmet-i Osmaniye tarafından tesvîyesi de akd-i sulhden on iki ay sonra tarafeyn-i akideyn arasında takarrür edecek tarzda icrâ olunacakdır"... Bu telgraf geldiği vakit, bendeniz aynen söylediğim bir sözü tekrar edeceğim: "Galibâ Almanlar, bizi çok müzâyakada zannediyorlar ki böyle bir alışveriş teklîf ediyorlar." Bu telgrafnâmelerin hiçbirisine Mâliye Nezâreti tarafından cevâb verilmemişdir. Ben Mâliye Nezâreti'nden çekildiğim 20 Teşrîn-i evvel tarihine kadar Almanlardan ne bir para istedim, ne de bir para aldım ve ne de buraya gelen paralar Mâliye Nezâreti'ne teslîm edildi.

Şemseddin Bey (**Ertuğrul**) — Peki, bu paralar ne sûretle geldi?

Cavid Bey (**Biga**) — Ben buraya para geldiğini Mâliye nâzırı olduğum hâlde İtilâf sefîrlerinden duyuyor idim. Bir gün nezdime gelen Fransa sefîri: "Almanlar size para gönderiyorlar; bu, harbe girmenin mukaddimesidir" dediği hâlde ben, Almanlardan katiyyen

para almadığımızı kendisine söyledim; bilhâssa bu mesâile dâir Rusların neşretdiği kitâblarda bazı malûmât görüyoruz; bit-tabi bunların derece-i sıhhatini temîn edemem, kendileri de bana bundan bahsetmemişlerdir. Rusların kitâbında münderic 87 numaralı vesîkada Almanya sefîrinin evinde vuku bulan bir ictimâda Almanya'dan para gelince Rusya aleyhine yürüyeceğimize dâir bir mukavele imzâ olunduğu ve paranın birinci kısmı geldiği söyleniyor. İngilizlerin neşretdikleri kitâbın 3, 9, 10 Teşrîn-i evvel tarihli ve 131, 157, 162 numaralarında da bunlardan bahsediliyor ve bunların birincisinde, doksan yedi sandık gayr-i meskûk altının Ruscuk'dan geçdiği ve daha evvel de iki yüz sandık geçmiş olduğu ve ikincisinde bir milyon lira altın geldiği ve bu paralar iki milyon liraya bâliğ olunca Rusya ile harb edeceğimize Rus sefîrinin kani olduğu ve üçüncüsünde de buraya gelen altın mevcûdunun iki veya üç milyon lira arasında bulunduğu söyleniyor ki bu paraların umûmiyetle Deutsche Bank'a gelip orada mahfûz kalmış olması tabîîdir. Deutsche Bank Alman bankası olduğundan oraya teslîm etmişler ve şübhesiz vesâit-i nakliye-i askeriye ile, otomobillerle bankaya nakleylemişlerdir. Ben Hükûmet'den çekildiğim gün Talat Bey ile Halil Bey istifâ meselesi hakkında bana mürâcaat etdikleri sırada, demin arz etdiğim esâsât dâiresinde, Almanya sefîri ile istikrâz mukavelesi müzâkere etmekde olduklarını söylemişlerdi ve Almanların verdikleri beş milyon liradan mâadâ, ileride şerâiti tayîn olunmak üzere, daha beş milyon lira vermeye de hâzır olduklarını Talat Bey ilâve etmişdi. Bunun üzerine ben de kendilerine hiç olmazsa harbin devâm (Sayfa: 231) etdiği müddetce ihtiyâcımız olacak kâffe-i mebâliğin verileceğine dâir bir taahhüdnâme almağa çalışmalarını ve harb biter bitmez tazyîk edilmemekliğimiz için borcumuzun, harbin hitâmından bir müddet sonra uzun vadeli bir istikrâza kalbolunacağına dâir bir kayıd ilâve olunmasını da dostâne ihtâr eylemişdim.

Şemseddin Bey (**Ertuğrul**) — Bunu Mâliye nâzırı sıfatıyla mı söylediniz?

Cavid Bey (Biga) — Hayır, o vakit istifâ etmiş idim.

Şemseddin Bey (**Ertuğrul**) — Zannedersem Muhtar Paşa'nın son telgrafında harb devâm etdiği müddetce şehrî dört yüz bin lira verileceği bildiriliyordu.

Cavid Bey (Biga) — Evet, fakat bana getirdikleri mukavele yalnız beş milyona âid olup âtî için bir kaydı muhtevî değildi. Bunun için bu cihetin ilâvesini söyledim ve galibâ bu kaydı ilâve etdiler, yâhûd buna dâir bir mektûb aldılar.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) — Harbden evvel Almanya'dan gelen paradan Mâliye Nezâreti'nin haberi olmadığı ve bu mebâliğin Alman bankasına gelmiş olduğu söylenildi; acabâ harbe başlamadan evvel devâir-i devletden bazılarına bu paradan bir şey verilmiş midir?

Cavid Bey (Biga) — Onu bilmiyorum; fakat katiyyen zannetmiyorum. Çünkü elde bir mukavele olmaksızın Almanların para vereceklerini istibâd ederim.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — İstikrâz akdedildiği vakit müstekriz olana bir komisyon verilir; acabâ Almanya'dan bu istikrâz yapıldığı vakit tahsîsât verilmiş midir?

Cavid Bey (Biga) — Hayır katiyyen böyle bir şey yokdur.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Akdedilen istikrâzlarda böyle bir şey yapılmadı mı?

Cavid Bey (Biga) — Hayır, hayır...

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Fakat bu, meşrû ve resmî bir muâmeledir.

Cavid Bey (Biga) — Hayır, meşrû değildir ve bu muâmelenin meşrû olduğunu kim söylemişdir? Katiyyen meşrû değildir ve hırsızlıkdan bir farkı yokdur, komisyon almak, hazîneden para çalmakdır ve bunun her şekli gayr-i meşrûdur ve irtikâb edene de hırsız denilir.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Avrupa'da mâliye nâzırları istikrâz yapdıkları vakit alırlar.

Cavid Bey (Biga) — Avrupa'da böyle bir itiyâd mevcûd olduğu da doğru değildir; esâsen komisyon olarak alınacak para bin-netîce hazîneden çıkar ve bu takdîrde istikrâz hâsılı olarak hazîneye girecek meblağın mikdârı bu nisbetde azalır.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Ben böyle işitdim de... (Sayfa: 232)

Cavid Bey (Biga) — Hayır, Hayır.. Böyle bir şey katiyyen yokdur ve bu, bizim memleketde bilmem hangi devirden kalmış bî-asl ve esâs bir şâyiadır.

Hüseyin Tosun Bey (Erzurum) — O, Mahmud Nedim Paşa zamanında kalmışdır.

Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı) — Almanya'dan istikrâz olunan mebâliğden ne kadarı mühimmât-ı harbiyeye sarfedilmişdir ve bu mühimmâtın esmânı ne gibi vesâitle tesbît olunmuşdur ve eğer bunların esmânı tediye edilmiş ise Devlet-i Osmaniye'nin her cephede îfâ etdiği hidemâta karşı ne gibi fevâid temîn edilmişdir?

Cavid Bey (Biga) — Maat-teessüf, gerek Almanya ile yapılan muâhedede, gerek harbe girildiği vakit Almanya ile para meselesi mevzû-i bahsolmamışdır. İhtimâl ki bu, harbin pek az süreceği ve pek az masrafa mâlolacağı zannedilmiş olmasından mütevelliddir ve ihtimâl ki başka bir bir nokta-i nazar takib edilmişdir; ancak şurası muhakkakdır ki Almanya ile para meselesi görüşülmemişdir. Almanlar, seferberliğin ilânını müteâkıb ve bilhâssa biz, harbe girdikden sonra Türkiye'ye muhtelif şekillerde ve muhtelif vâsıtalarla mühimmât-ı harbiye gönderdiler. Bu mühimmâtın bedeli yevmî yüz on beş milyon mark, yani otuz beş milyon yedi yüz elli bin lira râddesinde olduğunu son Berlin seyâhatimde söylemişlerdi ve bu mebâliğ katiyyen tarafımızdan tesviye edilmemişdi ve hattâ bunların hesâbâtı hiçbir sûretle tesbît olunmamışdır. İstikrâz akdi için Almanya'ya vuku bulan her seyâhatimde bu hesâbâtın tesbîti ve mühimmât bedellerinin de, Türkiye'nin sâir müstakrazâtı gibi, avans hesâbına geçirilmesi için ısrâr edildiği hâlde ben de her defasında bu ısrârı reddederek mühimmât hesâbâtını görmekden ictinâb etdim ve hattâ bu son seyâhatimde Prusya Harbiye nâzırından bir mektûb aldım ki bu mektûbun bir aynını da Almanya Mâliye ve Hâriciye nezâretlerine ve Türkiye Harbiye Nezâreti'ne göndermişlerdi. Bu mektûbda da Türkiye'ye gönderilen mühimmât hesâbâtının be-heme-hâl bir netîce-i katiyeye rabt etdirilmesi lâbüd olduğundan bahsediliyordu. Bunun üzerine Enver Paşa'ya telgraf çekerek katiyyen buna yanaşmamasını ve bu hesâbâtı tesbît etdirmemesini ve bunların harbden sonraya terk edilmesini yazdım; kendim de orada bu nokta-i nazarı müdâfaa etdim. Bu evrâk elbetde dâirelerinde mevcûddur, isterseniz Şubenize tevdî ederler.

Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı) — Son zamana kadar gönderdikleri mühimmât otuz beş milyon liraya mı bâliğ olmuşdur?

Cavid Bey (Biga) — Zannederim ki o kadar...

Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı) — Heyet-i Umûmiye'de geçen sene istikrâzlardan bahsederken mühimmât hakkında söylemiş idiniz.

Cavid Bey (Biga) — Yani, Almanya'dan gelen mühimmâtın bedel-i mühimmini şu kadardır, demiş idim. (Sayfa: 233)

Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı) — Bu, istikrâz ile alâkadâr değil midir?

Cavid Bey (Biga) — Hayır değildir ve mühimmât-ı harbiye hakkında Almanya ile imzâlanmış bir mukavele yokdur.

Salim Bey (Karahisar-ı sahib) — Bunların karşılığını mark olarak ayırıyorduk ve bu, orada kalıyordu değil mi?

Cavid Bey (Biga) — Almanlar ibtidâları, top, tüfenk, esliha ve tayyâre gibi bil-umûm mühimmâtı ve hattâ mühimmât hâricinde levâzıma âid bazı eşyâyı bile mühimmât hesâbına dâhil ederek gönderiyorlardı. Bilâhire tayyâreler ile levâzım eşyâsını tefrîk etdiler ve bunların bedellerinin peşinen itâsını ve doğrudan doğruya Berlin'de teşkîl edilmiş olan mübâyaât komisyonları marifetiyle mübâyaa edilmesini taleb eylediler; Harbiye Nezâreti de buna muvâfakat etdiği cihetle Almanya'da ayrıca mark hesâbıyla bir hesâb açdık ve bu markları Mübâyaât-ı Askeriye Komisyonu'na, Anadolu ve Bağdad şimendöferleriyle nakledilen eşyâdan mütevellid nakliyât-ı askeriye borçlarına, Almanya'daki istikrâzât-ı Osmaniye hâmillerinin kuponlarının tesviyesine tahsîs etdik. Mark olarak borcumuz da yirmi milyon liradır. Almanya'ya olan borçlarımız meselesindeki nokta-i nazarımı sormak isterseniz bir suâl tertîb edersiniz; ben de bu borçları affetdirmek için nasıl çalışdığımı ayrıca söylerim.

Halid Bey (Divaniye) — İki sene mukaddem İttihad ve Terakki Kongresi'nde, ol vakit Harbiye Nezâreti'nde bulunan Enver Paşa, Almanya'dan vuku bulan bil-cümle istikrâzâtın affı cihetine gidileceği hakkında vaad alındığını söylemiş idi ki buna vaktiyle dahi inanılmamışdı; fakat bunun sıhhati olup olmadığını Cavid Beyefendi beyân buyururlar mı?

Cavid Bey (Biga) — Bunun katiyyen sıhhati yokdur ve bu, söyleyenlerin arzularına hakikat şekli vermelerinden ibâretdir ve kâmilen bir mahsûl-i hayâldir. Berlin'de Almanya hükûmeti ricâl-i resmi-

yesinin lisânından –belki buradaki ilk sefîrleri müstesnâdır– hiçbir vakit bu paraların istirdâd edilmememek üzere verilmiş olduğuna dâir bir şey sâdır olmamışdır. Ben Kabine a'zâsından bazısının böyle bir şey söylemeğe nasıl cesâret etdiklerine hayret etmiş idim ve benim fikrimi soran Â'yân ve Mebûsân'dan bazılarına da bunun katiyyen aslı olmadığını söylemişdim. Bu fikri taşıyanlara da hatâ etdiklerini ve bu mesele esnâ-yı harbde halledilmeyince muhârebeden sonra halli daha müşkil olacağını kendilerine lâ-akall elli kerre söyledim ve hiçbir salâhiyet-i resmiyem olmadığı hâlde, yani Nezâret'de bulunmadığım esnâda, istikrâz akdi için Berlin'e gitdiğim vakit Alman ricâl-i siyâsiyesine harb borçlarını bizden taleb ve tahsîl eylemekde ısrâr ederlerse memleketi müşkil bir mevkie koyacaklarını anlatmış ve bu bâbda birçok delîller getirmişdim. Bu husûsda fazla îzâhât isterseniz, evrâk yanımda olmadığı için, ayrıca bir gün gelip şifâhen arz eder veya tahrîren bildiririm. (Sayfa: 234)

Reis — Tahrîren yazarsınız.

Cavid Bey (Biga) — Maal-memnûniye yazarım.

Halid Bey (Divaniye) — Harbin devâmı müddetince Harbiye Nezâreti'nin tahsîsât-ı fevkalâde unvânı tahtında bî-had ve hesâb sarfiyâtda bulunduğunu evrâk-ı havâdisde okuyoruz; bu, doğru mudur? Eğer doğru ise Harbiye Nezâreti'nin bu kabîl sarfiyâtının tahdîdi zımnında Mâliye Nezâreti'nce bir teşebbüsde bulunulmuş mudur?

Cavid Bey (Biga) — Meclis-i Mebûsân ve Â'yân'dan geçmiş ve irâde-i seniyyeye iktirân eylemiş bir kanûn bulunduğu malûm-ı âlînizdir. Bu kanûn mûcibince yalnız harb zamanında değil, hattâ seferberlik esnâsında dahi Harbiye Nezâreti'nin tahsîsât-ı âdiye ve fevkalâdesini fasl-ı tefrîk eylemeksizin sarfetmek için Harbiye nâzırına salâhiyet verilmişdir. Bu kanûnun bahşetdiği salâhiyete istinâden Harbiye Nezâreti, sarfiyâtda fasl gözetmeyerek tahsîsâtını istediği vechle istimâl edebilmekdedir ve nitekim Meclis'den muhtelif defalarda taleb ve istihsâl edilen tahsîsât-ı fevkalâdeler bir kalem olarak verilmişdir. Yine biliyorsunuz ki Harbiye Nezâreti âdî büdcesinin birçok fusûlü arasında bir de tahsîsât-ı mestûre faslı vardır. Bu tahsîsâtın ahvâl-i âdiyede ehemmiyeti yokdur. Çünkü hem gayr-i melhûze, hem mestûre olmak üzere yirmi bin liradan ibâret-

dir. Fakat muhârebe zamanında Harbiye Nezâreti arz etdiğim salâhiyete istinâden, senede birçok milyon lirayı masârif-i mestûre diye sarfedecek olursa buna kanûnî bir itirâz serd edilemez. Gazetelerde neşredilen ve elbetde doğru olması lâzım gelen tahsîsât-ı mestûre listelerinde görmüş olacağımız vechle tahsîsât-ı mestûre denilen masraflar meyânında birçokları vardır ki bunlar, hadd-i zâtında tahsîsât-ı mestûre değildir. Kafkas ordusuna, Trablusgarb'a ve Bingazi'ye gönderilen paralar tahsîsât-ı mestûre mâhiyetinde olamaz. Fakat ihtimâl ki bunlardan hesâb aramak, evrâk-ı müsbite getirmek müşkilâtından nâşîdir ki evrâk-ı müsbitesiz sarfiyâta müsâid olabilecek yegâne fasıl olan tahsîsât-ı mestûre faslı dâhilinde sarfolunmuşdur. Ben Mâliye Nezâreti'nde bulunduğum müddetce, değil yalnız tahsîsât-ı mestûrenin, bütün sarfiyâtın tahdîdine tarafdâr olmuşumdur. Benimle birlikde çalışmış olan hiçbir nâzır bilmiyorum ki benden müsrif diye şikâyet etsin; dâimâ tasarruf ve iktisâd siyâsetimdir ki mûcib-i muâheze ve münâkaşa olmuşdur.

Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı) — Hattâ bir zaman Harbiye Nezâreti ile aranız açılmış idi.

Cavid Bey (Biga) — Bir zaman değil, her zaman. Ben bu defa Nezâret'den çekildiğim gün hazîneden alınmak üzere Harbiye nâzırı tarafından imzâ edilmiş olduğu hâlde tediye etmediğim altı yüz elli bin liralık tahsîsât-ı mestûre evrâkı vardı ve bunları tediye etmemeğe benim (Sayfa: 235) hakkım yokdu. Hattâ tediyesinden değil, adem-i tediyesinden bana mesûliyet terettüb edebilirdi; çünkü kanûn, bana paraların mahall-i sarfını sormak salâhiyetini vermemişdir. Öyle olduğu hâlde yine tediye etmedim, binâenaleyh bu masraflar yapılmadı.

Mustafa İbrahim Bey (Saruhan) — Harbiye nâzırı Enver Paşa'nın Nezâret'den çekildiği gün iki yüz bin lira aldığına dâir bir rivâyet var; bu, doğru mudur?

Cavid Bey (Biga) — Harbiye nâzırının böyle bir para aldığı katiyyen doğru değildir. İki yüz bin liralık tahsîsât-ı mestûreyi değil, yirmi, otuz bin lirasını bile Mâliye'den almak kolay bir şey değildi. Bizim orduların tahsîsâtı olarak her ayın ibtidâsında Harbiye Nezâreti'ne verdiğimiz muayyen mebâliğ vardı ki tahsîsât-ı mestûre diye ilân olunan paraların bir kısmı da bundan sarfolunmuşdur;

Mâliye'den tahsîsât-ı mestûre olarak alınmış değildir. Bizim verdiğimiz bu mebâliğ-i şehriye ise ancak iki nezâret arasında takarrür etdiği vechle ordulara gönderilmesi îcâb eden para idi.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Zât-ı âlîleri Talat Paşa Kabinesi'ne dâhil olurken bir şart dermiyân etmişsiniz ve Harbiye Nezâreti'nin bil-umûm masârifâtının kontrola tâbi olmasını teklîf etmişsiniz; bu, doğru mu?

Cavid Bey (Biga) — Bu, doğru değildir. Çünkü sulh zamanında bütün kuvvetimle çalışdığım hâlde hiçbir harbiye nâzırından istihsâl edemediğim salâhiyeti harb zamanında istihsâl ve tatbîk eyleyebileceğimi zannedecek kadar sâfdil değilim. Fakat şurasını arz edeyim ki ben Harbiye Nezâreti'yle olan münâsebâtımı mümkün mertebe azaltmak ve vilâyetlerdeki defterdârlarım ile kumandanlar arasında ihtilâfât vukuuna meydan vermemek için, esâs itibârıyla buna muhâlif olduğum hâlde, orduların muhassasât-ı şehriyesini topdan olmak üzere burada Harbiye Nezâreti'ne vermek cihetini iltizâm etdim. Daha doğrusu Nezâret'e geldiğim vakit müesses bulduğum bu usûlü bozmadım. Eğer böyle olmasa idi vilâyetlerde kumandanlara defterdârların para vermeleri lâzım gelecekdi ki bundan bilhâssa harb zamanında ne müşkilât zuhûr edeceğini hepiniz takdîr edersiniz... Ordunun ihtiyâcât-ı hakikiyesine dâir Harbiye Nezâreti'nden hiçbir zaman katî bir hesâb almak imkânı olmamışdır. Hattâ Talat Paşa Kabinesi'nin istifâsından bir hafta evvel bana getirdikleri pusulada şehrî on dört milyon liraya ihtiyâc olduğunu bildiriyorlardı. Hâlbuki ordunun o zamandaki hâlini siz de biliyorsunuz.

Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı) — Son parsayı toplamak istemişler!..

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Mâliye nâzırı sıfatıyla Meclis'de îzâhât verdiğiniz zaman altın ile banknot arasında devâir-i resmiyede fark olmamasını söylediğiniz hâlde ordu kumandanları, muhâsebeciler ve defterdârlar vâsıtasıyla, ahâlîden altın alarak mukabilinde birer banknot veriyorlardı ve bu altınlar ordu nâmına gönderiliyordu. (Sayfa: 236)

Cavid Bey (Biga) — Bu suâl münâsebetiyle altın meselesinden bahsedeyim: Bazı ordulara gönderilmek üzere Almanya'dan her ay bir mikdâr gümüş ve altın alınıyordu. Bunu Harbiye Nezâre-

ti, istediği gibi ordular arasında taksîm ediyordu. Ben Nezâret'e geçdikden sonra Almanya'dan vuku bulan altın irsâlâtı, General Falkenhayn'ın Yıldırım Orduları kumandanlığına tayîni üzerine bu orduya tahsîs olunan nısfı altın ve nısfı gümüş olmak üzere beş milyon lira istisnâ edilecek olursa cüzî bir mikdâra tenezzül etmiş idi. Benim Nezâret'de bulunduğum bir buçuk sene zarfında, buradan ordulara yedi yüz seksen üç bin lira altın ve yedi yüz otuz beş bin lira gümüş irsâlâtı vuku bulmuşdur.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Fakat Falkenhayn'a gönderilen paralar?

Cavid Bey (Biga) — O mebâliğ hâricdir; yani Falkenhayn'a gönderilen beş milyon liranın, bizim borcumuz olmakla beraber, kontrolü değil bize, Harbiye Nezâreti'ne bile âid değildi ve hattâ o kadar âid değildi ki biz, o mebâliği Deutsche Bank'a tevdî eder idik; banka da orduya gönderir idi. Ben bu meselede hiç olmazsa şekli muhâfaza edebilmek için Deutsche Bank'ın darphâneden alacağı paranın evvel emirde Mâliye Nezâreti'ne gelmesi ve bankaya Mâliye Nezâreti'nden verilmesi husûsunu bin müşkilât ile kabûl etdirebilmişdim.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Bu, istikrâz şerâitinden mi idi?

Cavid Bey (Biga) — Hayır, buna dâir ayrıca mukavele yapıldı. Evvelâ bu parayı kâmilen gümüş vermek istiyorlardı. Ben katiyyen kabûl etmedim. 333 senesi Temmuz'unun yirmi sekizinci günü İstanbul'da başlayan müzâkereyi ancak Eylül'ün on ikinci günü [28 Temmuz 1917] diğer istikrâz müzâkeresiyle birlikde Berlin'de ikmâl edebildim.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) — Bu mukaveleyi Harbiye Nezâreti mi yapdı?

Cavid Bey (Biga) — Hayır esâsen General Falkenhayn ile Almanya hükûmeti arasında kararlaşmış bir şekil vardı. Sonra benim müdâhalem üzerine bu mebâliğin iki buçuk milyon lirasını altın ve iki buçuk milyon lirasını gümüş vermeye nihâyet muvâfakatlerini istihsâl etdim. Sonra da verecekleri iki buçuk milyon liralık gümüşü bize harb esnâsında ne fîâta satmışlar ise muhârebeden on bir sene sonra iâde etdiğimiz takdîrde o fîâta almak taahhüdünü de kendilerinden aldım; çünkü harbden on bir sene sonra gümüş fîâtı şübhesiz ki harb esnâsındaki fîâtından çok dûn olacakdır.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) — Yalnız şu ciheti anlamak isterim ki Mâliye Nezâreti niçin buna itirâz etmemiş ve niçin kabûl eylemişdir?

Cavid Bey (Biga) — Falkenhayn yalnız bu şart ile Yıldırım Orduları kumandanlığını kabûl etmişdi; Almanya da başka sûretle gümüş, altın vermiyordu, Harbiye Nezâreti de böyle (Sayfa: 237) istiyordu. Diğer meseleye gelince; bazı mahallerde ordu kumandanları vergi tahsîlâtının nukud-ı madeniye ile icrâ edilmesini defterdârlara ve muhâsebecilere emretmişlerdi. Maa-mâfîh hiçbir muhâsebeci ve defterdâr, bu emirleri ısga etmiş değildir ve kezâlik hiçbir veznedâr da veznesindeki nukud-ı madeniyeyi kendi arzu ve ihtiyâriyle çıkarıp kumandanlara tevdî etmemişdir. Hattâ bir defa –ki bilmem hangi kumandan idi?– bir ordu kumandanı, evrâk-ı nakdiyenin muhâfaza-i kıymeti için vergileri meskûkat olarak toplatmak istemiş ve bunun üzerine tarafımdan vâki olan itirâza karşı asıl kaide-i iktisâdiyenin bu merkezde olduğunu Harbiye Nezâreti'ne bildirmiş idi. Yoksa Mâliye Nezâreti tarafından hiçbir verginin nukud-ı madeniye ile tahsîline müsâade olunmamış ve tahsîl edenler hakkında en ağır mücâzât yapılacağı defaâtle memûrîn-i âidesine teblîg edilmişdir.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Evrâk-ı nakdiye ile altının tebdîli meselesi hakkında ne buyuruluyor?

Cavid Bey (Biga) — Mâliye Nezâreti kendi memûrları vâsıtasıyla ahâlî nezdinde böyle bir tebdîl muâmelesi yapılmasına katiyyen müsâade etmedi. Bilakis bu gibi muâmelâta tasaddî edenlerin şiddetle dûçâr-ı mücâzât olacağını bildirdi. Bu muâmelât yapılmış ise mâl memûrları tarafından yapılmamışdır. Her hâlde zaman-ı nezâretimde böyle bir şikâyet işitmedim.

Reis — Dördüncü suâle geçiyoruz; muvâfık mı? (Muvâfık sadâları) Bu suâlde: Harbi dirâyetsiz ve istikametsiz ellere tevdî ederek her cephede fünûn-ı harbiyenin kabûl edemeyeceği mecnûnâne hareketlerin cereyânına ve sırf menâfi-i hasîse-i şahsiye uğrunda kuvve-i hayâtiye-i milletin gasb ve isrâfına müzâheret eylemesi mevzû-i bahisdir.

Cavid Bey (Biga) — Bu mesele, tabîî bizim müdâhale edebileceğimiz bir şey değildir. Harb zamanında Başkumandan vekîli ve Harbiye nâzırı ordu kumandanlarını intihâb eder ve bu, onların vazîfesidir, binâenaleyh hangi kumandanın ehil ve nâ-ehil olduğu bizce malûm değildir.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) — Harbiye nâzırına Başkumandanlık Vekâleti, doğrudan doğruya Zât-ı Hazret-i Pâdişâhî tarafından mı, yoksa Meclis-i Vükelâ kararının arzıyla mı tevcîh olunmuşdur?

Cavid Bey (Biga) — Bendeniz o vakit Hükûmet'de değildim, fakat mâdâmki bir hidmet-i devletdir, tabîî Meclis-i Vükelâ kararı lâzımdır.

Hasan Bey (Gümüşhane) — Başkumandanlık Vekâleti hâl-i seferberîde olmuşdu.

Cavid Bey (Biga) — Seferberlikde olduğunu zannetmiyorum.

Hasan Bey (Gümüşhane) — Seferberlik zamanında oldu.

Cavid Bey (Biga) — Tahattur eylemiyorum; her hâlde Başkumandanlık Vekâleti'ne şehrî otuz bin kuruş tahsîsât itâsına dâir kararnâmenin tarihi 17 Teşrîn-i sânî'dir. (Sayfa: 238)

Hasan Bey (Gümüşhane) — Başkumandanlık Vekâleti meselesinde teâmül nasıldır?

Cavid Bey (Biga) — Benim mütâlaa-i zâtiyemi sorarsanız Harbiye nâzırı Başkumandan vekîli olmamalıdır.

Reis — Bu suâl hakkında başka bir mütâlaa var mı? (Hayır sadâları) Beşinci suâl: Kavâid-i hukukiye ve insaniyeye ve hâssaten Kanûn-ı Esâsî'mizin rûh ve sarâhatine külliyen münâfî muvakkat kanûnlar ve emir ve nizâmlar ısdâr ederek memleketi bir sahne-i fecâyie kalbeylemesi hakkındadır ve Müştekî'nin bu suâlden maksadı, tehcîr ve emsâli kanûnlardır.

Cavid Bey (Biga) — Ne Ermeni tehcîrinde, ne de Suriye ahvâli esnâsında Hükûmet'de bulunmadım ve bunların hiçbirine hiçbir zaman tarafdâr olmadığımdan başka, münâsebet düşdükçe rüfekâmın nazar-ı dikkatlerini celbeyledim. Nezâret'e geçdikden sonra tebîd olunan Ermenilerin emvâl ve emlâkına âid kanûnların, talîmâtların tatbîkinde dâimâ geniş bir fikirle hareket etdim. Hattâ Ermenilerin ve Arabların menfâlarına avdetleri için Talat Paşa'nın muvâfakatini istihsâl etdim. O zaman Kafkasya'daki kıtâller Ermenilerin avdetine, diğer bazı itirâzât da Arabların memleketlerine iâdelerine mâni oldu.

Reis — Yani bu kabîl kanûnlar tatbîk edildiği vakit Heyet-i Vükelâ'da olmadığınızı söylüyorsunuz değil mi efendim?

Cavid Bey (Biga) — Evet efendim.

Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı) — Cavid Beyefendi, evvelce harb tarafdârı olmadıklarından dolayı Kabine'den istifâ etmişlerdi; böyle olduğu hâlde acabâ bilâhire neden Talat Paşa Kabinesi'ne iştirâk etdiler; bu iştirâk keyfiyeti, kanâatlerinin tebeddülü üzerine mi vâki olmuşdu?

Cavid Bey (Biga) — Hayır.. Kanâatim hiçbir sûretle değişmemiş idi; bunu size îzâh edeyim: Said Halim Paşa istifâ etdiği vakit ben de Berlin'de idim; Said Halim Paşa'nın istifâsı üzerine Kabine teşkîli vazîfesi Talat Paşa'ya tevcîh edilmiş ve bunun üzerine Talat Paşa da Kabine'ye girmek için bendenize telgraf çekmiş idi; ben de buna karşı şöyle bir cevâb yazmışdım:

"Harb zamanında nezâret kabûl etmek akide-i siyâsiyeme katiyyen muhâlif olduğu sizce malûm olmak gerekdir. Buna rağmen muvaffakıyetinizi temîn etmek için bu fedâkârlığı da yapmakdan çekinmez idim; eğer teşkîl edeceğiniz hükûmetin, benim memleket için tatbîkini lâbüd addeylediğim program dâhilinde hareket edebileceğine emniyetim olsa idi... Kabinenize almak istediğiniz a'zâlar, bu programın tatbîkine kifâyet etmez. Bugün lûtfen bana yapdığınız teklîfi kabûl edecek olursam mâzîmi âdetâ inkâr etmek ve hiç müttefik olmadığım ve tasvîb etmeyeceğim icrââtınızın hiç olmazsa manevî mesûliyetine iştirâk eylemek fedâkârlığına mukabil dâhil olacağım Hükûmet'de sebât (Sayfa: 239) ve devâm edebileceğimi ve iş görebileceğimi hiç olmaz ise zannedebilmeli idim!.. Bir ay sonra hâdis olacak şu veya bu mesele üzerine –nasıl ki birçok defa oldu– istifâ ederek gülünç olmak istemem. Benim arzu etdiğim şekilde ve bir programla ve nâzırlarla hür ve metin ve esâslı olarak yürüyecek bir kabine teşkîline razı olursanız birlikde çalışmağı kendim için hem zevk, hem şeref bilirim. Bunu bugün, yarın veya daha sonra ne vakit yapmağa razı olacak iseniz beni silâh başında bulursunuz. Fakat şimdiye kadar olduğu gibi şahıslar, mevkiler, prensibler gözetilmeksizin râstgele yürüyecek hükûmetlere girmekde mazûrum. Böyle bir mecbûriyet altında yapılacak kabineye dâhil olmamakla beraber şimdiye kadar olduğu gibi şimdiden sonra da bana taalluk eden husûsât için size muâvenetden geri kalmam. Bu muâvenetin en geniş bir sûretde masrûf olabilmesi ve kabinenizin muvaffakıyeti için de size Dâhiliye Nezâreti'ni bir başkasına vererek Mâliye

Nezâreti vekâletinde kalmanızı tavsiye ederim. Hattâ benim hâricde kalmam ile husûle gelecek fâide, bu kabineye dâhil olmaklığımın tevlîd edeceği fâideye nisbetle, ziyâdedir. Burada hallolunacak birçok meseleler var ki bunlar için nâzır olmaksızın daha devâmlı bir sûretde çalışabilir ve muvaffakıyet temîn eyleyebilirim."

Bu telgrafnâmeyi çekdikten sonra Talat Paşa, Cahid Bey vâsıtasıyla, bana bir telgraf gönderdi; bu telgrafnâmede şu sözler yazılmış idi:

"Yeni teşkîl edilecek kabinenin dâhilî siyâseti, hukuk-ı efrâda son derecede riâyet edilerek her ferd-i Osmanî'nin Kanûn-ı Esâsî ile bahş olunan hukukdan istifâdesini temîn esâsına matûf olduğu ve Ermeni, Arab meselelerini şimdilik hâl-i harbin müsâadesi dâhilinde, sulhden bir müddet evvel de esâslı bir sûretde halli kabûl edildiği cihetle programda İttihad-ı efkâr hâsıl olmuş demekdir. İktisâdî mesâilde, ihtilâf çıkarmayacaklarını rüfekâ temîn ediyorlar. Siz, Mâliye Nezâreti'ni kabûl etmeyecek olursanız Talat Bey, kabine teşkîl etmekden imtinâ edeceği cihetle memleket fenâ bir buhrân karşısında kalacakdır." Müteâkıben Talat Bey'den aldığım bir ısrâr telgrafnâmesi üzerine de şöyle bir cevâb yazmışdım:

"... Evvelki telgrafımdaki ümîdsizliğim hiç zâil olmuş değildir. Nezâretler arasında senelerden beri cereyân eden gayr-i muhikk müdâhalelerle buna mümâsil intizâmsızlıkların önü alınabileceğine ve ihdâs edilmiş lüzûmsuz masrafların tenzîl olunarak harbe rağmen en sıkı bir tesarruf ve iktisâd siyâsetinin tatbîk olunacağına, âid olduğu nezâretlerden kaldırıp başka nezâretlere verilen hidmetlerin aslına ircâ olunacağına ve mesâil-i iktisâdiye hakkında tatbîk olunan ve bence memleket için pek müfrit nasyonalizm siyâsetinin devâmı menedileceğine katiyyen itimâdım yokdur. Bundan dolayı arzu eder idim ki, bütün bu ihtilâflar evvelden halledilsin ve İttihad (Sayfa: 240) ve Terakki Fırkası'nın oynayacağı en mühim koz olan Talat Paşa Kabinesi, her husûsda âheng-dâr bir sûretde hareket edecek bir kabine olsun. Bunu gayr-i mümkün görmekden mütevellid teessüfüm çok ziyâdedir. Maa-mâfîh meydandaki müşkilâtı da görüyorum, bunun için hayâtımda şimdiye kadar kimse hakkında yapmadığım bu fedâkârlığı yaparak teklîfi kabûl ediyorum. Maa-mâfîh gerek avdetimden ve gerek kabineye girdikden sonra da serbestî-i hareketim tamâmen mahfûzdur..."

İşte ben, Kabine'ye bu sûretle girdim. Girmekliğimle memleketime medyûn olduğum hidmeti îfâ eylemiş olduğuma emînim. Ben Kabine'de bulunmamış olsa idim her hâlde bütün düyûnumuz şimdikinden fazla ve ahvâl-i mâliyemiz de şimdikinden fenâ olacak ve şu müşkil ayları geçirmek için de kasalarda bir para bulunmayacakdı.

Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı) — Kabine'ye iştirâk etdikden sonra tehcîr meseleleri oldu mu?

Cavid Bey (Biga) — Hayır ve katiyyen böyle hiçbir muâmele olmamışdır.

Reis — Bu suâl hakkında başka bir mütâlaa var mı? (Hayır sadâları) Altıncı suâl: Vakayi-i harbiyeden sevkül-ceyşe taalluk etmeyen ve binâenaleyh ketmi lâzım gelmeyenleri mücerred muhâfaza-i mevki dâiyesiyle ketm eylemesi ve her gün birer menfî sebeble düşmana çiğnetdiği vatan-ı muazzez aksâmının avâkıb-ı elîmesinden milleti vakit ve zamanıyla haberdâr etmemesi hakkındadır.

Cavid Bey (Biga) — Eğer Harbiye nâzırı Meclis-i Vükelâ'da, memlekete teblîg-i resmîlerle ilân etdiği şeylerden fazla, bize malûmât vermiş olsa idi bu suâle muhâtab olabilir idik. Sonra malûm-ı âlîleri bizim, ne ordularda, ne karargâhlarda nezâretlere mahsûs murahhaslarımız yokdu ve pek çok defalar harekâtı, ecnebî gazetelerinden haber aldığımız vâki olmuşdu.

Reis — Vukuât ve harekât-ı harbiyeden günü gününe malûmât itâsı için taraf-ı âlînizden bir teşebbüs ve teklîf vâki olmadı mı?

Cavid Bey (Biga) — Hepimiz tarafından olurdu; fakat haber verdikleri şeylerin, günü gününe olduğunu kim kontrol edecek idi? Değil bizim, Sadrazam Paşa'nın bile vakayi-i harbiyenin sûret-i cereyânından malûmâtı olduğunu zannetmiyorum. Her hâdise üzerine Meclis-i Vükelâ'da vuku bulan suâllere dâimâ temînât cevâbları verilirdi.

Reis — Yedinci suâle geçiyoruz; muvâfık mı? (Muvâfık sadâları) Bu suâlde: Harb seneleri zarfında İtilâf hükûmetleri tarafından mükerreren vuku bulan ve bilhâssa Rusya'nın inhilâlinden sonra edilen sulh teklîflerini reddeylemesi ve bin-netîce bugünkü âkıbet-i meşûmeyi davet eylemesi mevzû-i bahisdir ki Zât-ı âlîleri Rusya'nın inkırâzından sonra Kabine'de idiniz değil mi?

Cavid Bey (Biga) — Rusya'nın inhilâlinden sonra böyle bir teklîf olduğunu (Sayfa: 241) bilmiyorum; fakat ben Fuad Bey'in yerinde olsa idim bu suâli başka türlü sorardım, meselâ şu şekilde: "Acabâ, siz sulh teklîf etse idiniz, onlar kabûl ederler mi idi?" der idim.

Reis — Onu biz soracağız.

Cavid Bey (Biga) — Bendeniz İtilâf devletleri tarafından ciddî ve esâslı bir teklîf vâki olduğunu bilmiyorum; maa-mâfîh bu husûsda bazı şâyiât ve rivâyât duyulur idi; meselâ filân adam filân yerdeki sefîrimize mürâcaat etmiş yâhûd filân şahıs filân yerde tesâdüf etdiği bir Osmanlıya şöyle söylemiş diyenler olur idi. Fakat salâhiyetdâr bir adam tarafından resmî veya nîm-resmî vâki olan bir teşebbüs müstesnâ olmak üzere; buna dâir esâslı bir teklîf olduğunu bilmiyorum. Şurasını da vicdânen ilâve etmeğe mecbûrum ki eğer böyle bir teklîf vâki olsa idi Hükûmet, bunu kabûl etmeğe mütemâyil bir hükûmet değildi ve o teklîfin netîcesi nihâyet bir kabine buhrânı ihdâs edebilir, teklîfi kabûl etmeyenler Hükûmet'de kalır idi. Maa-mâfîh ben yalnız bir teklîf biliyorum; bu teklîf İsviçre'de bulunan bir İngiliz tarafından Sadrazam Paşa'ya gönderilmiş bir mektûb ile vâki olmuşdur.

Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı) — O İngilizin ismi malûm mudur?

Cavid Bey (Biga) — Onun ismi devletce malûmdur ve kendisi tanınmış bir adamdır; yazdığı mektûbu da sefîr vâsıtasıyla Talat Paşa'ya göndermişdir.

Salim Bey (Karahisar-ı sahib) — Said Halim Paşa Witol isminde bir İngiliz diyordu.

Cavid Bey (Biga) — Hayır, bu adam o değildir. Bu belki Said Halim Paşa Kabinesi zamanında muhârebenin ilk senesinde olmuşdur. Talat Paşa'ya gelen bu mektûbu ben tercüme etmişdim; bir sûreti bende vardır. Fakat ilk mektûbu görmedim; bu mektûb, ikincisidir; okuyorum:

"29 Mart tarihli mektûbuma devâmen ve Zât-ı sâmîleri tarafından lûtfen gönderilen habere cevâben âtîdeki ahvâli huzûr-ı fehâmet-penâhîlerine arz ediyorum:

Said Halim Paşa'nın, Kabine'nin reisi sıfatıyla, Hükûmet-i Osmaniye'yi Avrupa harbine iştirâk etdirmesinin hakikî sebebi olarak

gösterilen şey evvelâ, Türkiye'yi İstanbul ve Boğazlar dahi dâhil olduğu hâlde Avrupa kıtasındaki arazisinden yeniden bir ziyâa uğramak tehlikesinden sıyânet eylemek, sâniyen kapitülasyonların ilgasını taht-ı temîne alarak Türkiye'yi müstakil bir millet hâline getirmekdi. Türkiye harbe gireli iki seneden fazla zaman geçdiği hâlde ne Rus tehlikesini ber-taraf edebildi, ne de hemân dünyadaki bütün milletleri teşkîl eden düvel-i muhâlife ve muhâsama hakkında kapitülasyonların ilgasını taht-ı temîne alabildi. Fil-hakika Said Halim Paşa'nın harb siyâseti, ilk zamanlarda bazı ehemmiyetli muvaffakıyât verdi. Fakat şimdi Türkiye İmparatorluğu her tarafdan düşman ordular ve donanmalariyle muhâtdır; kendi (Sayfa: 242) harekât-ı harbiyesi de harekât-ı tedâfüiyeye müncerr olmuşdur; ahâlîsi tahammülün son noktasına gelmiş, itibâr-ı mâlîsi fevkalâde bir tenezzüle uğramış bulunuyor. Said Halim Paşa muhârebeye girmeğe karar vermekle taahhüd etmiş olduğu mesûliyetin şahsî cezâsını mevki-i iktidârdan çekilmekle ödemiş oluyor.

Zât-ı sâmîleri şimdi riyâset-i hükûmete davet edilmiş bulunuyorsunuz. Hiçbir recül-i hükûmet bugüne kadar bu kadar ağır bir vazîfe ve bu derece büyük bir mesûliyet karşısında bulunmamışdır. Türkiye milleti gözlerini size ve muktedir refîkiniz Enver Paşa'ya tevcîh etmiş bulunuyor: Kendisini hâl-i hâzırdaki büyük tehlikeden, teşevvüşâtdan ve ıztırâblardan kurtarmanıza intizâr eyliyor.

Ben Türkiye'nin eski bir dostu olduğum için şu geçen senelerde İngiltere ile Türkiye arasındaki kadîm muhâdenet ve münâsebâtın uğradığı fenâ tahavvülden pek ziyâde müteessir olmuşdum. Bundan dolayı şu harb-i müthişin devâm etdiği esnâda İngiltere'ye gidip Türkiye'ye karşı olan ananevî dostluğu ihyâ etmek için bütün kuvvetimi sarfetdim. Son 29 Mart tarihli mektûbumdaki beyânâtımı tekrar ederek diyorum ki Zât-ı sâmîleri İngiltere ile ve bit-tabi İngiltere'nin umûm müttefikleriyle sulh için gayet faideli bir itilâf akdedebilirsiniz, bu itilâflar netîcesi olarak Türkiye her nokta-i nazardan hür ve müstakil bir hükûmet hâline gelir; dünyanın bütün milletleri arasında şimdiye kadar katiyyen iktisâb edemediği alî bir mevki ihrâz eyler.

İşte bundan dolayı Türkiye için artık harbe devâm etmekde hiçbir sebeb ve fâide olmayacağını Zât-ı fehâmet-penâhîlerine yine

arza ictisâr ediyorum. Sizin ve Enver Paşa'nın Türkiye milletiyle tarihe karşı büyük mesûliyetiniz vardır. Bern sefîriniz Fuad Bey ahlâk nokta-i nazarından Türkiye'nin münferid bir sulh akdetmesi pek müşkil ve belki muhâl olduğunu söyledi ve Türkiye vâsıta olmak üzere diğer müttefiklerinizle de umûmî bir sulh akdi müreccah olacağından bahsetdi. Bu nokta-i nazar ciddî bazı mesâilin tedkikini îcâb eder; Almanya'yı ele alalım: Almanya harbi ne için yapdı? Şimdiye kadar Almanya tarafından vuku bulan beyânâta nazaran harbin sebebi muhâfaza-i mevcûdiyet kaziyesidir. Almanya'nın hasımları da defaât ile açıkça ve resmen maksadları, Almanya'yı tahrîb ve imhâ etmek olmayıp yalnız bütün dünya için dâimî bir tehlike teşkîl eden Alman "Militarizm"ini kaldırmak olduğunu ilân etdiler. Bundan dolayı pek âşikârdır ki Almanya resmen söylediği sebebin gayrı bir sebeb için harb ediyor. Bu sebebde muhâfaza-i mevcûdiyet değil, diğer akvâm ve milelin zararına olarak tevsî-i memâlik maksadıdır. Eğer Türkiye kendisini Almanya'nın bu makasid-i harbiyesine teşrîk etmeyecek olursa bütün âlem nazarında kemâl-i nâmûs ile münferid bir sulh akdedebilir; aksi takdîrde (Sayfa: 243) Türkiye intizâr edebileceği şeylerin kâffesini kendisine temîn edebilecek olan bir sulh-i münferidi reddedecek olursa bütün cihân kendisinin makasid-i harbiyesinin de Almanya'nınkinin aynı olduğuna hükmedecekdir. Avrupa, Asya ve Amerika'daki İtilâf devletleri Türkiye'nin infikâk nâ-pezir bir sûretde Almanya'nın makasid-i harbiyesine merbût olduğunu görünce tabîî Türkiye'ye karşı da aynı muâmelede bulunacaklardır. Bu bahisde söylenecek pek çok şey varsa da şimdilik bunları ber-taraf ederek yalnız bilhâssa İngiltere ile Amerika'nın her nevî kuvvetlerinde –havaî, bahrî ve berrî-- vücûde gelen tezâyüd-i azîmî zikredeceğim.

Ben Türkiye'nin Almanya'nın bu meşûm dâire-i münâsebâtında kalacağını bir dakika için bile zann ve farz edemiyorum; mümkündir ki Türkiye, Almanya'nın hakikî makasid-i harbiyesine vâkıf bulunmasın. Almanya kendi makasid-i harbiyesini bildirerek Türkiye'nin muhâsım devletler arasında vâsıta olmasını teshîl edecek mi? İşte ahvâlin şu merkezde bulunmasından nâşî bil-umûm milel-i mütemeddine Türkiye'nin muhârebeye devâm etmesi için hiçbir sebeb-i ahlâkî mevcûd olmadığını teslîm ve tasdîk eyleyeceklerdir.

Zât-ı fehâmet-penâhîleri hâl-i hâzırda, gayet nâfi şerâitle ve milletinizin hâlen istirâhâtini, âtiyen teâlîsini temîn edebilecek bir sulh yapabilirsiniz. İşte bütün bu mütâlaâtı tekrar nazargâh-ı sâmîlerine arz ederek 29 Mart 1917 tarihli mektûbumda dermiyân etdiğim şerâit-i selâseyi tecdîd ile ve taraf-ı sâmîlerinden an-karîb bir cevâba intizâr ederim.

Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı) — Şerâit-i selâse malûm mudur?

Cavid Bey (Biga) — Kapitülasyonların ilgası, biraz muâvenet-i mâliye icrâsı ve bir de pekiyi tahattur etmiyorum, –belki Nesimi Bey bahsetmiş olacakdır– işgal edilen yerlerin iâdesi idi. Fakat bu fıkranın metninden emîn değilim; bu ciheti Nesimi Bey'den sorarsınız.

Halid Bey (Divaniye) — Cavid Beyefendi, bu sözü söyleyen zât bir mevki sâhibi midir ve eğer Devlet-i Âliye-i Osmaniye bu şerâiti kabûl etse idi acabâ o vakit bir netîce-i müsmire elde edebilecek mi idi?

Cavid Bey (Biga) — Bilmiyorum; fakat bu adam kendisinin Lloyd George tarafından geldiğini söylemiş idi. Fakat bu fıkranın metninden emîn değilim; bu ciheti Nesimi Bey'den sorarsınız.

Halid Bey (Divaniye) — Hâk-i pâyiniz, bu adamın şahsiyeti Devlet-i Âliye'ce malûm olduğunu söylemişdiniz.

Cavid Bey (Biga) — Evet şahsı malûmdur.

Halid Bey (Divaniye) — Fakat memûrîn-i siyâsiyeden midir? (Sayfa: 244)

Cavid Bey (Biga) — Hayır değildir, iş adamıdır.

Reis — Bu mektûb Bern sefîri vâsıtasıyla mı Sadrazam Paşa'ya gönderiliyor?

Cavid Bey (Biga) — Evet, kurye ile geliyor.

Reis — Şerâit-i selâseden bahsetdiğine göre muhâbere cereyân etmiş demek?

Cavid Bey (Biga) — Evet, evvelce belki Said Halim Paşa Hükûmeti esnâsında, bir muhâbere cereyân etdiği anlaşılıyor.

Reis — Acabâ o mektûba nasıl cevâb verilmiş ve müzâkerât ne derece ilerlemişdir?

Cavid Bey (Biga) — Bendeniz de onu arz edeceğim: Bundan ben Amerika ile kat'-ı münâsebet esnâsında, yani Nisan içinde, haber-

dâr oldum ve ben Amerika ile kat'-ı münâsebetin aleyhinde bulunduğum ve bunun esbâbını da tadâd eylediğim sırada bu mektûbu gördüm. İhtimâl ki o zaman gelmişdi. Lloyd George tarafından geldiğini söyleyen adam, kendisinin sulh müzâkeresine memûriyetini beyân etmiş ve sefîrimiz de, Almanya dahi dâhil olduğu hâlde, hepimizin müşterek bir sulh yapmaklığımızı teklîf etmiş ise de cevâb-ı red almış idi. Bunun üzerine ben, bu adam ile görüşülmekde devâm olunmasını ve gerek Almanlarla Avusturyalılar, gerek Bulgarlar her fırsatda İsviçre'de düşman memleketlerine mensûb adamlar ile münâsebet peydâ etmeğe çalışdıkları için bizim de böyle hareket etmekliğimizle ittifâka hıyânet mevzû-i bahsolamayacağını Talat Paşa'ya söylemiş idim. Fakat yine makbûl olan fikir, müşterek sulh gayesini takib etmek fikri olduğu cihetledir ki bu müzâkere, bir netîceye iktirân etmemiş olacak zannediyorum.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) — Son teklîf Brest-Litovsk Muâhedesi'nin akdi esnâsında mı olmuşdu?

Cavid Bey (Biga) — Ondan çok evvel olmuşdur.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) — O esnâda da bir teklîf olmuş ve mesele, Meclis-i Vükelâ'da tezekkür edilmiş; fakat teklîf, 15 Kanûn-ı evvel tarihli Londra gazeteleriyle ilân ve işâa edildiği cihetle meselede bir ciddiyet görülmemiş ve bu sûretle terkedilmiş. Hattâ Almanlar belki haberdâr olur da şübheye düşerler mülâhazasıyla, mahremâne vuku bulan bu teklîfden haberdâr bile edilmişler. Bu mesele hakkında malûmâtınız var mı?

Cavid Bey (Biga) — Bunu katiyyen bilmiyorum; ihtimâl ben Berlin'de iken olmuşdur.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) — Mesele İsviçre'de üserâ mübâdelesine memûr olan Muhtar Bey'e açılmış ve onunla bu husûsda görüşülmek istenilmiş.

Cavid Bey (Biga) — O başka. Yalnız Muhtar Bey'e musâhabe arasında, böyle söz söylenildiğini işitdim; fakat ciddî bir sulh teklîfi değildir ve bunun ciddiyeti hakkında Hükûmet'ce bir fikir olduğunu bilmiyorum. O vakit de yine Berlin'de idim. (Sayfa: 245)

Necati Bey (Bolu) — Mübâdele-i üserâ meselesi görüşülür iken söylenilmiş ve mesele Meclis-i Vükelâ'ya gelmiş, bu sûretle muhâbere olmuş.

Cavid Bey (Biga) — İhtimâl ki ben Avrupa'da iken olmuşdur.

Reis — Bu mesele, Meclis-i Vükelâ'da mevzû-i bahsedildi mi?

Cavid Bey (Biga) — Tabîî edilmişdir, mektûbun tercümesini ben yapdım.

Reis — Bu kadar müzâkerât sebkat etdikden ve Rusya'yı bu hâle getirdikden sonra tarafımızdan böyle bir sulh meselesi teklîf ve Meclis-i Vükelâ'da mevzû-i bahsedilmedi mi?

Cavid Bey (Biga) — Sulh meselesi çok defa mevzû-i bahsedildi ve düşmanlarla sulh-i münferid yapılır mı ve düşmanlarla anlaşılabilir mi diye muhâverât cereyân eyledi. Bizim tarafımızdan Rusya'nın inhilâlinden sonra bir teklîf vâki olsa idi bu teklîfin düşmanlarca şâyân-ı kabûl olacağına kuvvetli itimâdım vardı. Fakat Talat Paşa Kabinesi'nin bunu kabûl etmesi imkânı yokdu.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Sebeb?

Salim Bey (Karahisar-ı sahib) — İhânet!..

Cavid Bey (Biga) — Hayır.. Bunun sebebi, Harbiye nâzırının Almanların galibiyet-i katiyesine îmânıdır.

Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı) — Îmân-ı kâfirânesi...

Cavid Bey (Biga) — Müsâade ediniz efendim; samîmî kanâatidir.

Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı) — Hayır; beyinsizliği...

Cavid Bey (Biga) — Harbiye nâzırı, inhizâmımızdan bir hafta evvel de bu kanâatini söylüyordu.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Amerika ile kat'-ı münâsebet edilir iken Zât-ı alîleri burada mı idiniz?

Cavid Bey (Biga) — Bu suâlinize pek teşekkür ederim, çünkü ben de bahsetmek istiyordum, fakat sırasını getirememiş idim; binâenaleyh bunu anlatayım: Nisan'ın dördüncü günü ben Amerika sefîrinin yanında idim; Sefîr, bana Hâriciye nâzırından aldığı resmî bir telgrafnâmeye nazaran Türkiye ile Amerika arasında hiçbir ihtilâf mevcûd olmadığını ve münâsebât-ı dostânemizin idâmesini arzu etdiklerini beyân etdikden sonra: "Meğerki Türkiye, Almanya'dan gelecek emre imtisâlen bize ilân-ı harb etsin" dedi. Bundan on beş, yirmi gün evvel de Meclis-i Vükelâ'da Amerika meselesi mevzû-i bahsolmuşdu ve o vakte kadar Almanlar, bizim Amerika ile kat'-ı münâsebet etmekliğimize lüzûm olmadığını bana defaât ile söylemişler idi. Sonra birden bire kat'-ı münâsebet teklîfini serdetdiler.

Ben bunun üzerine Almanlar şimdiye kadar bu meseleye muhâlif oldukları hâlde şimdi böyle bir iddiâ serdetmelerinin (Sayfa: 246) esbâbını anlayamadığımı ve Amerika harbe iştirâk edince, farz-ı muhâl olarak Almanya galip gelse dahi, Amerika'ya karşı galebe ihrâz edemeyeceği cihetle bizim için kapitülasyonların ilgasından bile ümîdimizi kesmek lâzım geleceğini söyledim. Meclis-i Vükelâ'da kimse, Amerika ile kat'-ı münâsebet lehinde idâre-i kelâm etmedi ve maa-mâfîh hiç kimse de benden mâadâ, Almanya'ya karşı bu husûsda şiddetli lisân kullanmak istemedi. Nisan'ın yedinci günü de Avusturya sefîri mürâcaat ederek kendilerinin Amerika ile kat'-ı münâsebet etdiklerini teblîg etdi ve aradaki Solidarité'yi [danışmayı] muhâfaza etmek için de bizim de aynı esere iktifâ" edeceğimiz ümîdini izhâr eylemişdi. Ben bundan haberdâr olunca Sadrazam Paşa'yı gördüm ve Amerika ile kat'-ı münâsebete hiçbir sebeb olmadığını ve Amerika heyet-i sefâretinin burada kalmasından Almanya'ya ne zarar geleceğini bir türlü anlayamadığımı ve diğer devletlerle aramızda bulunan bütün köprüleri kırmanın gayr-i siyâsî bir hareket olduğunu, sulh masasında her şeyi Almanya'dan beklemek büyük hatâ olacağını ve Almanya'nın bî-payan bir hüsn-i niyeti dahi olsa her istediğini yapdırmağa muktedir olamayacağını ve Amerika'nın harbe duhûlü Almanya'nın mağlûbiyet-i katiyesi demek olduğunu ve bunun düşmanlara büyük bir kuvve-i maneviye bahşedeceğini, Rusya'da başlayan ihtilâlden lehimize çıkmasına intizâr edilen netîcenin Amerika'nın müdâhalesiyle körleneceğini ve devlet hayâtında her türlü avâmili nazar-ı dikkate almak lâzım geldiğini, her hâlde Amerika sefîrinin burada kalması âtiyen zuhûr edebilecek ahvâle karşı pek muvâfık olacağını söyledim. Talat Paşa bu sözlerime itirâz etmedi, fakat Almanya'yı gücendirmekden ve sû-i zanlarını celbetmekden korkduğunu da saklamadı. Ben ertesi günü yine Talat Paşa'yı gördüm ve aynı beyânâtımı gayet musirrâne tekrar etdim ve pek müşkil bir zamanda olduğumuzu ve Almanya da harbden yorgun olduğu için yakında bir sulh ihtimâli zuhûr edecek olursa bizim metâliblerimizi isâf etdirmek için Almanya'nın harbi bir gün bile idâme etdirmeyeceğini söyledim ve Amerika harbinin, harbin bidâyetinden beri Almanya'nın başına çöken en büyük felâket olduğunu da ilâve etdim. Fakat bazı arkadaşlarımız:

"Garb cephesinde Almanya'nın muzafferiyeti yüzde yüzdür" dediler ve hattâ bunun pek karîb olduğunu söylediler.

Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı) — Her hâlde bunu söyleyen Enver Paşa olacak değil mi?

Cavid Bey (Biga) — Bu reyim nazar-ı dikkate alınmadı; maa-mâfîh Hakkı Paşa'ya bir telgraf çekilerek her ne kadar Amerika ile kat'-ı münâsebet yapılabilecek ise de Monsieur Zimmerman'ı bu husûsda ısrâr edip etmediğine dâir istıtlâââtının bildirilmesi yazıldı. Hakkı Paşa Monsieur Zimmerman'ı iknâ etmek için kat'-ı münâsebet husûsunda epey müdâfaada bulundu. Fakat Hakkı Paşa, Monsieur Zimmerman'ın yazdığı bir mektûbda, bu husûsda söylenen (Sayfa: 247) sözlerin kendisini iknâ etmediğini, biz kat'-ı münâsebet etsek de Amerika'nın bize ilân-ı harb etmeyeceğini ve maa-mâfîh Amerika ile kat'-ı münâsebet etmekliğimizin Almanya'ca mûcib-i hoşnûdî olacağını beyân etdiğini bildirdi. Fakat bu mektûbda, Amerika bize ilân-ı harb ederse Almanya'nın bize muâvenet edeceğine dâir bir kayd yokdu. Bunun için ben diğer bir mesele ihdâs etdim ve: "Bulgaristan da Almanya'nın müttefikidir, binâenaleyh evvelâ Bulgarlar kat'-ı münâsebet etsin, sonra da biz kat'-ı münâsebet edelîm" dedim; çünkü Bulgarların da kat'-ı münâsebet etmeyeceklerine emîn idim. Amerika menâbiinden aldığım malûmât bunu gösterdiği gibi o sırada Sofya sefîri olan Fethi Bey'in bir telgrafı da Bulgaristan'ın niyyâtı hakkında hiçbir şübhe bırakmıyordu. Çünkü Monsieur Radoslavof Amerika ile kat'-ı münâsebete karar vermek şöyle dursun, Avusturya'nın hareketini takbîh ediyor ve bu husûsda isticâl göstermeyip teennî lüzûmundan bahseyliyordu. Ben de Bulgaristan'ın Amerika ile kat'-ı münâsebât etmeden bizim kat'-ı münâsebet etmekliğimiz doğru olmadığını söylemiş isem de böyle bir hareketin bizden sudûru iyi olmayacağından ve bizim Bulgaristan'a benzemediğimizden, her zaman Bulgarlardan kuvvetli olduğumuz için korkmak lâzım gelmediğinden bahsedildi. Bunun üzerine ben yine söylendim ve: "Almanlar, Bulgarlar ile de bizim gibi müttefikdirler; binâenaleyh bizim üzerimizde yapdıkları cebir ve tazyîki bir defa da şu Bulgarlar üzerinde yapsınlar; onları her husûsda bizden daha ziyâde favorize etdikleri hâlde istimâl-i nüfûz mevzû-i bahsolunca bizi Bulgarla-

ra tercîh etmelerinin mânâsı yokdur. Bulgarlar kat'-ı münâsebet etmeyecek olursa sulh masasında bizden iyi mevkide olarak Amerika müzâheretinden istifâde edecekdir. Amerika heyet-i sefâretinin İstanbul'da kalmasını nasıl mahzûrlu addediyorlarsa Sofya'da da bir Amerika heyetinin kalmasını öylece mahzûrlu addetmeleri îcâb eder. Mâdâmki Bulgarlara bir şey yapmıyorlar; binâenaleyh bizi de râhat bıraksınlar" dedim. Arkadaşlar, buna karşı da, er geç Bulgarların kat'-ı münâsebet edeceklerini ve Almanların Bulgarları teşvîk etmek için evvelâ bizi kat'-ı münâsebete sevk etmek istediklerini söylediler. Bu itirâzın önüne geçmek için de: "O hâlde Sofya sefîrimize yazalım; biz, kat'-ı münâsebet etmeğe karar vereceğiz, fakat bu işi Bulgarlarla birlikde yapmak istiyoruz; binâenaleyh onların ne vakit kat'-ı münâsebet edeceklerini bize bildirsin" dedim. Lâkin bu teklîf de kabûl edilmedi ve kat'-ı münâsebet için mazbata tanzîmine karar verdiler.

Sadık **Bey** (**Kütahya**) — Beyefendi, bu muhâvereler Meclis-i Vükelâ'da zabta geçmedi mi?

Cavid Bey (**Biga**) — Hayır; çünkü müzâkerât-ı mühimme hakkında zabıt yapılmak usûlü bizim Meclis-i Vükelâlarda mutâd değildir. Yalnız kararlar zabt olunur. Onlar kat'-ı münâsebete karar verdiler; fakat ben muhâlif kaldım ve esbâb-ı muhâlefetimi mazbataya yazmak istedim. Sonra Meclis-i Vükelâ hâricinde (Sayfa: 248) ayrıca Talat Paşa ile uzun uzadıya görüşdüm ve bu işde Almanya'ya körü körüne mutâvaatdan başka bir şey görmediğimi, Almanya bizi yumuşak gördüğünden her tecrübeyi bizde denemek istediğini ve benim her meselede böyle muhâlif vaziyetde kalmakla gülünç bir mevkie girdiğimi, her mühim işde tek başıma kaldığımdan dâimâ istifâ tehdîdi yapmakdan utandığımı söyledim. Bunun üzerine de esbâb-ı muhâlefetimi muhtevî uzun bir muhtıra yazarak Sadrazam Paşa'ya verdim. İşte Amerika ile kat'-ı münâsebet meselesinin tarz-ı cereyânı da bu şekildedir. Fakat Amerika sefîri buradan gitmezden evvel şiddetle kat'-ı münâsebet aleyhdârı olduğumu biliyor idi ve hattâ bana: "Bunu Almanların cebir ve ısrârıyla yapıyorsunuz; fakat sizden ricâ ederim, müessesâtımıza el dokundurmayınız" dedi. Ben de Hükûmet'de kaldığım müddet zarfında bunun için bütün kuvvetimi istimâl etdim ve Amerikan müessesâtına el sürdürme-

dim. Bu husûsda ekser rüfekâyı, bilhâssa Talat Paşa'yı dâimâ kendime tarafdâr buldum.

Reis — Vakit gecikdi; yarın ictimâ etmek üzere celseye hitâm veriyoruz.

Hitâm-ı müzâkerât

Saat	Dakika
5	20

Müşârün-ileyhin ifâdâtı
tarafımdan zabdedilmişdir.
Zabıt kâtibi
Necmeddin Sahir

İfâdât-ı mazbûtamı
tasdîk ve imzâ ederim.
Biga mebûsu
Cavid

Beşinci Şube

Onuncu İctimâ

CAVİD BEY

Mâliye nâzır-ı esbâkı / Biga mebûsu

Salı, 26 Teşrîn-i sânî 1334
[26 Kasım 1918]

İctimâda mevcûd a'zâ:

Reis: **Abdullah Azmi Efendi (Kütahya),**

Kâtib: **Şemseddin Bey (Ertuğrul),**

A'zâ: **Hüseyin Kadri Efendi (Karesi), Mustafa Fevzi Efendi (Saruhan), Mustafa İbrahim Bey (Saruhan), Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf), Salim Bey (Karahisar-ı sahib), Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı), Sadık Bey (Kütahya), Necati Bey (Bolu), İlyas Sami Efendi (Muş), Şeyh Tayyib Efendi (Ankara), Halid Bey (Divaniye), Hasan Bey (Gümüşhane), Viktor Bey (İstanbul).**

Bed-i müzâkerât

Saat Dakika
2 00

Reis — Celse açılmışdır; sekizinci suâl: Harbin ihdâs eylediği müşkilât karşısında halkın ihtiyâcını tehvîn edecek tedâbîre tevessül eyleyecek yerde birtakım eşhâs-ı maddiye ve hükmiyenin ihrâz-ı servet eylemesini temînen ihtikâr ve sû-i istimâl yollarına saparak memleketin iktisâdiyâtını batırması hakkındadır.

Cavid Bey (Biga) — Acabâ, sâhib-i suâlin bundan maksadı nedir?

Reis — Müştekî; birtakım şirketler vücûde getirildiğini ve bunları vücûde getirmek için ihtikâra sebebiyet verilmiş olduğunu, halkın iâşesini düşünmek lâzım iken ferdî ve şahsî birçok adamlara para kazandırıldığını söylüyor.

Cavid Bey (Biga) — Biliyorsunuz ki ben hâdise-i harbin ferdâsında istifâ etdim; mevzû-i bahsolan şirketlerin hemân kâffesi harbin ilânından sonra Talat Paşa Kabinesi'nin teşekkülüne kadar geçen müddet zarfında teşkîl olunmuşdur. Esnâf cemiyetleri ve sâir şirketler ve cemiyetler o zamanın mahsûlüdür ve bu şirketlerin teşekkülü husûsunda benim tarafımdan hiçbir tesîr vâki olmamışdır. Ben bu şirketlerin ne sûretle teşekkül etdiklerini bilmiyorsam da istidlâlime göre o zaman memleketde doğrudan doğruya millî sermâye ile müteşekkil şirketler mevcûd olmadığını düşünmüşler ve bu mülâhazaya istinâden bu şirketleri vücûde getirmeğe teşebbüs eylemişlerdir. Bunların bidâyet-i teşekküllerinde bir inhisâr kasdı olduğunu zannetmiyorum. Bunu sonra vakayi tevlîd eylemişdir. Devlet himâyesini, şu veya bu şirkete, şu veya bu sınıf ahâlîye kasretmek istediği zaman bundan birtakım fenâ netâyic tevellüd edeceği vâreste-i iştibâhdır. Her memleketin tarih-i iktisâdîsi buna şâhid olmuşdur. Ben gerek Hükûmet'de bulunduğum ve gerek bulunmadığım zamanlarda ilmî prensiblerin iktizâsı olarak devletin

bu gibi şeylere müdâhale etmemesine dâimâ tarafdâr oldum; çünkü bu müdâhaleden beklenen fâideden ziyâde mazarrat tevellüd edeceğine kanidim. Her vakit devleti, bu müdâhalâtdan müctenib görmek istedim. Erbâb-ı mesâî arasında rekabet vücûde getirmek ve bunun netîcesinde eşyânın ehveniyet ve nefâsetinden umûm ahâlîyi istifâde etdirmek bence en sağlam düstûrdur. Hükûmet, melek dahi olsa ve müdâhalesini ne kadar bîtarafane yapmak istese, yine muvaffak olamayarak netâyici aleyhine döneceğinde iştibâh edilmemelidir. Millî şirketler teşekkül ederken bazı kimselerle görüşdüğümü tahattur ediyorum. Hiç kimse (Sayfa: 252) bu şirketlerin inhisâr maksadıyla teşekkül edeceğini söylemiyordu. Fakat tatbîkat maat-teessüf şikâyâtı müeddî olacak sûretde vuku buldu; bunun mesûlü de şirketlerin sermâyedârlarından ve müessislerinden ziyâde Hükûmet'e âiddir. Ben İtibâr-ı Millî Bankası'ndan mâadâ, bir şirketin teşekkülüne ne yardım ve ne de müdâhale etdim. İtibâr-ı Millî Bankası da Hükûmet'de bulunmadığım zaman tesîs edilmişdir. Bunu nasıl teşkîl etdiğimi de, Halid Bey'in müessesât-ı mâliye hakkında sormak istedikleri suâle cevâb vereceğim zaman söyleyeceğim. Bütün dünyada, yani bizden başka her bir memleketde millî sermâye ile müteşekkil devlet bankası vardır. Bizde âtî nasıl tecellî ederse etsin fâidesi gayr-i münker olan böyle bir müessese ile memleketimizi techîz etmek için çalışdık. Hiç kimse, hattâ müttefiklerimiz dahi ümîd etmediği hâlde memleketde anâsır, fırka ve meslek tefrîk eylemeksizin iki milyon lira sermâye toplayarak bu bankayı teşkîl etdik. Ben bu husûsdaki hidmetimle pek ziyâde iftihâr ederim ve bu banka emînim ki bütün bu buhrânlardan serbest olarak çıkacakdır.

Halid Bey (Divaniye) — Harb esnâsında Düyûn-ı Umûmiye, Bank-ı Osmanî ve sâir müessesât-ı mâliyenin teşkîlâtına dokunulduğu söyleniyor, bu husûsda malûmât lûtfeder misiniz?

Cavid Bey (Biga) — Evvelki suâle temâs eden iâşe meselesi için de bir iki kelime söyleyeyim: 1332 senesinde istikrâz akdi için Almanya'ya gitmiş ve istikrâz muâmelesini ikmâl etdikden sonra Viyana'ya gelmiş idim; işte bu sırada Talat Bey'den bir mektûb aldım. Talat Bey bu mektûbunda, İstanbul'da bir iâşe heyeti teşkîl edileceğini ve bu heyete Almanlardan bir iki kişi dâhil olacağını ve mezkûr

heyet piyasadan mübâyaâtda bulunacağı cihetle badel-harb iâde edilmek üzere, paraya muhtâc olduğunu îzâh ediyor ve paranın nasıl tedârik edilebileceğini soruyordu. Dördüncü tertîb istikrâz muâmelesi bitmiş olduğundan dolayı yeni bir teşebbüsde bulunmak ve Almanlardan tekrar para aramak îcâb ediyordu ve o vakit iâşe heyeti için üç buçuk milyon lira sermâye isteniliyordu. Almanlar bu teklîf üzerine takrîben bir milyon lirasını istikrâza mahsûben vermeye muvâfakat etmişler ve iki buçuk milyon lira için de sulhun akdinden itibâren bir sene zarfında iâde olunmak üzere ayrıca avans yapmağı kabûl eylemişlerdi. Tabîî o zaman iâşe heyetine lüzûm kalmayacak ve eldeki buğdaylar kâmilen satılmış olacakdı. 332 Ağustos'unda bu işe dâir yazdığım mektûbda: "Bu işi, bir devlet işi yapacağınız yerde erzâk müteahhidlerini davet edip kendilerine bir menfaat temîn etseniz ve bu teşebbüsü Deutsche Bank tâcirlere, Almanya hükûmeti Deutsche Bank'a kefîl olmak sûretiyle teşkîl edilecek bir heyet-i ticâriyeye havâle etseniz ve mübâyaât muâmelâtını bir heyet vâsıtasıyla yapsanız daha nâfi olur dedim; fakat o vakit iş, bu şekilde kararlaşmış olduğundan değişdirilememişdi. İşte ilk iâşe heyeti de (Sayfa: 253) bu sûretle teşekkül etmişdir; ben Hükûmet'e geldiğim vakit devâm eden şekil, bu idi. Fakat biraz sonra pek tabîî olarak askerlerle iâşe heyeti arasında nihâyetsiz ihtilâfât tahaddüs etdi ve bunun netîcesi olarak iâşenin cihet-i askeriyeye tevdî edilmesi mevzû-i bahsoldu. Çünkü cihet-i askeriyenin vesâiti, cihet-i mülkiyenin vesâitinden daha çokdu ve iâşe meselesi cihet-i askeriyenin elinde olunca: "Ordunun iâşesi temîn edilemiyor, bu da harbe tesîr ediyor" gibi itirâzâta meydan kalmayacakdı. İşte bu mülâhaza netîcesinde iâşe işi cihet-i askeriyeye verildi ve bu idâre de muvaffak olamadı. En son İâşe Nezâreti teşekkül etdiği vakit ben Avrupa'da idim ve bu Nezârete beş milyon lira sermâye verileceğini orada haber aldım. Avrupa'ya gitmezden evvel Talat Paşa'ya eğer iâşe işinin tanzîm edileceğine emîn olabilirsem üç, dört milyon lirayı tecâvüz etmemek üzere bir muâvenet edilebileceğini söylemişdim. Avrupa'dan avdet etdiğim vakit memleketin iâşe meselesi tanzîm edilmemişdi. Para itibârıyla de bir uçuruma gidiyorduk. Talat Paşa da Berlin'e gidince Mâliye Nezâreti vekâleti Haşim Bey'e verilmişdi. Viyana'da bulunduğum vakit Haşim Bey'den acıklı telgraf-

lar aldım, bu telgraflarda İstanbul ahâlîsinin iâşesi için yevmî yüz elli bin lira masraf ihtiyâr edildiğini bildiriyordu. Fil-vâki İstanbul'a gelince meseleyi tedkik etdim ve Avrupa'ya gitdikden bir ay sonra başlayan bu hâlin iki ay devâm etmiş olduğunu anladım. Bu müddet zarfında nısfı peşin ve nısfı veresiye olmak üzere günde 4600 çuval un mübâyaa edilirdi. Bunun 1800 çuvalı İstanbul'daki asker ve mütebâkisi ahâlî içindi ve buna mukabil yekûn-ı tahsîlât dört beş bin liraya bâliğ oluyordu. Ben bunu Meclis-i Vükelâ'da mevzû-i bahsederek bu işin önüne geçilmesini ihtâr etdim. Fakat bu sözlerime karşı: "Yarın İstanbul açdır" diye mukabele edildiğinden tabîî bir şey yapılamıyordu. İki sene zarfında zuhûru muhtemel olan ahvâl-i fevkalâdeye karşı pek müşkilât ile tasarruf etdiğimiz paranın mühim bir kısmını iâşe masrafı olarak vermeye mecbûr oldum, beher çuval un 32–38 liraya alınıyordu. Alâkadârları çağırdım ve peşin para ile daha ucuz alırız diye teşebbüsde bulundum. Bu sûretle mübâyaa meselesini sekiz on gün kadar Mâliye Nezâreti'nde idâre etdik; vazîfem olmadığı hâlde.. Bu sâyede unun çuvalını 27, 28, 29 ve hattâ 26 buçuk liraya alabildik. Fakat bu, bizim işimiz olmadığından nihâyet Meclis-i Vükelâ'ya ültimatom verdim ve un işiyle uğraşmadıkdan başka mübâyaât için para da vermeyeceğimi söyledim. Çünkü sarfiyâtımız ve borçlarımız dört buçuk milyon liraya bâliğ oluyordu. Bu da İâşe Nezâreti'ne vereceğimiz beş milyon lira sermâyeden hâric idi. Ben Avrupa'da iken İâşe Nezâreti'ne âid tahsîsâtın iki milyon lirasını verdirmiş idim. Bir milyon (Sayfa: 254) lirayı da avdetimde verdim; Kemâl Bey'den sonra İâşe Nezâreti'ne gelen Celaleddin Muhtar Bey'e de bir milyon lira verdirdim. Fakat maat-teessüf bu sarfiyât, Anadolu'da âşâr mâllarının nakledilememesi yüzünden devâm etdi; hattâ yine de öyle olmakdadır. Yakın vilâyetlerde belki yüz milyon kilo nisbetinde âşâr mâlı mevcûd olduğu ve bir o kadar da mübâyaa fîâtıyla alınabildiği hâlde vesâit-i nakliyenin fıkdânından veya sâir esbâbdan dolayı getirilemiyor. Her hâlde hâzır paradan sarfolunuyor. Eğer bu sarfiyât olmamış olsa idi tasarruf etdiğimiz mebâliğ bu sene nihâyetine kadar değil, hattâ gelecek senenin ilk nısfında bile idâre ederdi.

Necati Bey (Bolu) — Un meselesinde sû-i istimâlât olduğu hakkında matbûâtda bazı haberler görüldü.

Cavid Bey (Biga) — Sû-i istimâlâtı bilmiyorum. O zaman un mübâyaa edilirken peşin para vermiyorlardı ve tüccâr da bundan dolayı mübâyaâtda fazla bedel istiyordu.

Necati Bey (Bolu) — Bu husûsda Havyar hanında bazı sû-i istimâlât olduğu mervîdir.

Cavid Bey (Biga) — Ben böyle bir şey yokdur, demiyorum ki... Hâlis un alınmıyordu. Gerek un tahlît edilen yerlerde, gerek fırınlarda sû-i istimâlât vukuu mümkündür.

Necati Bey (Bolu) — Yani bu işler mûcib-i tahkik değil mi idi? Bu, Harbiye Nezâreti'ne âiddir ve hattâ buyurduğunuz gibi bunun sarfı kendisine âid olduğu hakkında kanûn vardır. İâşe Nezâreti bu meseleleri tahkik etmedi mi? Nitekim Posta Nezâreti hakkında tahkikat yapılmışdı.

Cavid Bey (Biga) — İâşe Nezâreti yokdu.

Necati Bey (Bolu) — İâşe Müdîriyeti vardı.

Cavid Bey (Biga) — Mübâyaât levâzım tarafından yapılıyordu zannedersem.

Halid Bey (Divaniye) — Demin de arz etmişdim; müessesât-ı mâliyeye, meselâ Düyûn-ı Umûmiye, Bank-ı Osmanî gibi müessesâta dokunulduğunu işidiyorduk; bu, doğru mudur?

Cavid Bey (Biga) — Evet onu söyleyecekdim; gerek Düyûn-ı Umûmiye, gerek Bank-ı Osmanî ile diğer düşman müessesât-ı mâliye ve iktisâdiyesi meselesi o zamanlar pek ziyâde mevzû-i bahsolmuşdu. Seferberlik ilân edildiği vakit biz yine istikrâzlarımıza karşılık gösterilmiş olan vâridâtdan tahsîl edilenleri Düyûn-ı Umûmiye'ye tevdîe devâm ediyorduk; hattâ bu mesele hakkında Ağustos ayı zarfında Meclis-i Vükelâ'da sert bir münâkaşa oldu ve Harbiye nâzırı, askerin ihtiyâcı varken Düyûn-ı Umûmiye'ye borçlarımızın karşılığı verilmek lâzım gelmediğinden bahsetdi. Bunun üzerine bendeniz kendisine cevâb verdim ve: "Ben Nezâret'de bulundukca böyle olacakdır. Bu, devletin vazîfesi, nâmûsu, haysiyeti îcâbıdır; ben bu paraları bankaya veremem. Askerin ihtiyâcına gelince; seferberliği ilân etdiğiniz vakit, Mâliye Nezâreti'nden devletin kudret-i mâliyesini sormaklığınız îcâb ederdi. Hâlbuki seferberlik bana sorulmaksızın (Sayfa: 255) yapılmışdır. Maa-mâfîh hazîne-i devlete âid olan parayı verebilirim, fakat ecnebî hâmillere âid olan vâridâtı

size vermeye muktedir değilim; evvelâ borçlarımız, sonra devletin ihtiyâcât-ı sâiresi! Eğer aksinde ısrâr ederseniz ben çekiliyorum; yerime başka bir Mâliye nâzırı tedârik ediniz" dedim. Bunun üzerine bu meselede ısrâr etmekden sarf-ı nazar etdiler ve bu sûretle 20 Teşrîn-i evvel tarihine kadar istikrâz karşılıkları olan vâridât tahsîl edildikçe Düyûn-ı Umûmiye idâresine tevdî edildi. Bundan sonra da Düyûn-ı Umûmiye müessesesi birçok vesîleler ile mevzû-i bahsoldu. Ben bu müessesenin devletin itibâr-ı mâlîsinin mihenk taşı olduğunu dâimâ tekrar etdim ve buna her ne sûretle olursa olsun dokunulmasına mâni oldum. Bankaya gelince; Almanlardan beş milyon lira istikrâz olunduğunu demin arz etmiş idim. Biliyorsunuz ki bazı memleketlerde devlet bankalarının altın olarak nakit mevcûdu her ne ise onun üç misli nisbetinde banknot çıkarılması kavâid-i müttehazadandır. Bunu bizde de tatbîk etmek üzere Talat Bey ve Enver Paşa: "Almanya'nın vereceği beş milyon lira altını depo edelim ve bunun mukabilinde on beş milyon liralık evrâk-ı nakdiye çıkaralım" dediler; Osmanlı Bankası bu meseleden haberdâr oldu ve o vakit Osmanlı Bankası'nın İngiliz ve Fransız müdîrleri de burada idiler. Ben, bunun muvâfık olmayacağını söyledim; Avrupa'daki devlet bankaları ile bizdeki devlet bankası arasında mühim bir fark vardır; devlet bankaları başka yerlerde yerli sermâye ile müteşekkildir ve yerli heyetler tarafından idâre olunur. Bizde ise Osmanlı Bankası'nın müdîrân-ı hakikiyesi Paris ve Londra komiteleridir. Bu komitelerin emri olmadan İstanbul'daki müdîrân bir karar veremezler ve bit-tabi o komiteler de memleketleri bizimle muhârib iken, Türkiye'ye harb için muâvenet ediniz, diye buradaki müdîrlere salâhiyet veremezler idi. O zaman bizde Osmanlı Bankası aleyhine bir kampani açıldı ve bankayı kaldırmak veya bu ve buna mümâsil muâmelâtı rızâsı hilâfında icrâ etmek mevzû-i bahsoldu. Ben, bütün bu müzâkerât esnâsında –ki bu harbden on, on beş gün sonra başlamışdı– Osmanlı Bankası'nı müdâfaa etdim ve bilhâssa bizim memleketimiz fakir bir memleket olduğundan ve badel-harb bugünkü düşmanlarımıza da arz-ı ihtiyâc edeceğimizden Almanya'nın bütün ihtiyâcâtımızı istîâba muktedir olmayacağından bahsetdim. Bunu hem kendi arkadaşlarıma, hem de Almanya sefîrine söyledim. Hattâ sefîre, bizi Osmanlı Bankası aleyhine bir şey yapmakdan me-

netmek kendi menfaatleri muktezâsından olduğunu da anlatdım. Daha sonra bankaya, komitelerin izni olmaksızın Osmanlı bir nâzır tayîn etmek ve onun mâiyetine Alman bir müşâvir vermek istenildi. Ben, bunun da bankaların statüsüne muhâlif olduğunu ve bankaya Alman müşâviri ile Osmanlı nâzır koymağa devletin salâhiyeti olmadığını söyledim. Aynı zamanda banka müdîrlerini de çağırarak cereyân-ı ahvâli hikâye etdikden sonra eğer mümkün ise hem bankayı kurtarmak, hem de benim teşebbüsâtımı teshîl etmek için, nizâmnâmeleri (Sayfa: 256) mûcibince mecbûr olmalarına rağmen, devlete bir itibâr yapmalarını ricâ eyledim ve hattâ bu husûsda o kadar ısrâr etdim ki nihâyet bankanın Fransız müdîri, muhârebeye rağmen, buradan kalkıp Paris'e gitmeğe ve bu meseleyi alâkadâran ile istişâre eylemeğe razı oldu; Paris'e gitdi ve komitesiyle, belki hükûmetiyle görüşdü. Fakat Paris'den avdet etdikden sonra bu işin halli mümkün olmadığını ve hâl-i harbde olduğumuzdan dolayı imkân-ı muâvenet olamayacağını söyledi. İşte bu sûretle Osmanlı Bankası'ndan bir muâvenet temîni ihtimâli münselib oldu; hâlbuki o sırada altınlar tamâmen buraya gelmişdi. Almanya sefîri cevâba intizâr ve Hükûmet'i tazyîk ediyordu. Sefîr nâmına o vakit sefâret müsteşârı Von Kühlmann evime geldi ve: "Altınlar geldi, bunların sûret-i istimâli henüz takarrür etmedi. Hâlbuki muhârebede hiçbir devlet altın sarfetmiyor. Memleketinizde de altını meydan-ı tedâvüle çıkarmak doğru değildir. Buna bir çâre bulunuz" dedi. Ben de kendisine, ancak Düyûn-ı Umûmiye vâsıtasıyla buna bir çâre bulunacağını, fakat İngiliz, Fransız Dâinler vekîli burada bulunmadığından Almanya ve Avusturya-Macar, Osmanlı Dâinler vekîli muvâfakat ederlerse Osmanlı Bankası'yla yapılacak muâmeleden daha sağlam ve esâslı bir muâmele de Düyûn-ı Umûmiye ile yapılabileceğini söyledim ve ilâveten dedim ki: "Mâdâmki Osmanlı Bankası'na Paris ve Londra komitelerinden iyi bir cevâb gelmemişdir, artık banka ile yapılacak bir iş kalmamışdır. Osmanlı Bankası'nın kâğıdları memleketde hâiz-i revâc olmasının sebebi, bankanın itibârı ve bu kâğıdların altındaki imzâ sâhiblerinin bankanın resmî mümessilleri olmasıdır. Fakat Hasan Bey'i veya Ali Bey'i reis yapıp onların imzâsıyla bu evrâkı çıkardığınız vakit buna piyasada kimse emniyet etmez"... Bankada bir komite teşkîli de gayr-i meşrû olduğunu ve

Osmanlı Bankası'ndan istenen muâvenetin bir hak olarak değil bir muâvenet şeklinde istenildiğini, çünkü Osmanlı Bankası'nın nizâmâtı mûcibince devlete bir buçuk milyon liralık itibâr açmakdan başka bir mecbûriyeti olmadığını, hâlbuki bu meblağı da tamâmen aldığımızı Von Kühlmann'a söyledim. Bunun üzerine Kühlmann: "Bu, son karar mıdır?" diye bana sordu. Ben de cevâb verdim: "Benim son kararımdır ve ümîd ederim ki Meclis-i Vükelâ da bundan başka karar vermez"... Bunun üzerine ilk sarfiyât altın olarak vuku buldu. Bir müddet sonra Enver Paşa, Talat ve Halil beyler tekrar bana mürâcaat etdiler ve: "Osmanlı Bankası'nı satın almak mümkün müdür?" diye sordular. Bu fikir de tabîî Enver Paşa'nındı. Meseleyi uzun uzadıya anlatdım, bunun mümkün olmadığını ve bu hareketin nizâmât-ı mevcûdeye muhâlif oldukdan başka mûcib-i töhmet ve suâl bir tecâvüz olacağını söyledim. Bu muhâvere esnâsında söylediğim sözlere Halil Bey, hukuk-şinâs olduğu için, kani oldu ve: "Bankanın nizâmâtı mûcibince bir şey yapmak imkânı yokdur" dedi. O zaman banka riyâseti için kime mürâcaat etmişler ise hepsi bu teklîfi reddetdi. Ben sûret-i katiyede kabûl (Sayfa: 257) etmeyeceğimi söylediğim gibi Nail Bey de reddetdi; Hallacyan Efendi de kabûl etmedi; nihâyet arkadaşlarıma: "Mâl-ı magsûbun başına geçecek nâmûslu bir adam bulamazsınız; meğerki memleketin istikbâliyle alâkadâr olmayan yabancı bir adam koyasınız" dedim. Bunun üzerine artık fikirlerinden sarf-ı nazar etdiler ve tavsiyem gibi evrâk-ı nakdiye ihrâcını Düyûn-ı Umûmiye marifetiyle yapmağa razı oldular. O esnâda banka için Almanya'dan gönderilen murahhası da iknâ etdim; o da Osmanlı Bankası'na ilişmek muvâfık olmadığına dâir hükûmetine rapor verdi. 18 Kânûn-ı sânî'de vuku bulan davet üzerine Meclis-i Vükelâ'ya giderek nokta-i nazarımı îzâh etdim. Evrâk-ı nakdiyenin Düyûn-ı Umûmiye tarafından ihrâcına ve Osmanlı Bankası teşebbüsünden külliyen sarf-ı nazar edilerek bir devlet bankası yapılmasına muvâfakat etdiler ve bu meselenin ihzârını bana teklîf ve tevdî eylediler. Bunun üzerine 331 senesi ibtidâlarında Berlin'de bulunduğum sırada millî banka teşkîli için Almanlar bir müzâkere açmak istediler ki maksadları da sermâyenin bir kısmını müttefik memleketlere ve bir kısmının da Türklere âid olması tarzında bir teşkîlât yapmakdı. Buna

dâir Berlin'de Mâliye nâzırı Monsieur Helfric ile aramızda müzâkere cereyân etdi. Ben bu müzâkerelerde sermâyenin yüzde elli birinin Türklere, yüzde kırk dokuzunun Almanya ve Avusturyalılara âidiyeti nokta-i nazarını müdâfaa etdim. Fakat ihzâr etdikleri projede bu esâsı kabûl etmedikleri gibi bizce şâyân-ı kabûl olmayacak bazı esâslar da vaz etdiler. Meselenin müzâkeresine İstanbul'da devâm olundu. Fakat murahhas olan zât: "Ekseriyetin Türklerde olmasını istemeyiz, ekseriyet sizin olur ise hâkim siz olursunuz; binâenaleyh biz sermâyelerimizi veremeyiz" dedi ve o zaman Mâliye Nâzır vekîli Talat Bey idi; onun yanında ictimâ etmiş idik. Murahhasın bu sözü üzerine ben de: "Banka meselesi hakkında artık sizinle yapılacak müzâkeremiz yokdur" dedim. İşte bu sûretle müşterek banka teşkîlâtından sarf-ı nazar edildi; çünkü bu devlet bankası bir yabancı efendinin emrinden çıkıp diğer bir yabancı efendinin emri altına geçmek demekdi ve bizim maksadımız ise bir Osmanlı müessese-i mâliyesi teşkîli maksadına matûf idi. Fakat bilâhire Avrupa'da bulunduğum zaman zannedersem buradaki Alman mahâfil-i askeriyesinin teşvîkiyle Osmanlı Bankası meselesi tekrar ihdâs edilmişdi ve İsviçre'den bir müdîr-i umûmî celbedilerek Osmanlı Bankası'nın devlet nâmına satın alınması ve idâre edilmesi takarrür eder gibi olmuşdu. Fakat Talat Bey benden rey istifsâr etmeksizin katî bir şey yapamayacağını söylemesi üzerine meseleyi tekrar benden sordular; ben o zaman da bunun mahâzîrini tadâd etdim ve yapılacak kanûnlar ile bu işe meşrûiyet verilemeyeceğini, banka idâresinin müşkil olduğunu ve birkaç seneden beri devâm eden bu harb esnâsında her şeyi idâre iktidârının bizde nereden hâsıl olduğunu anlayamadığımı söyledim ve ileride büyük zarar ve ziyânlara mahkûm olmamak için bu işden sûret-i katiyede vazgeçmek lâzım geldiğini ve vazgeçmezler (Sayfa: 258) ise müzâkere-i mâliyeye iştirâk edemeyeceğimi yazdım ve bundan sonra artık, bu işden sûret-i katiyede sarf-ı nazar edildi. Osmanlı Bankası meselesinin zuhûriyle millî bankanın teşkîli arasında iki seneden ziyâde geçdi. Çünkü ben Almanlar ile münakid istikrâzlarımız hakkında katî bir karar verilmeksizin ve bilhâssa bu istikrâzlar ile âtîde akdedilecek bil-umûm istikrâzların Almanya tarafından altın olarak tediyesine dâir bir taahhüd almaksızın millî banka teşkîline, bu işi müzâkere edeceği-

mi deruhde etmekle beraber, mümânaat ediyordum. Çünkü istikrâz yükünün bu bankaya tahmîl edilmesinden korkuyordum. Almanya'da mukabili altın olarak depo edilmiş olan ilk evrâk-ı nakdiye istikrâzını ben yapmışdım. Fakat ikinci ve üçüncü istikrâzın akdine beni memûr etmemişlerdi; yani bir sene vadeli ve Osmanlı lirası olarak tediyesi meşrût iki istikrâzımız vardır ki bunların müzâkerelerini ben yapmadım ve bu istikrâzlarımız gayet fenâ şerâit ile yapılmışdı. Almanya ile icrâ edilen bu müzâkerât esnâsında bizim murahhaslarımız Almanya hükûmeti ile hafî bir mukavelenâme yapmışlardı ve sulhden bir sene sonra evrâk-ı nakdiyenin bedeli tediye edileceği evrâk-ı nakdiye üzerinde muharrer olduğu hâlde, bu mukavelenâmeye, sulhden bir sene sonra Almanya tarafından vâki olacak taleb üzerine bu bir senelik müddetin üç seneye temdîd edileceğini ve meydan-ı tedâvüldeki evrâk-ı nakdiyenin senesi nihâyetinde, yani vadesi hulûlünde tedâvülden kaldırılarak yerine doğrudan doğruya Hükûmet-i seniyyenin çıkaracağı evrâk-ı nakdiyenin ikame olunacağı şartı konulmuşdu.

Reis — O istikrâz müzâkerâtına memûr murahhaslar kimler idi?

Cavid Bey (Biga) — Müzâkerât muhâberât ile mi yapılmış, yoksa Hakkı Paşa vâsıtasıyla mı olmuşdur, bilmiyorum. Ben bundan 1332 senesi Mayıs'ında haberdâr oldum, yani müzâkerâtın cereyânından hemân bir sene sonra işitdim; o vakit Avrupa'ya gitmek üzere idim; Cahid Bey, bunu Düyûn-ı Umûmiye'deki delegelerden duymuş ve bana haber vermiş idi.

Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı) — Cahid Bey buna tarafdâr mı idi?

Cavid Bey (Biga) — Hayır katiyyen değildi; ne onun ne de hattâ Düyûn-ı Umûmiye'deki Alman delegesinin bile haberi yokdu. Çünkü bu muâmele Düyûn-ı Umûmiye'nin taahhüdâtına muhâlif idi. Cahid Bey bunu haber verdikden bir iki gün sonra Talat Bey beni görüp mecbûriyet tahtında bir şey yapılmış olduğunu ve bunu şimdi tashîh etdirmeği deruhde edip edemeyeceğimi sordu. Dosyaları tedkik ederek bu teklîfi kabûl etdim ve Almanya'ya gitdim. Orada iki ay kadar müzâkerede bulunarak hem bu hafî mukavelenâmeyi ibtâl etdirdim, hem Almanlardan bir sene vadeli evrâk-ı nakdiyenin de altın olarak tediyesi hakkında imzâlı bir taahhüd

aldım. Bundan sonra da diğer yapdığımız istikrâzların da altın olarak tediyesi şartını Almanlara kabûl etdirdiğimden millî bankanın teşkîli için bir mahzûr kalmamış oldu. Bunun üzerine (Sayfa: 259) İtibâr-ı Millî Bankası tesîs etdi. Bu senenin Eylül'üne kadar Almanlarla cereyân eden müzâkerâtda dâimâ evrâk-ı nakdiyenin kısmen bu banka tarafından çıkarılması ve karşılığının Hükûmet-i Osmaniye'ce temîn olunması teklîfleri vâki olduysa da bu teklîfleri şiddetle reddetdim.

Hasan Bey (Gümüşhane) — Bu istikrâzdan, vukuundan bir sene sonra, haberdâr olmuşsunuz; fakat Cahid Bey Düyûn-ı Umûmiye'de idi; acabâ evrâk-ı nakdiyeye mukabil altın yapdırılmamış mı idi?

Cavid Bey (Biga) — Biliyorsunuz ki birinci evrâk-ı nakdiye istikrâzından mâadâ bil-umûm istikrâzların karşılığı altın olarak muharrer Alman hazîne tahvîlâtıdır.

Hasan Bey (Gümüşhane) — Bu işde Düyûn-ı Umûmiye alâkadâr değil mi idi?

Cavid Bey (Biga) — Tabîî Düyûn-ı Umûmiye Almanya'nın taahhüdünün, Osmanlı altını değil, Osmanlı lirası olduğuna vâkıfdı; hafî muâmeleye vâkıf değildi.

Hasan Bey (Gümüşhane) — O hazîne tahvîlâtı teslîm edildi mi?

Cavid Bey (Biga) — O hazîne tahvîlâtının hepsi Berlin'de Düyûn-ı Umûmiye'nin vekîli olan Blagrod Bankası'na teslîm edilmişdir ki Düyûn-ı Umûmiye'ye teslîm edilmiş demekdir.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Bankalar hakkında îzâhât verdiniz; ancak taşrada müteliflere âid birçok bankalar vardı ki bunların aksiyonlarını, nukudunu almışlar idi.

Cavid Bey (Biga) — Buradaki merkezleri tarafından katiyyen böyle şikâyetde bulunulmamışdır. Yalnız Anglo-Filistin Bankası'na böyle bir muâmele yapılmış olduğunu duymuş ve Talat Bey'in nazar-ı dikkatini celbetmiş idim.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Bu muâmeleyi Kredi-Liyone [Crédit Lyonnais] Bankası'na da yapmışlar.

Cavid Bey (Biga) — Kredi-Liyone'ye böyle bir muâmele yapıldığını bilmiyorum. Her hâlde burada yapılmamışdır. Bu bankalar eskisi gibi muâmelelerine devâm etmişlerdir.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Hükûmet tarafından altın alındı, yerine evrâk-ı nakdiye verildi.

Cavid Bey (Biga) — Birçok defalar böyle şâyialar çıkarıldığını duydum: Piyasada Hükûmet'in bankalardan altınları tekâlîf-i harbiye sûretiyle alacağı şâyi oldu. O zaman Mâliye Nâzır vekîli olan Talat Bey'e böyle bir muâmelenin piyasada tevlîd eyleyeceği adem-i emniyetden, buhrândan bahsetdim. Talat Bey de bunu hüsn-i telâkki etdi ve başka taraflardan vâki olan cebir ve tazyîklere mukavemet eyledi. Bankaların ahâlîye altın vermemesi ise tabîî idi. Çünkü onlar da alacaklarını evrâk-ı nakdiye olarak alıyorlardı.

Halid Bey (Divaniye) — İşitdiğime nazaran bankalar, parasını almak istemeyenleri bile icbâr etmiş ve eshâbının paralarını kâğıd olarak vermişdir. (Sayfa: 260)

Cavid Bey (Biga) — Zannetmem, çünkü bu da bankalar için kolay bir şey değildi; Seferberliğin ilânı esnâsında bankaların mevcûd nakitleri pek azdı ve bunların her biri Avrupa'nın en büyük bankasının şubesi olduğu için merkezlerinden para getirtmek imkânı da yokdu; ahâlîde de bankalara karşı emniyetsizlik hâsıl olduğundan yeniden tevdîât yapmıyorlardı; bilakis bankalardaki paralarını çekiyorlardı. Henüz evrâk-ı nakdiye ihrâc olunmadığından bankalar bütün bu tediyâtı altınla yapıyorlardı ve çıkan altınlar da bir daha avdet etmiyordu. Esâsen Osmanlı Bankası müstesnâ olmak üzere diğer bankalar da büyük mikyâsda altın yokdu; yalnız Deutsche Bank'da Alman hükûmetinin gönderdiği altınlar vardı.

Şimdi biraz da müessesât-ı nâfıadan ve bu münâsebetle şimendöferler idâresinden bahsedeceğim: Bu idâre teşekkül etdiği zaman ben Hükûmet'de değil idim ve bunun teşekkülüne de muârız idim; hattâ bizim şimendöfer yapmağa ehil olmadığımızı ve yapacağımız şimendöferlerin şirketlerin yapacağı şimendöferlerden daha pahalıya mâl olacağını söylemişdim. Böyle olmakla beraber şimendöferler idâresi teşekkül etdi ve kanûn-ı muvakkatler yapılarak Aydın, Suriye ve sâir ecnebî mâliyûnuna âid şimendöferler Hükûmet'ce satın alındı. Ben Talat Paşa Kabinesi'ne girdiğim vakit bu kanûn-ı muvakkatler Nâfıa Encümeni'nde idi. Talat Paşa Kabinesi Kânûn-ı sânî nihâyetinde teşekkül etmişdi; ben de 7 Şubat tarihinde Nâfıa Encümeni'ne gitdim ve: "Harbin ne sûretle biteceği malûm değildir. Eğer harb bi-

zim grubun galibiyetiyle netîcelenecek olursa bunları Hükûmet her zaman satın alabilir. Fakat mağlûb olursak küllî tazmînât itâsı îcâb eder, binâenaleyh Meclis-i Mebûsân bu mesûliyete iştirâk etmesin" dedim. Encümen de bu nokta-i nazarı kabûl etdi. Bu sûretle o kararnâmeler Heyet-i Umûmiye'ye sevk edilmedi ve kanûn-ı muvakkat hâlinde Nâfıa Encümeni dosyasında kaldı; kezâlik gerek buradan gerek Almanlar tarafından vuku bulan ısrârlara rağmen Ereğli Şirketi imtiyâzının da feshedilmesine mümânaat etdim. Hasım devletlerin müessesâtı meselesi Almanlarla bizim aramızda birçok defalar sûret-i ciddiyede mevzû-i bahsoldu, biliyorsunuz ki muhâsım devletlerin ekserisi kendi memleketlerinde bulunan ecnebî müessesâtını tasfiye etdiler; en medenî memleketler meselâ İngiltere, Fransa, Almanya ve Avusturya, zannederim ki, memleketlerinde muhâsım devletlere âid müessese bırakmadılar. İşte bu usûlün bizim memleketimizde de tatbîki keyfiyeti Talat Paşa Berlin'de iken mevzû-i bahsolmuş, fakat Talat Paşa bu teklîfe karşı: "Hukuk nokta-i nazarından tanzîm edilmiş bir muhtıra gönderiniz! Müzâkere edelim ve cevâbını verelim" diye mukabele etmişdi. Bunun üzerine Almanlar bir muhtıra gönderdiler; biz de bunu okuduk. Bu meselede benim nokta-i nazarım şu şekilde idi: Düşman memleketlerde haklı haksız bu muâmele yapıldı; fakat acabâ neden yapıldı? Bu suâlin cevâbı basîtdir: Gaye, ecnebî sermâyesi yerine yerli sermâye ikame (Sayfa: 261) etmek idi. Nitekim Fransa'da Alman müessesâtını likide etdiler ve yerine Fransız sermâyesi ikame eylediler. Fakat bizdeki, bizim memleketimizdeki Fransız ve İngiliz müessesâtı tasfiye edilince yerine Alman müessesâtı kaim olacakdı. Binâenaleyh başka memleketlerde zarûrî olan tasfiye muâmelesi bizim memleket için, bu nokta-i nazardan, mevcûd değildi. İşte ben bundan dolayı "Likidasyon" muâmelesini kabûl etmeyeceğimi arkadaşlarıma söyledim. Almanya imparatorunun İstanbul seyâhati esnâsında Almanya ile Türkiye arasında münakid muâhedât-ı siyâsiyeye zeylen yeniden bazı mevâdd ve ahkâm derci için müzâkerât cereyân etmişdi ve bu müzâkerâtda müessesât-ı mâliye ve iktisâdiye-i ecnebiyenin tasfiye edilmesi mevzû-i bahsoldu; hattâ Hükûmet'in münâsib göreceği zamanda müessesât-ı ecnebiyeyi tasfiye salâhiyetini hâiz olacağına dâir Meclis-i Mebûsân'dan bir kanûn geçirilmesi teklîf edildi ve Almanların bundan maksadları,

kendi itirâfları vechle, sulh müzâkerâtı esnâsında Fransız ve İngilizlerin memleketimizdeki menâfiinin, Almanya'nın düvel-i muhâsama memâlikindeki menâfiine karşılık gösterilmesi idi. Bu mesele Meclis-i Vükelâ'da mevzû-i bahsolduğu vakit ben, sulh zamanında yapılacak böyle bir iş için şimdiden Meclis-i Mebûsân'dan bir kanûn istihsâline lüzûm olmadığını ve elde böyle bir kanûn mevcûd olduğu takdîrde yarın müşkil bir mevkide kalarak bir tazyîke marûz olabileceğimizi ve acabâ mesele bir kanûn-ı muvakkatle hallolunabilir mi suâline karşı da böyle bir meselenin kanûn-ı muvakkatle hallolunamayacağını ve esâsen Almanların da bu sûret-i halli istemediklerini ve bu husûsu şimdiden Almanlara vaad etmeğe lüzûm görmediğimi söylediğim gibi eğer nokta-i nazarım kabûl olunmaz ise sûret-i katiyede istifâ edeceğimi de ilâve etdim ki bu müzâkere 17 Teşrîn-i evvel 1333 [17 Ekim 1917] tarihinde cereyân etdi. Bilâhire müzâkerâta memûr olan Alman murahhasları, hiç olmazsa "Likidasyon" meselesi hakkında arada müzâkerât cereyân etdiğine dâir bir zabıtnâme tanzîm olunmasını teklîf etdiler; fakat benim ısrârım üzerine bu zabıtnâme de yapılmadı. Bundan sonra ben Almanya'da istikrâz müzâkerâtıyla meşgul olduğum esnâda bu mesele yine mevzû-i bahsoldu. Fakat ben her zaman benim ile müzâkereye memûr olan zevâta, bu tasfiye meselesinin Türkiye menâfii muktezayâtından olmadığını söyledim ve bu sözlerimin kendilerini iknâ edip etmediğini bilmiyorum, fakat bana hiçbir zaman: "Eğer bunu yapmazsanız istikrâz vermeyiz" gibi cebir ifhâm edecek bir lisân kullanmadılar. Yalnız ben bir defa: "Borçlarımızı silerseniz buna muvâfakat ederiz" demişdim; fakat bit-tabi bunu kabûl etmediler ve mesele öyle kaldı.

Halid Bey (Divaniye) — İstinye dokları ve bazı şimendöferler hakkında bir muâmele cereyân etmiş midir?

Cavid Bey (Biga) — Şimendöferler meselesini arz etdim. İstinye dokları zannedersem Seyr-i Sefâin nâmına alınmış idi; maa-mâfîh bugün bu doklar, bit-tabi sâhiblerine (Sayfa: 262) iâde edilecekdir. Bu dokların da inşâât-ı bahriye destgâhı imtiyâzıyla birlikde Alman sermâyedâranın da dâhil olacağı bir şirkete ihâlesi iki sene müzâkere edilmişse de bir netîceye iktirân etdirilmedi.

Halid Bey (Divaniye) — Esâsen bu, öteki şirketlere makis olamaz, çünkü Osmanlı anonim şirketidir.

Cavid Bey (Biga) — Şübhe yok efendim.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Devlet, husûsî bazı müessesât-ı ecnebiyeye vaz-ı yed etmiş, hattâ bunları istimlâke bile kalkmışdı ve zannediyorum ki Suriye'de istimlâk bile etmiş idi?

Cavid Bey (Biga) — Buyurduğunuz müessesât, müessesât-ı mâliye ve iktisâdiye değildir. Müessesât-ı ilmiye ve mezhebiyedir ki bunlara muhârebe ilânından bir ay sonra vaz-ı yed edilmişdir; ben o vakit Hükûmet'de değil idim.

Reis — Dokuzuncu suâle geçiyorum; muvâfık mı? (Muvâfık sadâları) Bu suâlde: Hiçbir lüzûm ve kanûna müstenid olmayarak siyâsî ve askerî sansürler ihdâsıyla hürriyet-i matbûât ve muhâberâtı ihlâl eylemesi ve Avrupa evrâk-ı havâdisini memlekete idhâl etmemesi mevzû-i bahisdir.

Cavid Bey (Biga) — Biz Hükûmet'e girdiğimiz vakit bit-tabi bunu emr-i vâki gibi bulduk ve bunu kabûl etmek de lâzım idi; esâsen harb esnâsında her memleket az çok bu zarûret altında kalmışdır ve matbûât için mülkî ve askerî sansür tatbîk etmişdir; meselâ Fransa dahi bunu yapmışdır. Her hâlde memleketimiz, Fransa'dan daha hür bir memleket değildir. Fakat Talat Paşa Hükûmeti'nin son zamanlarında bilhâssa Talat Paşa, sansürü kaldırmak fikrini zihnine yerleşdirmiş ve istifâsından bir ay evvel bunu tatbîk etmişdi; fakat esâs itibârıyla harb esnâsında sansür bir emr-i lâbüddür. İtirâz, olsa olsa sûret-i tatbîkine olabilir.

Reis — Son suâl: Dâhil-i memleketde bir herc ü merc-i idârî vücûde getirerek ve hürriyet-i cân ve mâl ve ırza musallat birtakım çetelere müzâheret ederek îka eyledikleri fecâyie iştirâk eylemesi hakkındadır ki bundan da Müştekî'nin maksadı Teşkîlât-ı Mahsûsa ve sâiredir.

Cavid Bey (Biga) — Bu, sırf askerî muâmelâtdır; Teşkîlât-ı Mahsûsa yapılmış, ona vazâif tevdî edilmiş!..

Reis — Evet, çete teşkîlâtı gibi...

Cavid Bey (Biga) — Bu, Hükûmet kararıyla yapılmış bir şey değildir. Eğer bu teşkîlât harbin bidâyetinde düşman memleketlerinde bazı makasid-i hafiye takibi için yapılmış ise bu suâl bit-tabi yapanlara teveccüh eder, cevâbı da onlara âiddir. (Sayfa: 263)

Necati Bey (Bolu) — Enver Paşa'nın satın aldığı Abraham Paşa korusunun bedel-i mütebâkisine Mâliye Nezâreti'nin kefâlet etdiği işidilmişdir; bu, doğru mudur?

Cavid Bey (Biga) — Benim zamanımda katiyyen böyle bir şey olmamışdır, Mâliye Nezâreti hiçbir şahsa kefâlet edemez.

Halid Bey (Divaniye) — Harb esnâsında Divizin Santral nâmıyla bir komisyonun teşkîl edilerek mezkûr komisyonun vaz etdiği fîâtlarla Osmanlı lirasının mübâdele etdirildiği malûmdur. Bu keyfiyet, ahvâl-i harbiye münâsebetiyle, kendileriyle muâmelât-ı ticâriye icrâsı müstehîl ve olsa bile kalîl olan İsviçre ve buna mümâsil bîtaraf memleketlerle vuku bulan ticâreti teshîl etmiş ise de muhârebe esnâsında idhâlâtı ihrâcâtından kalîl olan Avusturyalıları müteneffi* ve Osmanlıları mutazarrır etmişdir. Talat Paşa Kabinesi'ne girmezden evvel bu komisyonun vücûduna muğber oldukları rivâyet olunan Cavid Beyefendi, bu komisyonun devâm-ı icrââtına ne sebebe mebnî müsâade etmişlerdir?

Cavid Bey (Biga) — Bu husûsda hiçbir tarafdan tazyîk vâki olmamışdır. Kambiyo Komisyonu, ben Hükûmet'de bulunmadığım zaman, yani Talat Bey Mâliye Nezâreti vekâletinde iken ihdâs edildi ve o vakit Almanlarla Avusturyalılar bu komisyondan hâric bırakıldı. Sonra ben Nezâret'e geldiğim zaman Alman kambiyo muâmelesini yalnız Deutsche Bank'ın ve Avusturya kambiyo muâmelesini yalnız bir Avusturya bankasının idâre etdiğini gördüm. Gerek Berlin'de gerek Viyana'da Osmanlı tebaası hakkında îka olunan müşkilâta da vâkıf idim. Bunun için gerek Almanların ve gerek Avusturyalıların arzuları hilâfına olarak kambiyo muâmelesini Almanya ve Avusturya muâmelâtına da teşmîl etdim. Bundan da maksadım bilhâssa her iki memleketde tebaamız hakkında tatbîk edilen usûllerin ilgası için bir silâh vücûde getirmek idi. Avusturya'da, Almanya'da bulunan bir Osmanlı, buradan giden parasını yâhûd orada satdığı eşyânın bedelini istediği gibi istimâl edemiyordu. Bu memleketler için kambiyo muâmelesini daha ziyâde mukabele-i bil-misl olmak üzere yapdık diyebiliriz. Bir tarafdan Viyana ve Berlin şanj muâmelâtının komisyondan geçeceğini ilân etdim. Diğer tarafdan da Almanlarla müzâkereye başladım. Almanya,

* Metinde "müteneffi'" şeklinde yazılmıştır. Doğrusu "müntefi" olmalıdır.

kanûnlarını arzumuz dâiresinde tadîle muvâfakat etdi. Bunun üzerine Almanya muâmelâtı için kambiyo kontrolunu kaldırdım. Fakat Avusturya'da müzâkerât daha çok devâm etdiğinden buna son seyâhatimde muvaffak oldum ve bu sâyede de hâricdeki tebaamızın hukuku muhâfaza edilmiş oldu. Bu husûsda hiçbir tarafdan tesîr vâki olmamışdır, belki müttefiklerimiz bizim bu tarz-ı hareketimizden dolayı muğber olmuşlardır. (Sayfa: 264)

Sadık Bey (Kütahya) — Şubeyi tenvîr etdiniz, bilhâssa teşekkür ederiz.

Reis — Celse hitâm bulmuşdur.

Hitâm-ı müzâkerât

Saat Dakika
3 15

Müşârün-ileyhin ifâdâtı
tarafımdan zabt edilmişdir.
Zabıt kâtibi
Necmeddin Sahir

İfâdât-ı mazbûtamı
tasdîk ve imzâ ederim.
Biga mebûsu
Cavid

Beşinci Şube

Onuncu İctimâ

ALİ MÜNİF BEY

Nâfıa nâzır-ı esbâkı / Haleb mebûsu

Salı, 26 Teşrîn-i sânî 1334
[26 Kasım 1918]

İctimâda mevcûd a'zâ:

Reis: **Abdullah Azmi Efendi (Kütahya),**

Kâtib :**Şemseddin Bey (Ertuğrul),**

A'zâ: **Hüseyin Kadri Bey (Karesi), Mustafa Fevzi Efendi (Saruhan), Mustafa İbrahim Bey (Saruhan), İlyas Sami Efendi (Muş), Sadık Bey (Kütahya), Salim Bey (Karahisar-ı sahib), Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf), Şeyh Tayyib Efendi (Ankara), Viktor Bey (İstanbul), Halid Bey (Divaniye), Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı), Hasan Bey (Gümüşhane), Necati Bey (Bolu).**

Bed-i müzâkerât

Saat Dakika
3 50

Reis — Celse açılmışdır; birinci suâl kabinelerin: Sebebsiz ve vakitsiz harbe girmeleri hakkındadır.

Ali Münif Bey (Haleb) — Birinci suâl bendenize teveccüh etmez; çünkü bu, Kabine'de bulunduğumuz zamana âid bir mesele değildir; aynı zamanda ikinci ve üçüncü suâller de bendenize teveccüh etmez.

Reis — Birinci suâl ile ilân-ı harbin esbâb ve avâmil-i hakikiyesiyle sûret-i cereyân ve vukuu hakkında Meclis-i Umûmî'ye hilâf-ı vâki beyânâtda bulunmaları hakkındaki ikinci suâlin ve: Seferberlikden sonra ve ilân-ı harbden evvel İtilâf hükûmetleri tarafından vuku bulan şerefli ve fâideli teklîfleri reddeylemesi ve Almanya'dan bir gûnâ taahhüd ve zaman almaksızın ve bir fâide-i gaiye temîn etmeksizin harbe sürüklenmesi hakkındaki üçüncü suâlin teveccüh etmeyeceğini söylüyorlar. (Tabîî sadâları) O hâlde dördüncü suâle geçiyorum, bu suâl de: Harbi dirâyetsiz ve istikametsiz ellere tevdî ederek her cephede fünûn-ı harbiyenin kabûl edemeyeceği mecnûnâne hareketlerin cereyânına ve sırf menâfi-i hasîse-i şahsiye uğrunda kuvve-i hayâtiye-i milletin gasb ve isrâfına müzâheret eylemesi mevzû-i bahisdir.

Ali Münif Bey (Haleb) — Ordu kumandanlarının intihâbı ve harekât-ı harbiyenin idâresi cihet-i askeriyeye âid olduğu cihetle bundan mütevellid mesûliyet de bit-tabi doğrudan doğruya Başkumandanlık Vekâleti'ne âid olmak îcâb eder.

Reis — Bu husûsda başka bir mütâlaa var mı efendim? (Hayır sadâları) O hâlde beşinci suâle geçiyorum, bu suâlde: Kavâid-i hukukiye ve insaniyeye ve hâssaten Kanûn-ı Esâsî'mizin rûh ve sarâhatine külliyen münâfî muvakkat kanûnlar ve emir ve nizâmlar ısdâr ederek memleketi bir sahne-i fecâyie kalbeylemesi mevzû-i bahisdir ki Müştekî'nin bu suâlden maksadı, Tehcîr Kanûnu ve sâir askerî kanûnlardır.

Ali Münif Bey (Haleb) — O kanûnlar bizim zamanımızda yapılmadı.

Reis — Tehcîr meselesi Kabine'de bulunduğunuz zamana müsâdif değil mi?

Ali Münif Bey (Haleb) — Hayır; onlar Said Halim Paşa Kabinesi zamanında yapılmışdır.

Reis — Tehcîrin esnâ-yı tatbîkinde bulunmadınız mı? (Sayfa: 268)

Ali Münif Bey (Haleb) — Tehcîrin tatbîkatı senelerce devâm etmediği gibi ben kanûnun gerek tanzîm ve neşrinde ve gerek tatbîkinde Kabine'de bulunmadım.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Tehcîrin tatbîki esnâsında Cebel-i Lübnan'da mutasarrıf değil mi idiniz?

Ali Münif Bey (Haleb) — Cebel-i Lübnan mutasarrıflığında bulundum, fakat bugün Şubenizde, mutasarrıf olduğum cihetle değil, sâbık Kabine'de bir nâzır olmak itibârıyla bulunuyor ve ondan dolayı bu suâle marûz kalıyorum. Cebel-i Lübnan'da Tehcîr Kanûnu tanzîm edilmemişdir, edilmiş olsa bile bundan dolayı alelâde bir memûr gibi isticvâb edilirim.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Kanûnun esnâ-yı tatbîkinde Cebel-i Lübnan'da mı idiniz?

Ali Münif Bey (Haleb) — Kanûn mevki-i icrâda iken Dâhiliye Nezâreti'nde müsteşâr idim.

Reis — Bu suâl hakkında başka bir mütâlaa var mı? (Hayır sadâları) O hâlde altıncı suâle geçiyorum, bu suâlde: Vakayi-i harbiyeden sevkül-ceyşe taalluk etmeyen ve binâenaleyh ketmi lâzım gelmeyenleri mücerred muhâfaza-i mevki dâiyesiyle ketm eylemesi ve her gün birer menfî sebeble düşmana çiğnetdiği vatan-ı muazzez aksâmının avâkıb-ı elîmesinden milleti vakit ve zamanıyla haberdâr etmemesi mevzû-i bahisdir.

Ali Münif Bey (Haleb) — Harekât-ı harbiye hiçbir vakit Kabine'de mevzû-i bahsolmamışdır. Binâenaleyh herkes harekât-ı askeriye hakkında ne kadar malûmâtdâr oldu ise biz de o kadar haberdâr olmuşduk.

Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı) — Kabine'de bulunduğunuzdan dolayı, bazı aksâm-ı vatanın istîlâsını işitdikce bunları Harbiye Nezâreti'nden sormadınız mı?

Ali Münif Bey (Haleb) — Talat Paşa Kabinesi teşekkül etdiği zaman Cebel-i Lübnan'da idim; bir buçuk ay sonra buraya geldim ve o sırada Bağdad sukut etmişdi, fakat bundan dolayı Meclis-i Vükelâ'da bir münâkaşa cereyân etmedi.

Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı) — Kudüs ve sâirenin sukutu?...

Ali Münif Bey (Haleb) — Kudüs'ün kumandanların bazı hatâyı askeriyesi netîcesi olarak sukut etdiği anlaşılmış ve fakat buna karşı bir şey denilmemişdi. Filistin hezîmetine gelince, bu husûsda hezîmetden bir hafta evvel Enver Paşa'dan îzâhât istenilmiş idi. O da, Filistin cephesindeki vaziyetimize ve düşmanın vaziyetine dâir îzâhât vererek demişdi ki: "Bugün öyle bir vaziyetdeyiz ki düşman kuvveti iki misline bâliğ olsa bugünkü mevcûdumuzla Filistin cephesini müdâfaa edebiliriz"... Fakat bir hafta sonra maat-teessüf Filistin cephesi heyet-i umûmiyesiyle sukut etdi ve askerimiz dehşetli bir hezîmete dûçâr oldu. Bu sûretle malûm olan netîce hâsıl oldu. Oradaki bozgunluğu haber alınca o gün veya ertesi (Sayfa: 269) gün bütün arkadaşlarla Meclis-i Vükelâ'da hasbihâl etdiğim sırada Enver Paşa'nın bir hafta evvelki ifâdât ve temînâtına işâret ederek: "Bu, ya aldanmak veya aldatmakdır; bir kumandan için aldanmak da, aldatmak da bir kabâhatdir ve muzırrdır" dedim ve hattâ istifâya da katiyyen karar verdiğimi arkadaşlara söyledim. Daha birkaç kişi istifâya karar verdik, fakat Sadrazam Paşa burada bulunmadığı için istifânâmemizi avdetinde itâ edecekdik. Sadrazam'ın avdeti günü Bulgaristan'ın mütârekesi ve biraz sonra da bizim sulh teklîfimiz hâdis olduğundan vaziyetin biraz tavzîhine kadar birkaç gün daha Kabine'de kalmağa mecbûr olduk ve bilâhire umûmiyetle istifâ etdik. Hulâsa bizim de aldığımız malûmât, sizin bildiğiniz gibidir. Yalnız şurasını ilâve etmek isterim ki esrâr-ı askeriyeden addedilmiş ve hattâ Kabine a'zâsından da mektûm tutulmakta bulunmuş olduğu cihetle ne kadar askerimiz olduğunu ve bunların nerelere, ne mikdârda tevzî edildiğini sorup teferruâtına kadar malûmât almadık.

Hasan Bey (Gümüşhane) — Zât-ı âlîleri Kabine'ye dâhil oldukdan sonra memleketin bir kısm-ı mühimmi, meselâ Vilâyât-ı Şarkiye, Kürdistan cihetleri ve Irak'ın bir kısmı düşman istîlâsı altında kalmışdı. Hâlbuki o esnâda mütemâdiyen Avrupa'da müttefiklerin

cephelerine kıtaât-ı askeriyemiz sevk ediliyordu. Gerçi orduların tahşîd noktaları başkumandanlığa âid ise de Memâlik-i Osmaniye'nin bir kısmı düşman işgalinde bulunurken diğer müttefik memleketlerin muâvenetine koşmak ve kuvâ-yı külliye göndermek doğru değildi. Acabâ bu husûs hakkında Enver Paşa'nın, Meclis-i Vükelâ'da, nazar-ı dikkati celbedilmedi mi?

Ali Münif Bey (Haleb) — Gerek Galiçya ve gerek Romanya cephelerine, bizim Kabinemiz zamanında hiçbir kuvvet sevk edilmemişdir ve bilakis o cephelerdeki askerler tedrîcen geri alınmışdır.

Hasan Bey (Gümüşhane) — Peki, bu gibi mesâil Meclis-i Vükelâ'da mevzû-i bahsolur mu idi?

Ali Münif Bey (Haleb) — O sûretle bir hareket olmadı ki bu, Kabine'de mevzû-i bahsedilsin.

Halid Bey (Divaniye) — Vaziyet-i askeriyeyi bir kumandandan sormak, buyurduğunuz gibi, Kabine a'zâsına terettüb etmezdi. Yalnız bazı vilâyetlerimiz istîlâ altında iken gazetelerde o memleketlerin istîlâsına dâir bir şey neşredilmiyor, fakat o hâdiseler efvâh-ı nâsda tevâtüren söyleniyordu. Bu tevâtür derecesindeki havâdislere bit-tabi Kabine a'zâsı da muttali oluyordu. Binâenaleyh gazetelere verilen teblîg-i resmîlerin muhtasar yazıldığı ve bu sûretle harekât-ı askeriyenin milletin nazarından saklandığı için Harbiye nâzırının nazar-ı dikkati celbedilmedi mi?

Ali Münif Bey (Haleb) — Buna dâir hiç bahis geçmedi. (Sayfa: 270)

Reis — Bu suâl hakkında başka bir mütâlaa var mı? (Hayır sadâları) O hâlde yedinci suâle geçiyorum; bu suâl: Harb seneleri zarfında İtilâf hükûmetleri tarafından mükerreren vuku bulan ve bilhâssa Rusya'nın inhilâlinden sonra edilen sulh teklîflerini reddetmesi [reddeylemesi] ve bin-netîce bugünkü âkıbet-i meşûmeyi davet eylemesi hakkındadır.

Ali Münif Bey (Haleb) — Harb seneleri zarfında İtilâf devletleri tarafından sulh teklîf edildiğini bilmiyorum; Rusya'nın inhilâlinden sonra da resmî bir sulh teklîfi yokdur.

Reis — Gayr-i resmî bir teklîf olmadı mı?

Ali Münif Bey (Haleb) — Gayr-i resmî bir teklîf vâki oldu; vaktiyle Şam-Hayfa demiryolu imtiyâzını almış olan Pelling nâmında bir

İngiliz, Talat Paşa'ya bir mektûb yazmışdı ve bu mektûbda şeref ve haysiyetimizle mütenâsib bir sulh akdine vesâtet edeceğini bildirmişdi. Talat Paşa o mektûbu Meclis-i Vükelâ'da okudu ve bu adamın, iddiâsı vechle, hakikaten İngiliz kabinesi ile münâsebetde bulunup bulunmadığı ve böyle bir sulh akdine hâl ve vaziyeti müsâid olup olmadığı Bern sefîrimizden soruldu. Fakat ne cevâb alındığı ve netîcenin ne şekilde tecellî etdiği Meclis-i Vükelâ'da mevzû-i bahsolmadı. Zannediyorum ki sefâretden alınan cevâbda bu adamın hiçbir sıfat ve salâhiyeti olmadığı ve İngiltere kabinesiyle bir münâsebeti bulunmadığı bildirildiğinden dolayı iş meskût-ı anh bırakılmışdır. Yoksa düşman tarafından hiçbir vakit resmî bir sulh teklîfi olmamışdır.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Bulgaristan'da Malinof, kabine riyâsetine geçdiği vakit İsviçre'de sulh-i münferid teşebbüsâtında bulunduğu gibi Hükûmet-i seniyyenin de sulh-i münferid akdi için İsviçre'de memûrîn-i Hâriciye'den bir zâtı ecnebî diplomatlarıyla müzâkereye memûr etdiği söyleniliyor; bu husûsda Meclis-i Vükelâ'nın malûmâtı var mı idi?

Ali Münif Bey (Haleb) — Hükûmet'in böyle bir teşebbüsde bulunmuş olduğunu bilmiyorum.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Bâbıâlî Malinof'un teşebbüsâtından haberdâr mı idi?

Ali Münif Bey (Haleb) — Bilmiyorum.

Reis — Demek ki o İngiliz'in salâhiyetdâr olmadığı anlaşılınca mesele bırakıldı.

Ali Münif Bey (Haleb) — Evet, o teklîf arz etdiğim vechle meskût-ı anh kaldı.

Reis — Meclis-i Vükelâ kendiliğinden sulh-i münferid teşebbüsünde bulundu mu?

Ali Münif Bey (Haleb) — Hayır, Meclis-i Vükelâ'ca bir teşebbüs vuku bulmadı. Yalnız sulh-i müşterek için, malûmunuz olduğu gibi, teşebbüsler vardı; fakat münferid sulh akdi için bir teşebbüs olmadı. Zîrâ sulh yapmak için ya galibiyetin veya mağlûbiyetin tahakkuku îcâb (Sayfa: 271) ederdi. Gerek bizim, ve gerek müttefiklerimizin vaziyet-i askeriye ve harbiyesini nazar-ı dikkate alarak "Sulh isterim" diyecek uzuv, Harbiye nâzırı olmak lâzımdı. Hâlbuki Harbiye nâzırı hiç de sulh tarafdârı değildi.

Reis — Bu suâl hakkında başka sorulacak bir şey var mı? (Hayır sadâları) O hâlde sekizinci suâle geçiyorum, bu suâlde: Harbin ihdâs eylediği müşkilât karşısında halkın ihtiyâcını tehvîn edecek tedâbîre tevessül eyleyecek [edecek] yerde birtakım eşhâs-ı maddiye ve hükmiyenin ihrâz-ı servet eylemesini temînen ihtikâr ve sû-i istimâl yollarına saparak memleketin iktisâdiyâtını batırması mevzû-i bahisdir ki bu suâlden maksad, esnâf cemiyetlerinin teşekkülü ve bunların ihtikârıdır.

Ali Münif Bey (Haleb) — Talat Paşa Kabinesi zamanında şirketleri ihtikâra sevk edecek hiçbir muâmele mevzû-i bahsolmamışdır; eğer bundan maksad iâşe meselesi ise...

Reis — İâşe de var.

Ali Münif Bey (Haleb) — İstanbul'un iâşesi, Talat Paşa Kabinesi teşekkül etdiği zaman, Talat Paşa'nın riyâseti altında bir komisyon tarafından idâre ve temîn ediliyordu ve zannederim ki bu komisyonda en ziyâde faâliyet ibrâz eden son zamanlarda İâşe Nezâreti'nde bulunmuş olan Kemâl Bey idi. Fakat bu hâlin devâm edemeyeceği Meclis-i Vükelâ'ca anlaşıldığından iâşe umûrı, Kabine'nin teşekkülünden iki üç ay sonra bir kararnâme ile Harbiye Nezâreti'ne devredildi ve o kararnâme de Meclis-i Mebûsân'da müzâkere edilerek çıkdı; aynı zamanda Talat Paşa Kabinesi ihtikârı tervîc değil, bilakis ihtikâra meydan vermemek için bir kararnâme yapdı. Binâenaleyh eğer ihtikâr olmuş ise her hâlde bizim Kabine'de bulunduğumuz zamana âid değildir.

Halid Bey (Divaniye) — Beyefendi Hazretleri, Nâfıa Nezâreti'nde bulunduğu cihetle kömür meselesi hakkında bazı şeyler sormak istiyorum; malûmunuz olduğu üzere her şeyde olduğu gibi memleketde kömür meselesinde de bir buhrân görüldü ve bu husûsda pek ziyâde müşkilât çekildi. Fil-vâki kömür işi cihet-i askeriyece idâre edilmiş idi; fakat meselenin Nâfıa Nezâreti'ne de âidiyeti olduğundan bu bâbda bir muâmele sebkat etmiş olması muhtemeldir.

Ali Münif Bey (Haleb) — Kömür meselesi, gerçi Nâfıa Nezâreti'ne âid değildi, fakat bu husûsdaki malûmâtımı arz edeyim: Maden İdâresi Zirâat Nezâreti'ndedir ve bu meseleyi orası daha iyi bilir; bizde kömür havzaları Ereğli ve Zonguldak'dır, ondan başka iyi kömür çıkaran havzamız yokdur; vaktiyle Ereğli Fransız

Şirketi diye (Sayfa: 272) bir kömür şirketi vardı; o şirketin memûrları harb ilânı üzerine çekildikden sonra meseleye cihet-i askeriye vaz-ı yed etmişdi, daha doğrusu şirkete vaz-ı yed etmek üzere harbin ibtidâlarında İsmail Hakkı Paşa'nın riyâsetinde bir komisyon teşekkül eylemişdi. Fakat o vakit nakliyâtda pek ziyâde müşkilât vardı; çünkü Ruslarla muhârebe devâm ediyor ve kömür nakli için giden gemiler batırılıyordu. İşte bu nakliyât müşkilâtından dolayı memleketin muhtelif menâtıkında bulunan linyit madenlerini işletmeğe başladılar. Bulgaristan muhârebeye girdikden sonra, Sırbistan ortadan kalkdığı cihetle Almanya'dan ayda, zannederim, yirmi bin ton kadar kömür celbediliyordu. Bit-tabi Rusya inhilâl etdikden sonra yollar açıldı; binâenaleyh kömür nakliyâtının tezâyüdü îcâb ederdi. Hâlbuki vaktiyle askerlikden tecîl edilen amele gerek ocak sâhibleri ve gerek o şirketin yerine kaim olan heyet ile Ragıb Paşa'nın kömür ocağını uhdesine almış olan İstines Kömür Kumpanyası'nın adamları, istihsâlâtı hadd-i matlûba iblâğ edemediler. Demin de arz etdiğim gibi kömür istihsâlâtı günden güne azaldı. En son zamanlarda ayda on beş bin tona tenâkus etmişdi; yani vaktiyle ayda doksan bin ton istihsâl edilirken bu mikdâra tenezzül etmişdi. Bunun esbâbını tedkik etmek için Zirâat ve Nâfıa nezâretleriyle Harbiye ve Bahriye nezâretleri erkânından bir komisyon teşkîl olunarak Ereğli havzasına göndermeğe teşebbüs edildi. Harbiye ve Bahriye Nezâreti'nden bu komisyona tayîn edilen zevâtdan evvel Nâfıa ve Ticâret nezâretlerinin komisyona memûr olan erkânı giderek müştereken tedkikat ve tahkikat yapdı. Bunların verdikleri raporda bil-umûm ocaklarda çalışan amelenin harbden evvelki usûlde çalışdırılmadığı, yani her ay ameleden bir kısmına izin verilerek köylerine gidip bir ay istirâhât etdikden sonra tekrar gelip çalışmaları îcâb ederken, bu münâvebe usûlüne riâyet edilmiyerek umûm amelenin sûret-i dâimede istihdâm olunduğu ve bu amelelere her tarafda verilen amele ücretinden pek dûn bir derecede, yani yirmi kuruş kadar ücret verildiği ve bu kadar az olan ücretlerin de altı aydan beri tesviye olunmadığı ve ameleye verilen ekmeklerin ocak sâhiblerinin sû-i istimâlâtından dolayı akıl edilecek bir hâlde olmadığı ve bundan dolayı amelenin ocakları terk ederek kaçdığı cihetle istihsâlâtın tenezzül etdiği yazılmışdı.

Bit-tabi bunlara idâre-i askeriyenin de birçok hatâ ve yolsuzlukları inzimâm ediyordu. Bunun üzerine kömür ocaklarının Harbiye Nezâreti'nden alınarak Zirâat Nezâreti'ne devir edilmesi Meclis-i Vükelâ'ca karargîr oldu; ancak bu karar Kabine'nin istifâsından az bir zaman evvel ittihâz edildiği cihetle bunun ne derecede tatbîk edildiğini bilmiyorum.

Sadık Bey (Kütahya) — Masrafı az olan Tünel şirketinin ücretine on para zam etmesi ne sebebe mebnî idi ve acabâ şirket, bu zammı icrâya mukavelenâme ile salâhiyetdâr mı (Sayfa: 273) idi? Salâhiyetdâr ise her hâlde bilançosunun tedkikinden ve şirketin zararı tahakkukundan sonra olmak lâzım gelir, bu bâbda îzâhât vermenizi taleb ederim.

Ali Münif Bey (Haleb) — Buna sebeb kömür fîâtının terfîi idi. Esâsen Tünel şirketinin ücreti hadd-i azamîden dûn bir derecede idi. Şirket, ücretin hadd-i azamî dâiresinde tezyîdini teklîf etdi ve bunun için de kömür fîâtının terfîini bir sebeb olarak gösterdi. Nâfıa Nezâreti bu teklîfi tedkik etdi ve o zamanki ücretin masârifi kapatamayacak derecede dûn olduğunu gördü ve binâenaleyh yine hadd-i azâm tarîfesinden dûn olmak ve efrâd-ı askeriye ücretlerine şâmil olmamak üzere ücretlere on para zam icrâsına müsâade etdi.

Reis — Bu suâl hakkında başka bir mütâlaa var mı? (Hayır sadâları) Dokuzuncu suâl: Hiçbir lüzûm ve kanûna müstenid olmayarak siyâsî ve askerî sansürler ihdâsıyla hürriyet-i matbûât ve muhâberâtı ihlâl eylemesi ve Avrupa evrâk-ı havâdisini memlekete idhâl etmemesi hakkındadır.

Ali Münif Bey (Haleb) — Siyâsî ve askerî sansür usûlü Talat Paşa Kabinesi'nin teşekkülünden birçok zaman evvel vaz edilmişdir ve zannediyorum ki bu usûl, hâl-i harb esnâsında bütün memâlik-i mütemeddinede dahi tatbîk edilmiş bir usûldür. Hâlbuki Talat Paşa Kabinesi'nin son zamanlarında siyâsî sansür kaldırılmış ve askerî sansür ibka edilmiş idi.

Reis — Yani bu usûlün umûmî olduğunu söylemek istiyorsunuz.

Ali Münif Bey (Haleb) — Evet, umûmî bir usûldür.

Reis — Bu suâl hakkında başka bir mütâlaa var mı efendim? (Hayır sadâları) Onuncu suâl de: Dâhil-i memleketde bir herc ü merc-i idârî vücûde getirerek hürriyet-i cân ve mâl ve ırza musallat

birtakım çetelere müzâheret ederek îka eyledikleri fecâyie iştirâk eylemesi mevzû-i bahisdir.

Ali Münif Bey (Haleb) — Çeteler meselesi nedir? Benim ne çetelerden, ne de müzâheretden haberim var. Binâenaleyh suâli îzâh ediniz.

Halid Bey (Divaniye) — Harbiye Nezâreti'ne merbût bir Teşkîlât-ı Mahsûsa idâresi vardı ve bunlar mevâki-i muhtelifeye çeteler gönderdiler; bu sûretle o çeteler de halka taarruz etdi, adam öldürdü.

Sadık Bey (Kütahya) — Habshâneden cânîleri bile çıkardılar.

Ali Münif Bey (Haleb) — Onlar bizim zamanımızda olmamışdır. Teşkîlât-ı Mahsûsa nâmı (Sayfa: 274) altındaki teşkîlâta gelince bendeniz bunu Memâlik-i İslâmiye'de propaganda yapmak üzere müteşekkil ve Harbiye Nezâreti'ne merbût bir heyet biliyorum, yoksa çeteler olduğunu bilmiyorum.

Reis — Başka bir suâliniz var mı efendim? (Hayır sadâları) O hâlde müzâkere hitâm bulmuşdur.

Hitâm-ı müzâkerât

Saat Dakika
4 15

İfâdât-ı vâkıa	İfâdât-ı mazbûtamı
tarafımdan zabt edilmişdir.	tasdîk ve imzâ ederim.
Zabıt kâtibi	Haleb mebûsu
Necmeddin Sahir	Ali Münif

Beşinci Şube

On Birinci İctimâ

MUSTAFA ŞEREF BEY

Ticâret ve Zirâat nâzır-ı esbâkı / Kayseri mebûsu

Çarşamba, 27 Teşrîn-i sânî 1334
[27 Kasım 1918]

İctimâda mevcûd a'zâ:

Reis: **Abdullah Azmi Efendi (Kütahya),**
Kâtib: **Şemseddin Bey (Ertuğrul),**
A'zâ: **Mustafa Fevzi Efendi (Saruhan), Mustafa İbrahim Bey (Saruhan), Kâmil Efendi (Karahisar-ı sahib), Salim Bey (Karahisar-ı sahib), Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf), Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı), İlyas Sami Efendi (Muş), Seyyid Ali Haydar Bey (Asir), Halid Bey (Divaniye), Necati Bey (Bolu), Viktor Bey (İstanbul), Şeyh Tayyib Efendi (Ankara), Hasan Bey (Gümüşhane).**

Bed-i müzâkerât

Saat Dakika
2 20

Reis — Celse açılmışdır. Birinci suâl kabinelerin: Sebebsiz ve vakitsiz harbe girmeleri hakkındadır.

Mustafa Şeref Bey (Kayseri) — Hükûmet-i Osmaniye'nin Harb-i Umûmî'ye iştirâki 27 Teşrîn-i evvel 1330 [9 Kasım 1914] tarihinde vuku bulmuşdu; ben Kabine'ye Efrenci 22 Kânûn-ı sânî 1333 [22 Ocak 1918] tarihinde dâhil oldum. Demek ki harbin ilânından ancak iki buçuk sene sonra mesûliyet mevkiine gelmiş oluyorum. Binâenaleyh harbe esbâb-ı iştirâk ve duhûlümüze veya harbin sebebsiz ve vakitsiz ilân edildiğine taalluk eden suâl bana teveccüh etmez. Siz ne vaziyetde iseniz o zaman bendeniz de, ittihâz-ı karar ve onun tatbîkatı cihetinden, aynı vaziyetde idim.

Reis — Birinci suâlin teveccüh etmediğini söylüyorlar. O hâlde ikinci suâle geçiyoruz; bu suâlde: İlân-ı harbin esbâb ve avâmil-i hakikiyesiyle sûret-i cereyân ve vukuu hakkında Meclis-i Umûmî'ye hilâf-ı vâki beyânâtda bulunmaları mevzû-i bahisdir.

Mustafa Şeref Bey (Kayseri) — Hükûmet'e iştirâkimden evvelki zamana müteallik olduğu için bu suâle de muhâtab olamam.

Reis — Üçüncü suâle geçiyorum; bu suâl: Seferberlikden sonra ve ilân-ı harbden evvel İtilâf hükûmetleri tarafından vuku bulan şerefli ve fâideli teklîfleri reddeylemesi ve Almanya'dan bir gûnâ zaman ve taahhüd almaksızın ve bir fâide-i gaiye temîn etmeksizin harbe sürüklenmesi hakkındadır.

Mustafa Şeref Bey (Kayseri) — Bu suâl de tabîatıyla bana teveccüh etmez; çünkü ben de o vakit ne gibi teklîfler vâki olduğunu bugün kitâbları okumakla öğreniyorum.

Reis — Bu suâlin de teveccüh etmeyeceğini söylüyorlar. (Tabîî sadâları) Dördüncü suâlde: Harbi dirâyetsiz ve istikametsiz ellere tevdî ederek her cephede fünûn-ı harbiyenin kabûl edemeyeceği

mecnûnâne hareketlerin cereyânına ve sırf menâfi-i hasîse-i şahsiye uğrunda kuvve-i hayâtiye-i milletin gasb ve isrâfına müzâheret eylemesi mevzû-i bahisdir.

Mustafa Şeref Bey (Kayseri) — İdâre-i harbiyenin istikametsiz ve dirâyetsiz ellere tevdîi meselesi Başkumandan ile Harbiye nâzırına âiddir. Çünkü kumandanların tayîn veya azli Meclis-i Vükelâ'da takarrür etdirilmez ve Meclis-i Vükelâ'da mevzû-i bahsolmaz; binâenaleyh bu suâl de bana teveccüh etmiyor. (Sayfa: 278)

Reis — Bu suâlin başkumandanlığa âid olduğunu söylüyorlar, binâenaleyh beşinci suâle geçiyorum; bu suâl: Kavâid-i hukukiye ve insaniyeye ve hâssaten Kanûn-ı Esâsî'mizin rûh ve sarâhatine külliyen münâfî muvakkat kanûnlar ve emir ve nizâmlar ısdâr ederek memleketi bir sahne-i fecâyie kalbeylemesi hakkındadır.

Mustafa Şeref Bey (Kayseri) — Bu suâlden maksad hangi kanûn-ı muvakkatlerdir?

Reis — Tehcîr Kanûnu ve buna mümâsil kavânîn..

Mustafa Şeref Bey (Kayseri) — O kanûnun tarihi 24 Mayıs 1331'dir [6 Haziran 1915], ben ise Kabine'ye 22 Kânûn-ı sânî 1333'de [22 Ocak 1918?] dâhil olmuşdum. Demek bu kanûn, Kabine'ye girmeden iki sene evvel neşr ve tatbîk edilmiş hâdisâta âiddir ki ben bu kararın ne ittihâzında, ne de tatbîkatında bulunmadım.

Reis — Bu suâlin de teveccüh etmediğini söylüyorlar, başka bir suâliniz var mı?

Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı) — Fil-vâki Şeref Beyefendi Tehcîr Kanûnu yapıldığı vakit Kabine'de değildi; fakat bu kanûnları ufak bir tadîl ile tatbîk edenler yine aynı eşhâs idi. Binâenaleyh Şeref Beyefendi'nin aynı eşhâs ile iştirâk-i mesâî etmeleri, kendilerinde onların aynı siyâsetlerini takib edeceklerine dâir bir şübhe hâsıl etmedi mi?

Mustafa Şeref Bey (Kayseri) — Bu suâl tamâmen gayr-i vâriddir; malûm-ı âlîniz Zât-ı Şâhâne Talat Paşa'ya emniyet buyurmuş ve Talat Paşa'yı kabine teşkîline memûr etmişdi. Diğer tarafdan efkâr-ı umûmiyede hakikî bir sûretde Said Halim Paşa Kabinesi'nin mesûliyetini mûcib olacak hiçbir hâl-i kanûnî hâdis olmamışdı. Esâsen Talat Paşa Kabinesi'nin programında memleketde Kanûn-ı Esâsî'nin hâkim kılınacağı ve hukuk-ı efrâdın tamâmen temîn edileceği beyân

olunmuşdu. Kablet-tahakkuk bir kimseye şâibe-i mücrimiyet isnâd etmek aklen ve hukuken câiz değildir. İndi olarak bir kimseye mücrimiyet tahmîli cemiyet hâlinde ve bir hükûmet idâresinde yaşamakdaki gaye-i ictimâiyeyi sıyânet-i hukuk gayesini muhilldir. Temînât-ı kanûniye dâiresinde tahkikat ve muhâkemât icrâ edilmedikce hiçbir kimseyi mücrim görmeğe kimsenin hakkı yokdur. Aksinin sübûtuna kadar berâet-i zimmet asıldır. Tehcîr Kanûnu bir tedbîr-i fevkalâdedir. Bu fevkalâde tedbîrin ittihâzına sâik olan selâmet-i vatan endişeleri ne idi bilmiyordum ki kendimce bu fiilde bir cürmiyet mâhiyeti keşfedebileyim. Tahkikat ve muhâkemât icrâ edilerek bir hüküm verilmemiş ki bu karara vaz-ı imzâ edenlerle tatbîkine memûr olanlara mücrim diyebileyim. Binâenaleyh efkâr-ı umûmiye ve kanûn nazarında henüz berî-üz-zimme olan bir zâta, Zât-ı Şâhâne emniyet buyurdukdan ve kendisini kabine teşkîline memûr eyledikden sonra: "Zannediyorum ki sizde şâibe-i mücrimiyet var, sizinle teşrîk-i mesâî edemem" diyemez idim. Diğer tarafdan meselenin mâhiyet ve şekli ne olduğuna dâir elyevm katî ve kanâat-bahş bir derecede malûmâtım yokdur. Ben tehcîr muâmelesine 1331 senesi Ağustos'unda dâire-i intihâbiyeme giderken muttali olmuşdum; (Sayfa: 279) hâlbuki tehcîr o zamana kadar tatbîk edilmiş imiş.. Binâenaleyh bu muâmelenin şekl-i tatbîkine ve bu yüzden kan döküldüğüne dâir malûmâtım yokdur. Yalnız esnâ-yı râhda şimendöfer istasyonları civârında birçok kalabalık görmüş ve sorduğum vakit Ermenilerin menâtık-ı harbiyeden hârice çıkarıldığını öğrenmiş idim ki ben de bunu harb nokta-i nazarından ittihâz edilmiş bir tedbîr olarak kabûl etdim ve bu meselenin sûret-i hudûs ve cereyânını 1332 senesinde İttihad ve Terakki Kongresi'nde vâki olan beyânâtdan anladım. Fil-vâki o beyânâtda, bu hareket müdâfaa-i memleketin lâzım-ı gayr-i müfârıkı olmak üzere gösteriliyordu ve ben de bu yolda biliyordum. Binâenaleyh hiçbir kimse hakkında bilâ tahkik cürm isnâdı ne hukuken ve ne vicdânen doğru olmadığı için ben de refîklerimi sâf ve temiz bilerek onlarla teşrîk-i mesâî etdim; bu vesîle ile şu ciheti de söyleyeyim ki bende hâkim olan sâik memleketimizde Kanûn-ı Esâsî'nin temîn-i tatbîki gayret-i vataniyesi idi. Hükûmet'e iştirâk husûsunda, nitekim Talat Paşa Kabinesi zamanında evvelki devre nisbetle daha az kanûn-ı muvakkat çıkmış ve hukuk-ı efrâdın

muhâfazası için memûrîne şiddetli emirler verilmiş idi. Hulâsa ben, Said Halim Paşa Kabinesi'ni teşkîl eden zevâtdan ekserisinin dâhil olduğu Talat Paşa Kabinesi'ne girmiş olduğum için kendimi, vicdânımca, hiçbir mesûliyet karşısında görmüyordum. Vatana hidmet etmek gayretiyle Hükûmet'e dâhil olmak fiilinin bir günâh teşkîl edebileceğine kani değilim.

Reis — Suriye'de tehcîr muâmelesi ne vakit olmuşdu?

Mustafa Şeref Bey (Kayseri) — Suriye'de tehcîr muâmelesi 1332 senesi mebadîsinde vâki olmuş ve Talat Paşa Kabinesi teşekkül etdikden üç, dört ay sonra da Dördüncü Ordu Kumandanı Cemal Paşa, Bahriye nâzırı olduğu cihetle, buraya gelerek Bahriye Nezâreti'nde îfâ-yı vazîfe etmişdir.

Reis — Bu suâl hakkında başka bir mütâlaa var mı? (Hayır sadâları) Altıncı suâlde: Vakayi-i harbiyeden sevkül-ceyşe taalluk etmeyen ve binâenaleyh ketmi lâzım gelmeyenleri mücerred muhâfaza-i mevki dâiyesiyle ketm eylemesi ve her gün birer menfî sebeble düşmana çiğnetdiği vatan-ı muazzez aksâmının avâkıb-ı elîmesinden milleti vakit ve zamanıyla haberdâr etmemesi mevzû-i bahisdir.

Mustafa Şeref Bey (Kayseri) — Harbe âid mesâil hakkında siz ne kadar malûmâtdâr oldunuz iseniz Kabine erkânı da o kadar malûmâtdâr olmuşdu. Biz, harekât-ı harbiye hakkında, bir mesele hâdis olunca, Enver Paşa'dan keyfiyeti sorardık; Enver Paşa da Karargâh-ı Umûmî'nin teblîgatını bize harita üzerinde îzâh ederdi. Biz Kabine'ye girdikden sonra Bağdad ve Kudüs sukut etmiş, bir de Gazze müdâfaası vuku bulmuşdu. Bağdad 1333 senesi ibtidâlarında sukut etmiş ve hattâ bunun üzerine, birer birer zâyi (Sayfa: 280) etdiğimiz memleketleri netîce-i harbde elde etmek müşkil olacağı mülâhazasıyla Kabine'de müzâkere cereyân eylemişdi. Bu müzâkereden sonra Alman fırkalarıyla takviye edilmek üzere teşekkül edecek Yıldırım Ordusu marifetiyle Bağdad'ın istirdâdı düşünüldü ve bu mesele epey devâm etdi. Bu esnâda Gazze muhârebesi vukua geldi ve hakikaten Osmanlı askeri, muntazır olduğumuz vechle, kahramanâne müdâfaâtda bulunduğundan düşmanların hücûmu ber-taraf edilmiş oldu. Sonra Kudüs meselesi hâdis oldu, o vakit General Falkenhayn Suriye'de kumandan idi, binâenaleyh Kudüs'ün sukutu onun ve mâiyetinin dirâyetsizliğine hamledildi.

Bilâhire Liman Paşa Suriye cephesine memûr edildi. Son zamanlarda Suriye vakası hâdis olmazdan on beş gün evvel mesele, Meclis-i Vükelâ'da mevzû-i bahsoldu. Bunun üzerine: "Düşmanlarımız kuvvetlidir, bu cephede bizi müdâfaa edecek derecede kuvvetimiz var mı? Bu husûsda Başkumandan vekîli îzâhât versin" dedik; Enver Paşa da bize îzâhât verdi ve: "İngilizler, mevcûd askerlerini iki misline iblâğ etseler bile Suriye cephesinde bir sene, iki sene müdâfaa kabil ve mümkündür" dedi. Biz de onun bu beyânâtına inanmak mecbûriyetinde idik, çünkü kendisi bununla bizzât meşgul ve mesûl idi. Fakat daha on beş gün geçmeden evvel Filistin cephesi yarıldı ve bunun üzerine üç arkadaş, hakikî malûmât verilmediğinden dolayı, Kabine'den çekilmeğe kalkdık. Fakat bunun üzerine Kabine'nin, müşterek sulh teklîfinden sonra, heyet-i umûmiyesiyle çekilmesi mevzû-i bahsoldu.

Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı) — Sulh teklîfinden bahsetdikleri için bir şey soracağım: Müşterek sulh teklîfimizden evvel Düvel-i Mûtelife tarafından sulh-i münferid için bir teklîf vâki oldu mu?

Reis — O suâl aşağıda gelecek efendim, şimdi yedinci suâle geçiyoruz, muvâfık mı? (Muvâfık sadâları) Bu suâlde: Harb seneleri zarfında İtilâf hükûmetleri tarafından mükerreren vuku bulan ve bilhâssa Rusya'nın inhilâlinden sonra edilen sulh teklîflerini reddetmesi [reddeylemesi] ve bin-netîce bugünkü âkıbet-i meşûmeyi davet eylemesi mevzû-i bahisdir.

Mustafa Şeref Bey (Kayseri) — Buna dâir malûmâtım yokdur; ihtimâl Sadrazam Paşa'nın ve Hâriciye nâzırının malûmâtı vardır; fakat böyle bir mesele Meclis-i Vükelâ kararına iktirân etmek üzere mevzû-i bahsolmadı; yalnız vaktiyle Memâlik-i Osmaniye'de umûr-ı nâfıa imtiyâzâtını takib etmiş olan Pelling nâmında bir İngiliz Bern'den Sadrazam Paşa'ya husûsî bir mektûb yazmış ve İngiltere nezdinde hâiz-i nüfûz olduğunu söyleyerek münferiden sulh akdine tavassut edeceğini bildirmişdi. Bu mektûb Heyet-i Vükelâ'da okundu ve bunun üzerine müzâkere cereyân etdi; bu müzâkere netîcesinde, her iki heyet-i ittifâkiye, mukabil taraf müttefiklerinin arasında soğukluk husûle getirmek, nifâk sokmak ve âheng-i ittifâkı (Sayfa: 281) haleldâr etmek için bu gibi adamları ortaya koyuyorlardı. Bunun müttefikler arasındaki tesânüdü haleldâr ederek

ittifâk-ı murabba zaafa düşürmek için bir hud'a olmak ihtimâli de vardı. Bundan başka bu adamın İngiltere kabinesiyle derece-i temâsını anlamak îcâb ediyordu. Binâenaleyh: "Bu noktalar hakkında Bern sefîrinden malûmât taleb edelim, eğer ümîd-bahş bir netîce elde eder isek meseleyi takib edelim" denildi. Fakat gelen cevâb mevzû-i bahsolmadı; yani bu istimzâca ne sûretle cevâb verildiğine dâir Meclis-i Vükelâ'da tahrîrî bir şey okunmadı. Maa-mâfîh ben husûsî olarak meseleyi Hâriciye nâzırından sorduğum vakit Bern sefîrinin o adamın aleyhinde şehâdetde bulunduğunu ve binâenaleyh o işden bir şey çıkmadığını öğrendim. Bundan başka bir teklîf vuku bulduğuna dâir malûmâtım yokdur.

Reis — Rusya'nın inhilâlinden sonra Hükûmet-i seniyye tarafından Düvel-i Mûtelife'ye bir teklîf icrâsı mevzû-i bahsolmadı mı; yani asıl gayemiz olan Rusya inhilâl etdikden sonra memleket için sulh-i münferid akdi hayırlı olacağı düşünülmedi mi?

Mustafa Şeref Bey (Kayseri) — Bulgar ordusunun inhilâlinden mukaddem Meclis-i Vükelâ'da bu mesele hakkında sûret-i resmiyede görüşülmedi, yani sulh-i münferid için teşebbüsde bulunup bulunmamak meselesi mevzû-i bahsolmadı; yalnız aramızda husûsî müzâkereler olmuşdu, işte o husûsî görüşmeler netîcesinde sulhun müştereken yapılması ve çünkü böyle olduğu takdîrde Harb-i Umûmî'den zararsız kurtulmak kabil olabileceği ve eğer münferid sulhe teşebbüs edecek olursak memleketi daha ziyâde tehlikeli vaziyete ilka etmek ihtimâli mevcûd bulunduğunu ve bundan başka sulh-i münferid teşebbüsümüz akîm kaldığı takdîrde hem müttefiklerimiz nazarında haysiyet ve itibârımızı tenkis edeceğimizi, hem de İtilâfcılar nazarında arzumuzu tervîc etdirememiş bir vaziyetde kalabileceğimizi düşünmüşdüm; bu tarz-ı tefekkür de o vakit ki vaziyet-i askeriyenin muhâkeme üzerine tesîri unutulmamalıdır. Diğer tarafdan o esnâda Rusya tamâmıyla inhilâl etmiş, Romanya ile fevâid-i azîme temîn edecek sûretde sulh akdedilmiş idi. Amerika'nın harbe iştirâkinden evvel İtilâfcıların dermiyân etdikleri şerâit-i sulhiye de Türklerin Avrupa'dan tardı ve onlarla birlikde yaşamış olan akvâmın sûret-i katiyede Türklerden tefrîki mevzû-i bahis idi. Binâenaleyh o esnâda onların gaye-i harbi kabûl edilmiş olsa idi Hükûmet kendi eliyle vatanı parçalamış olacak, bel-

ki Devlet-i Osmaniye'nin inhidâmını kabûl eylemiş bulunacakdı, buna cesâret edemezdik. Onun için bu mesele hakkında Meclis-i Vükelâ'da görüşülmedi; çünkü mesele umûmumuzca malûm idi.

Halid Bey (Divaniye) — Fil-vâki o esnâda Kabine'nin böyle bir mesûliyeti üzerine alması güç idi; fakat her cephede taarruza değil, müdâfaaya bile iktidâr gösteremediğimiz anlaşılmış idi. Binâenaleyh hiç olmazsa ordumuzun iksâ ve ilbâsı ve aynı zamanda (Sayfa: 282) ordumuza kuvvetüz-zahr olmak üzere bir mikdâr asker celbi için müttefiklerimiz nezdinde teşebbüsde bulunmak düşünülmedi mi?

Mustafa Şeref Bey (Kayseri) — Düşünüldü ve hakikaten buraya asker geldi; fakat o askeri hüsn-i istimâl etmek Başkumandan vekîline âiddi. Binâenaleyh kuvâ-yı muâvenenin arka hidmetinde veya cephe-i harbde istihdâm edilip edilmediğini bilmiyorum, şurası muhakkak ki vuku bulan mürâcaat üzerine iki üç fırka Alman askeri gelmişdi. Askerin ilbâsı husûsuna gelince; ben öyle biliyorum ki buraya dâimî sûretde elbise ve sâir malzeme geliyordu.

Reis — Amerika ile inkıtâ-ı münâsebet esnâsında Kabine'de mi idiniz?

Mustafa Şeref Bey (Kayseri) — Amerika ile kat'-ı münâsebet etmeğe hepimiz muhâlif idik; hatâ bu husûsda Meclis-i Vükelâ'da bir iki defa müzâkerât cereyân etdi; fakat müttefiklerimiz, tesânüd-i teyîd için Türkiye ile Bulgaristan'ın ilân-ı harb değilse de her hâlde kat'-ı münâsebât etmesine, Alman kavminin efkâr-ı umûmiyesini avutmak maksadıyla, lüzûm görmüş olduğundan muttasıl bizi tazyîk ediyorlardı; Reis-i Vükelâ ile Hâriciye nâzırı da bize böyle söylemişlerdi. Bunun üzerine biz de evvelâ Bulgaristan'ın kat'-ı münâsebât etmesini söyledik. Buna cevâben Talat Paşa dedi ki: "Bulgaristan, yarın kat'-ı münâsebât ediyor"... Bunun üzerine biz de kat'-ı münâsebâta karar verdik, fakat bu, ilân-ı harb demek değildi.

Reis — Bu suâli sormakdan maksadım, tahsîl görmüş olduğunuz cihetle uzağı daha ziyâde görebilen ve Kabine'nin "eleman"ı olan bir uzvu idiniz; binâenaleyh bu husûsda çalışabilir idiniz.

Mustafa Şeref Bey (Kayseri) — Müzâkerât esnâsında kat'-ı münâsebetin bizim için hiçbir fâideyi mûcib olmayacağını, yalnız ben değil, bütün rüfekâm söylemişdi; ona rağmen ittifâkda rasâneti

vücûde getirmek ve buranın ahvâline dâir düşman memleketlerine malûmât verilmesine mâni olmak gibi birtakım esbâb serdiyle münâsebâtın inkıtâına karar verildi.

Reis — Bu suâl hakkında başka bir mütâlaa var mı? (Hayır sadâları) Sekizinci suâlde: Harbin ihdâs eylediği müşkilât karşısında halkın ihtiyâcını tehvîn edecek tedâbîre tevessül eyleyecek [edecek] yerde birtakım eşhâs-ı maddiye ve hükmiyenin ihrâz-ı servet eylemesini temînen ihtikâr ve sû-i istimâl yollarına saparak memleketin iktisâdiyâtını batırması mevzû-i bahisdir.

Mustafa Şeref Bey (Kayseri) — İâşe meselesinin ne yolda başladığını biliyorsunuz ve zannederim ki bu husûsda İâşe nâzır-ı esbâkı Kemâl Bey en iyi îzâhât verecekdir. Malûmunuz olduğu vechle Kemâl Bey, 1332 senesinde İttihad ve Terakki Kongresi'ne bu mesele hakkında bir îzâhnâme vermişdi; binâenaleyh o îzâhnâme okunursa iâşe mesâilinin sûret-i cereyânı anlaşılır. (Sayfa: 283) Maamâfîh hatırımda kaldığına göre o îzâhnâmede, İstanbul'un iâşesini evvelâ Şehremâneti'nin deruhde etdiği ve bu maksadla Romanya'dan birtakım hubûbât satın aldığı ve 1330 senesi Teşrîn-i evvel evâsıtına doğru da Şehremâneti'nin bir heyet-i hesâbiye ve ticâriye teşkîl etdiği yazılmışdır ki bu heyet, İstanbul heyet-i merkeziyesidir. Kemâl Bey'in verdiği îzâhâta nazaran bu heyet, iâşe mesâilini deruhde etdikden sonra buğday satın almak için Konya ve Ankara'daki tüccâr ile mukavelâta girişmiş ve o vakit nakliyât-ı askeriyeden artan otuz vagon da bu buğdayların nakline tahsîs olunmuş ve bu, 1331 senesi Teşrîn-i sânî'sine kadar devâm etmişdir. O vakit de Millî Mahsûlât Şirketi teşekkül etmiş ve Şehremâneti bu müessese ile bir mukavele akdederek Kânûn-ı sânî'ye kadar devâm eylemişdir; 1332 senesi Eylül'ünde dahi bu usûl tebdîl edilmiş ve iâşe komisyonu teşkîl olunmuşdur ki benim de bu işlere vukufum bu kanûn ile başlar, Talat Paşa'nın riyâsetinde teşekkül eden o komisyon, ordunun ve ihtiyâcı olan mahaller ahâlîsinin iâşesini temîn için Memâlik-i Osmaniye'yi muhtelif mıntıkalara ayıran kanûn mûcibince, o menâtıkdaki zahâiri mübâyaâya mezûn olmuşdu. Bu komisyonda Ticâret Nezâreti müsteşârı da a'zâ olduğundan ben de bu komisyonun dört beş celsesinde hâzır bulunmuşdum; ondan sonra da Kayseri mebûsu ve İtibâr-ı Millî Bankası teessüs edince meclis-i

idâre a'zâsı olarak oraya dâhil olmuşdum. Binâenaleyh o zamandan sonra komisyonun mesâîsi hakkında bir şey bilmiyorum. Talat Paşa Kabinesi 1333 Kânûn-ı sânî'sinde teşekkül etdikden sonra Kemâl Bey birinci mıntıkaya memûr edilmişdi. Bu sûretle bir tarafdan Kemâl Bey, İstanbul iâşesiyle meşgul oluyor, diğer tarafdan İsmail Hakkı Paşa ordunun iâşesiyle iştigal ediyordu ki bundan dolayı aynı menâbiden istifâde eden bu iki dâirenin rekabeti, mazarratı mûcib oluyordu. Bunun üzerine bu işleri bir elde cem etmek daha nâfi olacağı düşünüldü ve İâşe Müdîriyeti teşkîl olundu ki bu husûsdaki kanûn geçen sene Meclis'de müzâkere edilmiş ve bu kanûn mûcibince bir de Meclis-i İâşe teessüs etmiş idi. Binâenaleyh iâşe mesâili hakkındaki malûmâtım bu kadardır.

Reis — Suâlde birtakım eşhâs-ı maddiye ve hükmiyeye para kazandırıldığı beyân ediliyor; Zât-ı âlîleri Ticâret Nezâreti'nde bulunmak itibârıyla bu gibi adamlara para kazandırdınız mı?

Mustafa Şeref Bey (Kayseri) — Harb-i Umûmî'nin tevlîd ve ihdâs etdiği vaziyet sâha-i ticâreti tahdîd etmiş ve tüccâr arasındaki rekabeti hemân hemân ref eylemişdi. Memleketimizde yetişen bir kısım mevâdd-ı ibtidâîye ihtiyâcât-ı harbiye ve askeriyeye tahsîs edilmiş, mevâdd-ı gıdaiye İâşe Müdîriyeti'ne terk olunmuşdu. Binâenaleyh hakikatde Ticâret nâzırının sâha-i murâkabesi fevkalâde tahdîd olunmuşdu. Hâlbuki benim nakliyât umûrıyla temâsım yokdu. Diğer tarafdan ticâret, eşyâyı bir mahallden diğer mahalle nakletmekle yapılır. Aynı mahalldeki eşyâyı ucuz iken (Sayfa: 284) alıp pahalı oluncaya kadar ketm ederek galâ-yi es'âra sebeb olmak ihtikârdır ki bunun için de Men-i İhtikâr Heyeti teşkîl edilmişdi. Yalnız İhrâcât Heyeti benim riyâsetim altında çalışıyordu ve bu husûsdaki kanûn 1332 senesi Eylül'ünde tanzîm edilmiş ve ben de bu heyetin teşekkülünden dört ay sonra işe başlamışdım ki zannedersem on dört ay kadar bu heyetin riyâsetinde bulundum. Bu müddet zarfında ihrâcât ile iştigal etmek isteyen kimseler kendilerini heyete kayıd etdirirlerdi. Bu mikdâr bazân 600, 800 ve 1000 kadar olurdu. Taleb edilen eşyâ tâliblere verilecek mikdârdan dûn olduğundan tüccâr ve memûrlardan müteşekkil heyet tarafından tâlibler arasında tevzî olunurdu.

Reis — İhrâcât işleriyle uğraşanların hepsi tüccâr mı idi, yoksa tüccâr olmayanlar da var mı idi?

Mustafa Şeref Bey (Kayseri) — Benim nazarımda hepsi tüccâr idi; çünkü üzüm, palamut çıkaracağım diye mürâcaat ediyordu; biz de kanûn mûcibince "Komisyondan mübâyaa ediniz" diyorduk.

Reis — Tüccâr olmayan kimselerin almış oldukları ihrâc vesîkalarını satdıkları söyleniliyor ve bu sûretle eşhâs-ı maddiye ve hükmiyeye para kazandırıldığı iddiâ ediliyor.

Mustafa Şeref Bey (Kayseri) — Fil-vâki vesîka satılıyordu, fakat vesîkaların satılması bilâ muâmele vesîka verilmiş olduğundan neşet etmiyordu. Ben Nezâret'de bulunduğum müddet zarfında heyetden mâl mübâyaa etmeksizin kimseye vesîka verdirtmedim. Eğer öyle bir vesîka verilmiş ise beyân olunsun, ben de vâkıf olayım. Bir tâcir, ihrâcât heyetine mürâcaat eder, ihrâc edilecek malın nerede depo edildiğini söyler ve ihrâc etmek isteyenler de mürâcaat ederek alacağı mikdârı beyân ederlerdi; eğer mâl o nisbetde mevcûd ise bit-tabi mübâyaa ederlerdi; yalnız mâlı alan kimse onu piyasada satabilirdi, ihrâc mecbûriyeti yokdu, bu sûretle elinde vesîkası serbest kalınca mâlı olan kimse de o vesîkayı satın alırdı. Ben heyetle muâmele yapanların tüccârdan olmasını temînen muvâfık gördüğüm tedâbîri ittihâz etmişdim; meselâ tüccârın her hâlde Ticâret Odası'na mukayyed olması lâzımdır dedim, fakat bu kaydın biraz geniş tutulduğunu anladım; çünkü bir adam, yazıhânesini gösteriyor ve bir tüccâr ismi takınarak Ticâret Odası'na mukayyed oluyor ve bu sûretle eşyâ ihrâc edeceğiz, diyorlardı. Hâlbuki ihrâc etmiyorlardı. Bunu anlayınca ikinci bir tedbîr ittihâz etdim, tüccâr olanların verdikleri temettu vergisi ilmühaberlerinin ibrâzını şart koydum ve bu sûretle tüccâr olmayanlar hakkında ihrâcât heyetince muâmele yapdırmamak istedim ve keyfiyeti gazetelerle ilân etdirdim. İhrâcât Heyeti'nce bir tüccârın tanınması için ikametgâhını, Ticâret Odası'na mukayyed olmasını, temettu vergisini tediye etmiş olmasını şart ittihâz etdim ki (Sayfa: 285) bu sıfatı cami' olanlara tüccâr demekden kimse şübhe edemezdi. İşte bu gibi tüccârlarla muâmele yapılıyordu. Fil-hakika bazı mebûs arkadaşlarımız da muâmele yapdıkları için birtakım kil ü kaller olmuşdu. Fakat mebûslar da ticârethâne sâhibi oldukları gibi temettu vergisi ilmühaberini ibrâz ederler ve Ticâret Odası'nda da mukayyed bulunurlardı. Mebûsluk sıfatı, insanı ticâret etmek hakkından ıskat etmez. Mebûslardan ticâret edenlerle de muâmele yapılmışdır.

Reis — Biz de niçin verdiğinizi anlamak istiyoruz.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) — Bazı mebûslara tercîhen verildiği tevâtüren söyleniyor. Tüccâr olmayanlara niçin verildi ve tüccâr olanlar, diğer tâcirlere neden tercîh edildi?

Mustafa Şeref Bey (Kayseri) — Hayır efendim, listedeki sıraya tevfîkan verilirdi; binâenaleyh mebûslardan hiçbirine listedeki tüccâra takdîmen verildiğini bilmiyorum; hattâ bu husûsda pek çok ricâ etmiş olanlar vardı, ben de onlara ricâ etmiş ve sıralarını beklemelerini söylemişdim.

Halid Bey (Divaniye) — Harb münâsebetiyle zürrâın kısm-ı azamı orduya gitdiği için zürrâ eksilmiş idi ve bu bit-tabi istihsâlâtın tenâkusuna sebebiyet vermişdi. Bendenizin istihbârıma göre îcâre-i tavîle ile bazı çiftlikleri istîcâr eden bazı şirketler makineler getirmiş ve bunlar cihet-i askeriye tarafından müsâdere edilmiş idi; bundan dolayı da o şirketler teessüs edememiş idi. Hâlbuki bendeniz öyle görüyorum ki bu muhârebede ahâlîyi bitiren açlıkdır; binâenaleyh böyle nâfi teşebbüsâtı âkim bırakan ahvâlin önünü almak için Nezâret-i âliyelerinizce bir teşebbüs olmadı mı?

Mustafa Şeref Bey (Kayseri) — Zannederim Celal Bey'in Hasırca çiftliğini mevzû-i bahsediyorsunuz. O çiftlikden mâadâ Edirne'deki Karıştıran ovasını da almak istemişlerdi ve yirmi kadar traktör makinesi getirmişlerdi. Fakat İsmail Paşa bunlara da vaz-ı yed etmiş, Uzunköprü'de istimâl eylemişdi. Bunlar benim zaman-ı nezâretimden evvel olmuşdu ve bana da şikâyet vâki olmamışdı. Âlât ve edevât-ı zirâiye satın almak için tahsîsât mevcûd olduğu cihetle onları ahâlîye tevzî ediyordum.

Halid Bey (Divaniye) — Bendeniz öyle zannediyorum ki bizim tarafımızdan celbedilecek âlât ve edevâtdan görülecek istifâde, bu işi tamâmıyla tedvîre lâzım gelen malûmât-ı fenniyeyi hâiz bir şirketin idâresi gibi değildir.

Mustafa Şeref Bey (Kayseri) — Tabîî hem o olmalı, hem de öteki olmalıdır.

Halid Bey (Divaniye) — İhrâcât Kanûnu'nun vazında Almanlar buraya bir mübâyaât komisyonu göndermişlerdi ve bu komisyon, burada bazı müessesât-ı husûsiye ile yapdıkları kontrat îcâbınca bir inhisâr vücûde getirmişdi; bunu Salim Bey refîkimiz de pekiyi bilir; (Sayfa: 286) biz bu hareketin müstahsillerin menfaatine mugayir

olduğu sadedinde Talat Paşa nezdinde çok uğraşdık; fakat maat-teessüf fâide-i müsmire elde edemedik. Bu, bir müddet devâm etdi. Tüccâr komisyona gidiyor, mâl satmak istiyordu; hâlbuki komisyon: "Ben mâlınızı almam, filân yere gidin" diyordu. Bu, Nezâret-i âliyeniz zamanında mı olmuşdur?

Mustafa Şeref Bey (Kayseri) — Hayır, benim zamanımda böyle bir şey olmadı; malûm-ı âlîniz olduğu vechle Harb-i Umûmî ilânı memleketde bir mahsûriyet vaziyeti hâsıl etdi ve bu vaziyet, komisyonculuk yapanların mevkini imtiyâzlı bir sâhaya dökdü. Onun için Almanya kendi memleketinde fîâtın terfîine mâni olmak üzere eşyâ idhâl edebildiği yerlere bir komisyon gönderdi. O komisyonlardan mâadâ eşyâ gönderecekleri eşyâsının idhâlini menetdi. Bu komisyon diğer devletler nezdine gönderildiği gibi buraya da geldi ve bir yed-i vâhid tevlîd etmek istedi. Fakat bunların hepsine mâni olmak için İhrâcât Heyeti teşkîl edildi ve bundan sonra Alman mübâyaât heyetinin inhisârını refe muvaffakıyet hâsıl oldu. Diyebilirim ki İhrâcât Kanûnu memlekete büyük fâide bahşetmişdir; bugün defâtir-i mevcûde de muâyene edilebilir ve benim zamanımda Alman Mübâyaât Komisyonu nâmına verilmiş ihrâc vesîkasına nâdiren tesâdüf olunur; bu komisyonlar sonradan Harbiye ile mukavele yapmışlar ve gönderecekleri eşyâ için anlaşmışlardı. Bu sûretle Harbiye vâsıtasıyla ihrâcâtı kabûl etmiş olduklarından Harbiye bize mürâcaat eder ve vesîka alırdı. İhrâcât Kanûnu'nun tanzîminden evvel memleketde tehlikeli bir vaziyet-i iktisâdiye hâsıl olmuşdu ve onların en büyük emeli, badel-sulh anonim şirketine inkılâb edip ihrâcât muâmelâtını ellerine almak maksadına matûf idi. Bu maksadları tamâmen ber-taraf edilmişdi.

Salim Bey (Karahisar-ı sahib) — Komisyon, Harbiye Nezâreti'yle ittifâk etdiği zaman ihrâc etdikleri emtiadan ihrâc resmi alınır mı idi?

Mustafa Şeref Bey (Kayseri) — İhrac resmi efrâddan ne sûretle alınırsa Harbiye Nezâreti'nden aynı sûretle alınırdı. Esâsen bu muâmeleyi Harbiye Nezâreti yapmazdı. Şimendöferler idâresi yapıyordu; yani şimendöferler idâresinin ticâret yapmağa mezûn olması onun efrâd-ı âdiye gibi muâmele görmesini istilzâm ediyor, binâenaleyh resim istifâ olunuyordu.

Salim Bey (Karahisar-ı sahib) — Demiryollar idâresi ihrâcât resmi verir mi idi?

Mustafa Şeref Bey (Kayseri) — Verir idi.

Halid Bey (Divaniye) — Kömür buhrânı hakkında malûmâtınız var mı?

Mustafa Şeref Bey (Kayseri) — Kömür meselesi 1332 Temmuz'unda başlar ki ben o zaman nâzır değildim, fakat bilâhire bu bâbdaki dosyayı tedkik etdim. Lâkin bu malûmâtı vermeye lüzûm yokdur, çünkü heyetinize buna dâir bir suâl tevdî edilmemişdir. (Sayfa: 287)

Reis — Evvel emirde mesûliyeti tayîn edecek cihetler tesbît edildikden sonra da diğer meseleleri tenvîr için mevzû-i bahsetmek fâideden hâli değildir.

Mustafa Şeref Bey (Kayseri) — Harb-i Umûmî bidâyetinde muhâsım devletler şirketlerine olduğu gibi Ereğli Şirketi'ne de bir heyet-i idâre tayîn edildi ve bu heyet-i idâreye İsmail Hakkı Paşa reis intihâb olundu. Bu şekil 1332 Temmuz'una kadar devâm etdi ve bu müddet zarfında hâsılat-ı şehriye, kablel-harb seksen bin ton olduğu hâlde, kırk elli bin tona tenezzül etdi. Esâsen Karadeniz yolu mesdûd olduğundan nakliyât olamadığı gibi kömürcüler de ihrâcâtı tenkis etmişlerdi. 1332 senesinde Harbiye Nezâreti'nde teşkîl edilen Harb Kömür Şubesi vesîka usûlünü ihdâs etmiş ve İstanbul'da kömüre ihtiyâcı olan müessesâtı tayîn ederek onların ihtiyâcı nisbetinde kömür tevzîini deruhde eylemişdi. Şubenin teşekkülüne sebeb olarak, İstanbul'da ihtiyâca kâfî kömür olmadığı cihetle Almanya'dan her gün yirmi iki ve yirmi dört vagon kömür gönderildiği nazar-ı dikkate alınmış ve Almanya'nın yapdığı bu fedâkârlık üzerine Karargâh-ı Umûmî'nin kömür istihsâlâtını murâkabe etmesi lâzım geldiği ileri sürülmüşdü. Bu sebeblerle teşekkül eden Kömür Şubesi, bütün müstahsalâtı ve bilhâssa îcâr edilen Ragıbpaşa ocakları müstahsalâtını kendisi alıyor ve husûsî sûretde kömür getireceklere vesîka veriyor, vesîkasız olanlar kömür getiremiyordu. Bu sûretle celbedilen kömürün bir kısmını hâricde serbest satdırıyor, bir kısmını kendisi elektrik şirketine, su kumpanyasına, demiryollar idârelerine ve sâir müessesâta tevdî ediyordu. Şu kadar ki harb kömür merkezi aldığı kömürlerin, şirkete âid olanın pa-

rasını tediye etmemiş ve bundan dolayı şirketin harb kömür merkezinden seksen, doksan bin lira kadar alacağı terâküm etmiş idi ve zâten harb münâsebetiyle şirketin hissedârları gitmişdi. İstihsâl edilen kömür parası harb kömür merkezinde deyn olarak kalınca ameleye lâzım olan parayı veremedi ve bit-tabi iâşeleri için lâzım gelen itinâ da yapılmadı. Bundan dolayı istihsâlât bu senenin Haziran ayı zarfında yirmi yedi bin tona ve Temmuz'da dahi on beş bin tonaya tenâkus etdi. Ben istihsâlâtın mikdârını anlamak için oradaki müdîrimizden istatistik getirtiyordum; malûm-ı âlîniz Ereğli kömür havzasının rekabesi devlete, imâli efrâda âid olduğu cihetle rekabeye âid muâmelât ile meşgul olmak üzere orada bir müdîrimiz vardı. İstatistikleri görünce meselenin felâketli bir netîceye varacağını tahmîn etdiğimden ve bu husûsda Harbiye Nezâreti'ne yazılan tezkerelerimize cevâb alamadığımızdan dolayı meseleyi Meclis-i Vükelâ'ya arz ederek istihsâlâtın esbâb-ı tedennîsini tedkik etmek üzere Ticâret, Nâfıa, Harbiye ve Bahriye nezâretleri erkânından bir komisyon teşkîlini teklîf etdim. Heyet-i Vükelâ bu teklîfimi kabûl etdiği cihetle teşekkül (Sayfa: 288) eden komisyon Ereğli'ye gitdi ve netîce-i tedkikatı hakkında bir rapor verdi. Bu raporda yazıldığına nazaran amelenin iyi iâşe edilmemesi, orada öteden beri bulunan amelenin "linyit" ocaklarına ve Nazilli'ye sevk edilmesi, efrâd tarafından alınan paraların tediye olunmaması, dinamit gibi istihsâlâtı tezyîd edecek mevâdd-ı ibtidâîyenin cihet-i askeriyece tedârik olunmaması ve oraya Frengi Taburu'nun gönderilmemesi, ameleyi köylerinden getirtmek üzere müfrezeler sevki istihsâlâtın tedennîsini bâis olmuşdur. Ben bu raporu Meclis-i Vükelâ'ya tevdî etdim ve Karargâh-ı Umûmî Harb Kömür Şubesi'nin iki senelik tecrübeye nazaran istihsâlâtı tezyîd edemeyeceği anlaşıldığını söyleyerek bu idârenin Ticâret ve Zirâat Nezâreti'ne tevdîini teklîf etdim. Meclis-i Vükelâ bu teklîfimi de kabûl etdiğinden bu husûsda bir talîmâtnâme tanzîm etdim ve imzâmı atmağa muvaffak oldukdan sonra Nezâret'den çekildim. Bugünkü kanâatime nazaran eğer o talîmâtnâme tatbîk olunursa kömür buhrânı tahfîf edilmiş olur.

Reis — İhrâcât Komisyonu'nda a'zâ mı idiniz?

Mustafa Şeref Bey (Kayseri) — Kanûn-ı mahsûs mûcibince komisyon, Ticâret nâzırının riyâsetinde müteşekkildi; maa-mâfîh

kanûnun bir fıkrası mûcibince Ticâret nâzırının teklîfi üzerine diğer bir zât Meclis-i Vükelâ kararıyla komisyona riyâset edebilirdi.

Reis — İhrâcât için bazı kesâna külliyetli vesîka verildiği vâki mi?

Mustafa Şeref Bey (Kayseri) — İhrac edilecek mevâdd iki kısma tefrîk edilmişdi. Biri, ihrâc-ı memnû idi ki bunun ihrâcına ancak Meclis-i Vükelâ kararıyla müsâade olunurdu. Bakır, maden, yün ve sâire bu kısımdan idi; meselâ memleketden maden ihrâc olunacağı vakit Meclis-i Vükelâ'ya arz olunur, verilecek karara göre komisyon ihrâc ederdi.

Reis — Bunlar Meclis-i Vükelâ mukarrerâtına geçer mi idi?

Mustafa Şeref Bey (Kayseri) — Bit-tabi geçer idi; yani Meclis-i Vükelâ ihrâcına müsâade olunduğuna dâir karar verirdi.

Reis — İhracı memnû olan mevâddan Meclis-i Vükelâ kararıyla bir şahsa külliyetli mikdârda ihrâca müsâade edildi mi?

Mustafa Şeref Bey (Kayseri) — Dediğiniz şekilde hatırıma gelen bir mesele var ki o mesele, Meclis-i Vükelâ'ya âid olmadığı hâlde ben Meclis-i Vükelâ'ya sevk etmiş idim. Şimendöferler idâresi dört yüz bin kilo ipek, yüz elli bin kilo ipek kozası ihrâc etmek istiyordu. Fil-vâki ipek ihrâcı serbest idi; çünkü memleketimizde ipeğin istihlâki kabil değildi ve aynı zamanda mevâdd-ı harbiyeden olmak üzere barut yapmak için Almanya'da istimâl ediliyordu. Binâenaleyh memleketimizde her sene yetişen bu maddenin ihrâcını teşvîk ve tergib etmek lâzımdı. İsmail Paşa da Suriye'den toplatdırdığı ipekleri ihrâc etmek istemişdi, ben de Meclis-i Vükelâ'ya arz etmişdim; netîcede ihrâcına cevâz verildi. (Sayfa: 289)

Reis — Suâlde eşhâs-ı maddiyeye de para kazandırıldığı mevzû-i bahisdir.

Mustafa Şeref Bey (Kayseri) — Hayır, böyle bir şey hatırıma gelmiyor.

Halid Bey (Divaniye) — Soracağım mesele Beyefendi'ye âid değil, fakat tenevvür etmek için söyleyeceğim; Harbiye Nezâreti'nde Kömür Şubesi teşkîl edildiği vakit Ereğli ve Zonguldak şirketlerine vaz-ı yed edilmesi hakkında Meclis-i Vükelâ'ca karar verildiği söyleniyor; bu, doğru mudur?

Mustafa Şeref Bey (Kayseri) — Bu 1332 senesinden evvel mi, yoksa yakında mı olmuşdur? Eğer yakın zamanda olmuş ise böyle

bir şey vardır. Meclis-i Vükelâ, kömür havzalarına bir komisyon izâmına ve yapacağı tedkikata göre netîcede tedbîr ittihâzına karar vermişdi. Komisyon tedkikat yapmadan evvel Enver Paşa...

Halid Bey (Divaniye) — Enver Paşa değil, Ferîk Rodwald Paşa'dır.

Mustafa Şeref Bey (Kayseri) — Hayır Enver Paşa'dır. Fil-vâki asıl talîmâtnâme Rodwald Paşa'nındır; fakat bize teblîg edilen sûretde Enver Paşa'nın imzâsı vardı ve bu talîmâtnâmede ocaklara vaz-ı yed şeklinde tertîbât vardı. Bu mesele Meclis-i Vükelâ'da görüşüldüğü vakit Harbiye Nezâreti'nin vaz-ı yede salâhiyetdâr olmadığını ve vaz-ı yedin ancak kanûnî olacağını söyleyerek o talîmâtnâmenin adem-i tatbîkine karar verildi zannederim.

Halid Bey (Divaniye) — Bendenize kalırsa o talîmâtnâme tatbîk edilmişdir ve ben, bunu o komisyonda cihet-i askeriyeden memûr bir a'zâ tarafından işitdim, hattâ şirketin altmış bin lira raddesindeki parasının da Almanlar tarafından alınıp sarfedildiğini öğrendim.

Mustafa Şeref Bey (Kayseri) — Bilmiyorum, belki biz çekildikden sonra olmuşdur.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Suriye'de birçok evlerdeki bakır tencereler cebrî bir tarzda toplatdırılmışdı ve gûyâ bu, Hükûmet'in emriyle yapılmışdı. Hâlbuki bu bakırlar birtakım eşhâsa verilerek sevk edilmiş. Acabâ bu Meclis-i Vükelâ'da mevzû-i bahsoldu mu?

Mustafa Şeref Bey (Kayseri) — Bilmiyorum.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Gûyâ o bakır tencerelerle top isâga edilecek demişler.

Mustafa Şeref Bey (Kayseri) — Eğer bunlar ihrâc edilmiş ise her hâlde Meclis-i Vükelâ, şu kadar bakır ihrâcına müsâade edilmişdir, demişdir.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Bu muâmele eşhâs nâmına mı, Hükûmet nâmına mı yapılmışdır?

Mustafa Şeref Bey (Kayseri) — Madenler Harbiye Nezâreti nâmına çıkardı ve ihrâc edilen mevâddın hepsi Meclis-i Vükelâ kararına iktirân etmişdir. (Sayfa: 290)

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Hükûmet-i Osmaniye'ye tayyâre yetişdirmek için kanat imâlinde ipek lâzım olduğundan Su-

riye'de dûn fîâtla ipek toplatdırılmış idi. Hâlbuki bu ipekler eşhâs eliyle Almanya'ya ihrâc olunmuşdur.

Mustafa Şeref Bey (Kayseri) — Dört yüz bin kilo ipek ihrâcı için Demiryollar idâresine müsâade edilmişdi. Fakat idâre, vesîkayı aldıkdan sonra elli bin kilo bir zâta, kırk bin kilo da diğer bir zâta, verebilir ve bu husûsda Şimendöferler idâresi serbestdir.

Necati Bey (Bolu) — Yapak ve yün nâmı altında iki milyon kilo yün ihrâcı için Karasu Efendi tarafından mürâcaat edilmiş ve ihrâc vesîkası verildiği takdîrde Maârif Nezâreti'ne müessesât-ı hayriye inşâsı için elli bin lira vereceğini söylemiş ve mesele intâc edilerek para verilmiş deniliyor. Bunu mevsûk olarak zannetmiyorum, fakat mesele Meclis-i Vükelâ'da tezekkür edilmiş.

Mustafa Şeref Bey (Kayseri) — Benim zamanımda böyle bir mesele olmamışdır, daha evvel ise bilmiyorum.

Reis — Başka bir mütâlaa var mı efendim? (Hayır sadâları) Dokuzuncu suâlde: Hiçbir lüzûm ve kanûna müstenid olmayarak siyâsî ve askerî sansürler ihdâsıyla hürriyet-i matbûât ve muhâberâtı ihlâl eylemesi ve Avrupa evrâk-ı havâdisini memlekete idhâl etmemesi mevzû-i bahisdir.

Mustafa Şeref Bey (Kayseri) — Sansür usûlü Kabine'ye girdiğimiz vakit mevcûd idi; bunu Talat Paşa Kabinesi ikame etmedi, mevcûdu bir müddet daha idâme etdi ve bilâhire ref olundu. Bu usûlün kanûna mugayereti iddiâsı doğru değildir. İdâre-i örfiye Kanûn-ı Esâsî'de muayyen olan serbestîlerin muvakkaten tatîlini tazammun eder; idâre-i örfiyeyi ilân etmiş olan bir hükûmet sansür vazına salâhiyetdârdır ve Harb-i Umûmî zamanında hemân her memleketde sansür tatbîk edilmişdir. Bizde de zâten müesses bir usûl bir müddet idâme edilmiş ve bilâhire tahfîf olunmuşdur.

Reis — Bu suâl hakkında başka bir mütâlaa var mı? (Hayır sadâları) Onuncu suâl: Dâhil-i memleketde bir herc ü merc-i idârî vücûde getirerek ve hürriyet-i cân ve mâl ve ırza musallat birtakım çetelere müzâheret ederek îka eyledikleri fecâyie iştirâk eylemesi hakkındadır ki bundan maksad Teşkîlât-ı Mahsûsa meselesidir.

Mustafa Şeref Bey (Kayseri) — Ben ne çete teşkîlâtını biliyorum, ne de onlara müzâheret edildiğini... Binâenaleyh ben bu suâle muhâtab olamam. (Sayfa: 291)

Reis — Nezâretiniz zamanında böyle bir teşkîlât olmadı mı?

Mustafa Şeref Bey (Kayseri) — Hayır efendim.

Reis — Başka sorulacak bir mesele var mı? (Hayır sadâları) Müzâkere hitâm bulmuşdur.

Hitâm-ı müzâkerât

Saat	Dakika
3	30

İfâdât-ı vâkıa
tarafımdan zabt edilmişdir
Zabıt kâtibi
Necmeddin Sahir

İfâdât-ı mazbûtamı
tasdîk ve imzâ ederim.
Kayseri mebûsu
Mustafa Şeref

Beşinci Şube

On Birinci İctimâ

İSMAİL CANBOLAT BEY

Dâhiliye nâzır-ı esbâkı

Çarşamba, 27 Teşrîn-i sânî 1334
[27 Kasım 1918]

İctimâda mevcûd a'zâ:

Reis: **Abdullah Azmi Efendi (Kütahya),**

Kâtib: **Şemseddin Bey (Ertuğrul),**

A'zâ: **Mustafa Fevzi Efendi (Saruhan), Mustafa İbrahim Bey (Saruhan), Kâmil Efendi (Karahisar-ı sahib), Salim Bey (Karahisar-ı sahib), Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf), Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı), İlyas Sami Efendi (Muş), Seyyid Ali Haydar Bey (Asir), Halid Bey (Divaniye), Necati Bey (Bolu), Viktor Bey (İstanbul), Şeyh Tayyib Efendi (Ankara), Hasan Bey (Gümüşhane).**

Bed-i müzâkerât

Saat Dakika
3 35

Reis — Celse açılmışdır; birinci suâl; sebebsiz ve vakitsiz harbe girmeleri hakkındadır.

İsmail Canbolat Bey — Bendeniz Kabine'ye muahharen dâhil olduğum cihetle bu suâl ile ikinci, üçüncü suâller hakkında söyleyecek bir şeyim yokdur.

Reis — Birinci suâlin ve: İlân-ı harbin esbâb ve avâmil-i hakikiyesiyle sûret-i cereyân ve vukuu hakkında Meclis-i Umûmî'ye hilâf-ı vâki beyânâtda bulunmaları hakkındaki ikinci suâlin ve: Seferberlikden sonra ve ilân-ı harbden evvel İtilâf hükûmetleri tarafından vuku bulan şerefli ve fâideli teklîfleri reddeylemesi ve Almanya'dan bir gûnâ zaman ve taahhüd almaksızın ve bir fâide-i gaiye temîn etmeksizin harbe sürüklenmesi hakkındaki üçüncü suâlin kendilerine teveccüh edemeyeceğini söylüyorlar, bir mütâlaa var mı efendim? (Hayır sadâları) O hâlde dördüncü suâle geçiyoruz; bu suâlde: Harbi dirâyetsiz ve istikametsiz ellere tevdî ederek her cephede fünûn-ı harbiyenin kabûl edemeyeceği mecnûnâne hareketlerin cereyânına ve sırf menâfi-i hasîse-i şahsiye uğrunda kuvve-i hayâtiye-i milletin gasb ve isrâfına müzâheret eylemesi mevzû-i bahisdir.

İsmail Canbolat Bey — Bu suâl, alel-ıtlak harbin idâresine müteallikdir ve ben Kabine'ye dâhil olduğum zamanda harb devâm etmekde idi; binâenaleyh ben bu suâli altıncı suâl ile birleşdirerek cevâb vereceğim: Biliyorsunuz ki Başkumandanlık Vekâleti Meclis'ce de kabûl edilmiş bir şekildir. Hâlbuki Başkumandanlık ile Harbiye Nezâreti'nin tevhîdi büyük bir kusûr olduğu cihetle ben buna muârız idim. Nitekim Kabine'ye girmeden evvel Talat Paşa bana Kabine'ye girmeyi teklîf etdiği vakit, bu husûsdaki fikrimi de tekrar söylemişdim, fakat Paşa : "Sen gel, bunu sonra hallederiz" demişdi. Vazîfe-i Nezâret'i îfâya başladıkdan sonra, zannedersem

beşinci günü, İspanyol nezlesinden hasta olduğum cihetle Heyet-i Vükelâ'da ve ictimâlarda bulunamadım; iyi oldukdan sonra da bu mesele tekrar hâdis oldu. Fil-vâki hastalıkdan kalkdıkdan sonra Nezâret'e ilk geldiğim gün Zât-ı Şâhâne, "Başkumandanlık Vekâleti" unvânının kaldırılarak "Erkân-ı Harbiye Riyâseti" unvânına kalbedilmesini Enver Paşa'ya teklîf etmiş olduğundan Enver Paşa da bu meseleyi Talat Paşa' ya söylüyordu ki (Sayfa: 296) bu esnâda ben de Sadrazam Paşa'nın yanına gelmişdim. Mesele mevzû-i bahsedildiği cihetle ben de mebâhiseye karışdım ve: "Bir erkân-ı harbiye reisi, bir de harbiye nâzırı olsun" dedim. Fakat Enver Paşa: "Ben bu tarzda yapamam, itimâd edilecek kimse yok" dedi ve razı olmadı. Bu meselede Talat Paşa da ısrâr etmediği için o şekilde kaldı. Zâten mesele, Heyet-i Vükelâ'ya gelmiş ve siyâset-i umûmiyeye âid olarak addedilmiş bir mesele değildi ve ben de bit-tesâdüf onların muhâverelerine iştirâk eylemiş idim. Şu kadar ki ben Kabine'ye girmeden evvel Başkumandanlık Erkân-ı Harbiye Riyâseti veya ne sûretle olursa olsun kumandanın tefrîki ve harbe dâir müzâkerât icrâsı için bir Encümen-i Vükelâ teşkîlini teklîf etmiş idim, Talat Paşa bunun için de: "Münâsib bir zamanda Meclis'de teklîf et, yaparız" demişdi. 11 Ağustos tarihinde akdedilen Meclis-i Vükelâ'da harbe ve siyâset-i umûmiyeye müteallik mesâilden ve meselâ Kafkasya meselesinden bahsolunduğu cihetle bundan bil-istifâde Encümen-i Vükelâ teşkîli hakkındaki teklîfimi icrâ etdim. Fakat buna bilhâssa Enver Paşa ile birkaç arkadaşımız itirâz etdiği ve Talat Paşa da tervîci cihetine gitmediği için öyle kaldı. İşte bunun içindir ki harbin sûret-i cereyânı hakkında doğru malûmât almak imkânı olmamışdı. Fakat ben bu husûsda birkaç defa ısrâr etdim ki bu ısrâr üzerine, Meclis'e haritalar getirildi ve Harbiye nâzırı cephelere dâir malûmât verirdi; bu böyle devâm edecekdi, fakat vakit kalmadı. Bundan başka Dâhiliye Nezâreti'nin harbe âid muâmelâtının iyi idâre edilmediği hakkında bazı malûmât alıyorduk; meselâ Filistin vakası dolayısıyla vâki olan hâli gördük: Zâbit kumandasındaki çeteler geriye kaçıyorlar ve köylere tahrîbât yapıyorlardı. Ben bu meseleye Beyrut vâlîsinin işârıyla muttali oldum ve hattâ bir gün yüz elli kişilik bir müfrezenin kaçdığına dâir şifreli bir telgrafnâme aldım; bu şifreli telgrafı 28 Ağustos tarihinde akdedilen Meclis-i

Vükelâ'da okuduğum zaman Enver Paşa: "Bu, mühim mesele değil, öteden beri oluyor, bunları niye buraya getirdik?" diye cevâb verdi. Ben de bunun üzerine: "Öyle ise daha ehemmiyetli; ben yeni başladı zannediyor idim. Mâdâmki eskiden başlamış, şimdi nihâyetine geldik demekdir" dedim. Hulâsa bu mesâil öteden beri Enver Paşa'nın basît cevâblarıyla hallolunmuş ve bunun içinden çıkmak imkânı da yokdu. Çünkü çağırıp istîzâh edecek bir erkân-ı harb reisi yokdu. Meselâ; "Bu, böyle değildir" deyince o: "Askerlik îcâbıdır" deyip geçiyordu. Hattâ Enver Paşa cephe hakkında malûmât verdiği vakit, İngilizlerin mevcûd kuvvetlerini bir misli daha tezyîd etseler bile cepheyi geçmeleri ihtimâli olmadığını söylemiş ise de muahheren cephe herc ü merc olmuşdur. Garîbdir ki Enver Paşa'nın o sözüne içimizde inananlar olmuşdu.

İlyas Sami Efendi (**Muş**) — Beyefendi'ye mantıkî olarak teveccüh edecek suâl ikidir: Biri, Kabine'ye dâhil olması, yani seyyiâtına kani olduğu refîkleri ile neye (Sayfa: 297) teşrîk-i mesâî etdiği ve sonra Kabine'de bulundukları zaman tarz-ı mesâileri yani harbin mesâvîsi hakkında ne teşebbüsde bulundukları ile hakikati henüz anlaşılamayan sebeb-i istifâları... Bendeniz bu üç suâle cevâb vermelerini teklîf ediyorum.

İsmail Canbolat Bey — Evvelâ birincisine cevâb vereyim: Talat Paşa Kabinesi ilk teşekkül etdiği vakit bana Posta, Telgraf Nezâreti'ni teklîf etmişdi; fakat ben o vakit Kabine'ye girmedim; çünkü Kabine'yi, iş görecek heyet hâlinde tanzîm etmediğini anlamışdım. Binâenaleyh böyle iş görmesi ihtimâli olmayan ve Said Halim Paşa Kabinesi zamanında sû-i idâresi görülen bazı arkadaşlar da bulunduğundan Kabine'nin iş göreceğine ümîdim yokdu. Muahheren geçen Kânûn-ı sânîde Talat Paşa, İâşe Nezâreti'ni teklîf etdi. Ben, o günkü şekl-i idâre daha beter bir hâle geldiği için Kabine'ye girmek istemedim; hattâ pek ziyâde üstüme düşmüşler idi, Talat Paşa da Enver Paşa'yı göndermiş idi; Enver Paşa bir buçuk saat kadar bana mevâîdde bulundu; her türlü yardımı yapacağından bahsetdi. Fakat ben Harbiye nâzırı Enver Paşa'ya, Levâzım reisi İsmail Hakkı Paşa iken çalışmanın imkânı olmadığını söyledim. Sonra iâşeye âid bazı tedkikatda bulunmak üzere Almanya'ya gitmiş ve İstanbul'a avdet etmeden evvel Brest-Litovsk müzâkerâtı için Berlin'e gelmiş

olan Talat Paşa ile görüşmüşdüm. İstanbul'a avdet etdikden sonra İâşe Nezâreti teşkîlinden sarf-ı nazar etdikleri için mesele öyle kalmışdı. Fakat o zaman –teferruâtı şimdi hatırımda yok– birçok metâlibâtda bulunmuş ve Kanûn-ı Esâsî'ye mugayir cereyân eden mesâil hakkında itirâzât dermiyân eylemişdim; meselâ matbûâtın sansür edilmesi, idâre-i örfiyenin esbâb-ı askeriyeden dolayı idâre olunması gibi... Hattâ Halil Bey de, birkaç defa Talat Paşa ile görüşüldüğü vakit bulunmuş ve: "Mâdâmki harbde matbûâtın sansür edilmesi lâzımdır; Dâhiliye Hukuk Müşâviri'ne söyle; Kanûn-ı Esâsî'nin tadîli için bir esâs hâzırlasın, Kanûn-ı Esâsî, idâre-i örfiyeyi de ihlâle âid olarak tecvîz ediyor" demişdi. Bunun üzerine ben de Dâhiliye Hukuk Müşâviri Osman Bey'i Sadâret dâiresine davet ederek bu tadîlât hakkındaki fikirlerimi kendisine söyledim ve bu, Cemal Paşa'nın Dâhiliye Nezâreti vekâletinde iken Heyet-i Vükelâ'ya kadar geldi; fakat orada alıkonuldu. Talat Paşa avdet edip Meclis-i Mebûsân kapatılınca, meseleyi Meclis-i Mebûsân'a getirip Kanûn-ı Esâsî'yi tadîl etmeğe imkân kalmadı. Ben de ısrâr etdiğim için zâten İâşe Nezâreti teşkîli hakkındaki fikirleri de gevşemiş olduğundan bundan sarf-ı nazar edildi. Muahharen tebeddül-i saltanat oldu; Talat Paşa, ben Viyana'dan avdet etmek üzere iken Maârif Nezâreti'ni teklîf etdi. Ben buna cevâb verdim ve: "İstanbul'a geliyorum, rüfekâ hakkında görüşmek lâzımdır; şimdiden kabûl etmiş addetmeyiniz" dedim; fakat ben İstanbul'a avdet etdim ve o zaman ahvâlin zarûretinden olsa gerekdir ki Talat Paşa'yı pek ziyâde tebeddül etmiş (Sayfa: 298) gördüm. Ben kendisini eskiden beri tanıdığım için biliyorum; Paşa, o zamana kadar, benimle görüşdüğü vakit memleketi hüsn-i idâre için bana bu zamana kadar bir emniyet ilka etmemişdi. Yalnız o zaman fevkalâde bozuk giden işlerin tanzîmi hakkında katî beyânâtda bulundu ve: "İşte, seni bunun için Kabine'ye alıyorum; bu meseleleri ıslâh edelim" dedi. Ben de fikirlerimi söyledim ve: "Enver Paşa ile Cemal Paşa Kabine'nin kusûrudur, binâenaleyh bunları Kabine'den çıkarınız, bilâhire Kabine'ye kuvvet verecek bazı kimseleri alınız" dedim. O, Cemal Paşa hakkındaki teklîfimi kabûl etdi; fakat: "Enver Paşa'yı biraz daha tecrübe edelim" dedi. Binâenaleyh bu vaadi de aldıkdan sonra, esâsen öteden beri dışarıda bulunarak tenkidâtımdan bir fâide elde

edemediğimden dolayı, îcâbında Kabine'yi sarsarım itikadiyle Kabine'ye girmeği kabûl etdim. Bu itibâr ile, yani buhrân-ı vükelâ hâsıl ederim gibi fikirlerle Kabine'ye girdim ve: "Cemal Paşa'yı çıkar bakalım" dedim. Talat Paşa; " Sen geleceksin, başka arkadaşlar da alacağım; Cemal Paşa'yı bir haftaya kadar Kabine'den çıkaracağıma söz veriyorum" dedi ve hattâ bu meyânda Rahmi Bey'i Kabine'ye almak tasavvuru vardı. Hattâ o aralık Rahmi Bey İstanbul'a gelmişdi; onunla da görüşülüyor idi. Tabîî aramızda daha bazı şeyler bahsedildi ve programını okudu ki bundan istifâ meselesinde bahsedebilirim.

İlyas Sami Efendi (Muş) — Talat Paşa sizi Nezâret'e getirmekle büyük bir emniyet vermişdi. O hâlde siz de mesâvîsi belli olanları niye takib etmediniz?

İsmail Canbolat Bey — Ben hangilerini söylemezsem sorunuz.

Reis — Başka bir suâl var mı efendim? (Hayır sadâları) Beşinci suâlde: Kavâid-i hukukiye ve insaniyeye ve hâssaten Kanûn-ı Esâsî'mizin rûh ve sarâhatine külliyen münâfî muvakkat kanûnlar ve emir ve nizâmlar ısdâr ederek memleketi bir sahne-i fecâyie kalbeylemesi mevzû-i bahisdir.

İsmail Canbolat Bey — Kabine'ye girmeden teklîf etdiğim meselelerden biri de Meclis-i Umûmî'nin ictimâa daveti idi; çünkü bu sûretle Kanûn-ı Esâsî tadîlâtı yapılacak ve tatbîki câiz olmayan kanûnların ilgası için mukarrerât ittihâz olunacak idi ki bu teklîfime muvâfakat edilmiş idi. Muahharen bunu Meclis-i Vükelâ'da teklîf etdim ve Eylül'ün birinde Meclis'in küşâdına tarafdâr olduğum hâlde ekseriyet, Eylül'ün on beşinde açılmasına tarafdâr oldu; biz, birkaç arkadaş ekalliyetde kaldık. Fakat maat-teessüf o da olmadı; çünkü bu, Sadrazam Paşa'ya havâle edildiği hâlde Meclis'in vaktinden evvel celbi usûlü tatbîk edilmedi. Ben fırsat buldukca bu gibi mesâili gazetecilere söyledim ki bundan maksadım da onların sözlerini âlemin gözü önüne koyarak kendilerini taahhüd altında bulundurmak idi. Bu meseleler gazetelerde yazıldığı hâlde, pek vahi esbâb serdiyle, Meclis'in küşâdı Teşrîn-i evvel'in birine talîk edildi. Tabîî ben, dâimâ söylüyor ve hiçbir vakit susmuyordum; hattâ ben Talat (Sayfa: 299) Paşa'ya da söylemiş ve: "Sizin aranızda diken gibi bulunuyorum" demişdim; o da bana fakat: "Tatlı di-

ken!" demişdi, çünkü onları izâc ediyordum. Bilhâssa 25 Ağustos tarihli Meclis-i Vükelâ'da bundan bahsetdim ve: "Nezâret'i kabûl etmeden evvel de söylemişdim ki ben; bu şerâit altında îfâ-yı vazîfe edemem; tadîlâtı yapınız" demişdim. Hattâ o güne âid hatıra defterimin nihâyetine mesâil-i rûzmerreyi yazdıkdan sonra: "İşlerin gidişi, beni son derecede müteessir etdi" diye bir şey yazmışım. Bu meyânda beşinci suâle müteallik bir mesele vardı ki o da tehcîr ve tagrîb edilmiş olan Arab, Ermeni ve Rumlar idi. Hastalıkdan kalkıp Nezâret'e geldiğim gün, yani 4 Ağustos'da akdedilen Meclis-i Vükelâ'da bunların tamâmen yurtlarına, yerlerine iâdesi hakkında bir karar almış idim ve buna kimse itirâz etmemişdi; hattâ bunun için tatbîkata başlanılmışdı, muhâcirîn idâresi hâzırlık yapıyordu. Samsun ve havâlîsi ahâlîsinin iâdesi için emir bile vermiş idik. Bu madde hakkında başka söyleyecek sözüm yokdur.

Reis — Bu suâl hakkında başka bir mütâlaa var mı? (Hayır sadâları) Altıncı suâlde: Vakayi-i harbiyeden sevkül-ceyşe taalluk etmeyen ve binâenaleyh ketmi lâzım gelmeyenleri mücerred muhâfaza-i mevki dâiyesiyle ketm eylemesi ve her gün birer menfî sebeble düşmana çiğnetdiği vatan-ı muazzez aksâmının avâkıb-ı elîmesinden milleti vakit ve zamanıyla haberdâr etmemesi mevzû-i bahisdir.

İsmail Canbolat Bey — Bu suâlin cevâbını dördüncü suâle cevâb verirken verdiğim için tekrarını zâid addederim.

Reis — Yedinci suâle geçiyoruz, muvâfık mı? (Muvâfık sadâları) Bu suâl: Harb seneleri zarfında İtilâf hükûmetleri tarafından mükerreren vuku bulan ve bilhâssa Rusya'nın inhilâlinden sonra edilen sulh teklîflerini reddeylemesi ve bin-netîce bugünkü âkıbet-i meşûmeyi davet eylemesi hakkındadır.

İsmail Canbolat Bey — Bunun hakkında hiçbir malûmâtım yokdur; fil-vâki ben Rusya'nın inhilâlinden sonra sefîr olarak Stokholm'a gitmiş ve tabiî Rusya'yı münferiden bir sulhe yanaşdırmak için de çalışmış idim; fakat, maat-teessüf hastalandığım için çalışamayacak bir hâle geldim ve ufak tefek iş yapmak ihtimâli vücûd bulmuş iken İstanbul'a avdet etdim. Bit-tabi Nezâret'e geçinceye kadar da bu meselelerden malûmâtım yokdu.

Reis — Münferid bir sulh akdi meselesi zaman-ı nezâretinizde vâki olmadı mı?

İsmail Canbolat Bey — Hayır... Fakat bahsedeceğim bir şey var ki ben istikbâlde de memlekete hidmet etmek emelinde olduğumdan belki mevki-i siyâsiyeme zarar gelir diye yazılmasından çekiniyorum. Meselâ Nezâret'e geçmeden evvel 16-17 Temmuz gecesi Talat Paşa Rahmi Bey'le beraber eve gelmişdi. Biliyorsunuz ki Rahmi Bey öteden beri İtilâf devletleriyle anlaşmak (Sayfa: 300) arzusunda idi, esâsen ben de Kabine'ye girer iken bunu da teklîf etmişdim. Fakat maksad, alel-ıtlak sulh değil, İtilâf devletlerinin şerâit-i sulhiyelerini anlamak, daha doğrusu yoklamak idi. Talat Paşa bu meseleye evvelleri tarafdâr gözükmez iken bu teklîfime itirâz etmedi ve: "Sen Kabine'ye gel, düşünürüz" dedi. Nâzır oldukdan sonra bir gün Hâriciye nâzırı Nesimi Bey de hâzır olduğu hâlde bu bahsi açdım ve: "Bu meseleyi düşünelim" dedim. Esâsen Nesimi Bey de buna tarafdâr idi. Hangi vesâitle ve kimler vâsıtasıyla yapabileceğimizi teemmül etdikden sonra bu işe Rahmi Bey'in memûr edilmesi takarrür etdi ve Talat Paşa bana: "Sakın, bu meseleyi Meclis-i Vükelâ'da mevzû-i bahsetme" dedi. Fil-hakika böyle bir şey bahsetmenin zamanı değildi ve Enver Paşa ile zannedersem Halil Bey buna en ziyâde muteriz olacak gibi addediliyordu. İyice aklımda yok, bu kabîl-i mesâili defterime de yazmadığım için bazı işârât koymak sûretiyle meseleyi kayd etmişim. Aramızda Cahid Bey'in tavassut etmesi de mevzû-i bahsolmuş idi ve Cahid Bey Avrupa'dan geldikden sonra Talat Paşa'nın yanına gelmişdi. Ben de oraya gitmişdim; Nesimi Bey'le Halil Bey de orada idi. Fakat Talat Paşa Cahid Bey ile daha evvel görüşmüş ve: "Ben Avrupa'ya gideyim, çalışayım; iş ber-akis olursa benim üzerime atınız" demiş... Talat Paşa, Halil Bey gitdikden sonra bunu bize anlatdı. Ben bu meseleyi başka bir gün de tekrar mevzû-i bahsetdiğime dâir defterimde işâretim var; fakat o vakit Talat Paşa, bu husûsda kanâat-i katiyesi olmadığından dolayı, işi uzatıyordu. Hattâ Talat Paşa Berlin'e gitmeden evvel, Nesimi Bey de hâzır olduğu hâlde, bu meseleyi tekrar etdim ve: "Paşa, siz burada yok iken Hâriciye nâzırı bu işi yapsın" dedim; o da: "Ben avdet etdikden sonra" dedi ve muvâfakat etmedi, esâsen Nesimi Bey'in de Talat Paşa burada yok iken böyle bir şey yapmağa hevesi yokdu; üzerine almak istemiyordu. Binâenaleyh bizim tarafımızdan şerâit-i sulhiyeyi anlamak mesele-

si bu derecede kaldı ve 27 Eylül cuma günü Talat Paşa Berlin'den avdet etmiş ve Bulgar inhilâli de vâki olduğundan vaziyet tamâmen fecî bir şekil almışdı. O gece cereyân eden müzâkerede bu husûsda İngilizlerin efkârını yoklamağa ekseriyetle karar verildi. Bunu Cavid Bey'in söylemiş olması îcâb eder idi. O akşam Cavid Bey'le beraber gidiyorduk; Cavid Bey o müzâkerede kalemiyle bir şey yazar gibi idi. Çünkü Meclis-i Vükelâ'da zabıt tutmak Meşrûtiyet kaidesine muvâfık olmadığı gibi hattâ Avrupa devletlerinde bile buna müsâade edilmiyordu. Cavid Bey'e sordum ve: "Not mu alıyordun?" dedim; o da cevâb verdi ve: "Evet, hiç yapmadığım hâlde bu akşam böyle yapdım" dedi. Ben de defterime yalnız işâret etdim; çünkü Hâriciye nâzırına bu meseleyi istediği şekil ve sûretde icrâya salâhiyet verilmişdi; Hâriciye (Sayfa: 301) nâzırı bunu kemâl-i dikkatle yapacakdı. Ben de ertesi günü Rahmi Bey'e, iâşe işleri hakkında görüşmek üzere İstanbul'a gelmesi için bir telgraf çekdim. Bunun üzerine Rahmi Bey İstanbul'a geldi, fakat ben de o gün Kabine'den istifâ etmiş bulunuyordum. Meseleyi birlikde sûret-i husûsiyede konuşduk, sonra gitdi, Hâriciye nâzırıyla konuşdu, fakat ondan sonra ne olduğunu bilmiyorum. İşte sulh meselesi hakkındaki malûmâtım bu kadardır.

Reis — Bu husûsda başka bir mütâlaa var mı? (Hayır sadâları) Sekizinci suâlde: Harbin ihdâs eylediği müşkilât karşısında halkın iâşesini [ihtiyâcını] temîn [tehvîn] edecek tedâbîre tevessül eyleyecek [edecek] yerde [birtakım] eşhâs-ı maddiye ve hükmiyenin ihrâz-ı servet eylemesini temînen ihtikâr ve sû-i istimâl yollarına saparak memleketin iktisâdiyâtını batırması mevzû-i bahisdir.

İsmail Canbolat Bey — Dâhiliye Nezâreti'nde bulunduğum müddet zarfında Heyet-i Vükelâ'yı alâkadâr edecek sûretde böyle sarîh bir şeyden malûmâtım yokdur. Fakat evvelki memûriyetlerim îcâbı, yani Dâhiliye Müsteşârı, Şehremini iken mücâdelede bulunduğum için meselenin evveliyâtını biliyorum. Lâkin nâzırlıkda bulunduğum esnâda iâşe meselesi istihâle devrinde idi; çünkü İâşe Nezâreti teşekkül etmek üzere idi ve ne İâşe Müdîriyeti, ne de Nezâret bir şey yapamıyordu. Yalnız Şimendöferler idâresinin ticâret meselesi vardı ki ben bu idârenin muâmelâtını likide etmesi için Meclis-i Vükelâ'ya bir teklîfde bulundum; bu; nazar-ı itibâre alındı

ve bademâ idâre-i mezkûrenin ticâretle meşgul olmaması karargîr olarak keyfiyet Harbiye nâzırına teblîg edildi.

Reis — Bu suâl hakkında başka bir mütâlaa var mı? (Hayır sadâları) Dokuzuncu suâl: Hiçbir lüzûm ve kanûna müstenid olmayarak siyâsî ve askerî sansürler ihdâsıyla hürriyet-i matbûât ve muhâberâtı ihlâl eylemesi ve Avrupa evrâk-ı havâdisini memlekete idhâl etmemesi hakkındadır.

İsmail Canbolat Bey — Bil-münâsibe Kabine'ye girmeden evvelki muâmelât hakkındaki fikrimi söylemiş idim; Kabine'ye dâhil oldukdan sonra Sadrazam Paşa'nın verdiği söze müsteniden meseleyi Meclis-i Vükelâ'ya teklîf etmişdim, hattâ tarihi hatırımdadır; ben 18 Temmuz'da Kabine'ye dâhil olmuş ve 23 Temmuz'da hastalanmış idim. 3 Ağustos'da hastalıkdan kalkdım; 4 Ağustos'da bu teklîfâtımı Meclis-i Vükelâ'ya dermiyân etmiş ve bunu muhtelif tarihlerde 18, 21 ve 25 Ağustos tarihlerinde mevzû-i bahseylemişdim. Fakat Halil Bey bilhâssa buna itirâz etmişdi. Bizim Kanûn-ı Esâsî'miz mûcibince sansür vazına hiç imkân olmadığı, yani "Kablet-tab matbûât teftîş edilemez" demek sûretiyle bu meseleye muhâlif olduğu hâlde Halil Bey, matbûâtın ve mektûbların sansür edilmesini (Sayfa: 302) müdâfaa etdi. Ben de aksini iltizâm etdim, fakat lâf anlatmanın imkânı yokdu. Maa-mâfîh bir Encümen-i Vükelâ teşkîli ile meselenin tedkiki tensîb edildi, çünkü ben: "Bu iş hallolmazsa istifâ edeceğim" dedim ve ben fikrimi söylediğim için Encümen-i Vükelâ'ya dâhil olmadım. Encümen-i Vükelâ'ya havâle edilen mesele, Talat Paşa'nın Berlin'e gitmesi hasebiyle yapılamadı. Ancak şunu söyleyeceğim ki matbûât zamanımda sansür edilmemiş ve çünkü siyâsî sansür Kabine'ye girmeden evvel ilga edilmişdi. Esâsen gazeteciler İdâre-i Örfiye Kanûnu'nun tatîl hakkındaki maddesinden korkarak askerî haberleri askerî sansür memûrlarına gönderiyorlarmış; fakat gazeteciler askerî mesâil hakkındaki yazıları sansüre göndermekde olduklarını benimle muntazaman görüşmekde oldukları hâlde söylememişlerdi. Zâten Matbûât Kanûnu'na müzeyyel bir madde vardır ve bu madde mûcibince vakt-i harbde, hattâ vakt-i sulhde askerliğe âid malûmâtın, askerî sansür memûrları tarafından görülmeden neşri hâlinde cezâsı vardır ki bu, Kanûn-ı Esâsî'nin rûh ve sarâhatine mugayirdir. İşte bunun da ilga-

sı için Dâhiliye Nezâreti'nden Makam-ı Sadâret'e bir tezkere-i resmiye yazdırdım ve Kanûn-ı Esâsî'ye muhâlif olduğunu bildirdim; bu da Encümen-i Vükelâ'ya havâle edildi, fakat öyle kaldı; ancak tedkikatım netîcesinde anladım ki maat-teessüf pek ziyâde müterakkî devletlerde de bu kabîl yolsuzluklar yapılmış. Meselâ Fransa idâre-i örfiye kanûnunda, bizim kanûnumuzdaki, "Tahdîş-i ezhânı mûcib neşriyâtı tatîl eder" kaydı "meneder" sûretinde olduğundan bil-istifâde Fransızlar da sansür vaz etmişlerdir.

Reis — Bu suâl hakkında başka bir mütâlaa var mı? (Hayır sadâları) Onuncu suâlde: Dâhil-i memleketde bir herc ü merc-i idârî vücûde getirerek ve hürriyet-i cân ve mâl ve ırza musallat birtakım çetelere müzâheret ederek îka eyledikleri fecâyie iştirâk eylemesi mevzû-i bahisdir ki bundan maksad Teşkîlât-ı Mahsûsa'dır.

İsmail Canbolat Bey — Benim zamanımda böyle bir şey olmamışdır, binâenaleyh malûmâtım yokdur. Maa-mâfîh öyle zannediyorum ki o teşkîlât dâhil-i memleket için değil, hâric için idi. Yalnız bu münâsebetle evvelce vâki olan bir suâle cevâb vereceğim: Nezâret'de bulunduğum müddet zarfında yapdıklarım tamâmen aklımda olmadığı için hepsini tadâd edemem. Nezâret'de bulunduğum vakit meşgul olduğum meselelerden birincisi tehcîr edilmiş olanların avdeti idi ki bu husûsda bir karar istihsâl edilmiş ve hattâ fiiliyâta bile geçilmiş idi; ikincisi de takib-i eşkıyâ ve âsâyiş derdi idi ki bunun da en mühim sebebi jandarmaların cihet-i askeriyeye alınması ve asker firârîlerinin teksîri idi. Benden evvel jandarma kuvvetinin iâdesine karar verildiği hâlde bir şey olmamış olduğundan iki ay on iki gün devâm eden memûriyetim esnâsında dahi Enver Paşa ile karşılaşdığım veya telefonla görüşdüğüm zaman bu mesele ile (Sayfa: 303) meşgul olmuş ve bu sûretle ancak beş veya altı yüz kişi alabilmiş idim. Hâlbuki jandarma kuvvetini tezyîd imkânı olmadığından âsâyişin muhâfazasına çâre yokdu, binâenaleyh esbâb-ı istifâmın birisi de budur. Bir de idâre-i örfiye olan yerlerde askerlerin yapdığı mezâlim tahammülsüz idi, bunun için idâre-i örfiye mıntıkalarının tahdîdini teklîf etdim ve: "Harekât-ı harbiye cereyân eden menâtık tezâhür etsin; sonra bu kabîl menâtıkda mevcûd kavânîn dâiresinde îfâ-yı muâmele imkânsız olduğu cihetle, mıntıkalar taayyün etdikden sonra, o mıntıkalara

mahsûs ahkâm vaz edelim. Çünkü tasavvur ediniz ki harekât-ı harbiye yapılan bir köyde cephâne nakli için alacaklar, sonra sâhiblerini evden çıkarıp evlerine girecekler; binâenaleyh bu kabîl vakayi hâdis olmasın ve haksızlığa meydan bırakılmasın" dedim. Hattâ bu husûsda haritalar da yapıldı, fakat Talat Paşa Berlin'e gidince Enver Paşa ile uyuşamadık; Paşa avdet etdikden sonra ben Kabine'den istifâ ediyordum. Bu husûsda esâsen benim düşündüğüm cihet, idâre-i örfiyeyi ilga etmek ve askerlerden memleketi kurtarıp idâre-i mülkiye elinde bulundurmak idi. Bit-tabi harekât-ı harbiye olan yerler de askerlerin idâresinde kalacakdı ve bundan başka çâre de yokdu. Fakat bu vadide uzun uzadıya cereyân eden münâkaşât ve itirâzât netîcesinde anlaşamadık. Nezâret'de bulunduğum zamana âid uğraşdığım şeyler hakkında suâle marûz kalacağımı tahmîn etmediğimden daha fazla hâzırlanamamışdım. Binâenaleyh malûmâtım bu kadardır.

İlyas Sami Efendi (Muş) — Nezâret'de bulunduğunuz vakit vâlîler hakkında bir karar ittihâz etdiniz mi?

İsmail Canbolat Bey — Benim prensibim, bulunduğum diğer memûriyetlerde de yapdığım gibi, her adamı kullanmak ve mûcib-i cezâ efâli olmadıkca muâmele yapmamak idi. Binâenaleyh Nezâret'de bulunduğum vakit: "Bana şu adamı veriniz" demedim ve hiç kimseye ses çıkarmadım. Bâ-husûs bunu o zaman da yapmağa imkân yokdu. Çünkü ahvâl-i âdiyede azil için sebeb-i kâfî olan ahvâli nazar-ı dikkate alsa idim hiçbir vâlî yerinde duramaz idi. Meselâ geçenlerde vefât eden Bursa vâlîsinin idâresizliğini evvelce biliyordum, hattâ ona sû-i istimâl de atfediyorlardı. Fakat ben Nezâret'e geçdikden sonra faâliyet gösterdi; hattâ ben sû-i istimâl meselesi hakkında tedkikat yapmak üzere müfettiş göndermiş idim, fakat bu tedkikatın netîcesini ben Nezâret'den çekildiğim için bilmiyorum. Maa-mâfîh bu husûsda Talat Paşa'nın da tesîrâtı yokdur, diyemem; hattâ böyle bir iki kişiye yer aramakla meşgul idi ve siz de bazılarının Â'yân a'zâlığına tayîn edileceklerini işitmişsinizdir. Hâsılı ben, iş başına gelir gelmez memûrların azil ve tebdîli tarafdârı değil idim.

İlyas Sami Efendi (Muş) — Talat Paşa'nın, Cemal Paşa'yı Kabine'den çıkaracağını (Sayfa: 304) vaad etdiğini söylemişdiniz, sonra bu mesele ne oldu?

İsmail Canbolat Bey — Evvelce aldığım vaadin icrâ edilmediğini görünce dâimâ meseleyi mevzû-i bahsetdim; ben hasta iken Cemal Paşa Buda-Peşte'ye gitmiş idi. Hattâ Cemal Paşa Buda-Peşte'de bulunduğu sırada meseleyi Meclis-i Vükelâ'da açmış idim, bu sûretle işi rezâlete vurdum ve: "Bu adam bizim aramızda bulunacak vaziyetde değildir. İçimizde bunun gibi adamlar bulunmasın, çünkü benim günâhım olmadığı hâlde başkalarının lekesi altında bulunamam" dedim. O meyânda nâzır olmayanlardan, meselâ İsmail Hakkı Paşa'dan da bahsedildi; hattâ Enver Paşa da bunu ikrâr etdi. Bunun üzerine kendisine yalvardım ve: "Artık bu adamı işinden çıkar" dedim. Cemal Paşa için kimse itirâz etmedi. Ben teklîfimde ısrâr etdim ve Cemal Paşa Avrupa'da iken bu meselenin hallini teklîf eyledim. Fakat Talat Paşa, Avrupa'dan avdetine talîk etdi; Cemal Paşa geldi, ertesi gün de Talat Paşa Berlin'e gidiyordu; "İstifâ teklîf ederim ve kabûl etmez ise benim istifâ etmekliğim îcâb eder, ona da vakit yok, geldikden sonra yaparız" dedi. Talat Paşa Avrupa'ya gitdi geldi, o esnâda bir de Enver Paşa meselesi çıkdı; ben onun için de: "Kabine'de duramaz" dediğim hâlde Talat Paşa on beş gün daha müsâade istedi; fakat artık sabr edemedim.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — İstifânâmenizi okur musunuz?

İsmail Canbolat Bey — Peki, okuyayım: "Dâhiliye Nezâreti'ni deruhde edeceğim sıralarda irâe buyurulan mesâî programında Kanûn-ı Esâsî'ye ve kavânîn-i mevzûaya ve hukuk-ı efrâda itinâ ile riâyet edileceği, her nezâretin kendi vazîfesiyle iştigal edeceği ve hâl-i harb dolayısıyla tedâhül eden teşkîlât ve vezâif tedkik edilerek bunların hâl-i tabîiyeye ircâ edileceği, her nezâretin sû-i istimâlâtın önünü almak üzere tedâbîr-i serîaya tevessül edeceği, Kabine efrâdını müctemian mesûl eden mesâil-i umûmiyenin Heyet-i Vükelâ'ca tezekkür ve takarrür edeceği, îcâbât-ı harbiye dolayısıyla neşrolunan ve hukuk-ı efrâdı tazyîk eden kavânîn-i mülkiye ve askeriyenin tedkik edilerek îcâb edenlerin tadîl edileceği muharrer idi. Fakat iki ayı tecâvüz eden memûriyetim müddetince maat-teessüf bu mevâddan velev birinin olsun, tamâmen değil hattâ kısmen bile tatbîk edildiğini görmek müyesser olmadı. Bu esnâda vâki olan beyânât-ı şifâhiyeleri de henüz sâha-i tatbîke vaz olunamadı. Bunca mevâîde ve yemînlere rağmen

Kanûn-ı Esâsî'ye ve kavânîn-i mevzûa-i sâireye mugayir ahvâl, eskisi gibi devâm ediyor, Heyet-i Vükelâ'ca bunun önüne geçmek için hiçbir karar ve tedbîr ittihâz edilmiyor; mütecâsirleri hakkında cezâ tertîb edildiğine dâir de bir emâre mevcûd değildir. Kanûn-ı Esâsî'ye sarâhaten muhâlif ve mugayir olduğu hâlde esbâb-ı askeriyeden dolayı ilân edilmiş bulunan idâre-i örfiyeler devâm etmekde olduğu gibi (Sayfa: 305) matbûâtın ve mektûbların sansür edilmesi muâmele-i gayr-i kanûniyesi de devâm etmekdedir. Her nezâret kendi vazîfesiyle iştigal edecek iken, Harbiye Nezâreti hâlâ seyr-i sefâin, Hicaz ve askerî demiryollar ve limanlar müdîriyet-i umûmiyeleri vezâifiyle iştigal etmekde ve hattâ meşrûtiyetle idâre olunan memleketlerin hiçbirinde görülmemiş bir tarzda bu vezâif, Nezâret müsteşârına gördürülmekde ve bu idârelere müteallik kavânînin tadîli hakkında hiçbir teşebbüs vuku bulmamakdadır. Vilâyâtda askerler memûrîni tahkir ve vazîfelerine müdâhale etmekde, salâhiyetleri hâricinde ihrâcâtı men ve devâir-i resmiye ile şunun bunun hânelerini hod-be-hod işgal etmekde devâm ediyorlar. Sû-i istimâlin önünü almak üzere tedâbîr-i serîa değil, alelâde îfâsı muktezî tahkikat ve takibât bile tamâmen icrâ kılınmamakda ve hele cezâ edildiği hiç görülmemekdedir.

Kabine efrâdını müctemian mesûl eden mesâil-i umûmiyeden siyâset-i hâriciye her ne kadar Heyet-i Vükelâ'ca müzâkere edilmekde ise de ekseriyâ netîce-i müzâkerât karara iktirân etdirilmemekde ve her hâlde bu husûsda vaziyet-i hâzıra-i siyâsiyeye ve vatanın temîn-i istikbâline muvâfık yeni bir istikamet takib olunmamakdadır. Ordumuzun mikdârı, vezâifi, harekât-ı harbiyenin icrâsı, Almanya'dan muâvenet talebi gibi müdâfaa-i memlekete taalluk eden mesâil-i hayâtiye hakkında Heyet-i Vükelâ'ca bir karar verilmemekde olduğu gibi bu mesâil ile iştigal etmek üzere teşkîlini teklîf eylediğim Encümen-i Vükelâ da mazhar-ı kabûl olmadı. Başkumandanlık Vekâleti veya Erkân-ı Harbiye Riyâseti memûriyetinin Nezâret'le tevhîdi esâsât-ı Meşrûtiyet'e mugayir olduğu hâlde devâm etdirilmekde ve bu sûretle bugün Heyet-i Vükelâ'ca vaziyet-i harbiyemiz hakkında sahîh malûmât bile almak kabil olmamakdadır.

Hulâsa istikbâl-i siyâsiyemizin düşünülerek bir tedbîr ve çâre aranılmamakda olduğunu ve harbin, vaziyet-i siyâsiye-i hâzıranın, dâhildeki buhrânın derecesiyle mütenâsib sûretde sarf-ı mesâî edil-

memekde olduğunu görüyor ve siyâset-i umûmiyede Heyet-i Vükelâ ile hem-efkâr bulunmuyorum.

Hukuk-ı efrâdı tazyîk eden kavânînin tadîlinden evvel bu kavânînin fevkinde icrâ edilen zulüm ve itisâfı menetmek îcâb eder. Ahâlînin idâre-i askeriyeden gördüğü tazyîk ve zulüm dolayısıyla bazı yerlerde düşmanın vürûdunu istemeleri ve istîlâya marûz olan mahallerde düşmana karşı ihtiyârî olarak hüsn-i kabûl göstermesi işin fecâatine en büyük delîldir.

İrâe buyurulan programa tamâmen muhâlif olarak cereyân etmekde olan şu ahvâlden başka, Nezâretime müteallik temîn-i âsâyiş mesele-i mühimmesinde iki mâh mukaddem Meclis-i Vükelâ'ca verilen karara rağmen ordudan ancak beş, altı yüz jandarma neferinin iâde edilmiş bulunması ve buna mukabil son günlerde Beşinci Ordu mıntıkasında takib-i eşkıyâ ile müştagil kuvâ-yı (Sayfa: 306) askeriyenin çekilmesi ve asker firârîlerinin, malûm olduğu vechle derdest ve cihet-i askeriyeye teslîmleri hâlinde bile tekrar bırakılması veya kaçırılması ve firârın önüne geçecek hiçbir tedbîr ittihâz olunmayarak Filistin cephe-i harbinden açlık, bakımsızlık yüzünden yüz elli kişilik ve zâbit kumandasında firârî çetelerinin memleket dâhiline doğru hücûmları kırlarda âsâyişin temînini imkânsız bırakdığı gibi, İstanbul'da şehir dâhilinde yüz binlerce askerin hiçbir zabt ü rabta tâbi olmaksızın dolaşması yüzünden sirkat ve sâir cerâimin yüzde sekseninin askerler tarafından îka edilmekde olması ve bunlara karşı polisin âdetâ eli bağlı bir vaziyetde bulundurulması âsâyişin günden güne daha beter olmasına sebebiyet vermekdedir. Âsâyiş meselesi hâlen sırf askerî meseledir. Çünkü şekaveti yapan da, buna mâni olacak kuvvet de askerdir.

Her hükûmetin birinci vazîfesi, hâricî tecâvüzâta karşı memleketi müdâfaa etmek ve ahâlîyi her nevî adâletsizliğe ve haksızlığa karşı muhâfaza ve himâye ile polis ve jandarma vâsıtasıyla temîn-i âsâyiş olup dört seneden beri devâm eden sû-i idâre yüzünden tarz-ı hâzırla ne mahâret-i siyâsiye ve ne de kuvve-i askeriye ile bu vezâif-i esâsiyenin îfâsı imkân hâricindedir; velhâsıl Hükûmet'in Kanûn-ı Esâsî'ye ve memleketin selâmetine mugayir olan bu tarz-ı hareketini ezher cihet muzırr ve tehlikeli gördüğümden ve Hükûmet'le Fırka arasındaki ihtilâf dolayısıyla meşrû ve meşrûtî sûretde icrâ-yı

hükûmet etmesi de gayr-i kabil olduğundan tamâmen akamete mahkûm olan mesâîmde devâmdan sarf-ı nazarla istifâ ediyorum.

28 Eylül 334"
[28 Eylül 1918]

Bunu Talat Paşa'nın İstanbul'a vâsıl olacağı gün verilmek üzere yazmışdım. Fakat o sırada Bulgar meselesi zuhûr etdiğinden kendisinin ricâ ve ısrârı üzerine bu istifânâmeyi tevdîde üç gün tehîr etdim. Üç gün sonra da ber-vech-i zîr kısa bir şey yazıp verdim.

Huzûr-ı Sâmî-i Hazret-i Sadâret-penâhî'ye
Marûz-ı çâker-i kemîneleridir,
Berlin'den avdet-i sâmîlerinde takdîmi niyetinde olduğum istifânâmemi, Bulgaristan vaka-i âhiresi münâsebetiyle arzu-yı sâmîleri vechle üç gün tehîr eylemiş idim. Ahvâl ve şerâit-i hâzıra dâiresinde îfâ-yı vazîfeye imkân göremediğimden marûz istifânâmeyi leffen takdîme mecbûr oldum, ol bâbda emir ve fermân hazret-i menlehül-emrindir.

30 Eylül 334
[30 Eylül 1918]

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Nezâret'de kalmanız için sizi iknâ etmediler mi? (Sayfa: 307)

İsmail Canbolat Bey — Hayır; esâsen istifânâmemi evvelce okumak için istediği hâlde vermemiş idim, o da: "Üç gün daha sabret" demişdi, hattâ Cavid Bey de orada idi. Sonra cuma günü gelmişdi –ki o gece Meclis-i Vükelâ da vardı– gece saat bire kadar kaldık. Talat Paşa sebeb-i istifâmı sordu, ben de: "Yarın sabâh söyleyecek idim, fakat mâdâmki sordunuz, söyleyeyim" dedim. Hattâ Ali Münif, Haşim, Nesimi beylerle Mustafa Şeref Bey de ahvâl-i sıhhiyesinden istifâ edecekleri zannındayım; bunları gazeteler de yazmışlardı. Cumartesi günü sabâhleyin Sadrazam Paşa'ya gitdim ve resmî olarak istifâmdan bahsetdim ki o vakit bana: "Üç gün sabret" demişdi; o gün öğleden sonra yine konuşduk, sonra üç gün daha intizâr etmek üzere yanından ayrıldım; Paşa bana: "On beş gün daha müsâade et" demişdi. Zâten Enver ve Cemal paşalar Kabine'den çıkarılarak yerlerine iyi adamlar alınsa idi fenâlıkların ıs-

lâhı imkânı olurdu. Ben Paşa'nın sözlerine cevâb vermedim, ertesi günü kendisini gördüm ve: "Akşamüstü istifâmı getirip vereceğim" dedim, Paşa da: "Öyle ise ben burada bulunmam" dedi. Hakikaten akşamüstü aradım, saraya gitmiş, makamına gelmemişdi. Bunun üzerine istifânâmemi bir zarfa koyarak gönderdim ve ertesi günden itibâren Nezâret'e gelmedim. Ondan sonra da Paşa, Nezâret'i vekâleten idâre etdi.

Reis — Başka sorulacak bir şey var mı efendim? (Hayır sadâları)

İsmail Canbolat Bey — Fakat benim söyleyecek sözlerim var; mâdâm isticvâb ediliyorum, bu sözleri söylemeğe bir hak görüyorum. Kanûn-ı Esâsî'nin otuz, otuz bir ve otuz ikinci maddelerinde vükelânın mesûliyeti üç şekilde gösterilmişdir: İstizâh ve adem-i itimâd beyânı ve vazîfe-i nezâretine âid mesûliyet hasebiyle Dîvân-ı Âlî'ye sevki ve alelâde mehâkim-i Adliye'de tahkikat icrâsı... Şimdi bizim burada bulunmaklığımıza sebeb olan otuz birinci maddede şöyle deniliyor: "Mebûsân a'zâsından biri veyâhûd birkaçı Heyet-i Mebûsân'ın dâhil-i dâire-i vazîfesi olan ahvâlden dolayı vükelâ-yı devletden bir zât hakkında mesûliyeti mûcib şikâyet beyân etdiği hâlde... ilâh".. Yani vâki olacak şikâyetin mûcib-i mesûliyet olması lâzım geliyor ki acabâ bu "mesûliyeti mûcib" kaydından ne mânâ çıkarılıyor? Sonra maddenin nihâyetindeki "muhâkeme" tabîrine göre Dîvân-ı Âlî'ye sevk keyfiyeti de Kanûn-ı Esâsî'nin doksan beşinci maddesinde musarrahdır; onu okuyorum: "Dîvân-ı hüküm yedisi Heyet-i Â'yân ve yedisi Dîvân-ı Temyîz ve İstînâf ve yedisi Şûrâ-yı Devlet rüesâ ve a'zâsından olmak üzere Dîvân-ı Âlî a'zâsının yirmi bir neferinden mürekkeb olarak dâire-i ithâmiye tarafından muhâkemesi lâzım olduğuna karar verilmiş dâvâlar hakkında a'zâ-yı mürettebenin sülüsân-ı ekseriyetiyle katiyyen ve kavânîn-i mevzûasına tatbîkan hükmeder (Sayfa: 308) ve hükümleri kabil-i istînâf ve temyîz değildir"... Demek ki Dîvân-ı Âlî, kavânîn-i mevzûasına göre hüküm verecekdir. Şu hâlde bir nâzır, kavânîn-i cezâiyemizin her hangi birinde bir cürm addedilen cürmden dolayı mesûl edilmek üzere isticvâb edilebilecekdir. Ben bu meseleyi kendime tatbîk ediyorum ve kavânîn-i mevzûaya tatbîkan hakkında hüküm verilebilecek, mesûliyeti mûcib bir fiil yokdur; binâenaleyh belki benim Dîvân-ı Âlî'ye sevk olunmak için buraya gelmekliğime

bile hâcet yokdur ve ben malûmât almak üzere ifâdâtıma mürâcaat edildiği iddiâsında bulunuyorum. Vâkıa Fransa'da dîvân-ı âlî, aynı zamanda cezâ veriyor, yani muayyen olmayan bir şeyi cürm addediyor ve cezâ tertîb ediyor ki buna Fransa kavânîninde hiçbir mâni yokdur. Belçika gibi devletlerde ve bizde, bunu kanûn-ı mahsûsun tayîn edeceği, musarrahdır. Hattâ Belçika kanûn-ı esâsîsinin yüz otuz dördüncü maddesinde: "Vükelânın mesûliyeti hakkındaki cürmler tayîn edilinceye kadar beş sene mahkûmiyeti îcâb etdirmeyen mahkûmiyetler için dîvân-ı âlî hüküm verir" diyor. Fakat bizim Kanûn-ı Esâsî'mizde "kavânîn-i mevzûa" tabîri konulması ve Kanûn-ı Cezâ'nın on beşinci maddesinde: "Her cinâyet ve cünha ve kabâhatin taraf-ı Hükûmet'den zahîre ihrâc olunduğu veya müddeîsi zuhûr eylediği zamanda mer'î olan kanûn ve nizâm ile tedîbi icrâ olunup muahher olan kanûn ile mücâzâtı icrâ olunamaz" denilmesi ve bu kaidelerin de bizde mer'î olması hasebiyle bu iddiâmı dermiyân ediyorum.

Reis — Pekâlâ efendim, tesbît edildi.

İsmail Canbolat Bey — Ben de ifâdâtımı söyledim.

Reis — O hâlde celse hitâm bulmuşdur.

Hitâm-ı Müzâkerât

Saat Dakika
3 50

İfâdât-ı vâkıa	İfâdât-ı mazbûtamı
tarafımdan zabt edilmişdir	tasdîk ve imzâ ederim
Zabıt kâtibi	Dâhiliye nâzır-ı esbâk
Necmeddin Sahir	İsmail Canbolat

Beşinci Şube

On İkinci İctimâ

HÜSEYİN HAŞİM BEY

Posta, Telgraf nâzır-ı esbâkı / Karesi mebûsu

Perşembe, 28 Teşrîn-i sânî 1334
[28 Kasım 1918]

İctimâda mevcûd a'zâ:

Reis vekîli: **Mustafa Fevzi Efendi (Saruhan),**

Kâtib: **Şemseddin Bey (Ertuğrul),**

A'zâ: **Mustafa İbrahim Bey (Saruhan), Hasan Bey (Gümüşhane), Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf), Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı), Şeyh Tayyib Efendi (Ankara), Seyyid Ali Haydar Bey (Asir), Kâmil Efendi (Karahisar-ı sahib), İlyas Sami Efendi (Muş), Hüseyin Tosun Bey (Erzurum), Agop Hırlakyan Efendi (Maraş), Viktor Bey (İstanbul), Sadık Bey (Kütahya), Rıza Bey (Bursa), Halid Bey (Divaniye), Necati Bey (Bolu).**

Bed-i müzâkerât

Saat Dakika
2 45

Reis vekîli — Celse açılmışdır, birinci suâl kabinelerin: Sebebsiz ve vakitsiz harbe girmeleri hakkındadır.

Hüseyin Haşim Bey (Karesi) — Posta, Telgraf Nezâreti'ni geçen 1333 senesi Eylül'ünün beşinci günü [5 Eylül 1917] deruhde etmişdim; o tarihde Hükûmet-i Osmaniye üç sene evvel harbe girmiş, Rusya'da çarlık idâresi hayli zaman evvel devrilmiş, Amerika hükûmât-ı müttehidesi Harb-i Umûmî'ye iştirâk eylemiş ve hattâ Hükûmet-i Seniyye ile de münâsebât-ı siyâsiyesini kat' etmiş bulunuyordu. Binâenaleyh hangi sebeble ve hangi vakitde harbe girildiğine ve ilân-ı harbin esbâb ve avâmil-i hakikiyesine dâir malûmâtım yokdur.

Reis [vekîli] — Bu suâl hakkında başka bir mütâlaa var mı? (Hayır sadâları) O hâlde ikinci suâle geçiyorum, bu suâlde: İlân-ı harbin esbâb ve avâmil-i hakikiyesiyle sûret-i cereyân ve vukuu hakkında Meclis-i Umûmî'ye hilâf-ı vâki beyânâtda bulunmaları mevzû-i bahisdir.

[Hüseyin] Haşim Bey (Karesi) — Demin de arz etdiğim gibi Kabine'ye muahharen dâhil olduğum cihetle bu suâl de bendeniz için vârid olamaz.

Reis [vekîli] — Bu suâlin vârid olamayacağını söylüyorlar, bir mütâlaa var mı? (Hayır sadâları) Üçüncü suâl: Seferberlikden sonra ve ilân-ı harbden evvel İtilâf hükûmetleri tarafından vuku bulan şerefli ve fâideli teklîfleri reddeylemesi ve Almanya'dan bir gûnâ taahhüd ve zaman almaksızın ve bir fâide-i gaiye temîn etmeksizin harbe sürüklenmesi hakkındadır.

[Hüseyin] Haşim Bey (Karesi) — Bu suâl de bendenize teveccüh etmez.

Reis [vekîli] — Bu suâlin de teveccüh etmeyeceğini söylüyorlar. (Tabîî sadâları) O hâlde dördüncü suâle geçiyorum; bu suâlde: Harbi dirâyetsiz ve istikametsiz ellere tevdî ederek her cephede fünûn-ı

harbiyenin kabûl edemeyeceği mecnûnâne hareketlerin cereyânına ve sırf menâfi-i hasîse-i şahsiye uğrunda kuvve-i hayâtiye-i milletin gasb ve isrâfına müzâheret edilmesi [eylemesi] mevzû-i bahisdir.

[Hüseyin] Haşim Bey (Karesi) — Bu suâlin de bendenize taalluku yokdur.

Reis [vekîli] — Bu suâl hakkında başka bir mütâlaa var mı? (Hayır sadâları) Beşinci suâl: Kavâid-i hukukiye ve insaniyeye ve hâssaten Kanûn-ı Esâsî'mizin rûh ve sarâhatine külliyen (Sayfa: 312) münâfî muvakkat kanûnlar ve emir ve nizâmlar ısdâr ederek memleketi bir sahne-i fecâyie kalbeylemesi hakkındadır ki bundan maksad, Tehcîr Kanûnu gibi kanûnlardır.

[Hüseyin] Haşim Bey (Karesi) — Onun ve emsâli kanûnların tanzîm ve tatbîkinde Kabine'de bulunmadığım gibi memleketi bir sahne-i fecâyie kalbedecek ve kavâid-i hukukiye ve insaniyeye muhâlif olacak şekilde hiçbir kararnâme zaman-ı nezâretimde çıkmamışdır.

Reis [vekîli] — Bu suâl hakkında başka bir mütâlaa var mı? (Hayır sadâları) Altıncı suâlde: Vakayi-i harbiyeden sevkül-ceyşe taalluk etmeyen ve binâenaleyh ketmi lâzım gelmeyenleri mücerred muhâfaza-i mevki dâiyesiyle ketm eylemesi ve her gün birer menfî sebeble düşmana çiğnetdiği vatan-ı muazzez aksâmının avâkıb-ı elîmesinden milleti vakit ve zamanıyla haberdâr etmemesi mevzû-i bahisdir.

[Hüseyin] Haşim Bey (Karesi) — Bendeniz bit-tabi bu suâlin zamanımdan evvele âid olan kısımlarını bilmem. Fakat Telgraf Nezâreti'ne tayîn olundukdan sonra hasbel vazîfe en evvel harekât hakkında ben malûmât alırdım ve telgraf müdîrlerinden malûmât aldıkdan iki, üç gün sonra da Karargâh'ın teblîgatında bana işâr edilen husûsâtı görürdüm, binâenaleyh teblîgatın iki üç günden fazla tehîr etdiğini tahattur etmiyorum; fakat ondan evvelki tehîrleri de bit-tabi bilmem. Bendenizin zaman-ı nezâretimde başlıca yalnız Filistin hezîmeti vuku bulmuşdur. Bu hezîmet hakkında, sarâhaten veya ordunun çekildiği noktayı göstermek sûretiyle zımnen malûmât veriyorlardı.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Fakat teblîgatın ketm edildiği söyleniyor?

Reis [vekîli] — Ona cevâb veriyorlar. Fakat ben de sorayım: Harekât-ı harbiye hakkında hakikatin ketm edildiğine dâir malûmâtınız var mı?

[Hüseyin] Haşim Bey (Karesi) — Bu noktada ketm edilmemişdi.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Telgraf ile verilen malûmât şifre ile gelmez mi?

[Hüseyin] Haşim Bey (Karesi) — Evet; telgraf başmüdîrleri bendenize şifre ile terk olunan yerler hakkında malûmât verirlerdi, ondan iki üç gün sonra da teblîgat-ı resmiyede o yerlerin terk edildiği ya sarâhaten veyâhûd zımnen beyân edilirdi.

Reis [vekîli] — Bu suâl hakkında başka bir mütâlaa var mı? (Hayır sadâları) Yedinci suâlde: Harb seneleri zarfında İtilâf hükûmetleri tarafından mükerreren vuku bulan ve bilhâssa Rusya'nın inhilâlinden sonra edilen sulh teklîflerini reddeylemesi ve bin-netîce bugünkü âkıbet-i meşûmeyi davet eylemesi mevzû-i bahisdir.

[Hüseyin] Haşim Bey (Karesi) — Bendenizin böyle bir sulh teklîfinden hiç malûmâtım yokdur.

Necati Bey (Bolu) — Brest-Litovsk Muâhedesi akd olunurken Meclis-i Vükelâ'da bir teklîf mevzû-i bahsolmuş? (Sayfa: 313)

[Hüseyin] Haşim Bey (Karesi) — Ne vakit efendim?

Necati Bey (Bolu) — Brest-Litovsk müzâkerâtı esnâsında...

[Hüseyin] Haşim Bey (Karesi) — Münferid sulh teklîfi mi?

Necati Bey (Bolu) — Bir İngilizin mektûbu okunmuş.

[Hüseyin] Haşim Bey (Karesi) — Meclis-i Vükelâ'da ben hâzır olduğum zaman katiyyen öyle bir şey okunmadı. Eğer öyle bir teklîf olsa idi bit-tabi nazar-ı itibâra alınırdı; çünkü kabinemiz denildiği gibi harb kabinesi değildi ve ben Kabine'de bulunduğum müddet zarfında refîklerimin ekserisi, ekseriyet-i azîmesi cân ü gönülden sulhe tarafdârdı.

Necati Bey (Bolu) — Muahharen, Bulgar ordusunun inhilâlinden evvel sulh-i münferid akdi için tedkikatda bulunmak üzere Cahid ve Rahmi Bey gibi zevâtın Avrupa'ya izâmı tasavvur edilmiş imiş?

[Hüseyin] Haşim Bey (Karesi) — O, çok zaman sonradır; Bulgaristan mütâreke akdine mecbûr olunca bit-tabi vaziyet çok değişdi ve ondan iki üç gün sonra Almanya tarafından bize bir teklîf dermiyân edildi. Bu teklîfde Wilson nazariyâtına itbâen sulh teklîf

edileceğinden bahsediliyor ve Hükûmet'imizin reyi soruluyordu; Hükûmet buna der-akab muvâfakat etdi. Diğer tarafdan da aramızda şöyle bir söz geçdi ve: "Müşterek sulh teklîfi yapıla dursun; fakat ihtimâl ki bu uzar. Hâlbuki vaziyetin de kesb-i vehâmet etdiği anlaşılıyor. Bir tarafdan husûsî sûretde sulh-i münferid meselesini istimzâc edelim. Şu kadar ki bu istimzâc gayet mâhirâne olsun" denildi. Bu meselenin idâresi de îcâbât-ı siyâsiyeye muvâfık sûretde yapılmak şartıyla Hâriciye nâzırına tevdî edildi.

Reis [vekîli] — Acabâ böyle bir teşebbüs yapılarak netîcesi Meclis-i Vükelâ'ya geldi mi?

[Hüseyin] Haşim Bey (Karesi) — O teklîf üzerine bir teşebbüs olduğunu Kabine'nin istifâsından iki gün evvel, yani Cuma günü akşamı Talat Paşa'yı gördüğüm zaman öğrendim ve bu vazîfenin Rahmi Bey'e tevdî edildiğini ve Rahmi Bey'in de bil-vâsıta görüşdüğünü haber aldım, hattâ Talat Paşa bu mesele hakkında doğrudan doğruya General Allenby'ye mürâcaat etmek lâzım geldiğine dâir Rahmi Bey'den vârid olan şifreli bir telgrafnâmeyi göstermiş idi. Bunun üzerine meseleyi düşünerek Kabine'nin istifâsı takarrür etmiş ve Kabine riyâsetini de İzzet Paşa kabûl eylemiş olduğundan vârid olan telgrafnâmenin müşârün-ileyhe takdîm edilmesi mevzû-i bahsoldu. Lâkin bu, en son zamanda olmuş ve Kabine, Pazar günü akşamı istifâ etmişdi.

Halid Bey (Divaniye) — Bulgar ordusunda sulh lehinde cereyân hâsıl olduğu takrîben Bulgaristan'ın sulh-i münferide tâlib olmasından belki biraz evvel anlaşılmış idi ve tabîî bizim hâricden işitdiğimiz bu ahvâli, Kabine a'zâsı da işitmişler idi. Binâenaleyh böyle (Sayfa: 314) bir hâl vuku bulacak diye endişe edip kendi hesâbımıza da aynı zemînde bir sulh-i münferide tâlib olmak hakkında müdâvele-i efkâr edilmedi mi?

[Hüseyin] Haşim Bey (Karesi) — O vakadan yirmi gün veyâhûd bir ay evvel Hâriciye nâzırı Meclis-i Vükelâ'da, Sofya sefîrimizden vârid olan bir tahrîrâtı okudu. Bu tahrîrâtda Bulgar ordusunda firârın çoğaldığından ve askerin sulh arzusunda bulunduğundan dolayı askerin bu arzusunu izâle etmek ve kendilerini müdâfaaya sevk eylemek için rehâbînden ve ileri gelen nâfizül-kelim zevâtdan mürekkeb bir heyetin cepheye gönderildiğinden bahsediliyordu. Bit-tabi

bu, nazar-ı dikkati celbetdiği cihetle meseleyi Harbiye Nezâreti'ne sorduk ve Bulgar Karargâh-ı Umûmîsi'nde Ali Bey nâmındaki murahhas-ı askerîmizden malûmât alıp almadığını istimzâc etdik. Harbiye nâzırı: "Evet; lâkin bunlar ehemmiyetsiz şeylerdir. Çünkü her orduda, Fransız, İngiliz, Alman ordularında ve bizde de firâr vardır ve harb devâm etdikce bu da bit-tabi tezâyüd eder, ehemmiyetli bir şey değildir. Esâsen Ali Bey'den aldığım malûmâtdan da bu meselenin mühim bir vaka olarak gösterilmediği anlaşılıyor" dedi. Fakat biz bir tarafdan Enver Paşa'ya murahhas-ı askerîmizin ve diğer tarafdan Hâriciye nâzırımıza Sofya sefîrimizin günü gününe malûmât vermesi için murahhas-ı askerî ile sefîrimizin nazar-ı dikkatleri celbedilsin, dedik. Bundan bir hafta sonra Sofya sefîrimizden ikinci bir tahrîrât geldi ki bu, birinci tahrîrâtın tamâmen aksi idi. Bu tahrîrâtda, sulh cereyânı evvelce epey telâşı mûcib olduğu hâlde ahîren Almanya Bulgar askeri için kundura, erzâk ve elbise gönderdiği ve hatt-ı harbe giden nasîhlerin sözleri hüsn-i tesîr hâsıl eylediği cihetle evvelki endişelerin zâil olduğu beyân ediliyordu.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Bulgaristan'da Malinof re's-i kâra geldiği zaman tarafımızdan İsviçre'de sefîrimiz vâsıtasıyla veya bazı ricâl-i husûsiye ile bir sulh teşebbüsünde bulunuldu mu?

[Hüseyin] Haşim Bey (Karesi) — Hayır, bilmiyorum.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Bulgaristan'ın teşebbüsünden Bâbıâlî haberdâr mı idi?

[Hüseyin] Haşim Bey (Karesi) — Hâriciye nâzırı malûmât almışdı; fakat alınan malûmâtda Malinof'un teşebbüsünden değil, Bulgar fırka-i muhâlefesinin yani Radoslavof'a muhâlif fırka a'zâsından birinin, hükûmet nâmına olmayarak, şahsı nâmına İsviçre'de teşebbüsâtda bulunduğunu öğrenmişdi. Bunun üzerine Hâriciye Nezâreti Bern sefîrimiz ile muhâbere etdi, bilâhire de bazı Bulgar ricâlinin Amerika'ya gitdikleri haber alındı. Bu haberler üzerine Hâriciye nâzırı kemâl-i ehemmiyetle Almanya hükûmetinin nazar-ı dikkatini celbeyledi. Yoksa bizim tarafımızdan bu yolda bir teşebbüs vuku bulduğuna dâir malûmâtım yokdur. (Sayfa: 315)

İlyas Sami Efendi (Muş) — Beyefendi Kabine'ye tarih-i iştirâklerini tasrîh etdiler ve Kabine'deki refîklerinin sulh tarafdârı olduklarını söylediler. Şu hâlde Kabine'de sulh tarafdârânının mütecânis

olduğu anlaşılıyor. Binâenaleyh sulh tarafdârları, sulh teklîfini bir mesele hâlinde Meclis-i Vükelâ'da mevzû-i bahsetmediler mi ve sulh tarafdârı olan rüfekâ kimler idi?

[Hüseyin] **Haşim Bey (Karesi)** — Bendeniz demin de arz etdim ki sulh teklîfi olsa idi o teklîfi ale-l-ımıyâ reddecek ekseriyet yokdu ve herkes bu yoldaki teklîfi hüsn-i sûretle telâkki ve kabûl ederdi. Bizim teşebbüsümüze gelince; böyle bir teşebbüs vukuu kolay değildi. Çünkü Almanya ile Hükûmet-i Seniyye arasında akdedilmiş olan muâhede mûcibince Almanya, Memâlik-i Osmaniye dâhilinde bir tek ecnebî askeri bulunduğu müddetce sulh yapmamağı taahhüd eylemişdi. Hâlbuki Irak, kâmilen ve Filistin, kısmen düşman işgali altında idi. Binâenaleyh öyle bir zamanda düşmanlarımıza doğrudan doğruya sulh teklîfinde bulunmak elbetde bir fedekârlık mukabilinde olacakdı. Hâlbuki Almanya hükûmeti galip bir mevkide bulundukca ve Almanya'nın öyle bir taahhüdü bulununca: "Biz sulh yapmak istiyoruz, gelin sizinle sulh yapalım" yolunda düşmanlara nasıl bir teklîfde bulunulur idi? Bu, Almanya'dan nasıl ihfâ ve Almanya'ya nasıl ihsâs edilirdi? Çünkü o vakit Almanya: "Pekâlâ taahhüdâtım keen-lem-yekün hükmündedir; başınızın çâresine bakın" der idi. Netîcesi memleket hesâbına birtakım fedâkârlıkları istilzâm edecek böyle bir teklîf, ancak Almanya'nın taahhüdünü îfâ edebileceğinden nevmîd olunduğu veya vaziyet-i askeriyemizce acilen taleb-i sulhu zarûrî kılacak bir hâlin imkân-ı vukuuna kanâat getirildiği zaman câiz olabilirdi. Hâlbuki Harbiye nâzırı, Mareşal Von Sanders'in bir hücûm yaparak Kudüs'ü istirdâda teşebbüs edeceğini ve bu hareketin Ağustos'un on beşinde yapılacağını bize söylemişdi. Ağustos'un on beşi değil yirmisi geçip bir şey yapılmadığı görülünce Harbiye nâzırına: "Paşa, ne oldu? Bekliyoruz" denildi. Nâzır Paşa da: "Evet, öyle olacakdı. Fakat vaziyet değişdi, düşmanlar birtakım kuvvet getirdi, binâenaleyh biz, tedâfüî vaziyetde kalmak mecbûriyetindeyiz" dedi. Buna karşı da: "Peki, müdâfaa vaziyetinde kalabilecek misiniz? Bunu bize katî olarak söyleyiniz" dedik; Nâzır Paşa buna cevâben: "Evet; hattâ bugün düşman kuvveti bir misli daha tezâyüd etmiş olsa bizim kuvvetimiz mevkiini muhâfazaya muktedirdir" dedi. Almanya, Garb cephesinde taarruza geçmiş ve hattâ epeyce ilerleyerek Pa-

ris'e yaklaşmış iken, bilâhire eski Marn Muhârebesi'nde olduğu gibi ric'ate başlaması üzerine yine meseleyi Harbiye nâzırına sorduk ve: "Paşa, bu ric'at nedir, ne oluyor?" dedik; o da bize şöyle cevâb verdi: "Size gayet mahrem olarak söyleyeceğim ki Almanların bu hareketi, ric'at değildir. Bu, Hindenburg ile Ludendorff'un bir planıdır. Fakat ricâ ederim, (Sayfa: 316) bunu dışarıda söylemeyiniz, Almanlar ric'at ediyor deyiniz; çünkü Almanlar da bunu hakikî ric'at olarak göstermek istiyorlar; fakat böyle geri çekilecekler, sonra şiddetli bir hücûm ile düşman ordusunu mahvedecekler ve ihtimâl ki Paris'i alacaklar"... Binâenaleyh vaziyet böyle anlatılınca netîceye intizârdan başka ne yapılabilirdi?

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Enver Paşa'nın 15 Ağustos'da Kudüs'ün istirdâd edileceğini Meclis-i Vükelâ'da söylediğini beyân buyurdunuz. Zannımca Enver Paşa oradaki ahvâl-i tabîiyeye vâkıf idi; çünkü birkaç defa gidip gelmişdi. Fakat Meclis-i Vükelâ, Nasıra'daki ordugâhın Ağustos'un on beşinde harekete kalkacağına nasıl inanmışdı? Çünkü Filistin'de, Ağustos'un on beşinde harekâta başlanacağına kimse inanamaz. Enver Paşa, bunu başka kimse de söylese anlamaz; çünkü mevsim müsâid değil. Fakat Teşrîn-i evvel'de böyle bir hareket olabilirdi. Şu hâlde Enver Paşa vükelâyı nasıl iğfâl etdi?

[Hüseyin] Haşim Bey (Karesi) — Enver Paşa: "Tertîbât budur, Ağustos'un on beşinde hareket edilecek" demiş idi; bu tarih iyice hatırımdadır. Hattâ bunu daha evvel Nesimi Bey de söylemiş olduğundan Nesimi Bey de: "Paşa, 15 Ağustos'u sayıyorum" demiş idi.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Demek ki Enver Paşa Meclis'i iğfâl ediyordu.

[Hüseyin] Haşim Bey (Karesi) — Vakayi, bu temînât ve beyânât-ı katiyyenin makûsî bir şekil alınca Ali Münif Bey Enver Paşa'ya: "Paşa, ya aldandınız veya aldatdınız" demişdi ki her ikisi de böyle bir mevkide bulunan bir kumandan için bit-tabi mûcib-i memdûhiyet olmamak lâzım gelir.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — O, cevâb vermedi mi?

İlyas Sami Efendi (Muş) — Tahkirâta karşı ne diyecek?

Reis [vekîli] — Sekizinci suâle geçelim mi efendim? (Muvâfık sadâları) Bu suâlde: Harbin ihdâs eylediği müşkilât karşısında halkın

ihtiyâcını tehvîn edecek tedâbîre tevessül eyleyecek [edecek] yerde birtakım eşhâs-ı maddiye ve hükmiyenin ihrâz-ı servet eylemesini temînen ihtikâr ve sû-i istimâl yollarına saparak memleketin iktisâdiyâtını batırması mevzû-i bahisdir.

[Hüseyin] **Haşim Bey (Karesi)** — Kabine'ye dâhil olduğum zaman ihtikâr ve galâ-yi es'âr zâten azamî dereceyi bulmuşdu ve ondan sonra fazla bir terakki olmadı. Şöyle ki Temmuz evâhirinde Almanya'ya gitdiğim gün İstanbul'da bir lokantada otuz kuruş mukabilinde yediğim taâm için bir buçuk ay sonra buraya avdetimde doksan beş kuruş tediye etmişdim. Galânın sûret ve nisbet-i tezâyüdü bu ufak misâl ile anlaşılır. Her sınıf halk terlemeden para kazanmak hevesine düşmüş ve ihtikâr alevi saçağı sarmış idi. Maat-teessüf bunu Almanlardan da işitmiş idim: "Siz tefessüh ediyorsunuz" diyorlardı. Binâenaleyh Avrupa'da gördüğüm müessesâta nazaran bu işi tanzîm için esâslı teşkîlât icrâsına lüzûm-ı katî mevcûd idi. Fil-vâki (Sayfa: 317) bizde de galâ-yi es'âra mâni olmak maksadıyla muhtelif zamanlarda İâşe, Men-i İhtikâr ve İhrâcât heyetleri teşkîl olundu. Fakat bu teşkîlât nâkıs olmakla beraber her biri başka nezâretlere ve meselâ İâşe, Harbiye Nezâreti'ne; Men-i İhtikâr Heyeti, Dâhiliye Nezâreti'ne; İhrâcât Heyeti, Ticâret ve Zirâat Nezâreti'ne merbût ve vesâit-i mevcûde-i nakliyenin tertîb ve idâresi muhtelif devâire mevdû olduğundan heyât-ı mezkûrenin teşkîlât-ı mevcûdesi ile galâ ve ihtikârın önüne geçmek imkânı olmadığına bendenizce kanâat hâsıl olmuşdu. Zamanın en mühim meselesi olan iâşe işini esâslı sûretde tanzîm etmek için memleketin istihsâlâtını ve ihtiyâcâtını, yani memleketin ne yetişdirdiğini ve neye muhtâc olduğunu bilmek, dâhildeki kuvve-i istihsâliyeyi tezyîd ile beraber hâricden celbi zarûrî görülen mevâddı tayîn ve memleketimizde istihsâl edilen mevâddın ne mikdârına ihtiyâcımız olduğu ve ne mikdârını ihrâc edebileceğimizi tesbît ederek bu sûretle idhâlât ile ihrâcât arasında muvâzene temîn eylemek ve nakliyâta nezâret ve idârî ve ticârî tedâbîre tevessül ile es'ârın "spekülasyon" tarîkiyle gayr-i tabîî tezâyüdüne mümânaat etmek vezâif-i esâsiyesiyle münhasıran ve müstakilen meşgul olacak bir nezâret teşkîl ve ihdâsı zarûrî idi; devâirin kendi ihtiyâcâtını ayrı ayrı tedârike teşebbüs etmesi de galâ-yi es'âra sebeb oluyordu. Vaktiyle memûren

Ankara'da bulunmuş olan bir refîkimden işitdiğime göre, okkası on kuruşa alınıp satılmakda olan fasulyenin kıyyesi Harbiye Nezâreti ile başka bir dâire tarafından mübâyaât icrâsı sûretiyle hâsıl olan bîmânâ rekabet yüzünden yirmi dört saat zarfında on sekiz kuruşa terfi eylemişdir. Binâenaleyh bazı devletlerde yapıldığı gibi devâir-i askeriye ve mülkiye ile müessesât-ı Hükûmet'in ihtiyâcât-ı hakikiyesi tedkik ve tesbît olundukdan sonra, muhtâc oldukları mevâdd-ı gıdaiyenin tedârik ve tevzî vazîfe ve salâhiyetini de bu Nezâret'e tevdîi lâzım geliyordu ki bu tedbîrle öteden beri devletce arzu olunduğu hâlde tatbîkine muvaffakıyet elvermeyen tevhîd-i mübâyaât esâsına doğru da mühim bir hatve atılacakdı. Benim kanâatim bu merkezde idi; uzun uzadıya tedkikat ve müzâkerâtdan sonra nihâyet bu esâs kabûl olundu ve bir nezâret-i müstakile teşkîl edildi. Kararnâme hükmü hakkıyla ve lâyıkıyla tatbîk olunsa iâşe husûsâtında mühim salâh hâsıl olarak halkın birçok sızlandığı ahvâle meydan kalmayacağına ve başka sûretle de ihtikârın önüne geçmek imkânı bulunmadığına kaniim.

Reis [vekîli] — Bu suâl hakkında başka bir mütâlaa var mı efendim? (Hayır sadâları) Dokuzuncu suâl: Hiçbir lüzûm ve kanûna müstenid olmayarak siyâsî ve askerî sansürler ihdâsıyla hürriyet-i matbûât ve muhâberâtı ihlâl eylemesi ve Avrupa evrâk-ı havâdisini memlekete idhâl etmemesi hakkındadır.

[Hüseyin] Haşim Bey (Karesi) — Siyâsî ve askerî sansür, harbin ilânıyla beraber vaz olunmuş bir usûldür; binâenaleyh bendeniz bu usûlün ihdâsında bulunmadım, fakat muahharen (Sayfa: 318) Kabine'ye geldikden sonra murâkabe-i askeriyenin muhâberâtı ihlâl etmekde olduğunu ve posta muâmelâtını tehîr etdiğini gördüğüm cihetle, Harbiye Nezâreti nezdinde şiddetli takibât ve mürâcaatda bulundum. Bu teşebbüsât netîcesinde bil-fiil dârül-harb olan yerler ile sevâhili müstesnâ olmak üzere diğer mahallerden gelen ve buradan o mahallere gidecek olan mektûb ve telgrafnâmelerin İstanbul'daki askerî sansür dâiresine gönderilmemesi için Harbiye Nezâreti'nin muvâfakatini aldım. Geçen sene Heyet-i Umûmiye'de posta muâmelâtı hakkında verilen suâl takrîrine cevâb verdiğim zaman söylediğim gibi bu sansür, sırf Karargâh-ı Umûmî İkinci Şubesi'nin taht-ı emir ve nezâretinde tatbîk edilirdi ve Posta Nezâreti,

buna katiyyen iştirâk etmemişdi. Gazeteler meselesine gelince; bu, doğrudan doğruya Dâhiliye Nezâreti'nin işi idi. Maa-mâfîh benim fikrimce gazetelere sansür koymak mündericâtının mesûliyetini Hükûmet'ce deruhde etmek demekdir; binâenaleyh ben bundan bir fâide görmem; bilakis mazarrat vardır. Çünkü sansür olarak istihdâm edilen memûrların gafleti, Hükûmet'i münâsebât-ı hâriciyede bazân pek müşkil bir mevkie getirebilir, esâsen matbûâtın sansüre tâbi tutulması Kanûn-ı Esâsî hükmünce de şâyân-ı mülâhazadır. Dâhiliye Nezâreti uhdesinde bulunan Talat Paşa ile mülâkatımda kendisinin de sansürü ref etmek fikir ve tasavvurunda olduğunu anladım, fakat o sırada Brest-Litovsk müzâkerâtına iştirâk için müstacelen İstanbul'dan müfârekat ve avdetinden hemân birkaç gün sonra da Bükreş'e azîmet etmesi bu tasavvurlarının tatbîkini tehîr eyledi ve Bükreş'den avdetini müteâkıb sansürü kaldırdı. Garîbdir ki sansür ref edilince gazeteler, postalar da teehhürâtdan şikâyete başladılar. Fil-hakika esbâb ve avâmil-i muhtelife tesîriyle postalarda arzu edilen intizâm temîn olunamıyor ise de her hâlde bu zarûrî teehhürâta nisbetle şikâyet edilecek hayli ihtiyârî muâmelât vardı. Hatırımda kaldığına göre cülûs-ı hümâyûn tebrîki münâsebetiyle, saray-ı hümâyûnda bulunduğumuz esnâda, Enver Paşa bana hitâben: "Bakınız, gazeteler postalar için ne yazıyorlar!" dedi; ben de: "Gazetelerin yazdığı şey ya doğrudur veya doğru değildir. Eğer şikâyet muhikk ise onu izâle etmek Hükûmet'in vazîfesidir, fakat şikâyet doğru ve muhikk değil ise kabil-i müdâfaadır; reddolunur. Ne yazarlarsa yazsınlar" demiş idim.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — İstîlâ edilmiş olan memleketlerdeki telgrafhânelerin vâridâtı Nezâret'e mi geldi, yoksa oralarda mı kaldı?

[Hüseyin] Haşim Bey (Karesi) — İstîlâya uğrayan memleketlerdeki telgrafhâneler vâridâtının kısm-ı azamı kurtarıldı ve bit-tabi kurtarılamayan kısmı da oldu. Baş müdîriyete yazılmışdı, fakat bilâhire Nezâret'den çekildiğim için takib ve tahkik edemedim.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Galibâ paraları Bank-ı Osmanî'ye devrediyorlardı?

[Hüseyin] Haşim Bey (Karesi) — Evet, paraları çok olunca Bank-ı Osmanî'ye veriyorlardı. (Sayfa: 319) Binâenaleyh o gibi

teslîmâtdan büyük bir şey zâyi olduğunu zannetmem. Çünkü Bank-ı Osmanî'ye teslîm edilince malûmât verilir ve postahâne burada tahsîl ederdi. Fakat belki merkezlerde cüzî bir mikdâr para kalmışdır.

Reis vekîli — Bu suâl hakkında başka bir mütâlaa var mı efendim? (Hayır sadâları) Onuncu suâlde: Dâhil-i memleketde bir herc ü merc-i idârî vücûde getirerek ve hürriyet-i cân ve mâl ve ırza musallat birtakım çetelere müzâheret ederek îka eyledikleri fecâyie iştirâk eylemesi mevzû-i bahisdir.

[Hüseyin] Haşim Bey (Karesi) — Bu suâli anlayamadım; bu çeteler nedir?

Reis [vekîli] — Teşkîlât-ı Mahsûsa meselesi kasdediliyor.

[Hüseyin] Haşim Bey (Karesi) — Bundan hiç haberim yok.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Zât-ı âlîniz makam-ı Nezârete geldiğiniz vakit evvelce birçok sû-i istimâlât vuku bulduğu mervî idi; hattâ Zât-ı âlîleri tarafından birçok memûrlar tebdîl edilmişdi. Bu sû-i istimâlât müteselsilen Nezâret makamından mı vuku bulmuşdur, yoksa ferdî şekilde mi olmuşdur?

[Hüseyin] Haşim Bey (Karesi) — Nezâret'in muâmelât-ı sâiresinde büyük bir sû-i istimâle tesâdüf etmedim, en ziyâde mevzû-i bahsolan mesele koli meselesi idi. Fil-hakika İhrâcât Komisyonu'ndan ihrâcına mezûniyet verildiği hâlde vesâit-i nakliyenin noksânından dolayı Avrupa'ya sevk edilememiş olan birçok koliler terâküm etdiği cihetle, paket postahânesi bir sıra tertîbi yapmış ve her birine birer sıra numarası verilmek sûretiyle kolilerin sevki düşünülmüş ve fakat bu usûl devâm edememiş. Bir aralık İhrâcât Komisyonu'ndan alınan vesîkaların tarihi itibârıyla sevk edilmek istenilmiş, fakat bunda da sebât edilememiş. Nihâyet Nezâret kalem-i mahsûs müdîriyetinin gönderdiği listeler üzerine sevkiyât başlamış ve şikâyât da bundan tevellüd eylemiş. Ben Nezâret'e geldikden sonra kolisi olmayan birçok kimseler koli ihrâcı için vesîka aldıklarını ve bunları kolisi olanlara bir bedel mukabilinde satdıklarını ve koli vesîkalarının piyasası beş kuruşdan on beş kuruşa kadar tahavvül eylediğini işitdim ve paket postahânesini teftîş etmiş olan Mâliye müfettişinin raporunda gördüm. Bu listeler Mustafa Şeref Bey'in Nezâret vekâletinde bulunduğu zaman kâmilen ibtâl edilmişdi.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Zât-ı âlînizden evvel Nezâret'de Şükrü Bey bulunmuşdu.

[Hüseyin] Haşim Bey (Karesi) — Oskan Efendi'nin istifâsı üzerine Nezâret'e asâleten bir zât tayîn olunmayarak umûr-ı Nezâret, Maârif nâzırı Şükrü Bey tarafından vekâleten îfâ edilmekde idi. Müşârün-ileyhe Avrupa'ya gitdiği zaman Mustafa Şeref Bey de Şükrü Bey'e değil, Nezâret'e vekâlet etmişdi. Bendeniz Nezâret'e geldiğim vakit ise hârice gönderilecek kolilerin (Sayfa: 320) mikdârı vesâit-i nakliye ile mütenâsib bir dereceye ve hattâ ondan aşağıya düşmüş olduğundan sıra tertîbine ve liste tanzîmine esâsen ihtiyâc kalmamışdı. Posta işlerinin merci-i tabîî ve kanûnîsi Nezâret posta umûr-ı müdîriyeti olmasına binâen her hâlde kalem-i mahsûs müdîrinin bu işlerle meşgul olmaması lâzım idi. O zamanlar müdîriyet-i mezkûrede bulunan zât ahvâl-i sıhhiyesinden nâşî terk-i hidmet eylemiş ve yerine diğer bir zât tayîn olunmuşdur.

Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf) — Bazı başmemûrların sû-i istimâlâtı işidilmiş idi.

[Hüseyin] Haşim Bey (Karesi) — Evet, vazîfelerini sû-i istimâl eden bu kabîl memûrlar mahkemeye verilmiş ve bir kısmı da cezâlarını görmüşlerdir; ben, zaman-ı nezâretimde yolsuzluklarına icrâ kılınan tahkikat ile kanâat getirdiğim iki yüze yakın memûru derece-i kabâhatlerine göre azil veya muvakkaten ihrâc ve tenzîl-i sınıf cezâlarıyla tecziye etmişdim.

Necati Bey (Bolu) — Zât-ı âlîniz Nezâret'e gelmezden evvel Harbiye ve Bahriye nâzırlarının sû-i istimâlâtı hakkında efvâh-ı nâsda bazı rivâyât mütevâtirdi; binâenaleyh Kabine'ye ne sûretle girdiniz ve ne için onlarla teşrîk-i mesâî etdiniz? Yoksa onların Kabine'den ihrâcı gibi bir teklîf ile mi Kabine'ye dâhil oldunuz?

[Hüseyin] Haşim Bey (Karesi) — Talat Paşa Kabinesi, mevkilerini muhâfaza etmiş olan bu iki nâzır birlikde olarak, itimâd reyi almak için Meclis'e geldiği vakit ben Kabine'ye dâhil değildim ve hattâ o gün bir ecnebî ile ecnebîlere mahsûs locada bulunuyordum. O gün Meclis-i âlîniz Talat Paşa Kabinesi'ne bir reyi muhâlif olmamak şartıyla beyân-ı itimâd etdiği için yanımdaki ecnebî: "Bu, nasıl şeydir? Avrupa parlamentolarında bir rey-i muhâlif olmayarak hükûmete itimâd görülmemişdir" demiş idi.

Necati Bey (Bolu) — Bu, bendenizin suâlime cevâb değildir, Mebûsân rey vermiş olabilir, fakat siz Kabine'ye girer iken zorla mı girdiniz?

[Hüseyin] Haşim Bey (Karesi) — Kabine'ye nasıl girdiğimi hikâye etmemi arzu ediyorsanız söyleyeyim, fakat husûsîdir.

Necati Bey (Bolu) — Evet husûsîdir, suâlimden sarf-ı nazar etdim.

Reis [vekîli] — O hâlde celse hitâm bulmuşdur.

Hitâm-ı müzâkerât

Saat Dakika
3 30

İfâdât-ı vâkıa
Tarafımdan zabt edilmişdir
Zabıt kâtibi
Necmeddin Sahir

İfâdât-ı mazbûtamı
tasdîk ve imzâ ederim.
Karesi mebûsu
Hüseyin Haşim

Beşinci Şube
On Üçüncü İctimâ

KEMÂL BEY
İâşe-i Umûmiye nâzır-ı esbâkı

Pazartesi, 2 Kanûn-ı evvel 1334
[2 Aralık 1918]

İctimâda mevcûd a'zâ:

Reis: **Abdullah Azmi Efendi (Kütahya),**
Kâtib: **Şemseddin Bey (Ertuğrul),**
A'zâ: **Mustafa Fevzi Efendi (Saruhan), Mustafa İbrahim Bey (Saruhan), Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf), Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı), Ömer Lütfi Bey (Sinop), İlyas Sami Efendi (Muş), Kâmil Efendi (Karahisar-ı sahib), Salim Bey (Karahisar-ı sahib), Seyyid Ali Haydar Bey (Asir), Şeyh Tayyib Efendi (Ankara), Sadık Bey (Kütahya), Hasan Bey (Gümüşhane), Hilmi Bey (Basra), Viktor Bey (İstanbul), Halid Bey (Divaniye).**

Bed-i müzâkerât

Saat Dakika
3 30

Reis — Celse açılmışdır, birinci suâlde kabinelerin: Sebebsiz ve vakitsiz harbe girmeleri mevzû-i bahisdir.

Kemâl Bey — Bu suâl bendenize teveccüh etmez.

Reis — Bu suâlin teveccüh etmediğini söylüyorlar, başka bir mütâlaa var mı? (Hayır sadâları) O hâlde ikinci suâle geçiyoruz; bu suâlde: İlân-ı harbin esbâb ve avâmil-i hakikiyesiyle sûret-i cereyân ve vukuu hakkında Meclis-i Umûmî'ye hilâf-ı vâki beyânâtda bulunmaları zikrolunuyor.

Kemâl Bey — Bu suâl de, hattâ üçüncü ve dördüncü suâller de bendenize teveccüh etmez. Çünkü ben, Nezâret'e Talat Paşa Kabinesi'nin en son zamanında tayîn olunmuş idim.

Reis — Gerek ikinci suâlin ve gerek seferberlikden sonra ve ilân-ı harbden evvel İtilâf hükûmetleri tarafından vuku bulan şerefli ve fâideli teklîfleri reddeylemesi ve Almanya'dan bir gûnâ taahhüd ve zaman alınmaksızın [almaksızın] ve bir fâide-i gaiye temîn etmeksizin harbe sürüklenmesi hakkındaki üçüncü suâlin ve gerek: Harbi dirâyetsiz ve istikametsiz ellere tevdî ederek her cephede fünûn-ı harbiyenin kabûl edemeyeceği mecnûnâne hareketlerin cereyânına ve sırf menâfi-i hasîse-i şahsiye uğrunda kuvve-i hayâtiye-i milletin gasb ve isrâfına müzâheret eylemesi hakkındaki dördüncü suâlin kendilerine teveccüh edemeyeceğini söylüyorlar. Bu husûsda bir mütâlaa var mı? (Hayır sadâları)

Kemâl Bey — Hattâ beşinci suâl de bendenize teveccüh etmez.

Reis — Şu hâlde beşinci suâle geçiyoruz, bu suâlde: Kavâid-i hukukiye ve insaniyeye ve hâssaten Kanûn-ı Esâsî'mizin rûh ve sarâhatine külliyen münâfî muvakkat kanûnlar ve emir ve nizâmlar ısdâr ederek memleketi bir sahne-i fecâyie kalbeylemesi mevzû-i bahisdir.

Kemâl Bey — Zaman-ı nezâretimde böyle bir kanûn tanzîm ve tatbîk edilmemişdir.

Reis — Bu husûsda bir mütâlaa var mı? (Hayır sadâları) Altıncı suâl: Vakayi-i harbiyeden sevkül-ceyşe taalluk etmeyen ve binâenaleyh ketmi lâzım gelmeyenleri mücerred muhâfaza-i mevki dâiyesiyle ketm eylemesi ve her gün birer menfî sebeble düşmana çiğnetdiği vatan-ı muazzez aksâmının avâkıb-ı elîmesinden milleti vakit ve zamanıyla haberdâr etmemesi hakkındadır.

Kemâl Bey — Bendeniz mevki-i nezâret'de, tamâm olmamak şartıyla, bir buçuk ay kadar (Sayfa: 324) bulundum ve bir aralık hasta olduğum cihetle Meclis-i Vükelâ ictimâlarında bulunmadım. Nezâret'in teşkîl ve tesîsi ile meşgul olduğum müddet zarfında ise Meclis'i haberdâr edecek bir mesele cereyân etmemişdi, yalnız sulh teklîfi meselesi vardı ki Meclis ondan da haberdâr edilmişdi.

Reis — Bu suâl hakkında bir mütâlaa var mı? (Hayır sadâları) Yedinci suâlde: Harb seneleri zarfında İtilâf hükûmetleri tarafından mükerreren vuku bulan ve bilhâssa Rusya'nın inhilâlinden sonra edilen sulh teklîflerini reddeylemesi ve [bin-netîce] bugünkü âkıbet-i meşûmeyi davet eylemesi mevzû-i bahisdir.

Kemâl Bey — Bendeniz Kabine'de bulunduğum zaman İtilâf devletleri tarafından değil, ancak bizim tarafımızdan müşterek bir sulh teklîfi hakkında bir mürâcaat vardı ki bu teklîf de kabûl edilerek teşebbüsâtda bulunulmuşdu.

Reis — Bu suâl hakkında başka bir mütâlaa var mı? (Hayır sadâları) O hâlde sekizinci suâle geçiyoruz; bu suâlde: Harbin ihdâs eylediği müşkilât karşısında halkın ihtiyâcını tehvîn edecek tedâbîre tevessül eyleyecek [edecek] yerde birtakım eşhâs-ı maddiye ve hükmiyenin ihrâz-ı servet eylemesini temînen ihtikâr ve sû-i istimâl yollarına saparak memleketin iktisâdiyâtını batırması zikrediliyor.

Kemâl Bey — İâşe Nezâreti, ihtikâr ve sû-i istimâl yollarına mâni olmak için teşkîl edilmiş idi; hattâ bu meselelerin önüne geçmek için esbâbını istikmâl eyledik, fakat Cenâb-ı Hakk bu tedâbîri tatbîke imkân vermeden, Kabine'den çekildik.

Reis — Müştekî'nin bu suâl ile kasdetdiği husûsâtı îzâh edeyim: Müştekî, birtakım eşhâs-ı maddiye ve maneviyenin para kazanması için Hükûmet'in müzâheretiyle birtakım esnâf cemiyetleri ve şirket-

ler teşkîl edildiğini söylüyor. Gerçi Zât-ı âlîleri de, zaman-ı nezâretinizde böyle bir şey olmadığını söylüyorsunuz. Fakat Hükûmet'in bu husûsdaki teşebbüsât ve müzâherâtına vâkıf mısınız?

Kemâl Bey — Millî Kantâriye ve emsâli şirketleri mi mevzû-i bahsediyorsunuz?

Reis — Evet, bunlar hakkında malûmât verir misiniz?

Kemâl Bey — Eğer vereceğim malûmâtdan bir fâide hâsıl olacak ise söyleyeyim, fakat bu şirketlerin tesîsi meselesi benim husûsî ve ferdî teşebbüsâtımdan ibâretdir ve bu şirketler, bendenizin bir sıfat-ı siyâsiyemle yapılmış değildir. Lâkin îzâhât almak Şube'nin vazîfesi dâhilinde ise îzâhât vereyim.

Hasan Bey (Gümüşhane) — Bunların yalnız iâşeye müteallik olan aksâmını dinlemek suâle biraz temâs edebilir, fakat iâşeye temâs etmeyen aksâmı Şube'nin tahkikatıyla hiç alâkadâr değildir. (Sayfa: 325)

Reis — Kemâl Bey burada bir nâzır sıfatıyla bulunuyor, fakat bendenizin sorduğum suâl de nâzır sıfatıyla değildir; Hükûmet'e isnâd olunan şu fiillerden malûmâtdâr olması muhtemel olduğu cihetle, beyân-ı malûmât kabîlinden, bizi tenvîr etmesi için sordum. Kemâl Bey de, Şube'ce tensîb edildiği takdîrde malûmât vermeye hâzır olduğunu söylüyor.

Hasan Bey (Gümüşhane) — Bendeniz de verecekleri îzâhâtın iâşeye müteallik olan kısmının suâle temâs edebileceğini ve fakat zaman-ı nezâretlerinden evvel olan husûsâtın suâle müteallik olmadığını söyledim; çünkü bu, bendenizce zâiddir.

Mustafa Fevzi Efendi (Saruhan) — Kemâl Bey, şirketler meselesi hakkındaki suâle, Şube'nin vazîfesi dâhilinde olduğu hâlde, cevâb vereceğini söyledi ve bununla kendisinin burada sâbık bir nâzır sıfatıyla ve Dîvân-ı Âlî'ye müteallik tahkikata cevâb vermek üzere hâzır bulunduğunu imâ etdi. Reis Bey de nâzır sıfatıyla değil, fakat malûmât kabîlinden îzâhât taleb eyledi ki şu hâlde Şubemizin, şirketlerin sûret-i teşkîli ve sâire hakkında îzâhât almağa salâhiyetdâr ve vazîfedâr olup olmadığının taayyün etmesi îcâb eder.

Reis — O hâlde bu müzâkereye geçmezden evvel, Kemâl Bey'den zaman-ı nezâretlerine âid mesâil hakkında îzâhât alalım.

Mustafa Fevzi Efendi (Saruhan) — Pekâlâ efendim; bu, bir mesele-i müstehiredir.

Reis — Şu hâlde dokuzuncu suâle geçiyoruz, bu suâlde: Hiçbir lüzûm ve kanûna müstenid olmayarak siyâsî ve askerî sansürler ihdâsıyla hürriyet-i matbûât ve muhâberâtı ihlâl eylemesi ve Avrupa evrâk-ı havâdisini memlekete idhâl etmemesi mevzû-i bahisdir.

Kemâl Bey — Bendeniz Meclis-i Vükelâ'ya dâhil olduğum vakit sansür ref edilmişdi ve ben Nezâret'de bulunduğum müddet zarfında da siyâsî sansür vaz edilmemişdi. Avrupa evrâk-ı havâdisinin men-i idhâli hakkında zaman-ı nezâretimde mukarrerât ittihâz edildiğini de bilmiyorum.

Reis — Başka bir mütâlaa var mı efendim? (Hayır sadâları) Şu hâlde diğer suâle geçiyoruz; onuncu suâl: Dâhil-i memleketde bir herc ü merc-i idârî vücûde getirerek ve hürriyet-i cân ve mâl ve ırza musallat birtakım çetelere muâvenet ve müzâheret ederek îka eyledikleri cinâyât-ı fecâyie iştirâk eylemesi hakkındadır.

Kemâl Bey — Bu suâl de bendenize teveccüh etmiyor.

Reis — O hâlde, son zamanlarda Meclis-i Vükelâ'da görüşülen sulh meselesi hakkında malûmât verir misiniz?

Kemâl Bey — Son zamanlarda Meclis-i Vükelâ'nın birkaç ictimâında bulunmuş idim, o esnâda Bulgar "panik"i zuhûr etdiği cihetle mesele tezekkür edilmiş idi. Bunun üzerine (Sayfa: 326) bendeniz, İtilâf devletlerinin yapdığı gibi, müttefik devletlerin acilen bir konferans akdederek müzâkerâtda bulunmalarını teklîf etmiş idim. Buna teşebbüs edildiği esnâda –ki zannedersem Meclis-i Vükelâ'nın ertesi günkü celsesinde– Almanya'nın müşterek sulh teklîfi hakkındaki teklîfi mevzû-i bahsolmuş ve bunun üzerine mürâcaat-ı lâzımede bulunulmuş idi. Bilâhire ise ahvâlin sûret-i malûmede cereyân etmesinden dolayı mevki-i iktidârdan çekilmiş idik; Meclis-i Vükelâ'nın son celselerinde bundan başka siyâsî bir mesele mevzû-i bahsolmamışdır.

Reis — Beyefendi'den zaman-ı nezâretine âid başka bir suâl sorulacak mı?

Halid Bey (Divaniye) — İâşe meselesi hakkında bir suâl soracağım: İâşe Nezâreti müteşekkil olduğu esnâda, Harbiye Nezâreti'nde müteşekkil olan heyet un mübâyaa etmiş idi, acabâ bu muâmele Nezâret'in rey ve tensîbiyle mi yapılmışdır?

Kemâl Bey — Malûm-ı ihsânınız o vakit İâşe Nezâreti nâ-mevcûd idi; çünkü Nezâret, henüz teşkîlât ve mevcûdâta mâlik değildi ve Nezâret'in, kanûn mûcibince, evvelâ bir devre-i teşkîliye geçirmesi zarûrî idi; bit-tabi bu teşkîlât hem dâhilde, hem hâricde yapılacakdı; sonra Nezâret'in mevcûdu yokdu. Zâten kanûnda da İâşe Nezâreti'nin uhdesine tevdî edilen vezâifi deruhde edeceği zamana kadar vezâif-i mezkûrenin aynen ve tamâmen İâşe Müdîriyeti tarafından rüyet edileceği musarrahdı; bunun için ben de teşkîlâtı ikmâl edinceye kadar bu mesâile vaz-ı yed etmek istemedim. İşte buyurduğunuz muâmele de kanûnun madde-i mahsûsasındaki sarâhat mûcibince, İâşe Müdîriyeti'nin mesûliyeti altında yapılmış ve un mübâyaa edilmiş idi. En son zamanlarda mübâyaâta çok para gitdiği cihetle birkaç gün Mâliye nâzırı Cavid Bey tarafından un alınmışdı ve ondan sonra Kabine istifâ etdiği cihetle İâşe Nezâreti o güne kadar kanûna müsteniden bu husûsda bir vazîfe deruhde etmemişdi.

Halid Bey (Divaniye) — Fil-vâki mübâyaâtı İâşe Müdîriyeti yapmış; fakat o esnâda Nezâret, değirmenlere vaz-ı yed etmiş idi ve onu istihsâl edecek vesâite, yani değirmenlere vaz-ı yed edilmesi, tabîatıyla oradaki teşkîlâtı, velev fenâ olsun, bozdu değil mi?

Kemâl Bey — Değil efendim, zâten İâşe Nezâreti'nin devre-i teşkîliyeden maksadı, vesâiti eline almakdı. Sonra değirmenlerin hepsi değil, dört değirmen alınmışdı ve değirmenler için istedikleri unları öğütmek imkânı vardı. Şunu da ilâve edeyim ki değirmenleri ele almadan un işini deruhde etmek kabil değildi. Aldığımız değirmenler Kasımpaşa ve Paşalimanı değirmenleri idi, diğer değirmenler ise son zamanlara kadar Levâzımât-ı Askeriye Müdîriyeti'nin elinde idi. Biz Kabine'den çekildiğimiz zaman beş, altı yüz vagon zahîre getirilmişdi, fakat ondan evvel İâşe Müdîriyeti elinde zahîresi olmadığı için öğütemiyordu. Nitekim bugün de aynı vaziyet içindedirler; piyasadan mübâyaa ediyorlar ve kendilerinin buğdayı (Sayfa: 327) bulunmadığı cihetle piyasadan tedârike mecbûrdurlar. Bendeniz ise katiyyen piyasaya dâhil olmak istemedim; ben Ukrayna ve Anadolu'daki buğdayları İstanbul'a nakil için çalışdım ve buna muvaffak olunca bütün değirmenleri vaz-ı yed veya istîcâr sûretiyle alarak İâşe Nezâreti tarafından verilen unların öğütülmesi esâsını takib edecek idim; fakat tebeddül-i vükelâ ile iş başka şekil aldı.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) — Gazeteler, İâşe Nezâreti'nin vaktiyle bazı taahhüdâta girişdiğinden ve meselâ koyun aldığından ve İzmir ve sâire yerlerde mübâyaât için bazı teşebbüsâtda bulunduğundan bahsediyor ve bu sûretle hazînenin ızrâr edildiğini iddiâ eyliyorlar. Kemâl Bey'in bu noktaları îzâh etmesini isterim.

Kemâl Bey — İâşe Nezâreti, kanûn mûcibince bidâyet-i teşekkülünde bazı tedârikâtda bulunmağa mecbûr olduğundan, ben de o tedârikâtı ikmâl için iki veya üç vâsıtaya mürâcaat lüzûmunu hissetdim ve evvelâ mübâyaât-ı resmiye, sâniyen kanûn mûcibince Nezâret'e, ticârî bir mâhiyetde muâmelâta girişmesine salâhiyet verildiğinden mübâyaât-ı âdiye icrâsı ve sâlisen Ukrayna ve Romanya'da hissemize tefrîk edilen zahâirin nakli cihetlerini düşündüm. Esâsen Nezâret, Men-i İhtikâr Komisyonu ile İhrâcât Müdîriyeti'nin meşgul olduğu işlerle tevaggül etmek üzere teşekkül etdiğinden İâşe Nezâreti'ni, yarın sulh olacakmış gibi değil, harb devâm edecekmiş gibi kavî bir teşkîlâta mâlik edecek sûretde çalışmak lâzımdı. Bunun için de söylediğim üç menbadan idhâlâtı temîn etmek muktezî idi. Esâsen bendeniz galâya değil, kahta mâni olmak istiyordum ve bunu Fırka ictimâında da arz etmiş idim. O günkü fîâtlara narh vaz etmek ve fîâtları düşürmek tarîkine tevessül edilse idi, bendenizce bu işden çıkmak kabil olmazdı. Nitekim bidâyetde Şehremâneti veya sâir heyetler tarafından vaz edilen narhlar, o mahallerin terakki-i fîâtlarını bâdî oldu. Binâenaleyh asıl yapılacak tedbîr, rekabet-i ticâriye, tedârikât ve vesâiti elde etmek idi. İşte ben bu rekabet-i ticâriyeyi temîn etmek için, hâric ve dâhilde, buğday ve mevâdd-ı mütenevvia almak üzere, eldeki iki buçuk milyon lirayı bu husûsa sarfetdim ve mukavele ile mâl almak üzere bu parayı yatırdım. Koyun meselesine gelince, koyun fîâtları mevsime göre tebdîl eder, Teşrîn-i sânî, Kanûn-ı evvel ibtidâlarına kadar koyun fîâtı ucuzdur. Ondan sonra fîât terakki eder; nitekim koyun fîâtı geçen sene Mayıs'a kadar epey terakki etdi. Bu hakikat, geçen sene ve sinin-i âdiye-i sulhiyede dahi herkesce malûmdur, bilhâssa geçen sene et husûsunda müşkilât çekilmişdir. Bendeniz ekmek meselesi ile beraber et işini de halletmek ve sâlim bir şekle ifrâğ eylemek için koyun tedârikini bayiler üzerine taksîm etdim ve yaz fîâtı üzerinden mukaveleler akdederek Mart nihâyetine kadar koyun vermele-

rini temîn eyledim. Şübhesizdir ki yaz fîâtını kış mevsiminde idâme (Sayfa: 328) etdirmek ve harbin devâmı hâlinde o fîât üzerinden et vermek muvaffakıyet sayılırdı, çünkü mukaveleler pahalı değil, ucuz fîât üzerine yapılmışdı. Fakat hâl-i sulh nazar-ı dikkate alınarak fîâtlar tedennî etmiş denilir ise ona denilecek yokdur, çünkü ben sulh olacak diye hareket etmiyordum. Esâsen sulhun bu kadar serî olacağını bilse idim bit-tabi İâşe Nezâreti'ni kabûl etmekde bir mânâ yokdu. Şurasını da söyleyeyim ki bugün sulh olmakla beraber İâşe Nezâreti'nin mübâyaa etdiği koyunların fîâtı yarın için bâkidir; yani harb devâm etse idi bu koyun mukavelelerini gayet ucuz yapdığım tezâhür edeceği gibi, bugün sulhun tahkikiyle beraber yine fîâtların yüksek olmadığına kaniim. Bendeniz Nezâret'e geldiğim zaman mübâyaât yapdım, çünkü mübâyaâtdan el çekmek kabil değildi ve nitekim evvelce o mübâyaât usûlü vaz edildiğinden dolayı bugün iâşe, mübâyaâtdan kurtulamıyor. Ben bir aralık kömür de mübâyaa etmiş idim; çünkü şimendöferleri ve değirmenleri tahrîk etmek kömüre vâbeste idi. Es'ârı terfi etmemek için askerlere de kanûnen erzâk vermek mecbûriyeti olduğundan dolayı elime ne geçerse, yağ, buğday ve sâire aldım ve piyasada da muâmele-i ticâriye yapacakdım; çünkü muâmele-i ticâriye, serbest satdırmak ve rekabet etmekle hâsıl olacakdı.

Şemseddin Bey (**Ertuğrul**) — Yapdığınız mukaveleler ne için idi ve ne esâsa göre yapılmışdı?

Kemâl Bey — Koyun için yapılmışdı.

Şemseddin Bey (**Ertuğrul**) — Yalnız koyun için değil.

Kemâl Bey — Ya başka ne için?.. En ziyâde koyun için yapılmışdı ve Nezâret nâmına vekîli marifetiyle, bir mikdâr buğday mübâyaa edilmiş idi.

Şemseddin Bey (**Ertuğrul**) — İzmir'de yapılan mübâyaât meselesi nedir?

Kemâl Bey — İzmir'de bir iş olduğuna kani değilim, eğer sabâhleyin gazetelerin yazdığı okunacak olursa ne kadar sû-i istimâl ve ihtikâr varsa hepsi İâşe nâzırına tahmîl ediliyor ve elbetde husemâ-yı siyâsiyem benim için iyi yapdı demeyecekler. Şurası şâyân-ı teşekkürdür ki ben bu bâbda îzâhât vermeye fırsat buluyorum. Bendeniz tedârikâtda bulunmak üzere birçok zevâtı mübâyaât için

taşraya göndermişdim, işte o vakit Hasan Bey nâmında bir zâtı da İzmir'e izâm eylemişdim. Ben ona üç yüz, beş yüz lira para verebilirdim. Fakat bununla ve merâsim-i mahsûsa-i resmiye ile mübâyaât kabil değildi. Onun için kendi nâmûsum kadar nâmûsuna itimâd eylediğim zâtı oraya gönderip mesûliyeti üzerine tahmîl etmek lâzımdı. İşte Hasan Bey de böyle gitdi ve mübâyaâtda bulundu. İzmir meselesi budur. Fazla fîâtla zeytinyağı aldığı için ona hücûm ediliyor; ihtimâl ki öyle olabilir, fakat düşünmeli ki sulh şâyiası çıkınca eski terfi zâil (Sayfa: 329) olmuşdur, yoksa başka esâslı bir şey yokdur; yani İâşe Nezâreti nâmına taşralara gönderilen memûrlar benim mezûniyetim üzerine mübâyaâtda bulunmuşlar ve ne ihtikâr, ne de ticâret etmişlerdir. Hattâ o adamların bazıları maâşlı idi ve bazıları da muayyen komisyonlarla gönderilmiş idi.

Hasan Bey (Gümüşhane) — Koyun mukavelelerinde zikredilen et fîâtları, vasatî hesâb ile, İstanbul piyasasına nazaran kaç kuruşdu?

Kemâl Bey — Koyunlar, iki ayakdan tabîr edilerek alınmışdır; binâenaleyh etleri ve derileri, başları satılırsa etin okkası yetmiş, seksen kuruşa kadar gelebilir. Fakat bu fîât, arz etdiğim vechle, Kanûn-ı evvel ve sânî ve Şubat, Mart ayları içindir. O aylardaki fîâtlara tekabül edecek sûretde takdîr edilmişdir. Fakat bunlardan âtiyen tabiî daha pek çok istifâde kabil idi.

Salim Bey (Karahisar-ı sahib) — Kemâl Beyefendi Nezâret'e geçdikden sonra teşkîlâtda batî hareket etdi ve oda boyadı diye kil ü kal oluyor. Bendeniz de teşkîlât meselesinin neden uzadığını ve iâşe meselesini süratle deruhde edip müdîriyet-i umûmiyeye fazla fîâtla neden un aldırdığını soruyorum; çünkü böyle olmasa idi efkâr-ı umûmiyede bu gibi zehâbların husûlüne meydan kalmazdı.

Kemâl Bey — Malûm-ı ihsânınız, iâşe meselesinde, hâzırlanmadan işe başlamak iflâs etmek demekdi ve binâenaleyh işe hâzırlanmak için de birtakım mevâdda ihtiyâc vardı ve meselâ yalnız ahâlîyi beslemek için İstanbul'un yalnız iki yüz elli bin kilo una ihtiyâcı vardı; bu mikdârda un, yirmi iki veya yirmi üç vagonla temîn edilebilirdi. Bendeniz Nezâret'e geldiğim zaman ise mevsim hasada müsâdifdi ve bütün vesâit mefkud idi ve mefkud vesâit ile, öşür nâmıyla derc edilecek olan mâlı derhâl ele geçirmek kabil de-

ğildi. Bunu ele geçirmek için ise vesâit-i ticâriyeye mürâcaat zarûreti hâsıl oldu. Bir tarafdan ona mürâcaat etmek, diğer tarafdan onları cem ve iddihâr eyleyip buraya getirmek için de bir zaman lâzımdı ve o kadar mesâîm netîcesinde yalnız istasyonlarda dört yüz vagon buğday derc edilmişdi ve o buğdaylar İstanbul'a gelmeyince işe başlamak imkânı yokdu. Çünkü aksi takdîrde aynı girîveye düşmek muhakkakdı. Bundan tevakki için de istihzârât lâzımdı ve bu dahi Ukrayna ve Anadolu'dan celbedilecek zahâire mütevakkıfdı. Bendeniz Nezâret'de bir ay daha kalmış olsa idim yine bu işi alamazdım. Nezâret odasının boyanmasına gelince, benim öyle câfcâflı şeylerden hoşlanmadığımı herkes bilir. Nezâret binâsı olan yerden paket postahânesini çıkartdık, biz de bir gün içinde birer masa koyup oturduk. Teşkîlâta gelince, evvel emirde memûr bulmak lâzımdı. Çünkü bendenizin tasavvur etdiğim (Sayfa: 330) teşkîlât mûcibince her vilâyetin birer iâşe müdîriyeti olacakdı ve bu teşkîlâtı da yapmak epey zamana mütevakkıfdı. Fakat evvelâ merkezde mübâyaât husûsunda teşkîlât yapdık; İstanbul ve taşra teşkîlâtını hâricde bırakdık. Pek tabîîdir ki bütün orduyu beslemek, Memâlik-i Osmaniye'deki es'âr üzerinde hâkim olabilmek için bir ay zarfında bir şey yapılamazdı; aynı zamanda memleket içinde teşevvüş-i âmâl vardı ve bunu izâle için de bazı tedbîrler ittihâzı lâzımdı. Binâenaleyh teşkîlâtın batî olduğunu zannetmiyorum.

Hilmi Bey (Basra) — Ukrayna ve Romanya ile münakid mukaveleler mûcibince Hükûmet-i seniyye için hayli mikdârda erzâk alınacak idi; Nezâret'de bulunduğunuz esnâda mahall-i mezkûreden ne kadar erzâk alınmışdır ve ne kadar kalmışdır? Çünkü Nezâret'e geçdiğiniz vakit, memleketin en dar bir zamanına müsâdifdi; mahsûl yeni idi ve İstanbul'daki mübâyaâtı Hükûmet lehine çevirmek için her hâlde Ukrayna ve Romanya'daki hissemizi celbetmek lâzımdı.

Kemâl Bey — Nezâret'e gelince, Ukrayna ile münakid bir mukavele buldum; bu mukavele, esâs itibârıyla Almanya ve Avusturya ile Ukrayna arasında münakid mukaveleye iltihâkımızdan ibâretdi. Bu mukavele mûcibince Almanların Ukrayna'da mübâyaa ile veya sâir sûretle elde edeceği buğday ve zahâirden yüzde on iki buçuk ve diğer mevâddan yüzde beş nisbetinde bize hisse verilecek idi.

Vesâit-i nakliye dahi Bahr-i Siyah'da harb münâkalât merkezi nâmıyla tesîs edecek olan yerden verilecekdi. Esâsen evvelce buradan müfettişler izâmıyla bunun suver-i tatbîkiyesi hakkında bazı şeyler düşünülmüş ve mevâdd-ı mezkûreyi şerâit-i mesrûde ile bize vermeleri karargîr olmuşdu. Bunun üzerine İâşe Müdîriyet-i Umûmiyesi, mukavele ahkâmına tevfîkan, İbrail, Limberg, Viyana, Berlin ve Odessa'ya birer memûr göndermişlerdi. Almanlar hissemizi bu memûrlara teslîm edecek ve onların verecekleri vesâit ile ve hattâ bizim vereceğimiz vesâit-i nakliye dahi onların taht-ı emrinde olmak üzere mahsûlât ve zahâir-i mezkûre nakledilecek idi. İşte bendeniz Nezâret'e geldiğim vakit meseleyi bu şekilde buldum ve oralardan bir şey alınmadığını gördüm. Bunun üzerine derhâl o memûrların cihet-i askeriyedeki alâkaları bâki kalmak üzere Nezâret emrine verilmelerini teklîf etdim, bilâhire cihet-i askeriyeden alâkalarının kat'ına da teşebbüs etdim ve buna muvaffak da oldum; bit-tabi bu husûsdaki muhâberât Nezâret'de mevcûddur. Onlarla muhâbere ederek ne almak kabil ise alınması için her tarafda teşebbüs etdim, yalnız bir tarafdan Almanların fazla mâl alması ve diğer tarafdan organizasyonumuzun tamâm yapılmaması, beş altı memûr elinde kalması hasebiyle nâzır olduğum güne kadar alınamayan sekiz milyon kilo buğdaydan bir milyon kilo kadar buğday nakledildi, sonra bir mikdâr da şeker getirildi. Romanya'dan hissemize tefrîk edilecek bir şey olmadığı cevâbını aldık. Çünkü Almanların bize verdiği raporlara göre Romanya mahsûlâtı oradaki işgal ordusunu (Sayfa: 331) ve ahâlîyi ancak iâşe edebilecek mikdârda idi; hattâ bir aralık Ukrayna'daki hissemizden Dobruca'ya tefrîk edilmesini teklîf etmişlerdi ki bu hareket ile Almanların bize erzâk vermemek ve bizi kendi yağımızla kavrulmağa mecbûr eylemek fikrinde bulundukları da şübhesizdi. Bendeniz de onun için idhâlât ve ihrâcâtı menetmişdim ve bu sûretle Almanları tazyîk etmek ve mâl almak istemişdim; hattâ ben malzeme-i harbiyenin bile çıkmasına mümânaat etmişdim. Zîrâ ben Romanya ve Ukrayna'da yapılacak mübâyaâta atf-ı ehemmiyet ediyor ve Anadolu'nun bu memleketi vesâit-i maddiye ve nakliyesiyle beslemeğe imkânı olmadığına kani bulunuyordum. İşte bu itibâr iledir ki Almanları, idhâlât ve ihrâcâtı menetmek sûretiyle tazyîk etdim.

Hilmi Bey (Basra) — Üç buçuk milyon liradan kısm-ı azâmını sarfetdiğinizi söylediniz, bu ciheti îzâh eder misiniz?

Kemâl Bey — Bu meblağın beş yüz bin lirasını Ukrayna'daki emvâlimiz hesâbına Almanya'da tediye etdik. Koyunlar için verilen paralar, avanslardan ibâretdir. En ziyâde sarfiyâtı buğday işlerinde görüyorduk. Çünkü bir okka buğday otuz veya yirmi beş kuruşa alındığına göre üç yüz vagon buğday alındığı takdîrde bütün parayı imhâ ederdi. Bir de Romanya mübâyaâtı için dört yüz bin lira verilmiş idi. Bit-tabi mâllar da, mukavelenâmeler de Nezâret'de mevcûddur.

Salim Bey (Karahisar-ı sahib) — Yapak, tiftik, yün ve sâire gibi mâllar hakkında ihrâcâtın meninden zarar yokdu, fakat tüccâr rüfekâmızdan işitdiğimize göre incir, üzüm gibi kuvve-i mukavemesi olmayan mahsûlâtımız hakkında bu memnûiyet epey zararı müeddî olmuşdur. Eğer iki ay kadar bunlar hakkında serbestî olsa idi üzüm ve incir fîâtı bit-tabi tenezzül etmeyecek idi; acabâ ihrâcâtın memnûiyeti bunlara da şâmil mi idi?

Kemâl Bey — Bil-umûm mevâddın ihrâcı memnû idi.

Salim Bey (Karahisar-ı sahib) — Fakat bundan zarar hâsıl oldu deniliyor.

Kemâl Bey — Bu, bir ictihâd meselesidir; benim kanâatime göre memleketin ihtiyâcâtını temîn için evvel emirde muvâzene-i iktisâdiye temîni lâzımdı ve idhâlât ve ihrâcât hesâb edilmek sûretiyle memleketin iâşesi esbâbı temîn edilebilirdi. Aksi takdîrde esâslı bir şey olmazdı ve bunun için de ilk yapılacak iş, ihrâcâtın memnûiyeti ve idhâlâtın arzumuz dâiresinde tedvîri idi ve bendenizce bunlar yapılmadan hiçbir şey yapılamazdı ve bu mücâdele netîcesinde Almanlarla uyuşmak benim için katî idi. Onun içindir ki ben de ictihâdımda tereddüd etmiyordum, zîrâ müttefiklerimizin bizimle uyuşmak mecbûriyetinde kalacağı ve bu sûretle mâlımızı fazla fîâtla satmak imkânı hâsıl olacağı gibi mübâyaa edeceğimiz şeyler de ucuz tedârik edilecek idi. İşte bu ictihâdın netîcesi olarak üzüm, incir ve hattâ kavun ihrâcını bile menetdim, bundan maksad ise muvazane-i iktisâdiye tesîs etmek idi. (Sayfa: 332)

Reis — Dîvân-ı Âlî'de tayîn-i mesûliyete medâr olacak suâller meyânında Kemâl Bey'in zaman-ı nezâretine taalluk edecek ve zabta

geçecek olan başka bir suâl var mı? (Hayır sadâları) Millî şirketler meselesi hakkında da hatırıma bir şey geldi, Kemâl Bey teşrîf etsin; biz malûmât kabîlinden îzâhât alınmasını tensîb edersek ayrıca kendisini davet ederiz, muvâfık mı efendim? (Muvâfık sadâları) Müzâkere hitâm bulmuşdur.

Hitâm-ı müzâkerât

Saat Dakika
4 00

İfâdât-ı vâkıa	İfâdât-ı mezbûtamı
tarafımdan zabt edilmişdir.	tasdîk ve imzâ ederim.
Zabıt kâtibi	İâşe nâzır-ı esbâkı
Necmeddin Sahir	Kemâl*

* İfâdât-ı mazbûta okuyup imzâ etmek üzere kendisine verilmiş ise de iâde etmeden evvel Hükûmet'ce taht-ı tevkife alındığından aslı imzâsız olarak tab edilmişdir.

Beşinci Şube
On Dördüncü İctimâ

KEMÂL BEY
İâşe-i Umûmiye nâzır-ı esbâkı

Cumartesi, 7 Kanûn-ı evvel 1334
[7 Aralık 1918]

İctimâda mevcûd a'zâ:

Reis: **Abdullah Azmi Efendi (Kütahya),**
Kâtib: **Şemseddin Bey (Ertuğrul),**
A'zâ: **Mustafa Fevzi Efendi (Saruhan), Mustafa İbrahim Bey (Saruhan), Salim Bey (Karahisar-ı sahib), Ali Cenani Bey (Ayıntab), Ömer Lütfi Bey (Sinop), Hasan Bey (Gümüşhane), Kâmil Efendi (Karahisar-ı sahib), Şeyh Tayyib Efendi (Ankara), Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı), Seyyid Ali Haydar Bey (Asir), İlyas Sami Efendi (Muş), Viktor Bey (İstanbul), Necati Bey (Bolu).**

Bed-i müzâkerât

Saat Dakika
3 10

Reis — Celse açılmışdır; Talat Paşa Kabinesi zamanında halkın iâşesine bakılacak yerde birtakım şirketlerin teşkîlât ve menâfiine çalışıldığı iddiâ ediliyor.

Kemâl Bey — Zannediyorum ki bu meseleye bir parça mukaddime ile başlamak lâzım gelecekdir; bana tevcîh edilen sekizinci suâlde Hükûmet'in eşhâs-ı maddiye ve hükmiyeye para kazandırdığı beyân olunuyor ki bendenizin fikrimce bu, doğru değildir. Çünkü memleketin en büyük müşkilâtı, teşkîlâtsızlığından mütevellid idi ve bu sûretle memleketdeki galâyı tahfîf etmek esbâbı müteassir idi. İâşe husûsunda teşkîlâtları muntazam olan Almanya, Avusturya ve İngiltere'de bile birtakım teşkîlât yapılmış ve bu teşkîlât kazâlardan itibâren her yerde teşmîl edilmiş idi. Sonra birtakım hükûmetlerde mevcûd tesîsâtdan istifâde olunmuş ve memâlik-i mezkûrenin gerek bir tesîsâtdan ve gerek yapdığı bazı teşkîlâtdan istifâdeleri olmuşdur ve bu sûretle galâ ile musâraaya muvaffakıyet husûle gelmişdir. Fil-vâki bizim memleketde de Hükûmet, galâ ile musâraa etmek istemiş ise de âdetâ âciz bir mevkide kalmışdır. Çünkü Harb-i Umûmî ilânından sonra münâkalât-ı âlem durmuş ve bütün ihtiyâcâtını hâricden tedârik eden memleketimiz, pek büyük müşkilâta marûz olmuşdu. Meselâ en büyük havâyicimizi teşkîl eden ekmek meselesi idi ve yalnız İstanbul'un ihtiyâcı yirmi beş bin çuval un ile bir hafta temîn edilebiliyordu. Harb-i Umûmî ilânından sonra seferberlik ilân edilmiş ve muahheren Çanakkale Boğazı da seddedilmiş olduğundan seferberlik ilânından sonra ve 1330 Temmuz'undan itibâren muhârebeye girdiğimiz güne kadar, münâkalâtın inkıtâı hasebiyle, memleketimizde ekmek ihtiyâcı başgöstermiş idi. Hükûmet Harb-i Umûmî'den evvel ekmeğe narh vaz etmiş ve bu sûretle kırk paraya satılan bir okka ekmek altmış

paraya terfi etmişdi. Harbin ilânından sonra ekmek fîâtı, Hükûmet'in her türlü tedâbîrine rağmen, yevmen fe yevmen tezâyüd ediyordu. Narh usûlü ise bizim memleketde dâimâ fenâ sûretde tatbîk edilmiş bir usûl idi; bu ciheti arz edeyim: Hükûmet, vaktiyle her türlü havâyici, meselâ İstanbul'un ununu, pirincini, bulgurunu velhâsıl mekulâta müteallik birçok mevâddı muayyen fîâtlarla celbeder ve bu işin başında memûrîn ve sadrazam olduğu hâlde gelen erzâk muhtazaman halka tevzî edilirmiş. O vakit localar, esnâflar da mevcûd olduğundan bu mâllar evvel emirde (Sayfa: 336) esnâflara, unlar da ahâlîye tevzî eyledikleri gibi askerin ve sanayiin de hisseleri tefrîk edilmek sûretiyle İstanbul'un ihtiyâcı tatmîn olunurmuş... Nitekim bu dört senelik harb zamanında bile birçok şeylere narh vaz eylemek, fenâ bir netîce vermişdir. Şu hâle nazaran narh vaz etmeli mi, etmemeli mi meselesi hâdis oluyor; bazı zihniyetler, narh vazını kabûl etdiği için Hükûmet de narh vaz etmek ihtiyâcında kalmışdı. Bu esbâb dolayısıyla Temmuz'dan Kânûn aylarına kadar olan müddet zarfında Hükûmet ekmeğe narh vaz etdi ve Karadeniz hâdise-i bahriyesinin ferdâsı günü üç kuruşa olan şeker, vehleten on beş kuruşa kadar terfi etdi. Cemil Paşa, narh vazı usûlüne aleyhdâr olduğu hâlde narh vaz etmeğe muztarr kalmışdı ve meselâ on beş kuruşa kadar satılan gaz, kırk kuruşa kadar terfi etdiğinden narh konuldu, fakat hangi mevâdda narh vaz edildi ise derhâl o mâllar piyasadan çekilmeğe başladı ve arz etdiğim gibi bir okka şeker yirmi kuruş iken kırk kuruşa satıldı. Zîrâ Zeyd'in Amr'ın elindeki mâla kıymet vazı pek ehemmiyeti hâiz olamazdı; Hükûmet, narh vazı tedâbîrine tevessül etdikce müşkilât karşısında olduğunu hissetdi. Bunun üzerine bendeniz Hükûmet'in sûret-i resmiyede başa çıkamadığı buğday celbi meselesine sûret-i gayr-i resmiyede başladım. Sadrazam Paşa bu meselenin mümkün olup olmadığını sorduğu cihetle ben de mütâlaâtımı arz etdim; çünkü o esnâda muvâredât münkatı' olduğu gibi bir tarafdan levâzımât-ı askeriye için de vaz-ı yedler oluyordu; bilhâssa gaz, şeker, buğday gibi levâzım-ı zarûriyeyi temîn edecek mevâdda vaz-ı yed ediliyordu ki bu da, memleketin ihtiyâcâtını tazyîk ediyordu. Diğer tarafdan Demiryollar idâresi asker işleriyle meşgul oluyor ve şimendöferlerin cihet-i askeriye elinde olmasından dolayı hâricden

mâl celbi husûsunda müşkilât çekiliyordu. Bunun için Hükûmet'in elindeki vesâitden istifâde edilmek ve hâricden mâl celbolunmak meselesi düşünüldü ve İstanbul'da mâl olmadığı cihetle Bulgaristan'dan mâl celbine karar verildi ve bu sûretle ekmeği iki kuruşa satmak imkânı hâsıl oldu. Şu hâlde bendeniz bu meseleyi deruhde etmese idim bir okka ekmeğin fîâtı iki kuruşdan bed'en ile üç kuruşa kadar çıkacakdı ve bu ıztırâr karşısında tüccâr mâl getiremiyordu; çünkü bir kerre menâbi yokdu, yollar kapanmışdı, vesâit pek az idi. İşte böyle bir zamanda Konya tüccârlarından yedi, sekiz zât ile İstanbul'un ihtiyâcâtını temîn için küllî mikdârda zahîre celbetmek üzere bir mukavele akdetdim.

Reis — O vakit İâşe, Dâhiliye Nezâreti'ne merbût idi, bu muâmele Nezâret nâmına mı yapıldı, yoksa gayr-i resmî sûretde mi oldu? Bu cihet tavazzuh etsin.

Kemâl Bey — Bendeniz bu husûsdaki fikrimi sûret-i husûsiyede Dâhiliye nâzırına arz etdim ve kendi husûsî teşkîlâtım olduğu cihetle bu meseleyi deruhde edip (Sayfa: 337) etmeyeceğimi sorduğu zaman cevâb-ı muvâfakat verdim; bu sûretle ekmeği altmış paraya kadar vermek ve zam etmemek esâsı kabûl edilmişdi. Bu ekmek muâmelesine ise, devletin dûçâr olduğu müşkilât ve terfi-i fîât netîcesi olarak mübâşeret edilmişdir.

İlyas Sami Efendi (Muş) — Kemâl Bey'in Nezâretlerine âid mesâilden başka bir de gayr-i resmî ahvâl ve muâmelât vardır; binâenaleyh beyânâtını ihtisâr etsinler.

Reis — Şimdiye kadar söyledikleri sözler tamâmıyla bir mukaddimedir; dinlemeğe karar verdik, ricâ ederim, devâm etsinler; işin ne sûretle başladığı tavazzuh ediyor.

Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı) — Asıl ahâlî beyninde mûcib-i tenkid olan cihet ticâret meselesidir; bu, niçin kapalı kalmış, tavazzuh etmemişdir? Bunu îzâh etsinler.

Kemâl Bey — Efendim, ticâret meselesi evvel-be-evvel şahsa inhisâr etmemişdir. Yani muâmele-i ticâriye yapılırken temettu maksadıyla hareket edilmemiş, galâyı tahfîf ve izâle etmek maksadıyla buna tevessül edilmişdir; ekmek ve un fîâtını muhâfaza için çalışılmışdır. Sâniyen, bundan hâsıl olan dört yüz küsûr bin lira kâmilen vakfedilmişdir. Bu işden dolayı Lehül-hamd vel-minne cebime on

para koymadığım gibi bu işlerle uğraşan arkadaşlarımın da cebine dahi on para girmemişdir. Binâenaleyh bir sene üç ay kadar devâm eden buğday muâmelesi ile kırk dört, kırk altı, altmış paraya kadar buğday alınmış ve o mâl, muntazaman piyasaya çıkarılarak bu tarzda üç sene kadar idâre olunmuşdur. Maa-mâfîh buğday muâmelesi esnâsında diğer muâmeleler de yapılmışdır, ez-cümle şeker celbi husûsunda büyük bir muâmele olmuşdur. Çünkü şeker fîâtı birden terfi etmiş, beş kuruş olarak vaz edilen narha kimse muvâfakat etmemiş ve Hükûmet de buna karşı bir tedbîr ittihâz edememişdi. İşte bu esnâda Dedeağac tarîkiyle şeker gelmeğe başlamışdı. Hükûmet, gelen şekerlere narh vaz etdiği için dört kuruşa, dört buçuk kuruşa tüccâra veriyordu. Bu sıralarda Şehremâneti'ne mürâcaat eden tüccârân, bu usûlden mutazarrır olduklarını dermiyân ederek mâllarını satdıkları ânda paralarını almak lâzım geldiği hâlde paraları geç verildiği cihetle bir tedbîr ittihâzını taleb etdiler. Bunun üzerine Şehremâneti, bu muâmeleyi tesrî edip edemeyeceğimi sordu, ben de: "Evet" dedim ve bu sûretle, bir müddet-i muvakkate için, gelen şekeri tüccârın parasını vererek aldım. Bu tarzdaki muâmele ile elimde üç bin çuval şeker kalmışdı. Bilâhire İtalya da harbe iştirâk etdi ve Dedeağac yolu da kapandığından şeker fîâtı fevkalâde kesb-i galâ eyledi ve meselâ bir okka şeker kırk, elli kuruşa çıkdı. Bunun üzerine Şehremâneti bir kanûn yaparak şekeri sekiz veya dokuz kuruşa satdırmağa tüccârı mecbûr etmişdi ve bu sûretle şeker satdırmak usûlüne devâm edildikden sonra şeker kanûnu Meclis'ce (Sayfa: 338) reddedildi ve şekerin fürühtu serbest bırakıldı, esâsen memleketin şekersiz kalacağını tahmîn etmek için kehanete ihtiyâc yokdu. İşte böyle bir ânda şeker seksen, doksan kuruşa kadar terfi etdi; biz o zaman elimizdeki üç bin dört yüz çuval şekeri ahâlîye ve emzikdeki çocuklara tahsîs etdik ve beher okkasını yedi kuruşdan olmak üzere üç ay hastahânelere, emzikdeki çocuklara ve eczahânelere tevzî eyledik. Binâenaleyh eğer ihtikâr maksadıyla hareket edilmiş olsa idi bu şekerleri böyle satmamak iktizâ ederdi. Halbuki biz şu halkı tazyîk etmemek için ne yapılmak lâzım geliyorsa yapıyorduk ve bizim maksadımız, temettu temîn etmek değil, ihtikâra mâni olacak tedâbîri ittihâz etmek idi ve halka garezi olmayan bir adamın ihtikârı teshîl etmeyeceği tabîî idi. Aynı zamanda

buradaki şekerin emzikdeki çocuklar için bile iki ay kadar kifâyet edemeyeceği tahakkuk edince Avusturya'dan şeker celbedilmeğe teşebbüs olundu ve bu sûretle sekiz yüz elli vagon şeker alındı ve alınan şekerler, bendeniz bu işlerle meşgul olduğum vakit yedi, sekiz ay kadar devâm etdi ve ahâlîye mübâyaa fîâtıyla yani dokuz kuruş üzerinden verildi. Mütebâkî şekerler de, bendeniz işe müdâhale etdiğim zaman, birinci mıntıka marifetiyle beş milyon kilo kadar İstanbul'a, vilâyet ahâlîsine, eczacılarla hastahânelere kâmilen tevzî edildi. Hattâ bunları ikinci mıntıka zamanında tevzî etdim; dediğim gibi bu şekerler dâimâ dokuz kuruşdan tevzî edilmiş ve bundan hâsıl olan temettuât dâimâ umûr-ı hayriyeye vakfedilmek sûretiyle bu iş idâre olunmuşdur. Bunlardan başka âile mutfağı nâmıyla İstanbul'da yirmi altı yerde mutfaklar küşâd etdirdim ve bir kap yemek bir kuruşa verilmek üzere doksan bin kişiyi besledim ki bunların karşılıkları da hep bu gibi paralar idi.

Reis — Vakfedilen temettuların sermâyesi iâşe parasından mı idi?

Kemâl Bey — Hayır, iâşe mıntıkasının verdiği meblağ iki yüz bin liradır; başka on para alınmamışdır.

Ali Cenani Bey (Ayıntab) — Reis Beyefendi, Kemâl Bey'in bu vazîfeyi deruhde etdiği vakit memûr sıfatıyla mı, yoksa tüccâr sıfatıyla mı deruhde etdiğini sormuşdunuz.

Reis — Tüccâr sıfatıyla deruhde etdiklerini söylediler.

Ali Cenani Bey (Ayıntab) — Tüccâr sıfatı olduğuna göre her tüccârın vaziyeti aynı sûretde olması lâzımdı; acabâ herkes bu ticâreti yapmakda serbest mi idi?

Kemâl Bey — Evet, ben bu işlerle meşgul iken herkes serbest idi ve hattâ iâşeye muktezî yirmi vagondan fazla olan vagonları Ticâret Odası bir müddet tüccâra verdi.

Ali Cenani Bey (Ayıntab) — Demek ki yirmisi iâşeye münhasırdı. (Sayfa: 339)

Kemâl Bey — Hâlbuki o yirmi vagonu da almak mümkün olmadı; çünkü bunu tedârik etmek kolay değildi ve ancak bu yirmi vagon İstanbul ihtiyâcına kâfî idi. Fakat bunun da tedâriki müteassir olduğundan ekseriyâ yirmi kuruşa mâl alıp zam etmeğe mecbûr idik.

Reis — Fakat Hükûmet tarafından verilen sermâyenin iâdesi lâzımdı.

Kemâl Bey — İâde edildi, hattâ birinci mıntıka zamanındaki sermâye tamâmen Hükûmet'in idi ve Hükûmet'e iâde olundu.

Reis — Vakfolunan temettuun sermâyesi mâdâmki Hükûmet'den alınan para değildi, o hâlde sermâye sizin kendinizin mi idi?

Kemâl Bey — Kendi sermâyemizdi; sonra iş kesb-i vüsat etdikce Hükûmet'den muhtelif avanslar alındı ve meselâ birinci mıntıka zamanında Hükûmet evvelâ iki yüz bin lira, sonra altı yüz bin lira tefrîk etdi ve bu sûretle sermâye bir milyon liraya çıkdı; ondan sonra işe başlanıldı ve aynen, nakden Hükûmet'e devir ve iâde edildi.

Reis — Vakfolunan paraların, yani temettuâtın esâs sermâyesi Hükûmet'in mâlı mı idi?

Kemâl Bey — Esâs sermâyesi Hükûmet'in mâlı değildi.

Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı) — Ticâretin serbest olduğunu söylediniz. Hâlbuki ticâretin serbest olmadığı, vesâit-i nakliyenin yalnız arzu edilenlere verildiği ve ez-cümle Zât-ı âlîleriyle diğer bazı kimselere tevzî olunduğu söyleniyor ve işidiliyordu.

Kemâl Bey — Şimendöferlerin kayıdlarıyla da sâbit olacağı vechle verilen vagonlar, zahîre vagonları idi ve diğer tüccâr için de serbest idi. Bilâhire cihet-i askeriye bunu menetdi ve bu, benim en son zamanıma müsâdifdi, zîrâ o esnâda mübâyaâtı cihet-i askeriye almışdı; fakat bendeniz memleketin teşkîlâtı olmadığından dolayı hiçbir vakit narh vaz etmek sûretiyle ve tazyîk ile memleketin iâşesine mâni olmadığımdan bir kısmını ihrâcâta ve diğer kısmını da serbestî-i ticârete hasreylemek tarafdârı idim ve tüccârın serbestîsini tahdîd etmedim ve böyle olduğu zamanlarda: "Tüccârı himâye ediyor" denildi. Bu, âdetâ Sadi'nin hikâyesi gibidir.

Seyyid Ali Haydar Bey (Asir) — Dört yüz bin lira temettuun vakfedildiğini söylediniz, bunun resül-mâlı kimindir?

Kemâl Bey — Arz etdiğim gibi husûsî paralardır, maa-mâfîh Hükûmet'den muhtelif avanslar da alınmış ise de bunlar da iâde edilmişdir.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) — Teşekkül eden şirketlerin Hükûmet nüfûzuna istinâden nakliyât ve ticâreti inhisâra aldığı ve bu sûretle gayr-i meşrû temettuâtda bulunarak memleketde ihtikârın (Sayfa: 340) doğmasına sebeb-i yegâne olduğu iddiâ olunuyor; bu mesele hakkında Kemâl Bey'in îzâhât vermesini isterim.

Kemâl Bey — Bu mesele böyle değildir; bunu rakkamlar pek güzel isbât eder. Millî Mahsûlât Şirketi, arz etdiğim gibi, vakfedilen paralardan bir mikdârı konulmak sûretiyle ve usûlü dâiresinde ve merâsim-i resmiye-i mahsûsa ile, her şirketin teşekkül etdiği gibi, teşekkül etmişdir. Şirketin müessisleri vardır; hattâ o esnâda –ki Salim Bey de bunu bilir– İstanbul'da ve Anadolu'da muâmelât-ı ticâriye yapan Müslümân tüccârları davet etdik ve böyle bir para mevcûd olduğu cihetle yüz bin lira sermâye koymak sûretiyle böyle bir şirket teşkîlinin memlekete nâfi olacağını söyledik; öyle değil mi Salim Bey?

Salim Bey (Karahisar-ı sahib) — Evet, öyle.

Kemâl Bey — O sûretle müessisler tayîn olundu ve şirket tesîs edildi. Müessis demekle onların fazla müstefîd oldukları anlaşılmasın, çünkü senede on lira ya düşer, ya düşmez. Binâenaleyh müessisliğin başka şekil ve vaziyeti yokdur. İşte bu sûretle Millî Mahsûlât Şirketi teşekkül etdi ve bunun teşekkülünden maksad da, yün, tiftik, pamuk gibi ihrâcâta müteallik mevâddı fazla fîâtla hârice satmakdı ve bu sûretle Millî Mahsûlât'ın istihdâf eylediği gaye, memleketin mâlını himâye etmekdi. Şirketin gayelerinden biri de memleketde bir taazzuv husûle getirmekdi, çünkü memleketin iktisâdiyâtı, unsur-ı aslîsi elinde değildi. Esâsen memleketin sunûfu arasında devâm eden mücâdele ile milletler arasında iktisâdiyâtın hüsn-i tatbîk edilemediğine kaniyim; yani bu mücâdelenin devâmı, memleketde iktisâdiyâtı taksîm edememişdir. Suriye'deki Arablar nasıldır bilmiyorum, fakat burada iktisâdiyât âleminin başında anâsır-ı Hıristiyaniye ahz-ı mevki etmişdir ve biz, bunu ihmâl etdiğimizden, memûr sıfatıyla hareket eylediğimizden dolayı memleketin menâbi-i serveti anâsır-ı sâire tarafından tedvîr edilmekdedir. İşte buna mâni olmak için mühim bir tedbîr ittihâz ve muvâzene-i iktisâdiyeyi tesîs etmek ve bunun için de bu gibi şirketler teşkîl eylemek lâzımdı. Ben bu kanâatde olduğum için bu şirketin teşkîli ile taşralara bir numûne-i misâl göstermek ve bu sûretle taazzuvlar hâsıl eylemek istedim. Nitekim Millî Mahsûlât Şirketi'nin bidâyet-i teşekkülüne kadar böyle millî müesseseler olmadığı hâlde bu hareket, Anadolu'yu intibâh-ı iktisâdiyeye sevk etmiş ve oralarda da şirketler teşkîl olunmuşdur. Bu esâsı îzâh etdikden sonra bu şirketlerin ihtikâr yapıp yapmadıklarını ve nüfûz-ı Hükûmet'den istifâde edip etmediklerini söyleyeyim: Biliyorsunuz ki bu şirketler

imtiyâzlı şirketlerden değildi, her ferdin yapacağı şirketler gibi idi. İhtikâra gelince, ihtikâr yapmak için bir mâlı en ucuz fîâtla almak ve en galî olarak satmak lâzımdı; hâlbuki böyle olmamışdır. Bendeniz Millî Kantâriye Şirketi'ni tesîsden üç ay sonra ikinci defa (Sayfa: 341) olarak birinci mıntıka reisi olunca, şirketin elinde mevcûd olan pirinç, fasulye ve şekeri kendilerine mâl olan fîâtlardan biraz fazlasıyla bana vermelerini ve bu sûretle memlekete hidmet edeceklerini söyledim ve muvâfakatlerini temîn etdim. O sırada mıntıka hesâbına tüccârla uyuşarak pirinç fîâtını otuz kuruşda tevkif etmek için otuz beş kuruşa tüccârdan pirinç aldım. O vakit de herkes bunları Kemâl Bey ucuz alıyor, şirketlere veriyor, fazla fîâtla satdırıyor, demişlerdi. Hâlbuki iş bunların makûsudur. Ben bu pirinçleri otuz beş kuruşa toplarken millî şirketlerden pirinci on dokuz kuruşa aldım. O vakit şirketlerin elinde 169.169 kıyye pirinç mevcûd idi ve o tarihde pirincin okkası otuz beş, otuz altı ve otuz yedi kuruşa satılıyordu. İşte ben o vakit şirketlerden on dokuz kuruş hesâbıyla 138.276 kıyye pirinç aldım, bu sûretle şirketlerin elinde on beş bin küsûr kıyye pirinç kalmışdı. Ankara'da, Sarıköy'de mevcûd 203.967 kıyye pirincin bir kısmı cihet-i askeriye ve bir kısmı da mıntıka hesâbına alınmışdı. Aynı tarihde şirketin elinde yüz yirmi dokuz bin küsûr kıyye kadar fasulye vardı. Bu fasulyenin doksan altı bin kıyyesini dokuz kuruşdan mübâyaa etdim, hâlbuki o vakit piyasada bir okka fasulye on beş, yirmi kuruş idi; nitekim bu sûretle ahâlîye yüzer dirhem fasulye tevzî etmişdim ve tabîî bu doksan altı bin kıyye fasulye bütün tevzîâta kifâyet etmediğinden piyasadan da yirmi kuruşa fasulye mübâyaasına mecbûr olmuşdum; hâlbuki biz on kuruşa ahâlîye dağıtmışdık. Sonra şirketin elindeki şekerleri, piyasada bir okka şeker yüz elli kuruşa satılır iken, dokuz kuruşa alarak ahâlîye ve birkısmını elli kuruşa, kırk iki kuruşa kooperatiflere ve yirmi kuruşa memûrîne tevzî etdirdim. Bunlardan başka, yani ahâlîye şeker tevzî etdikden mâadâ, hâricde satılan şekerin terfîine mâni olmak için bir mikdâr da piyasaya şeker çıkardık ve halkın mâlı olan kooperatiflerde satdırmak sûretiyle tahfîf-i galâya hidmete çalışdık. Şurasını söyleyeyim ki dört, beş milyon şeker ihtikâr edecek adam için başka bir kaleme atf-ı nazar etmeğe hâcet yokdu, çünkü yüz kuruşdan verse beş milyon lira ederdi, fakat bunu yapmağa sebeb yokdu ve şirket bunu yapabileceği

hâlde yine yapmamış, tahfîf-i es'âra hidmet etmiş ve galâ, ihtikâr yollarına sapmamışdır. Sonra şirket iki bin vagon şeker almışdı ki bendeniz birinci mıntıkayı deruhde etdiğim vakit bu mukaveleyi ellerinden aldım ve muâmelâtımızı cihet-i askeriyeye devretdiğimiz vakit iki bin vagon şekeri aynen devretdik. Sonra birtakım dedikodular olduğu için, o mâlları aldıkdan sonra hiçbir şirketi isdihdâm etmedim, esâsen onlar da bu işlerle meşgul olmamağa karar vermişlerdi. Yani bir buçuk seneden beri piyasadan öteberi almış değillerdi. Yapılan muâmele Millî Kantâriye Şirketi aleyhine olmayan delâildendir. Millî Kantâriye Şirketi bir aralık (Sayfa: 342) yirmi, otuz bin kıyye kadar mutfaklar için yağ getirmiş ve vermişdi. Diğer şirketlere gelince; Ekmekciler Şirketi un işleriyle meşgul olacakdı, hâlbuki bununla meşgul olamamışdır; Romanya'dan buğday getirmiş ve francalacılara un satmışdır. Binâenaleyh bu şirketlerin ne sûretle ihtikâr yapdığını ve Hükûmet'den ne gibi istîzâhar gördüğünü bilmiyorum. Bu, bir teşebbüs-i millîdir. Bu bâbda başka soracağınız bir şey varsa îzâh edeyim; ben böyle şirketlerin tadâd etmemesine çok teessüf ediyorum.

İlyas Sami Efendi (**Muş**) — Kemâl Beyefendi'den alınacak îzâhâtın kifâyetini teklîf ediyorum.

Reis — Muvâfık mı efendim? Başka sorulacak bir suâl var mı? (Kâfîdir sadâları) Celse hitâm bulmuşdur.

Hitâm-ı müzâkerât

Saat Dakika
4 00

İfâdât-ı vâkıa	İfâdât-ı mazbûtamı
tarafımdan zabt edilmişdir	tasdîk ve imzâ ederim
zabıt kâtibi	İâşe nâzır-ı esbâkı
Necmeddin Sahir	Kemâl*

* İfâdât-ı mazbûta okuyup imzâ etmek üzere kendisine verilmiş ise de iâde etmeden evvel Hükûmet'ce taht-ı tevkife alındığından aslı imzâsız olarak tab edilmişdir.

Beşinci Şube

On Beşinci İctimâ

İfâdâtın Tabı Meselesi

Cumartesi, 14 Kanûn-ı evvel 1334
[14 Aralık 1918]

İctimâda mevcûd a'zâ:

Reis: **Abdullah Azmi Efendi (Kütahya),**
Kâtib: **Şemseddin Bey (Ertuğrul),**
A'zâ: **Mustafa Fevzi Efendi (Saruhan), Mustafa İbrahim Bey (Saruhan), Hüseyin Tosun Bey (Erzurum), Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf), Midhat Şükrü Bey (Burdur), Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı), Hasan Rıza Paşa (Hudeyde), İlyas Sami Efendi (Muş), Kâmil Efendi (Karahisar-ı sahib), Ömer Lütfi Bey (Sinop), Ali Cenani Bey (Ayıntab), Emin Edib Efendi (Sıvas), Şeyh Tayyib Efendi (Ankara), Halid Bey (Divaniye), Sadık Bey (Kütahya), Necati Bey (Bolu).**

Bed-i müzâkerât

Saat Dakika
1 00

Şube, öğleden sonra saat birde akd-i ictimâ etmiş ve ifâdâtı istimâ edilmiş olan vükelâ-yı sâbıkanın ifâdât mazbûtalarına nazaran tanzîmi iktizâ eden kararnâmenin tertîbi için ifâdelerin tekrar kırâat edilmesi veya tab edilerek a'zâya tevzîi meselesi müzâkere edilmiş ve esâsen Heyet-i Umûmiye'ce bir karar verilebilmesi için Mebûsân-ı kirâmın ifâdelere vâkıf olmaları zarûrî bulunmuş olduğu gibi Şube'ce kararnâmenin yazılabilmesi de ifâdelerin a'zâ tarafından tedkikine mütevakkıf bulunduğundan ifâdelerin tabına karar verilmişdir. Yalnız Reis Abdullah Azmi Efendi (Kütahya), İlyas Sami Efendi (Muş), Sadık Bey (Kütahya) tab keyfiyetinin müzâkerâtın tehîrini mûcib olacağı mülâhazasıyla ifâdâtın tab edilmemesi reyini iltizâm etmişlerdir. Müteâkıben celseye hitâm verilmişdir.

Hitâm-ı müzâkerât

Saat Dakika
2 00

Beşinci Şube

On Altıncı İctimâ

HAYRİ EFENDİ

Şeyhülislâm-ı esbâk / Meclis-i Â'yân a'zâsından

Perşembe, 19 Kanûn-ı evvel 1334
[19 Aralık 1918]

İctimâda mevcûd a'zâ:

Reis: **Abdullah Azmi Efendi (Kütahya),**
Kâtib: **Şemseddin Bey (Ertuğrul),**
A'zâ: **Mustafa İbrahim Bey (Saruhan), Midhat Şükrü Bey (Burdur), Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf), Agop Hırlakyan Efendi (Maraş), Emin Edib Efendi (Sıvas), Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı), Şeyh Tayyib Efendi (Ankara), Ömer Lûtfi Bey (Sinop), İlyas Sami Efendi (Muş), Salim Bey (Karahisar-ı sahib), Hasan Bey (Gümüşhane), Kâmil Efendi (Karahisar-ı sahib), Hilmi Bey (Basra), Halid Bey (Divaniye), Necati Bey (Bolu), Viktor Bey (İstanbul).**

Müşârün-ileyhin Şube'de kırâat olunan
ifâdât-ı tahrîriyesidir

Suâl — Sebebsiz ve vakitsiz harbe girmeleri?

Cevâb — Avrupa'da naire-i harb iştiâl etdiğinde biz bîtaraflığı muhâfaza etmeği müreccih gördük. Fakat bu hâl ile ancak üç mâh kadar devâm edebildik. Şöyle ki: 16 Teşrîn-i evvel 1330 [29 Ekim 1914] tarihine müsâdif iyd-i ezhânın birinci günü sabâhleyin Beşiktaş saray-ı hümâyûnunda vükelâ odasında müctemi olduğumuz bir sırada Karadeniz'de Rus donanmasıyla bizim donanma arasında müsâdeme vuku bulduğunu orada mevcûd olan rüfekâdan işitdim. Sadrazam Said Halim Paşa Hazretleri haberi olmaksızın vuku bulan hâdise-i mezkûreden muğber olarak istifâya karar verdiği cihetle saray-ı hümâyûna gelmediği anlaşılmışdı. Muâyede-i seniyye resmî hitâm bulunca Dâhiliye nâzırı Talat Beyefendi: "Biz, Sadrazam'a gideceğiz, istifâdan sarf-ı nazar etmesi için çalışacağız, sen de gel" dedi, itizâr etdim, gitmedim. Harbiye nâzırının harbe mütemâyil görülmesi hasebiyle hâdiseye bizim tarafdan sebebiyet verildiği zehâbında bulundum. Talat Beyefendi'ye bize hiç haber verilmeksizin böyle bir vaka-i azîmenin ihdâsı doğru olmadığını söyledim. Kendisinin de haber ve malûmâtı olmadığına yemîn etdi. Enver ve Cemal paşalar da hâdiseye Rusların sebebiyet verdiğini söylüyorlar idi. Bunun üzerine Rusya hükûmetine mürâcaat olunarak tahkikat icrâsı ve vaka esbâbının zahîre ihrâcı teklîf ve bîtaraflığı muhâfazaya tevessül ve ihtimâm edilmiş ise de cevâb alınamadıkdan başka Rusya, sefîrini geriye çağırdığı gibi Rus kuvâ-yı askeriyesinin Erzurum hudûdunu nukat-ı muhtelifeden tecâvüz ve bu sırada Fransa ve İngiltere devletleri dahi sefîrlerini geriye çağırdıkdan başka İngiliz ve Fransız donanmalarının müştereken Çanakkale'ye ve İngiliz kruvazörlerinin Akabe'ye top atmak sûretiyle bil-fiil muhâsamaya ibtidâr eyledikleri Sadrazam ve Hâriciye nâzırı Paşa Hazretleri ile Dâhiliye ve Harbiye ve Bahriye nâzırları paşalar tarafından beyân

ve Rusların be-heme-hâl memleketimize taarruz ve harb etmek arzusunda bulundukları ifâde ve teyîd kılınmasına binâen 29 Teşrîn-i evvel 1330 tarihli irâde-i seniyye-i Hazret-i Pâdişâhî'yi mübeyyin kararnâme mütâlaasından müstebân buyurulacağı vechle hâl-i harbi kabûlden başka çâre kalmamış idi.

Bâlâda arz eylediğim vechle âcizlerince harbe sebeb olan Karadeniz'deki müsâdemeyi vükelâdan asker refîklerimizin ihdâs eyledikleri ihtimâli hâsıl olmuş idi. Çünkü Enver Paşa, Ruslar tarafından ânsızın memleketimize taarruz olunması ihtimâlinden ve Karadeniz sularını donanmamızın görüp tedkik etmesi ve manevra yapması lüzûmundan mükerreren bahsetmiş (Sayfa: 350) ve buna mukabil Heyet-i Vükelâ öyle bir sırada donanmanın Karadeniz'e çıkması muvâfık olamayacağını bildirmiş olduğu hâlde haberim olmaksızın donanmanın Karadeniz'e çıkdığını ancak vuku-i hâdise ile öğrendim.

Diğer tarafdan hâdiseye Rusların sebeb olduğuna dâir cihet-i askeriyenin tahrîrî ve şifâhî beyânât-ı resmiyesi ve Talat Paşa'nın verdiği temînâta nazaran onun da haberi olmadan yalnız Enver ve Cemal paşaların hod-be-hod böyle bir hâdise-i azîmeye cüret edeceklerini baîd gördüm. Husûsiyle bununla da kanâat etmeyerek mâhiyet-i vâkıayı tagyîr edecek sâhte rapor tanzîmiyle refîklerini iğfâle cesâret edeceklerine de ihtimâl veremedim.

Bundan başka Rusya'nın öteden beri vatanımıza karşı göstermekde olduğu hırs ve tamaı hattâ Said Paşa merhûmun sadâreti zamanında âdetâ bize himâye teklîf eden ve İstanbul civârını müdâfaa vaadıyla işgal-i askerîsi altına almak arzusunu, sefîri Çarbekof (?) vâsıtasıyla bildiren ve buna mukabil Bâbıâlî'nin tevessül etdiği tedâbîr-i siyâsiye netîcesinde inkâr ederek sefîr-i mûmâ-ileyhi azil ile meseleyi kapatan Rusya hükûmetinin böyle hemân bütün dünyayı harbe dâhil eden bir muhârebede mevki ve muhîtimiz itibârıyla de bizi hâlimize bırakmayıp her hâlde kabûl-i harbe mecbûriyet vaziyetinde bulunduracağını ve tarafımızdan teklîf olunan tahkikat icrâsına muvâfakat göstermemesi gibi husûsâtı mülâhaza etdim. Hâdiseye Rusya'nın sebeb olduğuna dâir rüfekânın verdikleri temînâta inandım ve vatanımızın her hâlde bir emr-i vâki ile düşman tecâvüzüne marûz bulunduğuna kanâat ederek öyle tehli-

keli bir zamanda istifâ edip çekilmek fikrinden sarf-ı nazar etdim. Zâten istifâ etmiş olsam bile harbe mâni olmak ihtimâli yok idi.

Suâl — İlân-ı Harb'in esbâb ve avâmil-i hakikiyesiyle sûret-i cereyân ve vukuu hakkında Meclis-i Umûmî'ye hilâf-ı vâki beyânâtda bulunmaları?

Cevâb — Beyânât-ı mezkûre bâlâda arz olunduğu vechle alâkadâr olan nezâretlerin vesâik-i resmiye ve ifâdât-ı katiyelerine müstenid bulunmasına nazaran aksi sâbit oluncaya kadar mer'î ve muteber olmak lâzım gelir. Aksi isbât edildiği takdîrde yalnız Meclis-i Umûmî-i Millî'yi değil, âcizleri, kendimi de iğfâl edilmiş addederim.

Suâl — Seferberlikden sonra ve ilân-ı harbden evvel İtilâf hükûmetleri tarafından vuku bulan şerefli ve fâideli teklîfleri reddeylemesi ve Almanya'dan bir gûnâ taahhüd ve zaman almaksızın ve bir fâide-i gaiye temîn etmeksizin harbe sürüklenmesi?

Cevâb — Böyle şerefli ve fâideli teklîfler vukuuna dâir malûmâtım yokdur. İkinci fıkraya gelince: Biz Almanya'nın arzusuna tabaen değil, Rusya'nın tecâvüz ve tahrîkine binâen harbi kabûle mecbûr olduğumuzdan bu fıkranın îrâdına mahall kalmaz. (Sayfa: 351)

Suâl — Harbi dirâyetsiz ve istikametsiz ellere tevdî ederek her cephede fünûn-ı harbiyenin kabûl edemeyeceği mecnûnâne hareketlerin cereyânına ve sırf menâfi-i hasîse-i şahsiye uğrunda kuvve-i hayâtiye-i milletin gasb ve isrâfına müzâheret eylemesi?

Cevâb — Her nezâretin memûrîni o nezâret nâzırı tarafından intihâb ve tayîn olunduğu gibi harekât-ı harbiyenin idâresi ve memûrîn-i askeriyenin intihâb ve tayîni dahi Harbiye Nezâreti'yle Başkumandanlık Vekâleti'ne mevdû olan vezâif cümlesinden olup âcizlerine taalluku yokdur.

Suâl — Kavâid-i hukukiye ve insaniyeye ve hâssaten Kanûn-ı Esâsî'mizin rûh ve sarâhatine külliyen münâfî muvakkat kanûnlar ve emir ve nizâmlar ısdâr ederek memleketi bir sahne-i fecâyie kalbeylemesi?

Cevâb — Bundan maksad Tehcîr Kanûnu olduğu anlaşılıyor. Menâtık-ı harbiyeye civâr olan mahallerde meskûn ahâlîden bir kısmının ordunun harekâtını tas'îb ve nakliyât-ı askeriyeyi işkâl ve düşmanla tevhîd-i âmâl ve efâl eylemek ve kuvâ-yı askeriye ve

ahâlîye müsallehan taarruz ve düşmana casusluk etmek gibi ahvâle cüret eyledikleri âid olduğu nezâretlerce tebeyyün etmesi üzerine maa-hazâ memleketin müdâfaası ve ordunun selâmeti noktasından üssül-hareke olan bazı mahallerin tahliyesi ve anâsır-ı ihtilâliyenin sâha-i harekâtdan uzaklaşdırılarak tahsîs edilen mahallere nakil ve iskânları lüzûmu cihet-i askeriyece beyân olunmasına binâen bu yolda bir kanûn tanzîm ve mevki-i icrâya vaz olunmuşdur. Kanûnun tanzîmi maa-hazâ ordunun temîn-i selâmeti maksadına müstenid ve Meclis-i Mebûsân askerî ve adliye encümenlerince kabûlü hakkındaki esbâb-ı mûcibe de bunu müeyyeddir.

Esnâ-yı tatbîkatında vukuu haber alınan yolsuzluklara gelince: Kanûn-ı mezkûrun tatbîkine memûr olanlarca hilâf-ı kanûn muâmelât ve sû-i istimâlât vukua getirildiği bilâhire işidilmiş olmakla beraber kanûnun tatbîkine memûr olan nâzıra bu sû-i istimâlin meni hakında ihtârât icrâsından hâli kalınmamış idi. Ez-ân cümle bir gün ol vakit Meclis-i Mebûsân reisi bulunan Halil Beyefendi Bâb-ı Meşihat'e geldi; Ermeniler hakkında taşrada birçok fecâyi îka edilmekde olduğu bazı zevâtdan işitdiğini müteessir bir lisân ile anlatdıkdan sonra: "Şimdi Talat Bey'den geliyorum, bu fecâyie meydan vermemelerini söyledim. Ricâ ederim sen de söyle" dedi. Âcizleri de o gün Bâbıâlî'ye gitdim. Talat Bey'e işidilen zulüm ve fecâyiin her hâlde men-i lüzûmunu beyân etdim. Cevâben: "Şimdi telgrafla tamîm ederim. Emîn olunuz, o gibi ahvâle meydan vermem" dedi. O gece dâire-i Meşihat'den Halil Beyefendi'ye telefonla Talat Bey'in temînâtını haber verdim. Halil Beyefendi de: "Evet, bana da şimdi telefon etdi; telgrafı yazmış" dedi. Bununla beraber bazı rüfekâ ile aramızda esâsen hâsıl olan ihtilâf-ı fikir ve nazar hasebiyle birkaç defa istifâ teşebbüsünde bulundum. Bilhâssa 22 Temmuz 1331 tarihinde istifâ etdim. Vâki olan ısrâra ve zamanın vehâmet hâline binâen sarf-ı nazar (Sayfa: 352) ederek bilzarûre 23 Nisan 1332 tarihine kadar devâma mecbûr kaldım ve tarih-i mezkûrde istifâ ederek çekildim. Suriye hâdisesinde ise hiç bulunmadım. Hâdise-i mezkûre istifâ edip çekildikden sonra vuku bulmuşdur.

Suâl — Vakayi-i harbiyeden sevkül-ceyşe taalluk etmeyen ve binâenaleyh ketmi lâzım gelmeyenleri mücerred muhâfaza-i mevki dâiyesiyle ketm eylemesi ve her gûnâ birer menfî sebeble düşmana

çiğnetdiği vatan-ı muazzez aksâmının avâkıb-ı elîmesinden milleti vakit ve zamanıyla haberdâr etmemesi?

Cevâb — Vakayi-i harbiyeye dâir Karargâh-ı Askerî'den her gün gazetelere teblîgler vuku bulmakda idi. İstîlâya marûz kalan bazı mahaller ketm edilmiş ise sırf mülahazât-ı askeriyeye mebnî bir müddet-i muvakkate için ketm edilmiş olsa gerekdir. Bu da Harbiye Nezâreti'ne âiddir. Bununla beraber âcizleri istifâ etdiğim zaman Suriye cihetiyle Bağdad istîlâya marûz olmamış ve Kafkas cihetinde de hatırımda kaldığına göre yalnız Van sukut etmiş idi.

Suâl — Harb seneleri zarfında İtilâf hükûmetleri tarafından mükerreren vuku bulan ve bilhâssa Rusya'nın inhilâlinden sonra edilen sulh teklîflerini reddeylemesi ve bin-netîce bugünkü âkıbet-i meşûmeyi davet eylemesi?

Cevâb — Rusya'nın inhilâlinden hemân iki seneye karîb bir zaman mukaddem istifâ etmiş olduğumdan ondan sonra vuku bulan teklîflerden bit-tabi haberdâr olamadım. Heyet-i Vükelâ meyânında bulunduğum müddet zarfında da öyle bir teklîf vuku bulmadı.

Suâl — Harbin ihdâs eylediği müşkilât karşısında halkın ihtiyâcını tehvîn edecek tedâbîre tevessül eyleyecek [edecek] yerde birtakım eşhâs-ı maddiye ve hükmiyenin ihrâz-ı servet etmesini [eylemesini] temînen ihtikâr ve sû-i istimâl yollarına saparak memleketin iktisâdiyâtını batırması?

Cevâb — Siyâset-i umûmiyeye taalluku olmayan bu gibi sû-i istimâlâtın meni esbâbının istikmâli âcizlerine mevdû olan vezâif cümlesinden değildir. Bununla beraber halkın ihtiyâcını tazyîke sebeb olarak müstekî bulunduğu halâtın hemân ekserisi âcizlerinin istifâsından sonra vuku bulmuşdur. Meselâ Kantâriye Şirketi 24 Ağustos 1332 [6 Eylül 1916] ve Ekmekciler Şirketi 26 Kanûn-ı evvel 1332 [8 Ocak 1917] tarihlerinde tesîs edilmişdir.

Suâl — Hiçbir lüzûm ve kanûna müstenid olmayarak siyâsî ve askerî sansürler ihdâsıyla hürriyet-i matbûât ve muhâberâtı ihlâl eylemesi ve Avrupa evrâk-ı havâdisini memlekete idhâl etmemesi?

Cevâb — Bu gibi mesâil âid olduğu nezâretlerin cümle-i vezâifinden olup harb zamanlarında her memleketde matbûât hakkında tedâbîr-i mukteziye icrâ edile gelmekde olduğu her vakit görülür. (Sayfa: 353)

Suâl — Dâhil-i memleketde bir herc ü merc-i idârî vücûde getirmek [getirerek] ve hürriyet-i cân ve mâl ve ırza musallat birtakım çetelere müzâheret ederek îka eyledikleri fecâyie iştirâk eylemesi?

Cevâb — Halkın cân ve mâl ve ırzına musallat olmuş çetelerin vücûdundan haberdâr değilim ve Heyet-i Vükelâ meyânında onlara müzâheret edenler bulunduğuna ihtimâl veremem.

Hulâsa

Sâlifüz-zikr on maddenin muhtevî olduğu vakayi, harbin kabûlünü ilân tarihi olan 29 Teşrîn-i evvel 1330 [11 Kasım 1914] tarihinden Talat Paşa Kabinesi'nin istifâsına müsâdif olduğu 14 Teşrîn-i evvel 1334 [14 Ekim 1918] tarihine kadar dört harb seneleri zarfında vuku bulmuşdur. Hâlbuki âcizleri iki seneye karîb bir müddet devâm eden Talat Paşa Kabinesi'nde hiç bulunmadım. Said Halim Paşa Kabinesi'nde yalnız bir buçuk sene kadar bulundum. Bu müddet içinde de birkaç defa istifâ teşebbüsünde bulundum. Ancak vuku bulan ısrârlara ve memleket ahvâlinin müsâid bulunmamasına binâen 23 Nisan 1334 [23 Nisan 1918] tarihine kadar sabretdim. Tarih-i mezkûrde istifâ edip çekildim. Şu hâle nazaran üç seneye karîb bir müddetden beri Heyet-i Hükûmet'den ayrılmış olduğum cihetle mevâdd-ı mezkûreden bazılarının zaman-ı vukuu itibârıyla külliyen veyâhûd kısmen âcizlerine taalluku olamamasına ve diğer bazı mevâddın da Kanûn-ı Esâsî'nin otuzuncu maddesi muktezâsına göre mesûliyet-i müşterekeyi mûcib ahvâlden bulunmamasına binâen Bâbıâlî'den ve devâir-i sâireden celbedilecek vesâik-i resmiyenin hîn-i tedkikinde bu cihetin dahi nazar-ı dikkate alınmasını temennî ederim.

Rebîül-evvel 1337/10 Kanûn-ı evvel 1334 [10 Aralık 1918]

Şeyhülislâm-ı esbâk Â'yân'dan
Hayri

Beşinci Şube
On Altıncı İctimâ

MUSA KÂZIM EFENDİ
Şeyhülislâm-ı esbâk / Meclis-i Â'yân a'zâsından

Perşembe, 19 Kanûn-ı evvel 1334
[19 Aralık 1918]

İctimâda mevcûd a'zâ:

Reis: **Abdullah Azmi Efendi (Kütahya),**

Kâtib: **Şemseddin Bey (Ertuğrul),**

A'zâ: **Mustafa İbrahim Bey (Saruhan), Midhat Şükrü Bey (Burdur), Ragıb Nişaşibi Bey (Kudüs-i şerîf), Agop Hırlakyan Efendi (Maraş), Emin Edib Efendi (Sıvas), Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı), Şeyh Tayyib Efendi (Ankara), Ömer Lûtfi Bey (Sinop), İlyas Sami Efendi (Muş), Salim Bey (Karahisar-ı sahib), Hasan Bey (Gümüşhane), Kâmil Efendi (Karahisar-ı sahib), Hilmi Bey (Basra), Halid Bey (Divaniye), Necati Bey (Bolu), Viktor Bey (İstanbul).**

Müşârün-ileyhin Şube'de kırâat olunan
ifâdât-ı tahrîriyesidir

Beşinci Şube Riyâset-i Âliyesine

Muhterem Efendim Hazretleri

Said Halim ve Talat Paşa kabinelerinin Dîvân-ı Âlî'ye sevkleri hakkında Divaniye mebûsu Fuad Bey tarafından verilen takrîrdeki suâllere râhatsızlığımın devâmına mebnî tarafımdan tahrîren cevâb itâsına Şube'ce muvâfakat buyurulduğundan dolayı bilhâssa teşekkür eder ve bu suâllere ber-vech-i âtî cevâba müsâraat eylerim:

Malûm-ı âlîleri olduğu üzere bendeniz ilân-ı harb tarihinden iki sene sonra yani 1332 senesi Haziran ibtidâsında, Almanların zaferden zafere nâil olduğu ve zafer-i nihâînin bizim tarafda tecellî edeceğine herkesin kani bulunduğu bir sırada Kabine'ye dâhil olduğum ve binâenaleyh Hükûmet'in o zamanlara âid icrâât ve muâmelâtından bit-tabi bîhaber bulunduğum cihetle maat-teessüf Fuad Beyefendi Hazretleri'nin suâllerinden hiçbirisine müsbet bir cevâb veremeyeceğim.

Zîrâ birinci, ikinci, üçüncü ve dördüncü suâllerin ihtivâ eylediği, harbe nasıl girildiği, ilân-ı harbin ne gibi esbâba binâ edildiği ve harbin nasıl ellere tevdî olunduğu ve emsâli meselelerin cümlesi bidâyet-i harbe âid mesâilden olduğu gibi beşinci suâlin tazammun etdiği "muvakkat kanûnlar neşri" meselesi de yine o zamana âiddir. Çünkü bu suâllerin bil-işâre delâletinden anlaşıldığına göre buradaki "kavânîn"den maksad bazı anâsırın tehcîrine âid "kavânîn" olup, o gibi "kavânîn" ise bendenizin Kabine'ye duhûlümden pek çok zaman evvel neşr ve tatbîk edilmişdir.

Şâyed bu kanûnlardan maksad alel-ıtlak "kavânîn" ise fil-vâki bendeniz Kabine'ye dâhil oldukdan sonra –on seneden beri teâmül hükmünü almış olduğu vechle– Hükûmet'in gösterdiği lüzûm üzerine bazı "kavânîn-i muvakkate" neşrolundu. Fakat bu kanûnlar içinde memleketin sahne-i fecâyie kalbini îcâb edecek hiçbir "kanûn-ı muvakkat" yokdur.

Altıncı suâle cevâbımız da menfîdir. Zîrâ vakayi-i harbiyeden milleti haberdâr edip etmemek sırf Başkumandanlık Vekâleti'ne âid bir vazîfe olup Başkumandan vekîli Paşa ise bu gibi husûsâtda gayet ketûm ve nîkbîn idi. Hattâ o kadar nîkbîn idi ki son günlere kadar zafer-i nihâînin bizim tarafda tecellî edeceğine katiyyen kani bulunuyor ve hiçbir zaman bize karşı harb hakkında endişeyi mûcib bir tek kelime söylemiyor ve ara sıra bazı cephelerde zuhûr eden adem-i muvaffakıyetlere de ehemmiyet vermeyip onları ahvâl-i âdiye-i harbiyeden addediyordu. (Sayfa: 358) Binâenaleyh diyebilirim ki başda ben olduğum hâlde Kabine'nin ekser a'zâsı vakayi-i harbiyeden tamâmıyla haberdâr olmamak husûsunda bütün milletle hem-hâl idi.

Yedinci suâle gelince: Buna da "Bilmiyorum" cevâb-ı menfîsi ile mukabele etmeğe mecbûrum. Çünkü benim Kabine'ye dâhil olduğum tarihden itibâren istifâ etdiğimiz güne kadar İtilâf devletleri tarafından bize sulh teklîf edildiğini ciddî ve sahîh olarak ne işitdim, ne de öyle bir meselenin müzâkeresinde bulundum.

Sekizinci, dokuzuncu suâllerin de bize taalluku yokdur. Zîrâ gerek Kantâriye şirketlerinin ve gerek sâir müesseselerin tesîs ve teşkîli ve siyâsî ve askerî sansür ihdâsı gibi şeylerin hep benim Kabine'ye duhûlümden evvelki zamanlara âid olduğu ve zâten bu gibi şeylerin makam ve mevkiimle aslâ münâsebeti bulunmadığı cihetle bunlar hakkında esâslı olarak hiçbir şey bilmediğimden dolayı mazûr görüleceğim tabîîdir.

Onuncu suâle de müsbet bir cevâb veremeyeceğim. Hattâ "Bu suâlden hiçbir şey anlamadım" dersem beni noksân-ı tefehhüm töhmetiyle ithâm etmemenizi ricâ ederim. Zîrâ dâhil-i memleketde bir herc ü merc-i idârî vücûde getiren ve hürriyet-i mâl ve cân ve ırza musallat birtakım çetelere müzaheretle îka eyledikleri fecâyie iştirâk eden bir hükûmetin akvâm-ı vahşiye arasında bile vücûduna ihtimâl verilemeyeceğinden, Makarr-ı Hilâfet-i Küberâ-yı İslâmiye olan şu memleketde böyle bir hükûmetin mevcûdiyetini katiyyen inkâr ediyorum. Bit-tabi bunu siz de inkâr edersiniz. Zîrâ şu devre-i intihâbiye esnâsında memleketimizde öyle bir hükûmet mevcûd olsa idi elbetde siz onu derhâl ıskat eder ve hemân Dîvân-ı Âlî'ye sevk ile cezâ-yı sezâsını taleb eyler idiniz.

Şâyed bu suâlden maksad gûyâ îcâbât-ı harbiyeden olmak üzere çeteler teşkîl edildiğine ve bu çetelerin gitdikleri yerlerde vazîfelerini sû-i istimâl eylediklerine işâret ise buna dâir de îzâhât veremeyeceğim tabîîdir. Çünkü bunlar dahi hep bidâyet-i harbe ve sırf Harbiye Nezâreti'ne âid hâdisât cümlesindendir.

12 Kânûn-ı sânî 1334 [12 Ocak 1918]
Şeyhülislâm-ı esbâk Â'yân'dan
Musa Kâzım

DİZİN



Erol Şadi Erdinç 1935 yılında İstanbul'da doğdu. Davutpaşa Ortaokulu'ndan sonra Pertevniyal Lisesi'ne devam etti. Daha lise yıllarında dayısı, Türkiye Sosyalist Partisi kurucularından Aziz Uçtay aracılığıyla sosyalist fikirlerle tanıştı. İstanbul Çapa Yüksek Öğretmen Okulu'nu bitirdikten sonra İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ne girdi. Öğrenimi sırasında çeşitli gazetelerde çalıştı. Türkiye Gazeteciler Sendikası'nın 788 numaralı üyesi oldu.

Doğan Kardeş Yayınları'ndan sonra Yapı ve Kredi Bankası'nda Vedat Nedim Tör'le birlikte Kültür ve Sanat Danışmanı olarak çalıştı, bankanın desteği ile kurulan Türk Halk Oyunlarını Yaşatma ve Yayma Tesisi bünyesinde halk oyunlarının tespiti ve derlenmesi; Anadolu sanatlarına ilişkin sergilerin ve gösterilerin hazırlanması; *Hasan Rıza Soyak'ın Anıları* gibi kitapların yayımlanması türü faaliyetlerde yer aldı.

Prof. Dr. Tarık Zafer Tunaya'nın yanında, yakın tarih araştırmalarına özellikle II. Meşrutiyet, Milli Mücadele gibi alanlara, İttihad ve Terakki'nin kuruluş ve gelişmesine ilişkin konulara yöneldi.

1974 yılında Akdeniz Haber Ajansı'na girdi, ardından *Tercüman* gazetesi bünyesindeki Kervan Yayınları'nın yöneticisi oldu. Bu dönemde özellikle 1001 Temel Eser başlığı altında pek çok Osmanlıca ve Osmanlı tarihine ilişkin çalışmanın Türkçeye çevrilerek basılmasına önayak oldu. Sermet Muhtar Alus, Ahmet Emin Yalman, Tarık Zafer Tunaya gibi isimlerin kitaplarının derlenmesi ve yayımlanmasını sağladı.

2007-2012 yılları arasında tarih danışrnanı olarak bulunduğu İş Bankası Kültür Yayınları'nda "Yakın Tarihten Temel Kaynaklar ve Belgeler" dizisinin danışmanlığını da üstlendi; Haluk Oral ile birlikte *Meclis-i Mebusan Birinci Dönem 1908-1911* (2008) ve Sabahattin Özel ile birlikte *Gençler İçin Fotoğraflarla Nutuk* (2010) kitaplarını yayına hazırladı. İttihad ve Terakki başta olmak üzere yakın tarihe ilişkin farklı konularda makaleler yayımladı.

"İttihadcılık bir ruhtur" sözüyle tanındı.

Uzun yıllar boyunca üzerinde çalıştığı, İttihad ve Terakki'ye ilişkin belgeler ve yargılamaları içeren eserini tamamlamak üzereyken 2012 yılında hayatını kaybetti.

Değerli araştırmacı ve tarihçi Erol Şadi Erdinç'in deyim yerindeyse bir ömür adadığı "İttihad ve Terakki Belgeleri" dizisinin ilk kitabı olan *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti [Fırkası] Yargılamaları* üç ciltten oluşuyor.

I. Cilt, *Meclis-i Mebûsân Beşinci Şube Soruşturması*, I. Dünya Savaşı bittikten hemen sonra başlatılan Meclis-i Mebûsân soruşturmasının tutanaklarını;

II. Cilt, *Dîvân-ı Harb-i Örfî Yargılaması*, İttihadcıların 1919'da Mütareke İstanbul'unda yapılan ve tehcir ve taktil olaylarıyla da suçlandıkları yargılamanın tutanaklarını;

III. Cilt, *Ankara İstiklâl Mahkemesi ve Siyasî Yargılama* ise 1926'da İzmir'de ortaya çıkarılan suikast girişimi ile ilgili yargılama kapsamında, ileri gelen İttihadcıların Ankara'da yapılmasına karar verilen *Siyasî Yargılama*'sının tutanaklarını içeriyor.

Bu üç ciltlik derleme, gerek Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemi gerekse Cemiyet/Fırka'nın tarihi açısından vazgeçilmez bir kaynak olma özelliğini taşımaktadır.




9 786052 954393